

JUVENILIA IX.
DEBRECENI BÖLCSÉSZ DIÁKKÖRÖSÖK ANTOLÓGIÁJA

Juvenilia IX.

Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája

Szerkesztő:

Dobi Edit

Printart-Press Kft.

Debrecen, 2021

A kötet kiadását az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, a Nemzeti Tehetség Program, valamint az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet támogatta.

© 2021 Printart-Press Kft.
Felelős kiadó: Szabó Balázs, ügyvezető
Nyomdai munkálatok: Printart-Press Kft., Debrecen
ISSN 1788-6848

Tartalom

Előszó	7
ASZTALOS ALEXANDRA NIKOLETT Női vezetők vizsgálata a hazai munkaerőpiacon	9
BARTA VIOLA Reflexiók Eugen Fink játékontológiájához. A játék létmódjának elemzése. <i>A boldogság oázisa – Gondolatok egy játékontológiához.</i>	26
BENKE ANIKÓ FRUzsINA The Cultural Memory of the First World War and the Inadequacies of Official Language in Julian Barnes's Short Story "Evermore"	41
CSIBRÁNY LILI A természeti nevek egy fajtájáról: erdőnevek a korai ómagyar korban	52
ECSEDI ZSOMBOR Az objektív munkaerő-piaci karriermobilitás és szubjektív megélése interjú vizsgálat tükrében	62
FEKETE RITA Kistelepülések közművelődésének fejlesztési lehetőségei Túristváni közösségi felmérése mentén	76
GLIGA EVELIN „The Queen of the Chase” Erzsébet császárné és a falkavadászat	91
GYŐRI KRISZTINA A hallgatói kapcsolatok és az eredményességi prediktorok alakulása a távolléti oktatás alatt	106
HÉJJA FRUzsINA Az önértékelés hatása a bocsánatkérési stratégiák megítélésére	119
JÓZSA BARBARA Portraits in Lockdown: Constructing Identity through Photographic Self-Portraits	138
KUNKLI EMESE Önfejlesztés Jane Austen <i>Meggyőző érvek</i> regényében	156
MAROSÁN GRÉTA Hajdú-Bihar megyei kulturális és kreatív gazdaságot fejlesztő programok adatbázisa	173

MIKÁ CZÓ ALEXANDRA	
A fenséges és az absztrakció fogalmának vizsgálata a (poszt)modern képzőművészet tükrében	183
MOLNÁR FANNI	
A beteg test megjelenítése egy kortárs ifjúsági regényben: Paola Zannoner <i>Célvonal</i> című kötetének elemzése	201
MOLNÁR KINC SŐ-BERNADETT	
„Vágd le a férfiaságát, és etesd meg a kecskékkal!” A csonkítás szimbolikája a <i>Trónok harca</i> című televíziós sorozatban	214
NAGY DÁVID KRISZTIÁN	
„Magas hegyén ím az olajfáknak...” Egy kora újkori gyülekezeti ének komplex elemzése	232
NYIRI SZABOLCS	
A panoptikon rizomatikus elemzése avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata	254
ORGOVÁN VIVIEN	
A roma szakkollégiumok hallgatóinak jövőképe	267
SÁNDOR LILLA KAMILLA	
Az -e kérdő partikula mondatbeli helye a magyar nyelvben. Az <i>ige-e volna</i> esete.	286
SZABÓ KLAUDIA	
A különböző típusú bocsánatkérések hatásai a megbocsátásra közeli kapcsolatokban. A bocsánatkérés hatását közvetítő folyamatok....	305
SZÁVÓ ANDREA	
Argument structural properties of manner+result verbs from a cross-linguistic perspective	324
SZIRÁK ANNA MÁRIA	
Thresholds and Doubles in Joseph Sheridan Le Fanu’s <i>Carmilla</i>	344
TISZA ELEONÓRA MÁRTA	
A későmodern olvasó: hogyan változik meg az irodalmi szövegek befogadása az újmediális környezetben?	356
VADÁSZ MÁRTON	
Együttélés és konfliktusok egy kismemesi faluban: Váncsod társadalma a 18–19. században	371
A szerzőkről	390

Előszó

A *Juvenilia. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája* című sorozat jelen kötete a XXXV. Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjazott hallgatók közül annak a 24 hallgatónak a tanulmányát közli, akik a Tudományos Diákköri Konferencián való megmérettetésüket követően éltek a publikálás lehetőségével.

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának valamely szakján tanuló hallgatók közül összesen 83-an nyújtottak be diákköri dolgozatot, ezek a következőképpen oszlottak meg az egyes szekciók között:

- Had- és Rendészettudományi Szekció: 2 dolgozat;
- Humán Tudományi Szekció: 36 dolgozat;
- Művészeti és Művészettudományi Szekció: 1 dolgozat;
- Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció: 22 dolgozat;
- Tanulás- és Tanításmódszertani – Tudástechnológiai Szekció: 2 dolgozat;
- Társadalomtudományi Szekció: 20 dolgozat.

Az értékelésre benyújtott dolgozatok szerzői közül 40-en érték el valamilyen helyezést, illetve kaptak különdíjat, tehát kishíján a dolgozatok fele volt országos viszonylatban a legjobbak között. A dobogósok között 11 első, 8 második, 7 harmadik helyezett van, 14 hallgatónak ítéltek oda különdíjat.

A jelen kötetben megjelenő tanulmányok irodalmi, nyelvészeti, szociológiai, néprajzi, művelődéstudományi, pszichológiai, politikatudományi, médiatudományi, vizuáliskultúra-tudományi témájúak. Az írásokban tárgyalt problémakörök jó része interdiszciplináris megközelítést kíván.

A *Juvenilia* sorozat köteteiben évről évre megjelenő tanulmányokat olvasva felfigyelhetünk néhány érdekes tendenciára a hallgatók érdeklődési területeinek alakulásában, kutatásaik módszertanában, szakirodalmi ismereteikben, valamint szövegalkotásukban. A változás jellegét tekintve a tendencia nem feltétlenül mennyiségi elmozdulásként értendő, jóval inkább hangsúlyeltolódások érzékelhetőek. A témaválasztásban – a korábbi években tapasztalt szemlélethez képest – tovább erősödött az emberközpontú irányultság a tárgyi világ elemző megfigyelését és az elméleti összefüggések magyarázatát háttérbe szorítva. A kutatómunka módszereiben pedig jóval inkább alkalmazott tudományi és kísérletező törekvések jellemzőek a formalizmus rovására; a matematikai-statisztikai megközelítésekből nyert adatok is funkcionális mutatói különböző társadalmi, pszichológiai jelenségeknek. A publikációkban ismertetett kutatások tudományos szakirodalmi bázisa mennyiségét és differenciáltságát tekintve is felülmúlja a korábbi években felhasznált szakirodalmat. Jóval több az idegen nyelvű – szinte kivétel nélkül angol – hivatkozott irodalom és forrás. A tanulmányok nyelvi és képi (gondolati) megformálásának kidolgozottsága széles skálán mozog. Az egyéni nyelvhasználói sajátos-

ságok és szokások, az anyanyelvi, illetve idegen nyelvi képzettség és igényesség, a gondolkodás logikai attitűdje és más ezekhez kapcsolódó tényezők egyidejűleg befolyásolják a szövegek nyelvi szerveződésének kifinomultságát. Mivel a mai kor kommunikációját általánosságban jellemző nyelvi és nem nyelvi változások a szövegalkotás nyelvi vetületére vélhetően nem hatnak kedvezően, egy tudományos mű hagyományos értelemben vett nyelvhelyessége is nagyobb fokú nyelvhasználói–alkotói tudatossággal valósítható meg. Feltevéseink, érveléseink logikus, következetes nyelvi megformálása olyan komplex feladat, amelynek a nyelvvel és a szövegekkel való folyamatos, tudatos és gondos foglalkozással tehetünk eleget. Erre biztatom a hallgatókat annak érdekében, hogy a tudományos diskurzusokat egyértelműen és logikusan megfogalmazott, jól követhető gondolatmenetekkel gazdagíthassák.

A dolgozatok szakmai és nyelvi ellenőrzésében, fejlesztésében a témavezetők támogatták a hallgatókat. A tanulmányok szerkesztése során a dolgozatok tipográfiai egységesítésére, a helyesírás korrekciójára, valamint stiláris javításokra került sor. Elismerés illeti a tanulmányok szerzőit a kutatómunkában és a dolgozat megírásában nyújtott teljesítményükért, a témavezetőket pedig a hallgatók szakmai támogatásáért.

Dobi Edit

Női vezetők vizsgálata a hazai munkaerőpiacon

1. Bevezetés

Kutatásom vezető beosztásban dolgozó nőkre irányul a hazai munkaerőpiacon. Vizsgálatom során csak olyan vezető beosztású nők karrierútját vizsgálom, akik nem a saját vállalkozásukban dolgoznak vezetőként (tulajdonosként), hanem munkavállalók a menedzsment különböző vezetési szintjein. Ezen felül nem célom vizsgálni a nők helyzetét a tudományos pályákon.

Kutatásom célja az, hogy aktuális képet adjon a hazai munkaerőpiacon jelen lévő női vezetők helyzetéről. Tanulmányomban a női vezetőkre ható családi mintázatokat, a karrierjüket befolyásoló személyeket, vezetői szintre jutásuk tudatosságát, munkájuk során megjelenő motivációikat, férfiakkal szembeni megkülönböztetésüket, jelenlegi családi állapotukat, gyermekeik számát, vezetési stílusukat, jövőbeli terveiket fogom bemutatni a kapott eredmények alapján. Kutatásom elsősorban szociológiai, pszichológiai tényezők mentén épül fel, mintsem közgazdasági eredmények alapján. A nők munkaerő-piaci jelenléte évtizedek óta szociológusok, közgazdászok kutatásainak témája. A női vezetőkkel a hazai szakirodalom az 1990-es évek óta foglalkozik mélyrehatóbban. Tudományosan bizonyítható, hogy bár magasabb arányban vannak jelen a nők vezetőként társadalmunkban az elmúlt évtizedekhez képest, még mindig jóval alacsonyabb az arányuk, mint a férfi vezetőké. Kutatásom eredményeként arra szeretnék választ kapni, hogy a mai vezető nőknek milyen karrierútjuk van, mi jellemzi vezetési stílusukat, hogyan tudják összehangolni a vezetői munkájukat a családi életükkel.

A kutatási témám aktualitását az adja, hogy egyre több nő jut vezetői szerephez, legyen szó a piacon működő vállalatokról, a politikai életről, a közszféráról. A szociológia, a közgazdaságtan, a gender studies diszciplínák területén is egyre több tanulmány születik a női vezetőkről, társadalmi és gazdasági szerepük fontosságáról. A témával való közelebbi kapcsolatom alapja az, hogy korábban a vendéglátás területén vezető beosztásban dolgoztam 13 közvetlen beosztottal. Ez idő alatt találkoztam a női vezetőket érintő sztereotípiákkal, a férfiak ellenállásával egy női vezetővel szemben, a munka és a magánélet összehangolásának egyes nehézségeivel. Előzetes tapasztalataim miatt szerettem volna a témába mélyebben beleásni magam, és más női vezetők helyzetét megismerni.

Kutatásom egyik fő kérdése az, hogy milyen családi minták hatására kerül egy nő vezetői szerepbe. A másik kérdés az, hogy milyen tapasztalatai vannak arról, hogy elért eredményeit megkülönböztetik férfi kollégái eredményeitől.

Harmadik kérdésem arra irányul, hogy létezik-e nőies vezetési stílus. A negyedik kérdés arra irányul, hogy hogyan hat a vezetői beosztás egy nő családi életére, hogyan tudja összeegyeztetni feladatait. Az utolsó kutatási kérdésem pedig az, hogy milyen lehetőségeket lát a szakmai fejlődésre, előrelépésre.

Gondolatmenetem első részében főként a hazai szakirodalmat tekintem át. Forrásként a női karrierutakkal, a női munkaerőhelyzettel, a női menedzserekkel, a munka és a magánélet összehangolásával foglalkozó szakirodalomra hagyatkozom. A dolgozat második részében az empirikus kutatás eredményeit ismertetem. Mivel a téma vizsgálatához részletes válaszokra volt szükségem, a kutatást strukturált interjúkkal segítettem.

2. Nők a munkaerőpiacon

A manapság használatos *női vezetők* kifejezés egyértelműen a nők munkaerőpiaci megjelenéséhez köthető. A nők tömeges megjelenése a munkaerőpiacon a világháborúk időszakára jellemző. Ekkoriban ugyanis szükség volt olcsó munkaerőre, nőkre, akik a frontokon harcoló férfiakat helyettesíteni tudják. Nagy Beáta így fogalmaz Nancy Fraserre hivatkozva: „A nők tömeges olcsó munkája garantálta a globális gazdaság tartós fejlődését” (Nagy 2015: 2). A nők nagyszámú megjelenése a munkaerőpiacon tehát gazdasági okokra vezethető tehát. „A szocialista gazdaságpolitika egyik legfőbb célja a munkaerő-tartalék lehető legintenzívebb mozgósítása, a teljes foglalkoztatás elérése jelentős részben a nők növekvő munkába állítása révén volt megvalósítható” (Nagy 2001: 23). Napjainkban a gazdasági okok mellett már erőteljesen megjelennek az egyéni okok is abban, hogy egy nő dolgozik, illetve vezető beosztásba kerül. Nagy Beáta így fogalmaz: „A nők fokozott munkába állását ma már nemcsak a gazdasági okok motiválják, hanem az önmegvalósítás és a képességek jobb kihasználásának igénye is” (Nagy 2001: 25).

A nők munkaerő-piaci jelenléte magával hozza a szegregáció kérdését. A munkaerőpiacon többféle szegregáció is kialakul. A női vezetők szempontjából a két legfontosabb szegregációt a legtöbb szakirodalom bemutatja. Az egyik szegregáció a horizontális szegregáció. „A horizontális szegregáció azt jelenti tehát, hogy az eltérő nemi szocializáció és a nemi szerepeknek való megfelelés igénye következtében a férfiak és a nők más-más pályákon indulnak el. Ennek következtében ritkán mérettetnek meg egymással összehasonlítva” (Nagy 1997: 35). A másik szegregáció a vertikális szegregáció. „A vertikális szegregáció a foglalkozási hierarchiában való előrejutási lehetőségeket foglalja magában, azt a jelenséget, hogy a beosztási szinteken egyre feljebb haladva, akkor is jelentősen csökken a nők aránya, ha megfelelő képzettséggel rendelkeznek, és a pozíció betöltésére formálisan megfelelő szakemberek között sem kisebb az arányuk, mint a férfiaké” (Nagy 1997: 37).

A női karriertípusokat el lehet különíteni a férfi karriertípusoktól. A nők karrierjét a biológiai és a szocializációs tényezők erősen befolyásolják, ilyen a gyermekszülés, a háztartási feladatok ellátása. Az egyik legerősebben befolyásoló tényező a női karriernek esetében a gyermekvállalás, emiatt válnak a szervezeteken belül „kevésbé megbízható” munkaerővé (Nagy 2015). A szakirodalom a női karrierket három fő csoportba sorolja. Az első karriertípus a „családi karrier”. Erre a karriertípusra az jellemző, hogy – ahogy az elnevezése is mutatja – a középpontban a családi feladatok ellátása áll, ezáltal az ilyen karriert választó nők a munkaviszonyukat ideiglenesen felfüggesztik. Ebben a karriertípusban az is megfigyelhető, hogy a nőnek egyáltalán nincs munkaviszonya. Véleményem szerint a kétkeresős családok megjelenésével ennek a típusnak az aránya egyre kisebb, bár erre empirikus bizonyítékom nincs. Az ebbe a karriertípusba tartozók mentesülnek a munkahelyi stressz alól, viszont a társadalom kevésbé értékeli őket, nekik legnagyobb a kiszolgáltatottságuk, hiszen nem rendelkeznek önálló bevételi forrással, az otthon töltött idő alatt a tudásuk értéke csökken, ami miatt a társadalmi integráció nehezebbé válik. Ez a típus a vezető beosztással összeegyeztethetetlen, a női vezetők nem ebből a típusból kerülnek ki.

A második karriertípus a „munkaerő-piaci karrier”, amelyre az jellemző, hogy a munkaviszony folyamatosan fennáll. Legtöbb esetben a magasabb iskolázottságú és a magasabb beosztású nők esetében figyelhető meg. A kategória képviselői sok esetben egyedülállóak, gyermeket nem vállalnak, vagy gyermekszülés esetén sem szakítják meg karrierjüket. Ezek a nők nagyfokú függetlenséggel, magas jövedelemért, az önmegvalósítás céljából dolgoznak. Hátránya a stressz magas foka, a gyermekes nők esetében ezen kívül a családi feladatok ellátásának nehézségei.

A harmadik típusba tartozó nőkre a „kettős kötődésű karrier” jellemző. Erre a karriertípusra jellemző az egyénenként eltérő ideig tartó munkaviszony megszakítása gyermekszületés miatt. Előnye ennek a karriertípusnak az, hogy a nők a saját családnak és a karrierhez kötődő igényeiket kielégítik, és a munkahelyi stresszt könnyebben kezelik a családi háttérük miatt. Nehézsége ennek a karrierútnak az, hogy feszültséget okoz a munka és a magánélet összehangolása. Ezen felül a gyermekszülés- és gondozás alatt kieső idő miatt a karrierjük fejlődése megállhat, a tudásuk elavulttá válhat (Koncz 2016).

Engler Ágnes kutatásában bizonyította, hogy a gyermekgondozási időszakban végzett tanulási befektetés megóvjaa a kisgyermekes nőket tudásuk és kompetenciáik gyengülésétől, sőt visszatérésük után kedvezőbb helyzetben találják magukat a gyed vagy a gyed ideje alatt diplomát szerző nők (Engler 2011). Másik vizsgálatában felnőtt tanulókat összehasonlítva rámutat arra is, hogy a gyermeknevelésben szerzett kompetenciák a tanulmányokban és a karrierépítésben is előnyt jelentenek (Engler 2012). Gyermekvállalás esetén a nők a munkaerőpiacról egyénenként változó ideig, de eltűnnek. A női vezetők megítélésében is fon-

tos tényező, hogy hány gyermekük van, és mennyi idős a legkisebb gyermekük (Matiscsákné 2017). Egy diplomás utánkövetéses vizsgálat szerint a nők munkaerő-piaci sikeressége több tényező függvénye, és nem feltétlenül hátráltatja azt a gyermekvállalás (Fényes–Engler 2015).

2.1. A női vezetők jellemzése

Belényesi Emese vizsgálatában úgy találta, hogy a női vezetők kapcsolatorientáltakabbak, ezáltal könnyebben alakítanak ki kellemes munkakört (Belényesi 2014). Póra Gabriella Nerge-t idézve a női vezetők tulajdonságai kapcsán ezeket sorolja fel: jó kooperációs képesség, együttműködés, csapatszellem, inkább kérések használata parancsok helyett (Póra 2017). Rády Eszter az alábbi sztereotípiákat mutatja be a nőkkel kapcsolatban: a nők kommunikatívabbak, több konfliktust felvállalnak, óvatosabbak, kevésbé kockáztatnak, érzelmeiket könnyebben kimutatják, segítőkészebbek, megértőek, figyelmesek. A női tulajdonságokat expresszívnek írja le. Rády utal Klenkére, miszerint „A nők könnyebben vesznek fel férfi attitűdöket, mint a férfiak női tulajdonságokat, szokásokat” (Rády–Szűcs 2014: 20). Ez a megállapítás magyarázatot adhat arra, hogy vezető beosztásban dolgozó nők hogyan tudják a nőies oldalukat kevésbé megmutatni, és felvértetni magukat férfias tulajdonságokkal. Női vezetők esetében kiemelten fontos tényező a biztos háttér, a társas támogatás kérdése.

Nagy Beáta kutatásában azt írja, hogy a női vezetők sok esetben nem kapják meg a megfelelő mértékű társas támogatást. Nagy azt fogalmazta meg, hogy a nőktől a két területre jellemző kiemelkedő teljesítményen felül azt is elvárja a társadalom, hogy a munkát és a magánéletet megfelelően összehangolják. Úgy véli, a támogatások hiányában a nők bizonyos része leterjesztette karrierje további fejlesztéséről, vagy módosít a tervén. Kijelenti, hogy a női vezetők esetében a támogató attitűd hiánya a házastárs részéről korlátozza a nők karrierjét (Nagy 2018). Itt megjegyzendő, hogy sok esetben a vezető beosztásban dolgozó nő házastársa szintén vezető pozícióban dolgozik (Nagy 2001). Nagy Beáta kutatása alapján megállapította, hogy a női vezetők nem a patriarchális támogatást preferálják, és mivel nem természetes attitűd, hogy a férfi segít a háztartással kapcsolatos feladatok ellátásában, nagy hálát éreztek a női vezetők a támogatásért. Azt is kiemelhetjük, hogy idő hiányában és magasabb bevételi forrással rendelkezve jellemző, hogy vesznek igénybe fizetett segítséget, bejárónő, bébiszitter személyében. Nagy kutatásában a női vezetők elmondták, hogy a magánéletben eltöltött idejüket is precízen, tudatosan kell menedzselniük, hogy a családdal töltött idő minőségi legyen (Nagy 2018).

2.2. Női munkaerő az Európai Unióban és Magyarországon

Az Eurostat adataiból jól látszik, hogy a női foglalkoztatás az elmúlt években növekvő tendenciát mutat. A 2013-as adat és a 2019-es adat között 5,6 százalékos növekedés jelenik meg. A növekvő női jelenlét magával hozza azt a jelenséget, hogy a női vezetők száma emelkedik.

2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
62,6%	63,5%	64,3%	65,3%	66,5%	67,4%	68,2%

Női foglalkoztatás az Európai Unió 28 országában 20 és 64 évesek körében.
(Eurostat alapján, saját szerkesztés.)

2015	2016	2017	2018	2019
3 222,9 ezer fő	3 330,9 ezer fő	3 393,6 ezer fő	3 530,5 ezer fő	3 677,1 ezer fő

Női menedzserek száma az Európai Unió 28 országában 15 és 64 évesek körében.
(Eurostat alapján, saját szerkesztés.)

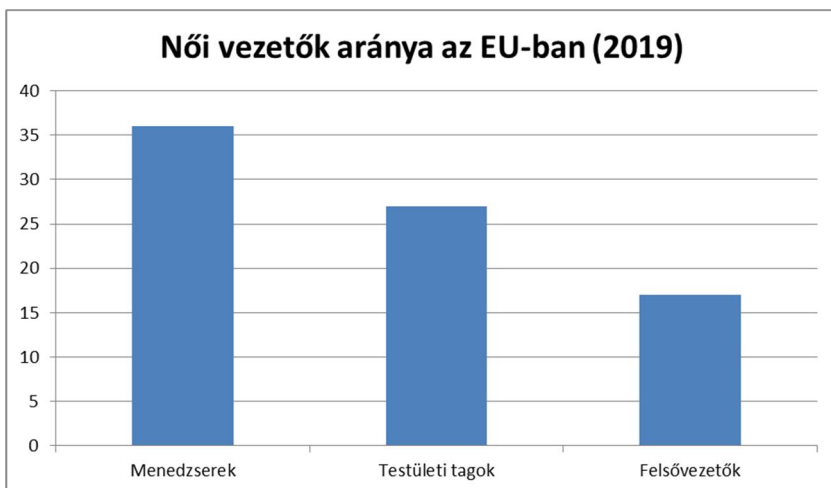
Az adatok alapján teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a női menedzserek száma évről évre növekszik. 2015 és 2019 között 454,2 ezer fővel növekedett a női menedzserek száma. A női menedzserek aránya a férfi menedzserek arányához képest értelmezhető.

2015	2016	2017	2018	2019
5 839,1 ezer fő	5 907,1 ezer fő	5 964,8 ezer fő	6 043,9 ezer fő	6 224,4 ezer fő

Férfi menedzserek száma az Európai Unió 28 országában 15 és 64 évesek körében.
(Eurostat alapján, saját szerkesztés.)

Az európai uniós adatok alapján látható, hogy a férfi menedzserek száma is növekvő tendenciát mutat. Tehát kijelenthető, hogy a vezető beosztásban dolgozók száma nemtől függetlenül növekszik. Viszont a két nem összehasonlításában látszik, hogy jelentős a különbség a férfi menedzserek javára. 2019-ben 2 547,3 ezer fővel több férfi dolgozott menedzseri pozícióban, mint nő. A női és a férfi menedzserek folyamatosan növekedő száma a populáció növekedésére vezethető vissza. 2019-ben az Eurostat egy összefoglalást közölt, melyben a női menedzserek, a női testületi tagok és női felsővezetők arányát mutatták be (lásd 1. ábra).

A diagram alapján szembetűnő, hogy a menedzserek aránya 36%, ami azt jelenti, hogy alsó- és középvezetői szinten gyakrabban dolgoznak női vezetők, míg a felsővezetők esetében csak 17% női munkaerőről beszélhetünk.

1. ábra: Női vezetők aránya az EU-ban (Eurostat alapján, saját szerkesztés).

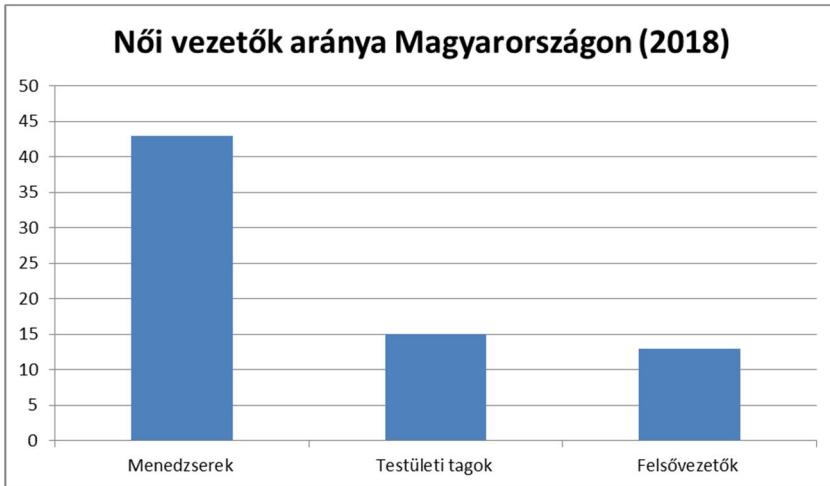
Magyarországon is megfigyelhető az a tendencia, hogy a női munkaerő száma növekszik. 2019-ben 292,6 ezer fővel több nő dolgozott Magyarországon 2010-hez képest.

2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
1 739,8 ezer fő	1 738,0 ezer fő	1 778,4 ezer fő	1 789,0 ezer fő	1 880,4 ezer fő	1 927,0 ezer fő	1 989,1 ezer fő	2 004,1 ezer fő	2 023,3 ezer fő	2 032,4 ezer fő

Női foglalkoztatottak száma Magyarországon a 15–74 éves népesség körében.
(KSH alapján, saját szerkesztés.)

A 2. ábra adatai alapján látható, hogy Magyarországon a menedzser pozícióban dolgozó nők aránya magasabb az uniós átlaghoz képest, a testületi tagok és a felsővezetők aránya viszont alacsonyabb.

Összefoglalva elmondható, hogy a magyarországi tendenciák szinkronban állnak az uniós szinten megjelenő trendekkel.

2. ábra: Női vezetők aránya Magyarországon (Eurostat alapján, saját szerkesztés).

2.3. A munka és a magánélet összehangolása

Dolgozó emberek esetében felmerül a kérdés, hogy mennyire tudják a munkát és a magánéletet összehangban tartani, ez általános probléma nemtől függetlenül. Viszont olyan nők esetében, akiknek munkahelyük és családjuk is van, sokkal jelentősebb a dilemma, hogy a karrierjüket vagy a családjukat helyezték-e előtérbe. Női vezetők esetében a nagyobb felelősségvállalás miatt ez hatványozottan érvényes. A szerepelmélet hiányteóriája azt mondja ki, hogy több szerep egyszerre való megjelenése a szerepekhez szükséges erőforrások csökkenéséhez vezet a szétaprózódás és az erőforrások véges mivolta okán (Rosta–Ádám 2014).

Az egyensúllyal foglalkozó tanulmányok kiemelik, hogy a nőknek a nehézséget sok esetben a társadalmi elvárások tömege okozza. Erősen él az anyaságról kialakult kép a köztudatban, és a vezetőkkel kapcsolatos sztereotípiák is, amelyek egymásnak szöges ellentétei. A női vezetők mindkét oldalon próbálnak megfelelni a szerepkörüknek, ami belső és akár külső konfliktusokat is eredményezhet (Nagy 2015). Ez a kettős megfelelési kényszer két módon jelenik meg a női vezetők életére gyakorolt hatásként. Az egyik ilyen hatás az, hogy ez a több oldalról érkező terhelés abba az irányba tereli a nőt, hogy kevésbé fut be szakmailag, így nem tud magasabb pozícióba jutni. A másik vonulat az, hogy a nő lemond bizonyos hagyományos szerepekről, ennek hatására csökken a gyerekek száma, kevesebben kötnek házasságot, a válások aránya nő a női vezetők körében (Nagy 2001).

3. A „Nők a vezetésben” kutatásról

3.1. A kutatás módszertana

A kutatásomat strukturált interjúkra alapoztam. A téma összetettsége és a személyes történetek megosztásának lehetősége miatt választottam a strukturált interjút mint kutatási eszközt. Az interjú kérdéseit öt blokkba csoportosítottam. Az első kérdésblokkban szereplő kérdések a származásra irányultak a családi mintázatok karrierútra gyakorolt hatásának feltérképezésére. A második blokk kérdései a személyes karriert járják körül. Az interjú harmadik kérdésblokkja a vezetési stílusra irányul. A negyedik kérdéskör a jelenlegi családi helyzetet vizsgálja. Az utolsó blokk a női vezető jövőbeli terveire vonatkozó kérdéseket tartalmazza. A kérdőív vázlata az 1. mellékletben olvasható.

A női vezetők kiválasztásában szempontom volt, hogy szervezetnél legyenek munkavállalók vezetői beosztásban, ne pedig saját vagy családi vállalkozásuk legyen. Az alanyok felkutatásakor figyeltem arra, hogy a közsférából és a versenyszférából egyaránt legyenek tesztalanyok. Kiválasztásuk során nem volt szempont az életkor, és az sem, hogy hány beosztottjuk van. Szintén nem volt kritérium, hogy az alany a menedzsment melyik szintjén tölt be vezetői tisztséget.

Kutatásomban leginkább arra kerestem a választ, hogyan alakul a női vezetők karrierútja: milyen motiváció mentén válik valaki nőként vezetővé, milyen nehézségekkel kell megküzdenie, milyen vezetési stílusban végzi munkáját. Vizsgálatomban külön hangsúlyt helyeztem a családi háttér feltérképezésére: milyen impulzusokat kaphat a vezetővé váló nő a származási családjától, illetve munkája során hogyan tudja összeegyeztetni munkahelyi és családi feladatait.

Kutatásommal kapcsolatban a következő hipotéziseket állítom fel:

1. hipotézis: A női vezetők a versenyszférában erőteljesebben találkoznak azzal a jelenséggel, hogy a férfi kollégáikhoz képest többet kell teljesíteniük.

2. hipotézis: A női vezetők nem különítenek el női vagy férfias vezetési stílust.

3. hipotézis: A női vezetőknek a vezetői szerepben való megfeleléshez szükséges a társuktól, családjuktól kapott segítség.

Az adatok egyik elemzési szempontja az, hogy milyen közös vonások és eltérések figyelhetők meg a női vezetők karrierjében, a köz- és a versenyszférában. Ezen felül céloim a kapott adatokat az alapján elemezni, hogy a női vezetők karrierjére milyen hatással volt a származási családjuk, milyen karrierre vonatkozó attitűdöket hoztak magukkal, volt-e vezető a családban, milyen családból kapott értékek segítik a munkájukat. Következő elemzési szempont a dolgozatomban a női vezetők karrierútja, milyen módon jutottak jelenlegi pozíciójukba. Fontos elemzési szempontja dolgozatomnak, hogy a női vezetők találkoznak-e a szegregáció jelenségével, találkoznak-e azzal, hogy a férfi kollégáiktól megkülön-

böztetik a munkájukat, és ha igen, akkor ezekkel milyen formában találkoztak eddigi karrierjük során. Vizsgálom a vezetési stílus kérdését: véleményük szerint létezik-e egyáltalán a női vezetési stílus, ha igen, mi jellemzi, milyen kompetenciákat kapcsolnak a vezető beosztáshoz. Szintén kiemelt szempont az adatok elemzése során, hogy milyen módon tudják a női vezetők összehangolni a munkájukat és a magánéletüket, milyen segítséget kapnak ehhez, milyen nehézségekkel találkoznak, milyen jó gyakorlataik vannak. Utolsó szempontként azt vizsgálom meg az adatok tükrében, hogy a hazai munkaerőpiacon jelenlévő női vezetőknek milyen előrelépési, fejlődési lehetőségeik vannak.

3.2. Az interjúalanyok

Kutatásomhoz a női vezetőket a közszférából és a versenyszférából választottam ki, ezzel biztosítva azt, hogy a két szféra különbözőségeit vizsgálni tudjam. Elemzésem egyik szempontja, hogy a különböző női vezetőket érintő jelenségek hogyan jelennek meg a két szférában, milyen közös tapasztalatok, eltérések fedezhetők fel. Ezekre a későbbiekben fogok kitérni. Az alanyoknál nem volt kitétel, hogy a szervezetben, amelyben dolgoznak, a hierarchia mely szintjén töltenek be vezető pozíciót. Összesen tizenkét női vezetővel készítettem el az interjút. A következőkben röviden bemutatom az interjúalanyokat.

- 1. interjúalany: 46 éves, a fővárosban él és dolgozik egy IT-területen működő KKV-nál szolgáltatásmenedzserként. Élettársi kapcsolatban él, egy gyermeke van.
- 2. interjúalany: 64 éves, felsőoktatási intézmény igazgatójaként dolgozott megyeszékhelyen. Házasságban él, két gyermeke van.
- 3. interjúalany: 59 éves, középiskolai igazgatóhelyettes megyeszékhelyen. Házasságban él, egy gyermeke van.
- 4. interjúalany: 61 éves, könyvelőként dolgozik megyeszékhelyen. Házasságban él, három gyermek édesanyja.
- 5. interjúalany: 41 éves, rendőrségen gazdasági osztályvezető szintén megyeszékhelyen. Kapcsolatban él, egy gyermeke van első házasságából.
- 6. interjúalany: 43 éves, egy kereskedelmi cégnél árostályvezető. Kapcsolatban él, gyermeke nincs.
- 7. interjúalany: 45 éves, egy megyeszékhelyen működő bölcsőde vezetője. Férjezett, két gyermeke van.
- 8. interjúalany: 49 éves, egy hazai közép vállalkozásnál pénzügyi osztályvezető megyeszékhelyen. Házasságban él, két gyermeke van.
- 9. interjúalany: 44 éves, egy kereskedelmi vállalatnál kereskedelmi asszisztens vezetője szintén megyeszékhelyen. Házasságban él, két gyermeke van.

- 10. interjúalany: 48 éves, egy megyeszékhelyen működő, egyházi fenntartású otthon és iskola igazgatója. Családi állapotát tekintve elvált, három gyermek édesanyja.
- 11. interjúalany: 51 éves, egy község alpolgármestere és a községben működő óvoda vezetője. Házasságban él, két gyermeke van.
- 12. interjúalany: 35 éves, egy megyeszékhelyen működő hazai közép vállalkozás marketing csoportjának a vezetője. Házasságban él, két gyermeke van.

3.3. A család szerepe a karrierútban

A megkérdezett tizenkét alanyból nyolc alany nyilatkozta azt, hogy a családja valamilyen módon meghatározta a karrierjét. A szülőktől látott viszonyulást a munkához mindannyian megemlézték, meghatározónak nyolcan tartották ezt a hatást. A 3. alany ezt fogalmazta meg: „Nem a karrierjünkkel határozták meg a karrieremet. Anyukám nagyon határozott személyiség, mindig tudta, mit akar, el is tudja elérni, a személyiségjegyei alapján szerintem bennem ez kódolva volt.” 1. alanyom így nyilatkozott: „Nem volt olyan személy a családban, aki meghatározta volna a karrieremet. Több vezető beosztású személy van a családban, de ők teljesen más területen dolgoznak.” Az 5. számú interjúalany szerint: „Nem a család határozta meg, élethelyzet volt, ami meghatározta.” Ezzel szemben a 2. megkérdezett női vezető így fogalmazott: „Édesanyám nagyon fontosnak tartotta, hogy tanuljak, ő azt szeretne volna mindenképpen, hogy én tanár legyek, és hát gyakorlatilag ez az elképzelése meg is valósult.”

Az alanyok közül hat női vezetőnek volt a származási családjában vezető beosztású személy, tehát az nem jelenthető ki, hogy a vezető beosztású családtag motiválta a női vezetőket a vezetői szerepkör betöltésében. A 10. megkérdezett vezető így fogalmazott: „Keresztanyám szintén gyógypedagógus volt, és ugyanúgy egy ilyen, csak ettől nagyobb intézmény vezetője volt.” 12. alanyom válasza ez volt: „Édesapám elmondása szerint ő kiskoromtól látta, hogy vezető személyiségem van. Ő ezért tudatosan fejlesztette azokat a kompetenciákat, amelyek vezetői szerepben előnyösek, szakmailag és egyéni készségek szintjén is. Óvodás koromban már megtanította az üzlet lényegét.” Az egyik alany szerint a középiskolai tanulmányai is erőteljesen meghatározták karrierválasztását. 8. alanyom így nyilatkozott a családi mintázatokról: „Az édesanyám volt a fő vezérlő elv, általa kerültem erre a pályára. Az első lökés édesanyámtól volt, a második pedig a középiskolában a szaktanároktól. Édesanyám középvezetőként dolgozott sok éven keresztül.” 11. alanyom így véli a család hatását karrierjére: „Nekem a gyermekkorom pozitív élményei döntő hatással voltak az egész életemre. A becsületességet, a munka szeretetét tanultam a szüleimtől.”

Az interjúk válaszai alapján alátámasztható, hogy a származási családban látott mintázatok, viselkedések meghatározzák az egyén karrierválasztását is.

3.4. A női vezetők megkülönböztetése

A megkérdezett alanyok az alapján, hogy milyenek a tapasztalataik a szegregációval, a diszkriminációval kapcsolatban, két csoportba sorolhatók. Az egyik csoport folyamatosan találkozik a jelenséggel, míg a másik csoport nem élt át munkája során megkülönböztetést. A versenyszférában egy női vezető volt, aki nem találkozott a jelenséggel, a többiek mondhatni folyamatosan tapasztalják. A 2. megkérdezett női vezető a következőképpen fogalmazta meg gondolatát: „A fenntartó részéről éreztem, hogy talán a férfiaknak a szava jelentősebb. A saját munkahelyemen, a kollégáim között soha nem éreztem ilyet.”

Nők esetében a munkaerőpiacon diszkrimináló körülmény lehet például a családi állapotuk, gyermekvállalási terveik, gyermekeik száma és életkora. 12. alanyomtól az állásinterjú során megkérdezték, hogy mi a családi állapota, mikor tervez családot alapítani. Így fogalmazott: „Egy férfitől sem hallottam a környezetemben, hogy kapott volna állásinterjún ilyen jellegű kérdést.” Ugyanennél az alanynál fordult elő, hogy egyik munkahelyén azzal szembesült, hogy munkáltatója befolyásolni próbálja, hogy mikor vállaljon gyermeket, és ezt ne akkor tegye, amikor a cég életében rengeteg feladat van. Így fogalmazott: „Volt olyan munkahelyem, ahol közölték, hogy x ideig nem lehetek terhes, mert annyi munka van.” A családalapítással kapcsolatos megkülönböztetés egyértelműen a nőkhöz kapcsolódik, hiszen ők maradnak ki a munkából várandósságuk és kisgyermekük gondozása miatt. Az 1. interjúalany ezzel kapcsolatosan a következőt emelte ki: „Az nehéz, amikor az ember kiesik a munkából, és kisgyermekes anyukaként próbál visszaállni.”

A következő diszkriminatív jelenség a munkabér kérdése. A férfi kollégák jövedelméhez képest ugyanis jelentős különbség mutatkozik az nők jövedelmében. Ezzel kapcsolatosan a 12. női vezető ezt mondta: „Sajnos ez valós jelenség. Noha ugyanolyan vizsgákat teszünk le, ugyanolyan képességeket igénylő feladatokat látunk el, mint a férfiak, mégis látható a különbség a bérezésben. Az én férjem – igaz, más területen – szintén vezető, és ő jóval többet tesz a családi kasszába.”

Kiemelendő a női vezetők karrierútjában, hogy szakmailag kevésbé ismerik el őket, megkérdőjelezi a szakmai tudásukat. Hosszabb időbe telik ugyanazt a folyamatot véghez vinniük, mint egy férfinak. 9. alanyom így fogalmazott a tapasztalatairól: „Kevésbé ismerik el azt a szakmai tudást és rálátást, amit az évek során megszereztem, amit a cég érdekében a pontos munkavégzésre kívánok használni. Abban is megnyilvánul ez a jelenség, hogy a szakmailag megalapozott véleményemet először megkérdőjelezi, később azonosulva vele sajátjuként kommunikálják.” A 8. női vezető véleménye ezzel kapcsolatban így hangzott: „A bérkülönbség alapvető. A másik pedig az elfogadás: valóban mindig többet kell letennünk az asztalra. Ez valós probléma.”

3.5. Vezetési stílus a hazai női vezetők körében

A vezetési stílus tekintetében legtöbben azt nyilatkozták, hogy nem tudnak női és férfi vezetési stílust elkülöníteni. A 9. interjúalany ezt fogalmazta meg: „A vezetői stílusok nem oszthatóak fel nemek szerint. A vezetői stílust a személyiségjegyek határozzák meg véleményem szerint.” 3. alanyom is hasonlóan látta a kérdést: „Én azt gondolom, ez inkább személyiségfüggő, mint gender jellegű dolog.” Azt gondolják tehát, hogy a vezetői stílus egyénfüggő, függ a személyiségtől, a különböző munka- és élettapasztalatoktól. Ezzel szemben a 11. alany a következőket mondta: „Szerintem elkülöníthető a férfi és a női vezetési stílus, a nemi különbségekből fakadóan. Véleményem szerint az a megfelelő felállás, ha egy cégnél női és férfi vezető is van, kiegészítik egymást.”

Többen kiemelték, hogy a nők talán empatikusabbak, precízebbek a férfiaknál. Úgy gondolják a női vezetők, hogy a nők sokkal jobban figyelnek az apró részletekre. Sokan említették, hogy a nők sok esetben érzelmeiket is bevonják az irányításba. Ezzel kapcsolatban 10. alanyom a következőt emelte ki: „Van, amikor nem szabad néznie, hogy egy kolléga milyen egyéni élethelyzetben van, és esetleg mit okozhat nála az, hogy felmondok neki, hanem azt kell néznie, hogy a szervezetnek milyen kárt okozhat, ha itt marad. Ilyenkor nekem a szervezeti kárt vagy hasznot kell mérlegelnem, nem pedig az ő egyéni életútját.” De emellett kiemelték, hogy a férfi vezetők körében is találkoznak empatikus viselkedéssel, a női vezetők között pedig katonás stílussal, tehát a sztereotípiák sokuk szerint nem állják meg a helyét. A 2. megkérdezett női vezető az alábbi nyilatkozta: „Volt olyan női főnököm, akire azt mondtam, ötven férfi veszett el benne. De talán a nők empatikusabbak, talán az érzelmeknek nagyobb a jelentőségük.”

Több interjúalany hangsúlyozta, hogy tudatosan figyelnek a saját vezetési stílusukra. Többen is azt nyilatkozták, hogy a vezetéshez kapcsolódó kompetenciáikat folyamatosan fejleszteniük kell, például a kommunikációs képességeiket, az idejük menedzselését. A 8. alany így látja: „Amit folyamatosan fejlesztenem kell, az az időgazdálkodás, a hatékonyság, a kommunikáció.” 7. alanyom ezt fogalmazta meg arra a kérdésre, hogy mi az, amit fejlesztenie kell önmagán: „Elfogadni, hogy vezetőként nem tudok mindenkinek megfelelni és erősíteni magamban, hogy egy intézményért vállaltam felelősséget, nem pedig egy-egy családért, illetve kolleganőért.” Legtöbb esetben önmagukat demokratikus vezetőnek írták le, de többen kiemelték, hogy a szigorúság és az ellenőrzés is fontos jellemzője munkájuknak. Az 1. interjúalanyánál és a 12. alanyánál is megjelent az, hogy önmagukat coach-ként tudják legjobban leírni: „Én inkább támogatni, coacholni szeretném a csapatomat.” A 12. alany is kiemelte a coach szerepet vezetőként, és így fogalmazott: „Kicsit mindegyik kolléga pszichológusa is vagyok.” Az 5. női vezető ezt nyilatkozta vezetési stílusáról: „Az ajtóm mindenki előtt nyitva áll, próbálom őket segíteni. Muszáj kooperatív, együttműködő vezetőként működ-

nöm, ugyanakkor néhány stratégiai szempontot meg kell határoznom, amelyekből nem engedhetek.” Több női vezető partnerként tekint beosztottjaira, próbálja őket támogatni, figyelmet szentelni nekik, ha megkeresik problémáikkal, többen is használták magukra a „tyúkanyó” jelzőt. A 4. interjúalany így írta le vezetési stílusát: „Nyitott vagyok minden újra és minden munkatársra. Mindenre és mindenkire, ami és aki előbbre viszi a feladatok megoldását.”

3.6. A munka és a családi élet összehangolása

A munka és a magánélet összehangolása kétségkívül problémát jelent az általam vizsgált hazai női vezetők életében. Az 1. megkérdezett vezető az alábbi választ fogalmazta meg: „A kisfiúnak képen mutogatják az anyukáját, hogy megismerje, ilyen már előfordult.” Mindegyik női vezető törekszik arra, hogy lehetőleg minél kevésbé érezze meg a család a munka miatt elvett időt. Erre próbálnak tudatosan figyelni akár azzal, hogy hajnalban elvégzik a házimunkát, vagy korlátokat próbálnak felállítani, tudatosan kijelölik a családdal töltött időt, amíg nem foglalkoznak munkaügyeikkel. A 11. alany a következőképpen próbálja összeegyeztetni feladatait: „Még mindig minden hajnalban megfőzök, kisebb korukban mindent elkészítettem a gyermekeimnek. Nagyon ügyesen kellett ezt csinálnom.” A 12. alany határok felállításával próbálja óvni a magánéletét. „Nekem a férjem is vezető beosztásban dolgozik, szóval a telefonok, az e-mailek folyamatosan érkeznek mindkettőnknek. Az a szabály nálunk, hogy amikor hazaértünk, a telefont lenémítjuk, a gyerekekre és egymásra koncentrálunk. Néha előfordul, hogy neki kell ülnünk leveleket írni, de ezt próbáljuk kordában tartani. Számomra hatalmas előny, hogy a férjem tudja, mivel jár a vezető pozíció, és nagyon segítőkész.”

A 4. interjúalany a következőképpen próbálja az összhangot megteremteni: „Mindig próbáltam minden feladatomat tökéletesen ellátni, így mindig annyit vállaltam, amennyivel elbírtam.” A 9. interjúalany így fogalmazott: „Nehezen lehet a két oldalt összeegyeztetni a családom rovására.” Egy alanyt kivéve mindenkinek van gyermeke, azaz a gyermektelenség nem függ közvetlenül össze a karrierrel. Két alany vált el, a többi alany házasságban, illetve párkapcsolatban él. Összességében a legtöbb vezető úgy érzi, hogy a családdal töltött idő sérül a munkára fordított többletidő miatt.

A kutatás rávilágít arra, hogy a megkérdezett női vezetők karrierjük mellett is tudtak saját családot alapítani, nem halasztották el vagy vetették el a gyermekvállalást. Sőt a mintába került nők közül kettőnek a férje is vezető beosztásban dolgozik. Fizetett segítséget nem vesznek igénybe az interjúalanyok. Családi segítségként a társuktól és a szüleiktől kapott támogatást emelték ki. A 11. interjúalany a nagyszülőkről mesélt: „Anyósom sokat segített a gyerekek ellátásában.” A 12. női vezető szintén a nagyszülőket és a párját emelte ki. „Szerencsére a

nagyszülők rengeteget segítenek, és a férjem is hatalmas segítség.” Általánosan elmondható, hogy saját maguk oldják meg a háztartásbeli feladataikat is. 3. interjúalanyom a következőt mondta: „Nagy teher volt kiskorában a gyermekem, időben ezt nehéz összeegyeztetni. A gyereknevelésben az apukája sokat segített, de a háztartási munka alapvetően rám hárult, és az kemény munka.” Azok az alanyok, akiknek nagyobb gyermekeik vannak, próbálják bevonni őket a háztartásbeli feladatok elvégzésébe.

3.7. Fejlődési és előrelépési lehetőségek

Interjúalanyaim körében az előrelépési lehetőség korlátozott. Egyetlen felsővezető van a megkérdezettek között, ő nyilvánvalóan emiatt nem léphet magasabb pozícióba. A többi női vezető középvezető, így elméletileg lenne lehetőségük magasabb posztot betölteni, mégsem tudnak magasabb szintre lépni. Ezzel ellentétesen nyilatkozott a 12. alany: „Azt gondolom, mindig van előrelépési lehetőség, akár nem az adott munkahelyen belül is. Nekem van még lehetőségem fentebb lépni, szeretnék is. Amennyiben elérem a cégen belül a plafont, úgy gondolom, hogy akár egy másik cégnél, akár saját vállalkozás alapításával feljebb juthatok.” A megkérdezettek nagy része hangsúlyozta, hogy nem is szeretnének a ranglétrán fentebb lépni, mivel jelenleg is rengeteget dolgoznak, nagy felelősségük van, és nehéz összeegyeztetni családi életükkel a vezető beosztásukat. A 11. meginterjúvult női vezető a következő választ adta: „Nincs rá igényem, azt gondolom, mindent megéltem, amit lehetett, nem is vágyom már többre.”

Az interjúalanyok nagy része folyamatosan képezi magát, akár belső, vállalati képzésekkel, akár kötelező továbbképzésekkel. Az 5. alany így fogalmazott: „Nem terveztem szakmához kapcsolódó képzés elvégzését, de most rám toltak egyet.” Ezen felül többen megemlítették, hogy érdeklődésükhöz, hobbijukhoz kapcsolódó képzés elvégzését tervezik. Az 5. interjúalany erről így nyilatkozott: „Érdeklődési körömnél megfelelő képzéseket tervezek a jövőben elvégezni, szeretnék pszichológiát hallgatni, a műkörmépítést is szívesen megtanulnám.” Azok az interjúalanyok nem kívánnak további képzéseken részt venni, akik nyugdíj előtt állnak. Ők családjukkal szeretnének több időt tölteni, önmagukba szeretnének energiát fektetni. A 4. megkérdezett női vezető a jövőre vonatkozóan ezt nyilatkozta: „Szeretném átadni a fiatalabb generációnak a lehetőséget, és főállású nagymama szeretnék lenni.” A legtöbb vezető próbálja a távolabbi családtagokkal és a barátokkal is tartani a kapcsolatot, a fontos alkalmakon találkozni velük.

4. A kutatás eredményei

A kutatásom során kapott eredmények összecsengenek a szakirodalmak által feltárt adatokkal, jelenségekkel. A hazai munkaerőpiacon dolgozó női vezetők karrierútjára a családi mintázatok hatással voltak. Azok a tulajdonságok, attitűdök jelentek meg az ő helyzetükben is, amelyek a származási családjukban is szerepet játszottak. Az nem mondható el az adatok alapján, hogy az határozta volna meg egy nő vezetői beosztásba jutását, hogy a családjában volt-e vezető beosztásban dolgozó személy, vagy sem. Karrierjükre jellemző, hogy lépcsőfokról lépcsőfokra, a különböző folyamatokat megismerve jutottak egyre feljebb. Az általam vizsgált női vezetők esetében nem volt tudatos döntés, hogy vezetőként dolgozzanak.

A nőket, női vezetőket érintő diszkriminációval elsősorban a versenyszférában dolgozó vezetők találkoznak folyamatosan, ami a szféra sajátosságaiból fakad. Általános diszkriminatív jelenségek például az állásinterjúk a családi állapotról vonatkozó vagy a családtervezéshez kapcsolódó kérdések. Ezen felül kiemelték a bérkülönbséget. Azt is, hogy kevésbé ismerik el őket, döntéseiket megkérdőjelezik akkor is, ha szakmailag ezek alá vannak támasztva. Illetve azt emelték ki, hogy többet kell teljesíteniük a férfi kollégákhoz képest.

Legtöbb női vezető szerint a vezetési stílus személyiségfüggő, nem lehet nemekre alapozva típusokat megállapítani. Önmagukat legtöbbször demokratikus vezetőként írták le, de ezzel párhuzamosan szigorúnak is.

A munka és a magánélet összehangolása legtöbbször nehézséget okoz, többen kiemelték, hogy a család rovására megy a munkájuk. De van olyan vezető nő is, aki úgy érzi, nem sérült a családja. Többen is kiemelték a családi segítséget, azonban fizetett segítséget senki nem vesz igénybe.

Előrelépési lehetőségről számoltak be, de többségben vannak azok, akiknek nincs lehetőségük magasabb pozícióba kerülni. Többen kiemelték, hogy nem is szeretnék magasabb szintre lépni munkájukban. A képzéseken való részvétel azoknál jelentős, akik nem állnak nyugdíjazás előtt. A nyugdíj előtt álló nők nem tervezik különböző képzések elvégzését.

Végül lássuk, milyen megállapításokat tehetünk a kezdeti hipotézisekkel kapcsolatban.

1. hipotézis: A női vezetők a versenyszférában erőteljesebben találkoznak azzal a jelenséggel, hogy a férfi kollégáikhoz képest többet kell teljesíteniük.

Ezt a hipotézist az adatok fényében elfogadottnak tekintem, hiszen a megkérdezettek közül a versenyszférában csupán egyetlen női vezető nyilatkozta azt, hogy nem találkozott a diszkrimináció jelenségeivel.

2. hipotézis: A női vezetők nem különítenek el női vagy férfias vezetési stílust.

A második hipotézist is elfogadom. A megkérdezettek nagy része szerint a vezetési stílus személyiségfüggő, nem lehet nemek alapján kategóriákat felállítani.

3. hipotézis: A női vezetőknek a vezetői szerepben való megfeleléshez szükséges a társuktól, családjuktól kapott segítség.

A harmadik hipotézis szintén igazolást nyert. Noha legtöbbjük egyedül látja el a háztartási teendőket, társuk segítségét kiemelték a gyermeknevelésben. Ezen felül a nagyszülők segítségét is említették. Egy női vezető sem számolt be arról, hogy fizetett segítése lenne.

Irodalomjegyzék

- Belényesi Emese 2013. Karrier a közszektorban vs. szektorfüggő vezetői karrier? In: *Új Magyar Közigazgatás* 6/5. 1–14.
- Engler Ágnes 2011. *Kisgyermekes nők a felsőoktatásban*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Engler Ágnes 2012. Férfiak és nők a felsőoktatás részigazgatói képzéseiben. *Felsőoktatási Műhely* 6/2. 95–106.
- Engler Ágnes–Fényes Hajnalka 2015. Diplomás nők munkaerő-piaci sikerességét befolyásoló tényezők és a gyerekvállalás hatásai. *Felsőoktatási Műhely* 8/4. 43–55.
- Koncz Katalin 2016. Női karriertípusok és jellemzőik. In: *Opus et Educatio* 3/1. 30–39.
- Matiscsákné Lizák Marianna 2017. A magyar női vezetők munkaerő-piaci jellemzőinek bemutatása. In: *Taylor Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat* 9/1. 70–77.
- Nagy Beáta 2015. Az infokommunikációs technológiák használata és a női vezetők munka–magánélet egyensúlya. In: *TNTEF, Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 5/1. 1–18.
- Nagy Beáta 2001. *Női menedzserek*. Budapest, Aula Kiadó.
- Nagy Beáta 1997. Karrier női módra. In: Lévai Katalin–Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 35–51.
- Nagy Beáta 2018. Ki áll a sikeres nő mögött? In: Nagy Beáta et. al. (szerk.): *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó. 458–485.
- Póra Gabriella 2017. Női vezetők a Dél-Dunántúlon. In: *Acta Scientiarum Socialium* 47/1. 71–86.
- Rády Eszter Andrea–Szűcs Edit 2014. Mire mondanak igent a nemek? Elvárt vezetői tulajdonságok a nemek megítélése szerint a Globe-kérdőív értékeinek tükrében. In: *Vezetéstudomány* 45/3. 19–29.
- Rosta Andrea–Ádám Szilvia 2014. *Női élethelyzetek*. Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.

Felhasznált statisztikai adatok

https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/t2020_10/default/table?lang=en

<https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/9643473/3-07032019-BP-EN.pdf/e7f12d4b-facb-4d3b-984f-bfea6b39bb72>

http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?query=BOOKMARK_DS-053116_QID_-7354402B_UID_-3F171EB0&layout=SEX,L,X,0;GEO,L,Y,0;TIME,C,Z,0;AGE,L,Z,1;ISCO08,L,Z,2;UNIT,L,Z,3;INDICATORS,C,Z,4;&zSelection=DS-053116AGE,Y15-64;DS-053116UNIT,THS;DS-053116INDICATORS,OBS_FLAG;DS-053116TIME,2017;DS-053116ISCO08,OC1;&rankName1=UNIT_1_2_-1_2&rankName2=AGE_1_2_-1_2&rankName3=ISCO08_1_2_-1_2&rankName4=INDICATORS_1_2_-1_2&rankName5=TIME_1_0_0_0&rankName6=SEX_1_2_0_0&rankName7=GEO_1_2_0_1&rStp=&cStp=&rDCh=&cDCh=&rDM=true&cDM=true&footnes=false&empty=false&wai=false&time_mode=ROLLING&time_most_recent=true&lang=EN&cfo=%23%23%23%2C%23%23%23.%23%23%23

https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/images/d/d0/Gender_pay_gap_data2018_EU27-01.jpg

https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qlf001.html

<https://workforceinsights.randstad.com/hr-research-reports-workmonitor-q22016-1>

Reflexiók Eugen Fink játékontológiájához **A játék létmódjának elemzése** ***A boldogság oázisa – Gondolatok egy játékontológiához***

1. A témaválasztás indoklása

Dolgozatom alapmotívumát a sokoldalú és több nézőpontból történő vizsgálódást lehetővé tévő játék mibenléte adja, illetőleg mint emberi „egzisztenciális alapfenoménnek” (Fink 2019: 12), mint fogalomnak és mint sajátos létszférának a kibontása. Eugen Fink *A boldogság oázisa – Gondolatok egy játékontológiához* című tanulmányában a játék létmódját mint egzisztenciális alapfenomént vizsgálja. Ebben az írásban az antropológiai irányvétel mellett kirajzolódik egy a játék létmódjára vonatkozó ontológiai aspektus is. Ebből kiindulva további filozófusok játékelgondolásait is szeretném beemelni elemzésembe, hogy a játékfenomén árnyalt és sokoldalú elemzési horizontját olyan összefüggésekben mutathassam be, amelyeket alapvetően a – bár különféle aspektusú, mégis az egyes szerzők műveiben szereplő – közös elemek tesznek indokolttá.

Dolgozatomban az Eugen Fink játékelemzésében található definíciós kísérlet alapján szeretnék konstruálni egy olyan mezőt, mely aligha fedi le teljességgel a játék rendkívül összetett és rejtélyes mivoltát. Mindenekelőtt fejben tartom azt a megállapítást, mely a jelenség és annak definíciós kísérlete közti paradox jellegre világít rá, vagyis Fink szavaival szólva: „merő ellentmondásnak tűnhet vagy durva játékrontásnak, ha a játékról komolyan kezdünk el beszélni, még hozzá a szörszál- és fogalomhasogató komolyságával. Valójában jobban szeretjük közvetlen módon érezni a játékba merülő élet lebegő könnyedségének, produktív teljességének, forrásként feltörő gazdagságának és kimeríthetetlen vonzerejének fuvallatát” (Fink 2009: 8). Ezen a ponton máris beleütköztünk a játék meghatározásának problematikájába. Hogyan is lehetne tudományosan definiálni azt a jelenséget, mely mint mozgó, rugalmas, könnyed, illékony fenomén tele van irracionális elemekkel? A definiálás során, a definíció megállapításakor elég beható, átfogó-e a vizsgálódás? Nem veszítünk ekkor valamit a játék egészéből? Fink az általam szabadon idézett gondolatában segítségül hívja az iróniát, ahogy most én is ezt teszem, hogy elindítsam elméleti filozófiai vizsgálódásomat, mely most kizárólag a szellemi szférában, és nem – a játékot jellemzően – a praxis keretében konstituálódik.

Mivel a játék fogalmának rendkívül széles a hatóköre, számos diszciplináris szempontból születtek már játékelméletek. Ezek definíciós kísérleteit illetően Jiří Černý megállapítja, hogy sok esetben egy bizonyos fajta redukcionizmus érvényesül, azaz sokszor a játék jelenségét valamilyen más mozzanatra, az emberi cse-

lekvés-, viselkedés-, érzés- vagy ösztönszférára redukálják, és nem úgy vizsgálják, ahogyan ez az ember életében megnyilvánul, hanem egy általános definíciót hajszolva azzal a kérdéssel próbálják megfejteni, hogy mi a játék tulajdonképpen. „A játék nem más, mint formula” – hangsúlyozza Černý –, mindig hiányos lesz, és nem alkalmazható a játék eredeti értelmének megvilágítására. Használatakor deformálódik és csökken a játék jelentősége, a formula „jelenség-mivoltában” becsüli le annak értékét (Černý 1971: 115). Távolságtartással kell tehát kezelnünk mindenféle meghatározást, és szem előtt kell tartanunk a jelenség összetettségének és illékonyságának különleges karakterisztikáját.

Fink idézett tanulmányának vitaindító kérdéseivel korának játéokra vonatkozó értelmezési kísérleteinek sikerességére kérdez rá. Arra például, hogy rendelkezünk-e egyáltalán olyan áttekintéssel, amely a sokrétű játékfenomén létértelmére nézve kielégítő magyarázattal bírhat, vagyis tudjuk-e filozófiai értelemben, mi is az a játék, és mi is az a játszás (Fink 2019: 8)?

Miért van olyan nagy jelentősége a játéknak, ennek a Fink által „önálló értékű és sajátos rangú életimpulzusként” (Fink 2019: 7) definiált erőnek az emberi ittlét struktúrájában? Mi a szerepe? Milyen racionális és irracionális szférákba kerülünk és feledkezünk bele általa? Belevonódunk, vagy teremtő tevékenységeink védőburkaként mi konstruáljuk? És milyen létranggal rendelkezik? Egyáltalán megismerhető-e teljesen?

A játék filozófiai tárgyalásakor Fink megkísérli az emberi játék különös és sajátos létjellegére vonatkozó ráeszmélést, és azt is, hogy fogalmi alakra hozza annak struktúramozzanatait, hogy végül ideiglenes érvénnyel rámutasson egy spekulatív játékfogalomra. Az általam gondolati támaszként használt tanulmányában közölt elmékedésének menetét három hosszabb tematikus szakasz teszi ki: a játékfenomén ideiglenes karakterisztikája, a játék struktúraanalízise, illetve a játék és a lét összefüggéseire vonatkozó kérdéseinek problémakörei. A következőkben „a Lehetséges Elgondolható és a Felfogható” (Huizinga 1990: 12) világa, illetve a játék mint belső magatartás fogja vizsgálatom tárgyát képezni.

2. Játék és értelem

„Igazán szép játékokat emlegetsz, szemben a köznapival, Szókratész: annak a játékát, aki gondolataiban tud gyönyörködni, az igazságosságról és a többi szép dologról elmékedve” (Platón 1994: 134, 276e).

Eugen Fink bemutat néhány általánosságban elmondható alapvető sajátosságot a játékról. Első megállapítása szerint a játék egy olyan életfenomén, amely mindenki számára első kézből ismeretes, mindenkinek van róla tapasztalata, mert mindenki volt már élete során játékos, ennek köszönhetően mindenki tud beszélni róla. Johan Huizinga álláspontjára támaszkodik Bagyinszki, amikor azt írja: „né-

zetem szerint az intellektuális ember magatartásában a kontemplatív-kreatív játékoság a szellemi tájékozódás egyik fontos meghatározása” (Bagyinszki 1998: 70). A játékot Huizinga *Homo Ludens* című könyvében értelmes funkcióként definiálja, vagyis azt állítja, a játékban van valami velejáró, mely értelmet ad neki, így az szellemi elemet tartalmaz:

„Csak a Szellem korlátokat nem ismerő ereje emeli a játékot a Lehetőséges Elgondolható és a Felfogható birodalmába. A játék bizonyítva való helyzetünk logikán túli jellegét” (Huizinga 1990: 12).

Huizinga a játékot mint a kultúrában befejezett egészet, mint a cselekvés meghatározott minőségét tárgyalja. A játék termőtalajából a kultuszon és a mítoszon keresztül vezet le olyan alapvető kultúranropológiai jelenségeket, kultúréletet meghatározó hajtóerőket, mint a jog, a rend, a közlekedés, az ipar, a művészet, a költészet, a tudomány és a tanítás (Huizinga 1990: 13).

Az ember belső magatartásaként vizsgált játékkarakterisztika nem határolható el egy hozzá kapcsolódó szubjektumtól. Fink szerint a játékot saját magatartásunk lehetőségeként ismerjük föl: a játszásban élés az embert mint a játék szubjektumát leplezi le (Fink 2019: 9). Hans-Georg Gadamer *Igazság és módszer* című, játékról szóló fejezetében vizsgálat tárgyává teszi a szubjektum, a játészó és a játék kapcsolatát (Gadamer 1972: 511–566). Ha a Finktól idézett gondolathoz, amely szerint a játék első kézből ismeretes mindenki számára, a gadameri gondolat-körből felsorakoztatom a játészó tudati sajátosságait, néhány tényszerű állításhoz jutok: a játészó maga tudja, hogy a játék csak játék, tudja, hogy körülveszi egy világ, amelyet célok komolysága határoz meg, tudja, hogy amit tesz, az csak játék, de nem tudja, hogy mi az, amit itt tud. A „Lehetséges Elgondolható és Felfogható” világában a döntés és a szabadság egy olyan problémaegyüttesbe sűrűsödik, ahol – Nicolai Hartmann gondolatait idézve – a lehetőségek körülhatárolásában a nem-szabadság mozzanata – az, hogy döntenünk kell, és valahogy mindig döntünk is – összekapcsolódik a szabadság mozzanatával, vagyis azzal, hogy miképpen döntünk. Az emberi döntésnek így nincs abszolút vagy teljes szabadsága, inkább arról van szó, hogy pontosan számoljunk a fennálló viszonyokkal az adott helyzetben. Mindig marad viszont valami, amiről szabadon döntünk: erről pedig a szituáció etikai lényegét illetően beszél Hartmann (Hartmann 1972: 511–566). Kérdésként merülhet fel, hogy a játék esetében, amely magába foglalja a döntés és a szabadság mozzanatait, mennyiben beszélhetünk etikai hozadékról. Fink így definiálja a játékvilágot: „a fantázia boldogságát nyújtja azokon a lehetőségeken keresztül szárnyalva, amelyeket nem gyötör a valódi választás kínja” (Fink 2009: 20). Itt megint csak Huizingát idézem, aki a játék és a komolyság distinkcióját az erkölcsi tudatban látja feloldódni:

„[...] ha az embernek döntenie kell, hogy arra a tetre, amelyre akarata ösztönzi, vajon a komolyság kényszeríti-e, vagy a játék engedi-e meg neki, akkor erkölcsi lelkiismerete kell, hogy döntsön” (Huizinga 1990: 224).

A komolyságot illetően Eugen Fink szerint a játék valamit úgy tesz közzé, úgy beszél valamiről, hogy folyamatosan *parafrázist* alkalmaz:

„[...] úgy állítja ki a létezőt, mintha lenne, miközben semmis: *a játék valós-létében konstitutív vonásként hordja magában a komoly élet látszólagos parafrázisát*. A játék ezzel a látszólagos máson-keresztül szólással teszi lehetővé azt, hogy a játéktér megnyíljon, a döntésre váró kérdés az embert érintse valós létében, hogy komolyságát visszanyerje a játékban” (Bacsó 2018: 834, Fink 1960: 76).

Gadamer is hivatkozik Huizingára akkor, amikor elismeri annak a megállapításnak az érvényét, mely szerint a játsszó tudatában van egyfajta eldöntetlenség, mely lehetetlenné teszi annak megkülönböztetését, hogy a játsszó hisz-e a játékban, vagy sem, így tehát megszűnik a különbség hit és színlelés között (Gadamer 2003: 136). Gadamer művészetelméletében a művészettapasztalat szubjektuma maga a műalkotás, a játéknak pedig – melynek fogalmát a műalkotás tapasztalatát illető elméleti konstrukció kiindulópontjaként használja fel – saját lényé van, függetlenül azok tudatától, akik játsszák. A játék szubjektumai nem a játékosok, a játék nála egy mozgás végbemenése. [(Gadamer rávilágít arra, hogy a Spiel szó eredeti jelentése ’tánc’, tehát az ide-oda mozgás (Gadamer 2003: 135).] Fink az általam alapul vett tanulmányában jelentős hangsúlyt fektet a játéknak arra a sajátos jellegére, hogy az „a szociális élet ismert és megszokott ténye,” vagyis „embertársi horizonttal” rendelkezik (Fink 2019: 9). Itt ismét idézem Huizingát, mert írásában ez az az embertársi horizont, amelyre a kultusz és a mítoszok, így pedig a kultúra egésze épül. Érdekes adalékként szolgálhat itt megemlíteni Veres Károly egy a témáról szóló tanulmányát, amelyben rávilágít arra, hogy a játékban az emberi létezés olyan komponensei is megmutatkoznak, melyek a valóságban sokszor rejtve maradnak, mint például az egyenlőség, hiszen a játékban minden játékos egyenlő (Veress 2014: 69). Fink, amikor a játékot mint az „önmagát a játékban értelmező emberi egzisztencia ábrázoló szimbólumcselekvését” (Fink 2019: 22) definiálja, a játékot őseredeti kötőerőként írja le, melyből – az archaikus ember világösszefüggésben való benne állásának értelmezése végett – a legkezdetlegesebb játékok, a mágikus rítusok és a kultikus jellegű gesztusok születtek (Fink 2019: 22).

„A játsszás (...) mindig *értelemgazdag módon* [sinhaft] megvilágított történés, átélt végbemenés [Vollzug]. A játékcselekmény élvezetében élünk (ami mindenesetre nem előfeltételez reflexív öntudatot).

Sok olyan esetben, amikor a játéknak intenzív módon adjuk át magunkat, teljesen távol áll tőlünk a reflexió” (Fink 2019: 9).

Felidézem azt a gadameri gondolatot, amely szerint a játéknak elsőbbsége van a játékos tudatával szemben (Gadamer 2003: 136). A reflexió felmerülésének lehetősége a játéktudatban problémás. Miféle értelemtelítettséget értünk mi a játékon, és miféle áttekinthetőséget vagyunk képesek e fogalom számára nyújtani? Fink játészó embere hermeneuta, aki úgy létezik, mint aki eleve megérti a környezetét. De ha a játék irracionális mozzanatot is sejtet, akkor értelmezni a részben értelmezhetetlent talán csak a legadekvátabb és legkézenfekvőbb területekről kiindulva ajánlatos, ezért is kezd Fink az emberi játék karakterisztikájából kiindulni, mely emberi játék „feszítvolsága a valóságban a babázástól a tragédiáig terjed” (Fink 2019: 12).

3. A játék végbemenés-karaktere: célok, szabad-önmaga lét, önfeladás, idő

„Akarsz-e élni, élni mindörökkön,
játékban élni, mely valóra vált?
Virágok közt feküdni lenn a földön,
s akarsz, akarsz-e játszani halált?”

(Kosztolányi 1962: 354)

A játék Fink szerint olyan alapfenomén, mely össze van fonódva a többivel: a halállal, a munkával, a szerelemmel, a harccal, és ahogy a többi, ez is „egyike az emberi egzisztencia elementáris feszültségszerkezetének és alaprajzának” (Fink 2019: 12). Ahhoz, hogy az emberi egzisztencia egyik alapfenoménjéhez közelítsünk, megkerülhetetlen lépésnek bizonyul az ember mint egzisztencia vizsgálatánál elidőznünk. Az ember nem a természet alapján áll, mint az állat – írja Fink –, de nem is olyan szabad, mint a „testetlen angyal.” Létezése a kiszolgáltatottság és a védettség kölcsönhatásai folytán feszült önmagához-viszonyulás. „Nincs még egy olyan élőlény, melynek létezését létének homályos értelmére történő rákérdezés zavarná meg” (Fink 2019: 13). Önmagával törődésben él: „létében létéről van szó” – idézi Martin Heideggert a szerző (Fink 2019: 13). Az ember játéka bizonyos értelemben „ek-sztatikus” létforma (Bagyinszki 1998: 66).

„A játszás mindig több, mint az ember bármely világon-belüli viselkedése, cselekvése, akcióban-léte. A játékban *túllép* önmagán az ember, áthágja a meghatározottságokat, [...] amelyekben *megvalósítja* magát, [...] megszökik önnönmagától, minden rögzített szituációból [kilépve] merül alá az ősforrásként feltörő lehetőségek életalapjába” (Nyíró 2019: 41, Fink 1960: 230–231).

Az 1960-as *A játék mint világszimbólum* című művében a játék fenomenjának azért is tulajdonít Fink hatványozottan nagy jelentőséget, mert az fontos kifejeződése az irrealitásnak, akárcsak a kép és a fantázia. Amikor Fink a gyermeki játékot, a primitív népek kultikus játékát és az antik drámai előadásokat vizsgálja, mindegyik közös jellemzőjeként említi az irrealitást, amelynek saját értelme és jelentősége van. Arra a kérdésre például, hogy a kultuszban miért van akkora jelentősége a játéknak, Fink válasza éppen az irrealitást kiemelő az, hogy a játék irrealitása magasabb szinten áll, mint a tényleges dolgok. Ez a magasabb szint pedig abból származik, hogy nem a részleteket, hanem sokkal inkább az Egészet mutatja meg (Olay–Ullmann 2011: 60).

Eugen Fink mint „önmagában mozzatott ittlétet” (Fink 2019: 13) definiálja a játékot, melynek alkotóelemeiként értelmezhetjük a spontán cselekvést és az eleven impulzust is. A spontaneitás mozzanata a játékban szintén nehezen meghatározható értelemegységet foglal magában. Történt már valaha olyan, hogy egy játékból kilépve nehezünkre esett visszaemlékezni a játék állapotában lezajlott történésekre, vagy egyáltalán nem is tudtunk számot adni arról, hogy pontosan hogyan, mit és mikor cselekedtünk? Mi történhetett ekkor? A spontaneitás és az önfeledtség karöltve jártak körtáncot velünk egy egészen más tudatállapotba feledkeztetve? A játék-tudatállapot talán egy olyan létformába invitál, ahol a spontán cselekvés által az eleven impulzusok sűrű szövedékét sokkal intenzívebben és közvetlenül tudjuk érzékelni? Átkonvertálódik a figyelem, és a koncentráció olyan élesen fókuszálódik – vagy széthullik, feloldódik –, hogy a teljes önfeledtség állapotába kerülve átadjuk magunkat a véletlen irracionális terepének?

Fink – a játékot az emberi élet más mozzatosságaival összehasonlítva – arra a megállapításra jut, hogy a játék „elválík a futurisztikus életszemlélet egészétől” (Fink 2019: 14), vagyis nem illeszhető célok komplex architektúrájába. Internális, immanens, önmagát meg nem haladó célja van, amely a futurisztikus életszemlélettel ellentétben nem a legfőbb végcélra vetül ki. A játék emellett a praxis és a poézis céljellemezőit is magában hordja. Vagyis praxis, amely magában hordozza célját, és előállít is, tehát az alkotásban is van célja. Fink elemzésében a játék mint az önmaga számára elégséges értelemmel bíró „nyugodt jelen” a beköszöntött „boldogság oázisához” hasonlít (Fink 2019: 14). A játék végbemenetele az emberi szuverenitás csúcsaként is megélhető. A játészó nem csak a dologi valóság terében hoz létre, és élvezi a játékát, ami számára a korlátlan kreativitás és a gátlások alóli megszabadulás mozzanataival a „szabadság kitüntetett lehetőségévé” (Fink 2019: 21) válik. A poézis jelleget alátámasztandó, a játékpészichológia fontosabb felismeréseinek tárgyalásakor Bagyinszki megemlíti többek közt Benedek László azon észrevételét, hogy a játék definiálható olyan kreatív aktusként is, melynek során „a játékos saját belső tartalmait teszi külsővé, alkot és teremt valamit, vagyis megjelenít valamit a világban önmagából” (Bagyinszki 1998: 21, Benedek 1992: 49).

„[...] a játékban megtaláljuk a szabadsággal ellentétes végletet is: időnként azt a dologi világvalóságából való kiemelést [Enthebung], amely egészen az elragadtatásig, a megbabonázottságig, a maszkok démonisága általi rabul-ejtettségig [Verfallen] fokozódhat. A játék magában rejtheti a szabad önmaga-lét világos apollói mozzanatát, de a páni önfeladás sötét dionüszoszi mozzanatát szintúgy” (Fink 2019: 21).

A „szabad önmaga-lét” kétoldalú sajátos karakteréről szólva a dologi valóság eltűntével az önfeladás az, amely a leginkább irracionális játékmozzanat. A játék szubjektív–egzisztenciális megélésekor ez a dionüszoszi elem az, amely az individuum megszűnésének indukálója lehet. Friedrich Nietzsche *A tragédia születésében* a dionüszoszi és az apollóni princípiumot művészetelméleti összefüggésekben tárgyalja: „Dionüszosz misztikus ujjongása pedig megtöri az individuáció bűvöletét, és megnyitja az utat a létezés ősanáihoz, a dolgok legbenső magvához” (Nietzsche 2019: 117). Vegyük az önfeledtséget egy dionüszoszi jellemzőnek, és máris a játékon keresztül egy a tragédiát magyarázó erőre bukkanunk: „az individuum megsemmisülésének egyes példái voltaképpen a dionüszoszi művészet örök jelenségét tárják elénk, amely a *principium individuationis* mögött rejlő mindenható akaratot, a minden egyes jelenségen, mindenféle pusztuláson túlmutató örök életet juttatja kifejezésre. Nem egyéb a tragikum kiváltotta metafizikai öröm, mint az ösztönös, öntudatlan dionüszoszi bölcsesség lefordítása a képek nyelvére” (Nietzsche 2019: 123).

A következőkben Fink szempontrendszere alapján a játék és az idő összefüggéseire fókuszálok. Mi a játék esetében az idő? Milyen szerepe van, és miként funkcionál? Černý, amikor a sportra koncentrálna a játék és a test szépségének relációját vizsgálja, megállapítja, hogy a sportjátékban, annak kompenzatív és szimbolikus jellegében „van valami titáni is: az önmagunk transzcendenciájára, túlhaladására törekvő halhatatlan, mérhetetlen erőfeszítés” (Černý 1971: 80). Az önmagunk transzcendenciája Fink jellemzésében az eksztatikus létmód, mely mint játékmozzanat az emberi játékba-belevettség karakterisztikájaként az átváltozás egyik lehetséges alapfeltétele. A testtudat szempontjának elemzésekor Černý is hangsúlyozza a reflexió esetleges hiányát: a játék mint domináns tényező hatalmába keríti játékosai tudatát, egész igyekezetét, és az is gyakran megtörténik, hogy a versenyző csupán a játék lefolyása után szerez tudomást saját testének állapotáról (Černý 1971: 80). „A test a játék eszközévé válik a játék előtt, után s természetesen a játék alatt is.” A testtudatot Černý a játék előfeltételének tekinti, mely egyáltalán lehetővé teszi a játékcelekményt (Černý 1971: 81). Fink a „játékcelekmény tisztán önmaga számára elégséges mivoltáról” beszél, amely funkcióját tekintve nem kiszakít vagy tovaűz valamely másik időbeliségből, hanem elidőzést nyújt, akár a fentebb már említett „nyugodt jelen”, a „boldogság oázisa” (Fink 2019: 15). Tanulmánya elején – miután bemutatja azt a népszerű

interpretációt, melyben a játékot valami ellenében, mint csupán valamely ellenfenomén kontrasztárnyékában maradó szokás definiálni és kísérletet tenni megértésére – maga is leszögezi, hogy a játékot nem a felelősségteljes élettevékenység, nem a komoly „életvégbemenés” ellenpólusaként kívánja értelmezni. Tehát nem olyan fenoménként, amely mintegy az idővel való lazább bánásmód, szünet jellegű, és a sivár hétköznap vagy a robot iga alóli felszabadulást és tehermentesítést hozza magával. Szerinte így értelmezve, vagyis ezen népszerű antitézisekkel operálva nem érthetjük meg a játékot léttartalmában és létmélységében. A játék aktivitás és teremtő tevékenység, mely jelennel ajándékoz meg, és megtöri azt a folytonosságot, melyet egy végcél határoz meg. Černý is hangsúlyozza, hogy a játékban a versenyző teljesen elkötelezi magát és a maga testét látszólag teljesen öncélú aktusokhoz és cselekedetekhez. De a játék látszólagos komolysága szerinte épp ezekben a cselekedetekben – még ha a játék ideális, szimbolikus formájában is – az emberi szabadság nagyon is komoly és új területeit tárja fel. Olyasvalamit, ami a mindennapi élet valóságos komolyságára csak utal, de semmiképpen sem azonos vele (Černý 1971: 84). Szerinte is a játék felette áll a hétköznapiságnak, és az „ünnepnapok szférájába” tartozik. Viszont hozzáteszi, hogy épp ezért „inkább e mindennapiság kiegyenlítő és simító áramának uralma alá kerül. Ez az áram mindent, ami túllép rajta, ami kivételes, ami egyszeri és rendkívüli, kiegyenlít, és besorol egy besorolható, összehasonlítható, megismételhető átlagos folyamatba” (Černý 1971: 85).

4. Játék és ábrázolás

„A játék sajátos formában maga mögött hagyja az életvezetés egyéb módozatait, azoktól távol van. Am úgy tűnik, amikor kivonja magát az egységes életfolyamból, épp akkor vonatkozik [bezieht] arra értelemgazdagon, méghozzá az ábrázolás módjában” (Fink 2019: 15).

Ha a játékfenomén ábrázolva magába foglalja például a halált, a munkát, a szerelmet és a harcot, akár egy művészetdefiníció alapjául is szolgálhat, mert a játék – mint mondja – az ábrázolás módjában értelemgazdagon vonatkozik a többi életfenoménra; a játék feszítávolságát a babázástól a tragédiáig vetíti elénk. Az 1960-ban írt művében a játékfenomén kozmológiai jelentőségének tárgyalásakor Fink leszámol a játék platóni értelmezésével. Platón *Törvények* című írásában a játék a művelődés és az isteni törvényesség betartásának eszköze; „az ember csak játékszer isten kezében”, és ehhez a jellegéhez kell alkalmazkodnia, vagyis azzal kell töltenie életét, hogy a „legszebb játékokat játssza” az istenek kegyeinek megnyeréséért áldozva, énekelve, táncolva (Černý 1971: 90, Platón 1984: 803e). Fink azonban nem az ebből az értelmezésből kiinduló hatástörténeti eredményeket kritizálja, hanem sokkal inkább azt, ami a játék egész metafizikai tradícióját meg-

határozta. Platón *Az államban* negatívan értelmezi a képzőművészeteket és a drámai művészetet. Értelmezésében a játék csupán látszat, lényeg nélküli tükröződés, valami lényeginek a harmadrendű utánzata és leképezése. Szerinte a jelenszzerű dolgok is utánzatai az igazságban és az örök szépségben leledző formáknak, a művészet pedig ezeknek a jelenszzerű dolgoknak az utánzata. A játék utánzás, és az utánzó semmit sem tud arról, amit érdemben utánoz, cselekvése így nem komoly dolog (Černý 1971: 90, Platón 1943: 1135). A művészetet Platón tehát ebben az értelemben azonosítja a játékkal, és éppen az azonosítás által relativizálja, lebecsüli jelentőségét (Černý 1971: 90).

A játék Fink értelmezésében nem képszerű ábrázolása valamilyen eredeti létezőnek, hanem szimbólum, mely a világvonatközös felől értendő (Olay–Ullmann 2011: 59). A szimbólum valami olyasmint jelöl, amelynek értelme egy rajta kívül álló jelentésben van. Felmutatott valami, amelyről valami mást ismerünk fel, és amelynek jelentése minden esetben a saját jelenlétén alapul. Reprezentáló funkciója attól függ, hogy itt és most felmutatják vagy kimondják. A szimbólum fogalmában megszólal egy metafizikai háttér is – írja Gadamer, és példaként említi gyakori alkalmazását a vallás területén. A szimbólum előfeltételezi a látható és a láthatatlan metafizikai összefüggését (Gadamer 2003: 105), és ha e két szféra egybeesik a „metafizikai ösrokonyságot” előfeltételező szimbólumban, akkor a vallásos kultusz valamennyi formájában megtalálható alapként funkcionál, azaz „az érzéki és nem érzéki egybeesése” (Gadamer 2003: 106) lesz, mely jelentése révén túlmutathat az érzékelhetőségen. Fink *A játék mint világszimbólum* című művében írja azt, hogy „a szimbólum akkor lesz létező, akkor lesz véges dolog, ha a világ-egész révén kiegészítést kap, hogyha a mindenség felszöklik és felcsillan benne, hogyha az univerzum reprezentálójává válik” (Olay–Ullmann 2011: 60, Fink 1960: 138).

A szimbólum reprezentációs funkcióját és kettős karakterisztikáját alkalmazhatom a játszó ember megkettőződésének leírására, mely leírásban Fink arra a megállapításra jut, hogy a játszáshoz két szféra tartozik. A tér megkettőződésével a játszó ember kettős mivolta analóg: Fink beszél reális emberről, aki játszik, aki tehát a játékos, és játékon belüli szerep-emberről, aki a játék belső értelem-összefüggésében ölti magára a szerepet, mintegy elfedi magát vele, elbújik benne, de közben folyamatosan tud kettős egzisztenciájáról. Ha időnként redukáltan is (emlékezzünk a „sötét, dionüszoszi” és a „világos, apollóni” mozzanatra), de tud különbséget tenni látszat és valóság között. A tér esetében ez a felépítés a következőképpen néz ki: játszani a valós világban játszunk, a játékkal viszont egy olyan rejtélyes mezőhöz jutunk, amely a „játékvilág mágikus létrehozásában” (Fink 2019: 19) konstituálódik. Ez az imaginárius dimenzió, melynek létértelme komoly problémát tár elénk, és amely projekciójában a játszó ember a világ teremtőjeként elfedi magát miközben átadja magát képződményének, melyben szerepet játszik (Fink 2019: 17). Ez tehát a poézis jelleg, és egyúttal az ezt magába foglaló praxis

is: az ember a játék által teremtő tevékenységet végez, mely tevékenységnek az alkotásban van célja. Ezzel együtt játszik, tehát él azzal a képződménnyel, amely önmagában hordja célját, mely immanens cselekményegész, és amelyben mindenkor átváltozik.

Ha a játékegészt ismét belső magatartásként vizsgálom, mely az ábrázoláson keresztül a lehetséges és elgondolható vagy a lehetetlen és elgondolhatatlan világába kalauzolja a nézőt, egy rövid kitekintés keretében tovább árnyalhatom vizsgálódásomat Albert Camus *Sziszüphosz mítoszában* a színjáték és a színésről írott sorainak felidézésével (Camus 1991: 346–55). A színésről, aki az abszurd ábrázolásának tökéletes alanya, Camus így fogalmaz: „hónapról hónapra, napról napra egyre csak azt a termékeny igazságot példázza, hogy nincs határ aközött, amik vagyunk, s amik szeretnénk lenni” (Camus 1991: 351). A szerző a színészen látja a bizonyítékot arra, hogy a látszat teszi az embert, hiszen a színész „minden erejével arra törekszik, hogy ne legyen semmi, illetve, hogy több személy legyen egyszerre” (Camus 1991: 351). A látszatot választotta megélhetésének, a színházban pedig a szív csakis a testen keresztül, a testen és a lelken: a hangon keresztül nyilvánulhat meg. [...] Csak akkor érthetem meg Jágót, ha eljátszom” (Camus 1991: 351). Lehetséges, hogy ezzel az állítással a játéknak mint egzisztenciális alapfenoménnak olyan alapvető funkciójához jutunk, mely által a saját létmegértésünkhöz kerülünk közelebb? Lehetséges, hogy ezért annyira – Fink szavait idézve – „első kézből ismeretes” alapfenomén? Az ugyanaz és a mégis mindig más ellentmondása, ami Fink írásában az aktualitás és a nem aktualitás egyidejű és egyterű jelenlétének problémája, Camus esetében a színészre vonatkoztatva az abszurd ember egyik sajátossága, a színész példájában ugyanis „egyazon test éltet sok-sok különböző lelket” (Camus 1991: 353). De hangsúlyozza Camus, hogy ez az ellentmondás a színészen egységben áll, a test és a szellem ugyanis összefonódik. Egy másik párhuzam tűnik elő Fink releváns gondolatával, melyben a kereszténység kialakulásával egyfajta világfelejtésről beszél, Camus azon megállapításában, hogy mi sem volt természetesebb annál, hogy „az egyház elítélte a színészt ezekért a praktikákért” (Camus 1991: 351). A lélek megsokszorozódása, a szellem bűnös felfuvalkodottsága, hogy nem hajlandó beérni egyetlen sorssal, eretnekségnek számított. „Próteusz diadala”, „a jelen diadalának hajszolása” (ismét az a gondolat idézhető fel itt párhuzamként Eugen Finktől, hogy a játék jelenel ajándékoz meg) ellentétben állt az egyház tanításával, hiszen az üdvözülés a tét, és a mindenütt és a mindig között nem lehet kompromisszum – írja Camus. Ebből a felfogásból eredezteti a mesterségre vonatkozó pejoratív, becsmérlő nézeteket, és idézi Nietzsche gondolatát: „nem az örök élet a fontos, hanem az örök életrevalóság” (Camus 1991: 351). „Az embernek választania kell: a menny, vagy egy szálnalmas hűség, többre tartsa magát az örökkévalóságnál, vagy vesse bele magát Istenbe, évszázadok óta ebben a tragédiában kell helytállnia” (Camus 1991: 354) – írja Camus, és említést tesz a komédiások ebből következő kiátkozottsá-

gáról, arról, hogy színi pályára lépésükkel a poklot választották, ezért az egyház mindig ellenséget látott bennük. Persze az elsodró halál azokat sem kerülheti el, akik egész életükben „szanaszét szórták önmagukat” – írja Camus esszéje zárásaként (Camus 1991: 354). Talán a halál lehet az a kitüntetett pillanat, amikor – a képet kicsit megbolygatva és Tandori Dezsőt szabadon idézve – széthullunk arra az egy darabra, amik mindig is voltunk (Tandori 1996: 129).

5. A játékvilág

A játékvilág jellemzése után Fink a játékvilág látszatán és az ember viszonyának vizsgálatán keresztül jut el a játék és lét összefüggéseinek feltérképezéséhez. De milyen is ez a játékvilág? Szigorú értelemben véve nincs helye és időtartama a tér és az idő valóság-összefüggésében. Saját belső tere és ideje van, viszont megvalósulásához valós időre és térre van szüksége, de nem egy reális dolog a többi reális dolog közt, ez utóbbira csak támasznak van szüksége – írja Fink.

A játékvilág imaginárius jellege nem világítható meg egy szubjektív látszat fenoménjeként, nem határozható meg káprázatként, mely csak a „lélek belsejében van jelen” (Fink 2019: 20). Az viszont továbbra is kérdés Fink számára, hogy teljes egészében megvilágítható-e a játék úgy, hogy csakis antropológiai fenoménként vesszük számításba? Nem kellene inkább az emberen túlmutatóan gondolkodnunk? Tudunk-e így tenni, és nem lesz-e mindig egy olyan mozzanat, ami az ember mivoltából kifolyólag örökre kiküszöbölhetetlen problémaként, kérdésként lebeg majd előttünk, és amelyre csak homályos spekulációkkal utalhatunk? Meg lehet-e a játékot létszerkezetében érteni anélkül, hogy közelebbi meghatározását adnánk az imaginárius dimenziójának?

Amint az imaginárius szót használjuk a játék fogalmának, a játék struktúrájának meghatározásához, egy olyan „eminens szellemi határozatlanság” (Fink 2019: 22) lép érvénybe, melynek feltárása és vizsgálata a filozófia egyik feladata. Eugen Fink tanulmányának záró fejezetében a látszat fogalmán keresztül világítja meg a játék fenoménjét. A látszat fogalma szerinte feltáratlan és homályos, akár a lété, a róla való gondolkodás pedig egyenesen az elgondolhatatlanba vezet. Amint az emberi játszáshoz hozzátartozónak véljük a látszatot, máris egy olyan filozófiai problémát érintünk, melyben megkerülhetetlenek azok a Fink által is feltett kérdések, amelyek szerint mi az imaginárius, hol található a látszat helye és státusza. Černý hangsúlyozza, hogy a látszatnak többféle értelmezése van, ezeket pedig már tudatosították a játékteoretikusok. Különbséget tehetünk ugyanis – mint ahogy Fink is jellemzi – a között a látszat között, mely egy bizonyos külső dolog megjelenése, felszíni kinézete, pusztá előtere, vagy valami megtévesztő, téves, szubjektíve homályos elképzelés, és a között a látszat között, amely „képzelőerőnk, fantáziánk legitim szüleménye” (Černý 1971: 157). Fink az utóbbira koncentrál, a szubjektív látszatra, mely magát a játékban éli ki és a fantázia képződménye.

A játékról már kiderült a korábbiakban kifejtettek alapján, hogy teremtő jelle-
gű előállítás, létrehozás is. E poézis jellegű fenomen produktumának nevezi Fink
a játékvilágot: „a látszat olyan szférája, terepe, melynek valóságosságával kapcsola-
latosan egészen nyilvánvalóan nincs minden rendben” (Fink 2019: 23). Az emberi
játékot a játékvilág látszatában való mozgásként definiálja, melynek erősebb, él-
ményszerűbb realitása van, mint a hétköznapi dolgoké. A játék az *olyan, mint* jel-
lemzőjével bír, vagyis megteheti, hogy olyannak mutatkozik, mint amivel struktu-
rális hasonlóságot mutat, mintája és analogonja lehet valaminek, aminek szemlé-
lése közben vagy benne részesülése közben feltárulhat egy olyan rejtett struktúra-
azonosság, mely nem ismerhető fel közvetlenül és magától értetődően (Bacsó
2018: 828).

Fontos megjegyezni, hogy Fink a játékot a mediális fenomenok egyikeként
tárgyalja. Kiinduló- és viszonyítási pontja a világon-belüli létezők evidens reális-
valóságos volta, és a világ fogalmát is ezen reális-valós felől koncipiálja mint va-
lami nem-valóst. A világ a világon-belüli valós létezőkhöz képest tűnik fel olyan-
ként, mint amely nem valóságos. A medialitás jelenségén azt a folyamatot érti,
amikor valami reális-valós egy hozzá képest nem valóságos kép- vagy játékvilág
hordozójaként adódik az észlelés számára (Nyíró 2019: 56).

Azt a kérdést illetően, amelyre Černý is felhívta a figyelmet, és amely a látszat
helyét és státuszát illeti, Fink a látszat absztrakt megkülönböztetések tárgya-
lásakor a szubjektív látszatra koncentrál. Arra, ami „legitim módon van otthon a
lelkünkben” (Fink 2019: 23) a képzelőerő és a fantázia képződményeként. A
fantázia ugyanis hatással van a lelkünkre, „magát bennünk éli ki” (Fink 2019: 23).
A játékvilág persze nem kizárólag fantázia – állítja –, hanem olyasvalami, ami a
szubjektív fantáziaelemek mellett ontikus elemeket is tartalmaz (például a játszás
során a játékszerekkel való foglalatosság esetében). A játszás valóságos maga-
tartás, amely olyan, a szerepnek megfelelő játékvilágbeli magatartást rejt magá-
ban, amely által a tükröződés jellemezhető. E tükröződés például az olyan valóság-
os dolgok meglétében jelen lévő ontikus látszat, mely dolgok a nem-valóság
mozzanatát tartalmazzák. Fink szerint strukturális mozzanatként van jelen a játék-
ban a tükröződés, és az ontikus látszat a játékvilág analogonja. E látszat megértése
érdekében a tóban visszatükröződő fa képét vetíti elénk a szerző: egy olyan fa
képét, amely egy nem valóságos tükörfeltételre létrehozva visszatükröződik a tóban.
Az ember imaginárius játékvilágokat vetít ki: a játékvilágban a valóságos dolgok
(melyek az ontikus látszat karakterével bírnak) a szubjektív látszattal keverednek,
melyek az emberi lélekből származnak. A játszás egy újabb definíciója tehát ezek
alapján a következőképpen néz ki Fink 1957-es tanulmányának gondolatmenet-
ében: „a látszat mágikus dimenziójában helyet kapó véges teremtő tevékenység”
(Fink 2019: 23). Megközelítésében a játék valósága több, mint a dolgok pusztá
valósága, a játék ugyanis „létgazdagodáshoz”, „létgyarapodáshoz” vezet, azaz

(lét)termékeny” (Lurcza 2012: 69). „A játék, a játszás a látszat mágikus dimenziójában végbemenő alkotás” (Černý 1971: 158).

Az emberi játékban a valóságosság és a nem valóságosság dichotómiájának fejtegetéseit illetően a nem valóságosság mozzanatáról már szó esett: ez az imaginárius rejtélyes dimenziójához tartozik. A kérdés pedig az, hogy ez az imaginárius, nem-valóságos milyen emberi és kozmikus értelemmel bír? Kiemelt helyszín lenne minden általában vett dolog lényegiségének megidéző megjelenítése számára? – kérdezi Eugen Fink. A mágikus, játékvilágbeli tükröződésben véletlenszerűen kiragadott egyes dolog, például a játékszer szimbólummá válik, azaz reprezentál. Az emberi játék így tehát – idézve a tárgyalt tanulmány egyik fontos megállapítását – „a világ és élet értelemmegjelenítésének szimbolikus cselekvése” (Fink 2019: 25). Fink felteszi a kérdést, hogy ha az emberi játék fenoménja megjelenítés, és a szimbolikus reprezentáció alapvonásával rendelkezik, lehetséges, hogy az Egész példaszzerű színjátéka lenne? Egy megvilágító, spekulatív világmetafora?

6. Összegzés

A dolgozatomban tárgyalt, kiindulópontként szolgáló *A boldogság oázisa – Gondolatok egy játékontológiához* című 1957-ben megjelent tanulmány még az antropológiai és az ontológiai aspektusra koncentrál, a kozmológiai irányvétel kevésbé, inkább csak a záró fejezet feltevéseiben körvonalazódik. Fink írásának záró gondolatai között szerepel Hérakleitosz fragmentuma: „idő gyermek, aki játszik, ostáblát: gyermekkirályé az uralom” (Hérakleitosz 1996: B52). Ezzel a fragmentummal Fink egy olyan világmépletet előlegez meg, mely „játékként működteti a létezőt az egészben”, és amelyben az ember „játékra van ítélve” (Fink 2019: 26). Hangot ad annak az elképzelésnek, sejtésnek, melyben a játék közel sem valamiféle perifériális, jámbor, gyermeki dolog, hanem a világ mivoltának működése. Hérakleitosz az egyik legkorábbi és legalapvetőbb forrása Fink azon kutatásának, melyben a játékot mint kozmikus szimbólumot gondolta el (Farrel Krell 1972: 66).

Az idézett töredékkel kapcsolatosan Nietzsche-t is újra idézi Fink: „örökké azonos ártatlanságban – itt minden morális besorolást mellőzünk – való keletkezése és elmúlása, épülése és pusztulása e világon egyedül a művész és a gyermek játékának van” (Fink 2019: 26, Nietzsche 2000: 78). Ha Fink gondolkodásának filozófiai útját szeretnénk végigkövetni, fontos megemlíteni Hérakleitosz és Nietzsche mellett egykori tanárát, Edmund Husserl is, akinek kiemelkedő tanítványa és hűséges asszisztense volt Freiburgban. 1930-ban jelent meg a *Megjelenítés és kép – Adalékok az irrealitás fenomenológiájához* című írás, melyben Fink egy olyan problémát tárgyal a husserli fenomenológia eszközeivel, mely probléma később is meghatározó lesz munkáiban. Mit jelent a képtudatban, a fantáziában és a játékban vagy más tapasztalati tevékenységekben működő irrealitás? Fink korai

fenomenológiai írásait még nagyban meghatározta Husserl hatása, azonban a háború után önálló útra lépett, és egyre inkább a világ és a világban való lét problémája foglalkoztatta. Ekkoriban már inkább egy másik tanárának, Heideggernek a gondolkodásához állt közelebb. Azonban Fink a fenomenológiát a filozófiai antropológia és a filozófiai kozmológia felé tágitotta, és ez utóbbi miatt eltért gondolkodása Heideggerétől (Olay–Ullmann 2011: 56–59).

Összefoglalásképpen fontosnak vélem megjegyezni, hogy vállalkozásomhoz, hogy a játék karakterisztikáját bemutassam, és hogy a játék mibenlétét árnyaljam, mint emberi egzisztenciális alapfenomént, mint fogalmat, mint sajátos létszférát vizsgáljam, az idézett gondolkodók releváns meglátásait igyekeztem egy-egy adott tematikus szempont köré csoportosítani. Ezáltal a jelenség árnyaltabb és mélyebb elemzési színterét kívántam létrehozni. Végső konzekvenciáim leginkább a játékra vonatkozó egyes kiragadott jellemzőkhöz kapcsolódó kérdésekben jelennek meg, és mint ilyenek nyitva maradnak. Írásom elején jeleztem, hogy a távolságtartás pozíciójába helyezkedek. Ezt azért tettem, hogy meghagyjam a játékot a maga szabad, változó, sokoldalú, kiismerhetetlen, meglepő és tünékeny mivoltában. Mivel ezt tettem, most nem állíthatok olyan konzekvenciákat, melyek a kutatásomat véglegesként, befejeztként tüntetnék fel. A bővíthetőség akár a fenomént, akár a róla való elméleti tevékenységet is nagyban jellemzi. A kutatás kiegészíthető a kozmológiai irányvétel részletes elemzésével és számtalan más játékelmélet alapul vételével. Ezekre a játékelméletekre dolgozatom első szakaszában közvetve, Bagyinszki írása révén utaltam. Az említett további szempontokkal adós maradtam, jóllehet úgy gondoltam, hogy Eugen Fink tárgyalt tanulmánya adja elemzésem alapját, egyúttal valamennyire a keretét is. Amit dolgozatomban elértem, az az, hogy Fink játékelgondolására támaszkodva bizonyos szövegeket „játékba hoztam” egymással, ezáltal az egyes összefüggések felmutatásával színesíttem a fenoménról alkotható képet.

Irodalomjegyzék

- Bacsó Béla 2018. A játék mint mű és világfenomén. In: *Jelenkor* 2018/7–8. Pécs, Jelenkor Alapítvány. 828–835.
- Bagyinszki Péter Ágoston 1998. *Az Isten, az ember és a játék*. Szeged, Agapé.
- Benedek László 1992. *Játék és pszichoterápia*. Budapest, Magyar Pszichiátriai Társaság.
- Camus, Albert 1991. Sziszüphosz mítosza. Az abszurd ember. A színjáték. In: Várady Szabolcs (szerk.): *A pestis*. (Ford. Győry János, Vargyas Zoltán.) Budapest, Európa Kiadó. 349–355.
- Černý, Jiří 1971. *A futballról komolyan – Kísérlet a játék fenomenológiájára*. (Ford. Bojtár Endre.) Budapest, Gondolat Kiadó.

- Farrel Krell, David 1972. Towards an Ontology of Play: Eugen Fink's Notion on Spiel. In: *Research in Phenomenology* 1972/2. Leiden, Brill. 63–93.
<https://www.jstor.org/stable/24654225> (Letöltés: 2020.12.14.)
- Fink, Eugen 1957. A boldogság oázisa. Gondolatok egy játékontológiához. In: Rosta Kosztasz (szerk.): *A játék fenomenológiája. ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat* 2019/1. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó. 7–27.
- Gadamer, Hans-Georg 2003. *Igazság és módszer. A játék mint az ontológiai explikáció vezérfonala.* (Ford. Bonyhai Gábor.) Budapest, Osiris Kiadó. 133–165.
- Hartmann, Nicolai 1972. *Lételeméleti vizsgálódások. Az erkölcsi követelmények lényegéről.* (Ford. Redl Károly.) Budapest, Gondolat Kiadó. 511–567.
- Heidegger, Martin 2007. *Lét és idő.* (Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Hérakleitosz 1996. B52. In: *Görög gondolkodók 1.* (Ford. Kerényi Károly.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 31–42.
- Huizinga, Johan 1990. *Homo Ludens – Kísérlet a kultúra játékfogalmának meghatározására.* (Ford. Máthé Klára.) Budapest, Athenaeum.
- Kosztolányi Dezső 1962. Akarsz-e játszani. In: Szász Imre (szerk.): *Összegyűjtött versek I.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 354.
- Lurcza Zsuzsanna 2012. Az identitás és az önmagasság létmódja. In: Lurcza Zsuzsanna–Veres Károly (szerk.): *Lehetséges identitás-interpretációk.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság. 65–94.
<http://real.mtak.hu/20284/> (Letöltés: 2020.02.12.)
- Nietzsche, Friedrich 2019. *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus.* (Ford. Kurdi Imre, Tatár Sándor.) Budapest, Helikon Kiadó.
- Nyíró Miklós 2019. A játék fogalmának hatóköréről – Heidegger, Fink és Gadamer. In: Rosta Kosztasz (szerk.): *A játék fenomenológiája. ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat* 2019/1. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 39–60.
- Olay Csaba–Ullmann Tamás 2011. *Kontinentális filozófia a XX. században.* Budapest, L'Harmattan Könyvkiadó.
- Platón 1994. *Phaidrosz.* (Szerk. Steiger Kornél.) Budapest, Matúra Bölcsélet, IKON Kiadó.
- Platón 1984. Törvények. In: *Platón Összes Művei III.* (Ford. Kövendi Dénes.) Budapest, Európa Könyvkiadó. 433–1013.
- Platón 1943. Az állam. X. könyv. In: *Platón Összes Művei I.* (Ford. Szabó Miklós.) Budapest, Európa Könyvkiadó. 735.
- Tandori Dezső 1996. Cím nélkül – A Semmi Kéz. In: *Versek.* Budapest, Magvető Kiadó. 129.
- Veress Károly 2014. A játék mint átváltozás. In: Veress Károly (szerk.): *Játék és tudomány – Interdiszciplináris párbeszéd 2.* Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság. 67–83.

The Cultural Memory of the First World War and the Inadequacies of Official Language in Julian Barnes's Short Story "Evermore"

1. Introduction

1.1. New tendencies in Memory Studies in the Last Decades of the 20th Century

While a renewed fascination with the legacies and memories of the most important events in the 20th-century history and a growing interest with its literary representations might be attributed to a better understanding of those historical moments from our more distant position, this obsession with the past, as Astrid Erll points out in her book *Memory in Culture*, is also the result of several other developments and changes that the world experienced in the last decades. Besides technical development and a more elaborate representation of history by the media (a factor that is particularly important in its influence over public opinion), the most significant political, societal and historical transformations (from the point of view of this paper) revolve around the issue of memory. This is particularly relevant in terms of how societies remember the last century's most devastating conflicts, especially because the world had lost or has been losing the generation that had personally witnessed them (Erll 2011: 4–5).

Momentous changes have occurred within academia, as well, since the 1980s, and due to the so called Second 'Memory Boom' (dating back to the 1960s and 1970s) transforming this period into the "age of the witness", our perception of the field and processes of memory as well as the possible literary representations they inspired have been remodelled to a great extent. As Jay Winter indicates: "The second memory boom privileged a new group of people and their memories. No longer would one group of carriers of memory – the heroes and heroines of resistance – eclipse another group" (Winter 2006: 28). Winter identifies one crucial characteristic of the newly emerging perspectives on memory: by including those who had not come forth with their memories before the 1970s, the discourse of memory could transform into a more democratic and thus more inclusive (including more and more layers of society and marginalised groups in it) realm giving way to accounts and testimonies of the darkest and most traumatic chapters in 20th-century history. Such expressions of personal grief and trauma also made their way into literature in the forms of fiction and fictionalized memoirs that, as Winter acknowledges, have been "important vectors for the dissemination of notions of traumatic memory" (44).

Besides such attempts at democratising the many kinds of memory, as another impact of the Second ‘Memory Boom’, we also experience the unification of the several notions and fields of studies that are connected with the realm of memory. While Astrid Erll points out the fact that the different concepts, types of memory and their literary representations “cannot be considered in a vacuum, independently of one another” as it “prevent[s] us from seeing the threads that connect such phenomena” (Erll 2011: 7), Bényei Tamás stresses the inevitability of exploring memory and the many notions of it in an entangled system as part of the postmodern condition (Bényei 2005: 39). It is indeed this attempt to find a new way to relate to memory not through dichotomous and simplistic descriptions but from a more considerate and inclusive point of view which is at the core of Julian Barnes’s short story “Evermore”.

1.2. “Evermore” and the Entangled System of Memory

The story was first published in Barnes’s short story collection *Cross Channel*, in 1996, and it explores the complexities of diverse memory processes in an entangled memory system while dealing with the First World War and its memory that is maintained and embodied by the elderly main character, Miss Moss. The story takes place in the second half of the 1960s and follows the protagonist, who has been visiting First World War cemeteries in Britain and France annually for the last 50 years. Through Miss Moss’s such visit taking place in the present of the story, Barnes explores and opens up a whole life and world based on grief and the commemoration not only of the First World War in general, but also of the brother of Miss Moss, Sam who fell in the trenches in 1917.

The story explores a life absorbed in cultural memory in which the complex and conflicted relationship between the individual and the mechanisms of officialdom appear on several levels, from the treatment of the individual soldier by the military and the problematization of individuality as a result of official institutions, discourses and practices shaping the memory of soldiers and potentially disrupting the processes of individual commemoration and grief. The text traces the process through which grief and commemoration come to constitute the basis of the individual identity and memory of Miss Moss.

The aim of this paper is to investigate the kind of position Miss Moss inhabits in the cultural memory of the war and thus shed light on how she can be seen as a figure of officialdom in the cultural memory of the First World War, and how she inhabits the position of the ‘memory specialist’ within that realm, a concept introduced by Jan Assmann in his essay “Communicative and Cultural Memory”. Besides touching on Miss Moss’s special position and some unique characteristics and functions this position entails, I wish to focus on the way in

which the interaction of conflicting views to the memory of the First World War are manifested and come to their peak through the text's treatment of official language (an aspect that is closely linked to the figure of the 'memory specialist') that ultimately fails in grasping and understanding the nuances of personal grief and which is, as a result, unable to offer consolation for the individual. While Miss Moss (and in many cases, the unconscious of the text) is obsessed with language and points out the many inadequacies and errors of it, paradoxically, she also has access to shaping it while making attempts at providing a more nuanced and considerate language of the war that acknowledges the fragility of the individual and her grief.

While exploring the relationship between the different notions of memory as they are filtered through the realm of language, I shall draw upon Jan Assmann's understanding of "individual memory" in which the concepts of 'subjective time' and 'inner self' (Assmann 2008: 109) unite and that presents an approach to history and memory that, in many cases, deviates from mainstream considerations and is independent of politics or public opinion. Moreover, I shall refer to 'official memory' as a set of different discourses, practices and attitudes that have become fundamental in commemorating the conflict; these are attitudes that tend to dominate cultural memory. 'Official memory', in contrast to 'individual memory', is always explicitly entangled with politics. In the context of the memory of the Great War, official memory has tended to regard soldiers as heroes who sacrificed themselves for a noble cause rather than as victims of a senseless and destructive conflict. 'Individual' and 'official' memory are often juxtaposed in the fiction of the First World War which sheds light on the discrepancies between the ways of commemoration offered by official memory and the needs of the individual seeking consolation and reconciliation after the loss of a brother or husband¹. Although "Evermore" touches upon the inability of the system to provide adequate practices of commemoration that would be beneficial both for the individual and the community or nation, in Barnes' short story the relationship within the memory system is more complex and comprehensive than such dichotomies would suggest.

¹ Individual bereavement stories serve as the focus for Robert Edric's two novels: *In Desolate Heaven* (1997) and *Field Service* (2015). While the former novel is set in Switzerland, 1919 and follows the story of two young British women seeking reconciliation after the loss of Michael (brother to Elizabeth and husband to Mary) in the Great War, in the latter one a grieving woman travelling to France in 1920 to visit her husband's grave in a war cemetery also appears.

2. Miss Moss the ‘Memory Specialist’ and the Critique of Official Language

2.1. The Figure of the ‘Memory Specialist’

As Jan Assmann makes it clear, cultural memory “always has its specialist, both in oral and in literate societies” (Assmann 2008: 114), and thus Miss Moss (whose critique of official language never becomes a consciously held political position due to the peculiarities the free indirect speech narratorial technique implies) acknowledges the importance of objects as carriers of memory and accepts the sites of official (mainstream) commemoration. What is even more apparent and accentuated in the text is an awareness of the contingency and fragility of the position of the grieving individual and the way Miss Moss is constantly working on altering and reconstructing language so that it is sensitive of the special needs of individual mourners, as well. Through such functions, Miss Moss is also able to transform the realm of memory, and her position as a figure of officialdom comes to construct a ‘counter-official’ or ‘counter-memory’ to the legacy of the Great War.

2.2. Critique of the Physicality of Official Language and its Patriotic Allusions

The distrust of official language is an integral part of Miss Moss’s role as a ‘memory specialist’. This distrust concerning the use of written language is most prevalent in oral cultures; nonetheless, it is represented as a central problem in “Evermore”. Miss Moss does not find official language adequate at all in expressing or understanding the nuances of individual bereavement, and thus she is often dissatisfied with how words are punctuated, especially on inscriptions in war cemeteries. The most important word in this sense is *reconnaissant* which is broken into two words as *recon* and *naissant* at Thiépval war cemetery, France; a punctuation which Miss Moss finds ultimately distasteful:

“[...] she disliked more and more the line-break in the word *reconnaissant* [...] she insisted that breaking a word in the middle of a doubled consonant was nonsense. You broke a word where it was perforated” (Barnes 2009: 99).

As a memory specialist, Miss Moss is keenly aware of how language works and how it is treated in memory practices. As the excerpt also suggests, she is obsessed with grammar and punctuation, which can be seen as somewhat ironic, in the sense that, rather than worrying about the ‘meaning’ or ‘message’ of these texts, she finds fault with the mechanical, material aspects of the inscription: her personal disgruntlement is expressed in relation to the most ‘impersonal’ aspect of language. The ‘problem’ she picks out is due to the material aspect of

commemorative language: the offending word was broken into two because there was no space on the memorial. The physical properties of language also become fundamental when we are to examine the connection between issues of individuality and the letters or postcards of soldiers sent from the front. Barnes' story calls attention to the strict censorship of war correspondence, the rules and regulations that soldiers had to follow according to which personal messages (let it be of the events of war or how one is adjusting to his new situation) were denied to them and only a schema relating the general well-being or whereabouts drafted quite vaguely is offered for the soldiers to send home. The story opens with the reproduction of one such blueprint with its "brutal choices" (92) where the word "choices" comes as an ironic formulation of the critique of military – although such a criticism is never explicitly formulated by the protagonist². Stressing the importance of the physical properties of language, the handwritten parts (name and address) of Sam's letters become the only human elements that carry in themselves the traces or remains of individuality in the military. Miss Moss magnifies these elements, particularly the writing style of Sam, calling attention to "a large looping S with a circling full stop after it [...] written without lifting from the card what she always imagined as a stub of pencil-end studiously licked" (92). It is not language and the physicality of it that become the only central factors in her study of language, but also some potentially patriotic or consoling thoughts that creep into official language.

The punctuation of the word *reconnaissant*, which Miss Moss so conscientiously explores, also gives way to the potential of rebirth. As Miss Moss argues: "*Naissant* had nothing to do with *reconnaissant*, nothing at all; worse, it introduced the notion of birth on to this monument to death" (99). Thus, we can detect an underlying 'politics' in Miss Moss's rejection of what she insists is the incorrect punctuation. As the word "naissant" (its English counterpart is "nascent") literally means "coming or having recently come into existence" (*Merriam-Webster*), the inscription indeed presents the possibility of the rebirth of the fallen soldiers. The prospect of resurrection or the presentation of soldiers as undead creatures has the potential to unsettle the individual's process of mourning. Being aware of this allusion utilized by official practices of commemoration, Miss Moss rejects this idea as means of reuniting with Sam. At this point, it seems that Miss Moss's acceptance of finality might be the key factor in her relation to the dead: even though she spends her life commemorating the war dead and occasionally offering some criticism of the

² The critique of military is prominent when Miss Moss considers the eternal authority of the military and the way they insist on burying the dead. However, she never protests against such practices openly nor does she call public attention to the fact that bereaved women were left out of the official discourses of commemoration and thus their experience is not part of the heroic narratives that dominate the official memory of the Great War.

military, she accepts and respects death as the end of life. As to why war cemeteries are unable to connect with and fail to understand civilians and the nature of their memory, Ken Worpole indicates that “those ultimately responsible for cemetery design are out of touch with public concerns and interests” (Worpole 2003:8). Miss Moss’s experience of the inadequate is thus presented not only through language and its official use but through the ideological foundation upon which the construction of war cemeteries rest.

2.3. Official Language and the Weight of Loss

The patriotic allusions of official language and its physical aspects are not Miss Moss’s only bone of contention with language and, more precisely, spelling. While *reconnaissant*, she insists, should be written as one word so as to avoid mistakes, the word “evermore”, as Miss Moss argues, should be written in two words:

“Nor was she content with EVERMORE [...] It was of course the correct form, or at least the more regular form: but something in her preferred to see it as two words. EVER MORE: it seemed more weighty like this, with an equal bell-toll on each half” (Barnes 2009: 99–100).

In the case of the word *evermore* (from the inscription ‘THEIR NAME LIVETH FOR EVERMORE’ (94)) another alleged inadequacy of official language use is spotted, but this time the problem is semiotic as much as orthographic: official language is condemned for its inability to grasp the nuances of language and their meaning as well as their effects on individual grief. The “bell-toll” on the word and the fact that it is “weighty” seems to be symbolic in remembering the dead: while the bell-toll (of the church) is presented as the echoing sounds of grief, the word “weighty” recounts the weight of loss. Moreover, *ever more* might also carry another layer of meaning where the word (when it is split in two) expresses “more and more”, shedding light on the perception that grief is not only eternal but also a gradually growing feeling for the protagonist. This is precisely a meaning of “evermore” that we can associate with Miss Moss as the narrative explores how her commemorations and rituals as well as perception of grief and loss has changed over half a century. Miss Moss’s super-sensitivity in the matters of individual grief is extraordinary and has become clear by now, thus her problem with “evermore” and language in general can also be seen as another manifestation of this awareness and desire for precision in the commemoration of the war.

2.4. The Self as the Victim of Language

Besides the example of Sam's postcards and a heavy military censorship that denies individuality (which denial is even more marked when we consider the fact that the army perceives men only as servicemen but never as husbands, brothers or fathers which the position of the individual is more focused upon), we can also point out another linguistic example where official language fails at grasping or understanding its very own object. Consequently, these apparent errors of written language are experienced by Miss Moss as manifestations of the disregard of official memory towards the individual. As Assmann also points out:

“In the context of rituals, therefore, we observe the rise of the oldest systems of memorization or mnemotechniques, with or without the help of pre-writing [...] Memory is held by far the more trustworthy medium to hand down the religious (that is, ritual) knowledge [...] the reason normally given is that too many mistakes may creep into the text by copying” (Assmann 2008: 115).

Assmann presents the critique of written language as characteristic of oral cultures and also explains this phenomenon, which is motivated by the slipperiness of language, its tendency to make mistakes and, as a result, confuse fundamental memory processes. Miss Moss also finds traces of this in a cemetery she visits:

“There was no mystery really. Private H. W. Malcolm becomes H. Wilson. No doubt he was in truth H. Wilson Malcolm, and when he volunteered they wrote the wrong name in the wrong column; then they were unable to change it. That would make sense: man is only a clerical error corrected by death” (Barnes 2009: 98).

Once again, Miss Moss presents official language as a framework that is incapable of grasping the essence of the individual, and just as in the case of the military and its destructive ways of using language, the corruption and ultimate erasure of selfhood is inevitable. Moreover, from Miss Moss's perspective, official language reduces man to errors, mere numbers and a few letters where individuality and uniqueness are denied not only by the sheer numbers of the dead, but also as a result of ordinary, bureaucratic procedures. For her, the First World War and its aftermath indicate the insignificance of human life, the disintegration of identity (including her own through her excessive ways of commemorating the war and keeping its legacy alive) and a general loss of humanity as well as a senseless conflict not only on the battlefield but at home, as well. Miss Moss's fight for justice and what we could call democracy against the official memory of the war can be connected to Michel Foucault's idea of the sacrificial use of history. While Foucault calls attention to the fact that this view

to the study of history is “neutral, devoid of passions and committed solely to truth”, the person taking up this particular perspective is exposed to the dangers of losing “all sense of limitations and all claim to truth in its unavoidable sacrifice of the subject of knowledge” (Foucault 1977: 164). Although Miss Moss is anything but neutral (affected by the loss of Sam and quite possibly traumatized) as she is transforming the field of memory and reconciling its seemingly irreconcilable aspects, as an individual, she becomes absorbed in the cultural memory of the war as she is ultimately sacrificing herself in her search for justice to the groups whose memory is suppressed and silenced in the legacy of the war. A loss of “all sense of limitations” (164) is particularly noteworthy as Miss Moss’s fight for a more democratic memory pervades every aspect of her life that is motivated by (yet another “limitless” aspect) the eternal grief she feels, and also presents no limitations as to what can appear as a battleground in the war on memory. Instead of a neutral position in the sacrificial use of history that Foucault argues for, it is exactly Miss Moss’ personal, emotional involvement in the war that enables her to subordinate her life and sacrifice her individuality in commemorating and democratising (thus reconciling the individual and the state through the figure of the ‘memory specialist’) the memory of the First World War.

2.5. Miss Moss’s Access to Official Language

To add another layer to the complexity of Miss Moss’s function as a ‘memory specialist’, we also need to point out her ability to influence official language and to construct and reconstruct that linguistic framework in which the memory of the Great War as well as that of her brother appears. Even though Miss Moss is extremely critical of official language that destroys individuality, she can be perceived as someone who is also part of that official realm of memory that has the power to influence language and, with it, memory. Working as a lexicographer (which is her actual job), she is constantly trying to correct the mistakes of written language and to establish the linguistic norm that should be followed by all users, irrespective of individual differences. Her obsession with language comes to its peak as she is correcting words and the context in which they could or should appear, and making suggestions concerning the use of language while her thorough investigation into the use of it makes even the smallest and otherwise less important properties of language keys to the transformation of memory:

“She spotted colons which were in italic instead of roman, brackets which were square instead of round, inconsistent abbreviations, misleading cross-references. Occasionally she made suggestions.

She might observe, in looping pencil, that such-and-such a word was in her opinion vulgar rather than colloquial, or that the sense illustrated was figurative rather than transferred [...] she had a strangely disputatious attitude over words labelled as obsolete. Often she would propose *?Obs* rather than *Obs* as the correct marking. Perhaps this had something to do with age, Mr Rothwell [her boss] thought; younger folks were perhaps more willing to accept that a word had had its day” (Barnes 2009: 102–103).

Besides a general obsession with language, what is most important here is that Miss Moss seems to hold on to outdated words, which might serve as another, displaced mode of commemoration of the war and the reintroduction or, rather, the maintenance of its linguistic context (perhaps that of the First World War) from which the memory of Sam emerges. Thus, Miss Moss treats language as a key to preserving or reconstructing the individual and as a foundation of identity for the collective. The short story also offers several instances where verbs and expressions connected to the military are used. These linguistic evocations of the realm of the military include the verb “bayoneted” (91) as well as expressions such as “arguments to deploy”, “positions to hold” (95), “an outline of strategy” and “the conviction of gallantry” (95) that emerge in non-war related contexts, thus evoking the world of Sam and reflects on the context of the First World War.

2.6. Miss Moss as a Creature of Memory

While Miss Moss functions as a figure of officialdom through her peculiar ways of actively relating to language, her interest, or rather, obsession with it also appears in her name. From a semiotic perspective, the name “Miss Moss” is a telling name as it presents yet another platform that reflects the protagonist’s identity constructed by grief. Moss, as a plant, can be found in cemeteries, or more precisely, on headstones, gradually covering names and other inscriptions on the graves, thus enacting a slow but gradual process of forgetting the dead. It can also be argued that “miss”, on the other hand, refers to Miss Moss’s primary feeling towards Sam as well as a lack in her life dedicated to the memory of her brother. As the very name of the story’s protagonist is made up of metaphors of grief, suggesting both a sense of loss and the reinforcement of emptiness, one could argue that Miss Moss’s grief functions as a substitute for her life (that was or could have been) where the real object or focus of her grief is no longer important or needed. Instead, her life based on grief, and commemoration becomes a self-sustaining system or process where a sense of grief and loss is no longer motivated by the loss of the brother, but by a universal and perpetual grief deriving from and pointing towards itself.

3. Conclusion

Since the 1980s, we have been experiencing a new wave of literary representations of collective memory and, within the academia, the elaboration of a more nuanced view of memory processes in society. By the inclusion of marginalised or forgotten groups, the representation of memory and its mechanisms has become more democratic, more elaborate and our attitude to them perhaps more sensitive and understanding. The exploration of the many notions of memory as a web or system of entangled memory processes has resulted in a wider and more elaborate discourse on memory, enabling us to explore the “grey” areas of the field rather than insisting on the more simplistic and dichotomous relationships in it. Julian Barnes’ “Evermore” is a short story that reflects on the major developments of the memory discourse and its entanglements while making attempts to reconcile ‘individual’ and ‘official’ memory through the character of Miss Moss, whose obsession with language acknowledges the individual’s perspective as well as the delicate nature of their memory processes and grief when it is up against the dominant official narratives and its language. Through the distrust of official language as an integral part of Miss Moss’s character and function as a ‘memory specialist’, she is seeking a new, more sensitive and more considerate language through which she could reconcile individual and official memory, and as a result, she also engages in the transformation and construction of the soldier’s legacy in the cultural memory of the war. As we could see, instead of the semiotic properties of official language, what Miss Moss is primarily concerned with are the errors of language that are manifested through the very physicality of it as Miss Moss reflects on the small, but fundamental inadequacies of official language. Through the deconstruction of that linguistic framework, she sheds light on the implied patriotic and ideological properties that creep into official language and that could offer consolation for the state, but which ultimately fail to grasp the nuances of individual bereavement and the fragility of those processes. Miss Moss exhibits a thorough understanding of the position of the individual, and through her access to influencing official language she makes attempts at integrating the individual’s delicate position. Her tendency to use words deemed “obsolete” by others and expressions emerging from the framework of the military expresses her inability to let go of Sam and reaffirms her wish to dedicate her life to the commemoration of the First World War. Although, as a person of officialdom, Miss Moss accepts several practices of official commemoration and ‘sites of memory’ offered by dominant and political narratives, she also presents a unique way of relating to them that is potentially a more considerate and socially sensitive one.

References

- Assmann, Jan 2008. Communicative and Cultural Memory. In: Erll, Astrid–Nünning, Ansgar (eds.): *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, Walter de Gruyter. 109–118.
- Barnes, Julian 2009. *Cross Channel*. Vintage.
- Bényei Tamás 2005. Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényben. In: *Alföld* 56/3. 37–47.
- Erll, Astrid 2011. *Memory in Culture*. (Transl. B. Young, Sara.) London, Palgrave Macmillan.
- Foucault, Michel 1977. *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. (Transl. Bouchard, Donald F.–Simon, Sherry.) New York, Cornell University Press.
- Merriam-Webster Dictionary* 2021.
<https://www.merriam-webster.com/dictionary/nascent>. (Accessed: 6 Jan 2021.)
- Winter, Jay 2006. *Remembering War: The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century*. London, Yale University Press.
- Worpole, Ken 2003. *Last Landscapes: The Architecture of the Cemetery in the West*. London, Reaktion Books.

A természeti nevek egy fajtájáról: erdőnevek a korai ómagyar korban¹

1. Bevezetés

Írásomban a természeti nevek egy típusának, az erdőneveknek a korai ómagyar kori jellemzőit kívánom több szempontot alkalmazva bemutatni. Vizsgálatom tipológiai keretét a Hoffmann István által kidolgozott helynévelemzési modell adta (1993/2007), amelyet az elmúlt bő két évtizedben sok helynévkutató használt fel egy-egy névfajta rendszertani leírásához. Az azonos szemléleti háttér és vizsgálati modell azért nagyon lényeges, mert ezáltal az egyes névfajták jellemzőit külön-külön, de azonos módszerrel és szempontok szerint elemezve egymásra vonatkoztathatjuk, magukat a helynévfajtákat pedig összevethetjük, így módon pedig egyre komplexebb képet kapunk a korai ómagyar kor helynévadásait illetően is. Az erdőnevek kategóriáját mindezülig nem dolgozták fel szisztematikusan, noha esetükben is hasznosnak ígérkezik az effajta megközelítés, már csupán a más helynévfajtákkal (pl. a hegynevekkel) való szoros kapcsolatuk miatt is. Ezért azt a célt tűztem ki, hogy az erdőnevek teljes körű, alapvetően funkcionális szemléletű feldolgozásának főbb eredményeit összefoglalom.

Az erdőnevek korai ómagyar kori adatállományát különböző névtárak anyagára támaszkodva állítottam össze. A *Korai magyar helynévszótár* (Abaúj-Csongrád vármegye, KMHsz. 1.) és a *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* 2–4. kötetei (Doboka–Pilis vármegye, HA. 1–4.) voltak egyelőre azok a forrásmunkák, amelyekből a névadatokat kigyűjtöttem, majd a feldolgozás első lépéseként adatbázisba rendeztem. Tehát a jelenleg 228 erdőnevet tartalmazó állomány, amelyre az elemzéseimet alapoztam, Abaúj–Pilis megyék területéről és a korai ómagyar korból származik. Noha ez a névállomány nem teljes (ezért fontos lesz majd egy további adatgyűjtés is a teljességre törekvés jegyében), mégis úgy látom, hogy a jelenlegi névanyag is kellően reprezentatív ahhoz, hogy az ennek révén feltárt sajátosságok általában véve is jól jellemezzék a névfajtát.

Az erdőnevek kategóriájának meghatározása során felmerül egy-egy erdőnév más helynévfajtatól való elválasztásának a nehézsége. Ennek az az oka, hogy az erdőnevek nem a többi névfajtatól elkülönülten léteznek a névrendszerben, valamint a névhasználók nyelvtudatában sem, hanem szoros kapcsolatban állnak egymással ugyanúgy, ahogyan a világban is egybesimulnak egyes helyfajta-kate-

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával készült.

góriák. Ez a kapcsolat már a legrégebbi dokumentált nevek esetében is szembe-tűnik. Különösen az erdőnevek és a hegynevek között mutatkozik meg speciális viszony, mivel sok esetben nem különül el élesen egymástól a domborzati forma megnevezése és a rajta található erdő neve. E jelenség funkcionális–kognitív nézőpontból jól magyarázható: az egyén nem választja el élesen egymástól a kiemelkedést és a rajta lévő erdőséget, a két objektumot egyazon denotátumként érzékeli, ezért sem illeti külön névvel.

Ha már az erdőnevek mint helynévfajta meghatározásának problematikájánál tartunk, érdemes néhány észrevételt tenni az erdőnevek és a fanevek között fellépő sajátosságokról is. Az általam vizsgált erdőnevek esetében kézenfekvő, hogy az adott helyen élő növényzet mint szemantikai tartalom gyakori névalkotó jegy, tehát a fanevek az erdőnevek előtagjaként meglehetősen gyakran jelentkeznek. Erre a kategóriára említhetők példaként a *Bükk-kerek* (1193: *Bik kerek*, HA. 2: 48), a *Kőrös-erdő* (1326: *Keuruserdeu*, HA. 2: 24) és a *Tölgy-erdő* (1228/1383/1407: *Tulherdew*, KMHsz. 282) elnevezések, melyekben a fanevek sajátosságjelölő funkciójúak, és valamilyen 'erdő' jelentésű földrajzi köznévvvel összekapcsolódva alkotnak erdőnevet. Ebben a névpozícióban tehát az előtagok fanévi jelentése a hangsúlyos. Más pozícióban azonban a fanevek földrajzi köznévi funkciója kerül a középpontba, amelyet a pusztá fanévként (metonimikusan) nevet alkotó, illetve a helynevek utótagjaként jelentkező fanevek esetében tapasztalunk. Az erdőnevek közül pusztá fanévi helynév például az *Éger* (1264/1393/1466: *Egyr*, HA. 4: 71) vagy a *Tölgy* (1230/1231: *Tulgy*, KMHsz. 282). A *Kerek-szilva* (1298/1466: *Kerek Zylwa*, HA. 4: 46), a *Mada bükke* (1228/1378: *Madabiki*, HA. 2: 25), a *Szurkos-cser* (1075: *Surkuscher*, KMHsz. 269) elnevezésekben pedig az erdőnevek utótagjaként jelenik meg fanév: ezek jelentése 'valamilyen erdő'-ként értelmezhető, és egyfajta átmeneti kategóriát képviselnek a fanevek és a földrajzi köznevek között (Bába 2012: 74, 2016: 40–44).

A pusztá fanévi helynevek egy része földrajzi köznévi jelentéssel is rendelkező fanévből alakult ki. Ide sorolható például a *Haraszt* erdőnév (1015/1158/1403: *Chorozt*, KMHsz. 122; vö. *haraszt* 'egy fajta erdő, tölgyes', TESz. és vö. *haraszt* 'fiatal, sarjadozó, cserjés erdő, bozót', FKnT. 171), esetében ugyanis a helynevet alkotó lexéma jelentése 'egyfajta tölgyerdő'. Ebben a lexikális kategóriában azonban csak igen óvatosan tehetünk különbséget az olyan helynevek között, amelyek fajtajelölő szerepben állnak, és azok között, amelyekben sajátosságfunkció fejeződik ki, ugyanis nem könnyű eldönteni, hogy a pusztá fanév mikor értelmezhető 'az adott fákból álló erdő' jelentésben, azaz fajtajelölő szerepű erdőnévként, s mikor utal egyszerűen az ott lévő növényzetre.

A fentieket szem előtt tartva én magam erdőnévként azokat az elnevezéseket vettem figyelembe, melyek a forrásokban a latin *silva* 'erdő' megjelöléssel szerepeltek, illetve amelyeket az általam felhasznált elsődleges forrásmunkák (a KMHsz. és a HA.) szerzői a leírásaikban erdőnévként határoztak meg.

2. Az erdőnevek rendszertani leírása

A helyneveket leíró és történeti aspektusból egyaránt vizsgálhatjuk. A leíró (másképpen szerkezeti) analízis pedig maga is két szinten valósulhat meg: a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai elemzés szintjén.

Funkcionális-szemantikai szempontból a névstruktúra szemantikai jellege, azaz a névrészekben kifejeződő motiváció áll a vizsgálatok középpontjában. A nevek e modell szerint egy- és kétrészesek lehetnek, ezért elsőként a két struktúra arányát érdemes az erdőnevek kapcsán is megvilágítani. Az általam elemzett 228 erdőnév közül 123 névben egy, míg 105 névben két funkcionális névrész található, vagyis az egy- és kétrészes nevek aránya közel azonos: 54%:46%.

Mindkét névstruktúra esetében az ún. sajátosságjelölő funkció dominál (ezt a szemantikai szerepet S szimbólummal jelölöm az ábrákon), amely kifejezi, hogy az adott helynek milyen tulajdonságai vannak (a névrészfunkciókhoz lásd részletesen Hoffmann 1993/2007: 53–77). Az erdőnevek kapcsán ez a funkció főként valamilyen külső dologra, leginkább a területen jellemző növényzetre utal. Ezt tapasztaljuk például a *Bükk* (1228/1305/1361: *Buk*, HA. 3: 60), a *Fenyős* (1353/1360: *Feneus*, HA. 4: 33) vagy a *Magyal* (1346: *Magal*, KMHsz. 178) egyrészes (S struktúrájú) elnevezésekben, de a kétrészes nevek esetében előtagként is ez a funkció jelenik meg a legtöbb esetben, erre a *Kökény kereke* (1015/1158/1220 k.: *Kuchinkereby*, KMHsz. 163), a *Szil-berek* (1334: *Silberuk*, HA. 2: 69) és a *Tölgyes-eresztvény* (1342: *Tulgeserezuen*, KMHsz. 282) elnevezések szolgálhatnak példaként. E nevek utótagja fajtajelölő szerepben álló földrajzi köznévi, mely az előtaggal összekapcsolódva tehát S+F struktúrát alkot.

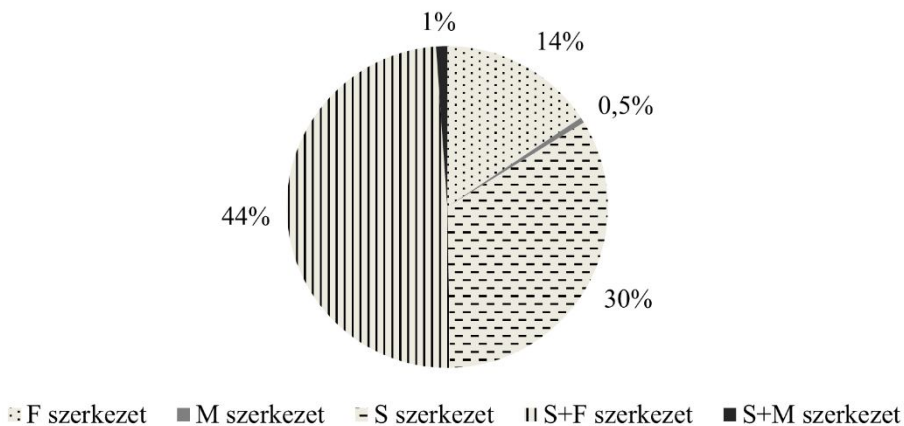
Ezek mellett kisebb számban más funkciójú nevekkel is találkozunk a névrendszerben: egyrészes fajtajelölő (F) erdőnév például az *Avas* (1236: *Owus*, KMHsz. 39; vö. *avas* 'rég, azaz nagy fákkal borított, esetleg már korhadó növényzetű, kopárosodó erdő, területrész', TESz.; de lásd még *avas* 'makkoltatásra alkalmas, nagy fákból álló öreg, szálas erdő', FKnT. 82), az *Eresztvény* (1231: *Eresteun*, KMHsz. 91; vö. *eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő' TESz. és vö. *eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő', FKnT. 135) és az *Oltvány* (1278/1322: *Olthuan*, KMHsz. 207; vö. *olt* 'más fáról származó hajtással nemesít', TESz. és vö. *oltványos* 'facsemetékből álló fiatal erdő' FKnT. 255).

Megnevező funkcióban (M) mindig valódi helynév áll, mely egy új név részeként is ugyanazt a szerepet tölti be, mint ami eredeti helynévként is a szerepe volt: a denotátumra utalást (Hoffmann 1993/2007: 58). Ilyen funkciójú névrésszel találkozunk például a *Lippó* (1251/1335: *Lypow*, KMHsz. 174) egyrészes erdőnévben, amely azonos a közelében fekvő Lippó település nevével. Megítélése azonban bizonytalan. Az elsődleges *Lippó* név szláv eredetű, tehát a magyar névrendszerben valóban megnevező funkciót tölt be. A szláv név jelentése alapján (a szl. *lipov* 'hársfa' szóból alakult; vö. FNESz.) az erdőnév elsődlegességét joggal felté-

telezhetjük. Ha azonban a település neve keletkezett a szlávban, akkor az erdőnév esetében a településen vagy a település közelében való elhelyezkedésre utalással van dolgunk, vagyis funkcionális szempontból sajátosságjelölő struktúrája van.

A mindenkori helynévhez kapcsolódhatnak sajátosságot kifejező jelzői névrészek, ahogyan ez a *Borsodi-Dobódel* (1243/1335: *Borsodi Dubodel*, HA. 2: 60), illetve a *Kis-Mohaly* (1326: *Kyusmuhar*, HA. 2: 24) erdőnevekben megfigyelhető. Ezek a nevek így tehát S+M szerkezetüként jellemezhetők.

Az 1. ábrán ezeknek a névszerkezeti típusoknak a megoszlását mutatom be. A diagram jól mutatja, hogy az erdőnevekben leggyakrabban a sajátosságfunkció jelenik meg: vagy önmagában állva, vagy fajtajelölő, illetve megnevező szerepű utótaggal összekapcsolódva. A sajátosság funkciójú névrész pedig a legtöbb esetben a területen jellemző növényzet megjelölését szolgálja.

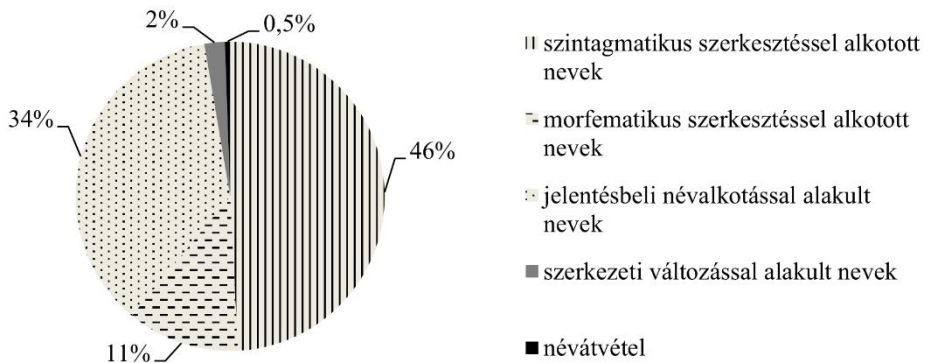

1. ábra: Az erdőnevek névstruktúráinak megoszlása.

A szerkezeti elemzés másik szintjén, a lexikális-morfológiai elemzés során a funkcionális szerkezet alapfogalmaihoz hozzákapcsoljuk a nevek lexikális-morfológiai alkatát, tehát a névrészeket alkotó lexémákat és a névalkotó toldalékelemeket, vagyis az ún. névelemeket vizsgáljuk meg. A két elemzési szintet egymásra vonatkoztatva tárul fel előttünk az adott nyelvi jel (a helynév) kettős arculata a maga teljes belső összefüggésrendszerében (Hoffmann 1993/2007: 67). Ebből kifolyólag a nevek lexikális szerkezetére nagy befolyásuk van a funkcionális elemzés alapegységeinek, a névrészeknek. Az, hogy egy névrész milyen szemantikai tartalom kifejezésére szolgál, szinte maga után vonja azt, hogy milyen szófaji, jelentésbeli sajátosságokkal bír, vagyis azt, hogy az adott funkcionális jegyet milyen nyelvi eszközök fejezhetik ki. Ennek megfelelően lexikális szempontból az egyrészes és a kétrészes erdőnevek körében is a növénynevek, illetve a földrajzi köznevek a legelterjedtebb lexikális elemek. Az utóbbiak azonban a legtöbb esetben a nevek utótagjaként: pl. *Gyűrűs-berek* (1291: *Gyrusberek*, HA. 2: 62), *Remete erdeje*

(1341: *Remeteerdey*, KMHsz. 231); az előbbieket pedig önmagukban: pl. *Füzes* (1327: *Fyuzes*, HA. 4: 45), *Nyír* (1219/1550: *Nyr*, KMHsz. 203) vagy a nevek előtagjaként: pl. *Kökény-kerek* (1269: *Kukenkerek*, KMHsz. 163) fordulnak elő az erdőnevek között. Morfológiai szempontból az egyrészes nevek állhatnak formáns nélkül és helynévképző formánssal (főleg *-s*, *-i*, *-d*, *-gy* elemekkel), a kétrészes nevek előtagjain pedig a formánsnélküliség mellett melléknévképző jelentkezhethet.

A keletkezéstörténeti elemzés szintjei a közszoói nyelvtanban használatos szóalkotási formákat veszik alapul, ebből kifolyólag a helynevek keletkezését öt folyamattal írhatjuk le. Az erdőnevek létrejöttében szerepet játszó folyamatok gyakorisági viszonyait a 2. ábra szemlélteti. Ez alapján megállapíthatjuk, hogy az erdőnevek jelentős része szintagmatikus szerkesztéssel jött létre, ezen belül is kizárólag a jelzős szerkezetből alakult erdőnévre találunk példákat: pl. *Kis-erdő* (1274: *Kyserdew*, HA. 4: 60). Ezen kívül meghatározónak tekinthető még a jelentésbeli névalkotással, főként a metonimiával: pl. *Palatka* (1312: *Polotka*, HA. 3: 55) és a jelentésahasadással: pl. *Bereg* (1214/1550: *Beregu*, KMHsz. 52; vö. *berek* 'liget' TESz. I. 283 és vö. *bereg*, *berek* 'nádas, bozótos, vizes lapály, ingovány, mocsár', FKnT. 89) alakult erdőnevek típusa is. A korszakban ugyanakkor a helynévképzés szerepe sem jelentéktelen e névfajta elemeinek létrehozásában: pl. *Hásságy* (1086: *Hassag*, HA. 2: 77; vö. *hárs* ~ *háss*).

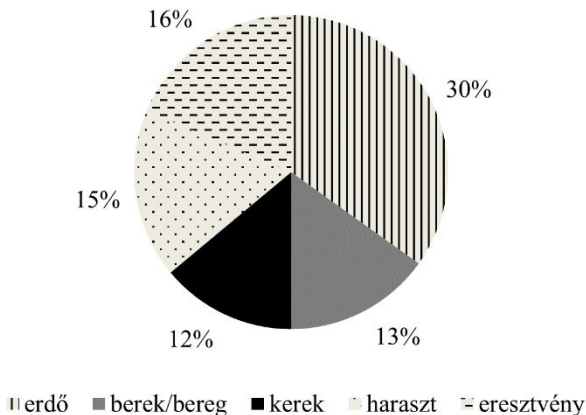
2. ábra: Az erdőnevek keletkezési típusainak gyakorisága.

3. Az 'erdő' jelentésű szavak legfontosabb jellemzői

Az erdőnevek nyelvi elemzésébe szorosan beletartozik az is, hogy milyen lexmák voltak alkalmasak a korai ómagyar korban arra, hogy erdőt jelöljenek. Ahogyan az eddigi vizsgálatokban láthattuk, az erdőkre különféle szavakat, földrajzi közneveket használtak: az ide tartozó lexikális helynévformánsok közül az *erdő*, a *berek*, a *kerek*, a *haraszt* és az *eresztvény* fordul elő leggyakrabban.

Az egyrészes nevekben legtöbbször az *eresztvény* és az *haraszt* közszó vált metonimikusan erdőnévvé. Előbbit ’fiatal, sarjadzó, cserjés erdő, bozót’-ként, utóbbit pedig ’fiatal, sarjadó erdő’-ként határozza meg a modern kori földrajzi közneveket összefoglaló FKNT. (135, 171). A korabeli jelentésükről a TESz. pedig így vélekedik: *eresztvény* ’fiatal, sarjadó erdő’ (I. 784) és *haraszt* ’egy fajta erdő, tölgyes’ (II. 57). E két lexéma a kétrészes erdőnevek utótagjaként is előfordul: pl. *Telelő-haraszt* (1269: *Teleleu horost*, HA. 2: 44), *Farkas ertesztvénye* (1324: *Forcasereztewyni*, HA. 4: 57). Produktívabbnak bizonyulnak ebben a pozícióban ugyanakkor az *erdő*, a *berek* és a *kerek* lexémák mint a valamilyen sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódó utótagok.

Ezeknek a lexikális helynévformánsoknak a gyakoriságát ábrázolja az alábbi diagram (az ábrán minden olyan erdőnevet figyelembe vettem, melyben ’valamilyen erdő’ jelentésű közszó megjelenik, de ezek közül csak az 5 leggyakoribbnak a százalékos megoszlását tüntettem fel).

3. ábra: A leggyakoribb ’erdő’ jelentésű lexémák megoszlása az erdőnevekben.

A diagramról jól leolvasható, hogy az erdőnevekben leggyakrabban – az esetek 30%-ában – előforduló ’erdő’ jelentésű lexikális helynévformáns maga az *erdő*: pl. *Kőrös-erdő* (1332: *Keuruserdeu*, HA. 3: 53), *Asszony erdeje* (1329: *Azunerdeye*, HA. 2: 23) stb. A többi földrajzi köznévi megterheltsége közel azonos arányú, közülük az *eresztvény* 16%-ban alkot erdőnevet: pl. *Eresztvény*, *Remete ertesztvénye* (1341: *Remeteerezteueny*, KMHsz. 231), a *haraszt* 15%-ot tesz ki: pl. *Haraszt* (1015/1158/1403: *Chorozt*, KMHsz. 122; vö. *haraszt* ’egy fajta erdő, tölgyes’, TESz. és vö. *haraszt* ’fiatal, sarjadoszó, cserjés erdő, bozót’, FKNT. 171); *Ábel harasztja* (1318/1329: *Abelharazta*, HA. 2: 23), a *berek/bereg* pedig 13%-ot mutat: pl. *Bereg* (1214/1550: *Beregu*, KMHsz. 52; vö. *berek* ’liget’ TESz. I. 283 és vö. *bereg*, *berek* ’nádas, bozótos, vizes lapály, ingovány, mocsár’, FKNT. 89); *Vizes-berek* (1280: *Vyzesbereg*, HA. 4: 52). A vizsgált lexémák közül a *kereké* a

legalacsonyabb arányszám (12%), de még így is kiemelkedik az egyéb 'erdő' jelentésű közszavak közül koraiságát és gyakoriságát tekintve: pl. *Fajd kereke* (1280: *Foydkereky*, HA. 4: 41), *Bükk-kerek* (1193: *Bik kerek*, HA. 2: 48).

Érdeemes kitérni arra is, hogy ezek a helynévformánsok milyen struktúrában jellemzőek. A leggyakoribb földrajzi köznév, az *erdő* – talán éppen a nagy gyakorisága miatt – önmagában állva nem alkot erdőnevet, kivétel nélkül kétrészes elnevezésekben, ezek utótagjaként, a legtöbb esetben jelöletlen birtokos jelzős szerkezetben találkozunk vele: pl. *Keresztes-erdő* (1329: *Kerezuserdeu*, HA. 2: 24), *Vár-erdő* (1265: *Warderdev*, HA. 4: 52); a birtokviszony jelölt formában található viszont például a *Dédács erdeje* (1326/1335: *Dedacherdey*, HA. 4: 56), *Szolga erdeje* 1350: *Zulgaerdei*, KMHsz. 266) nevekben.

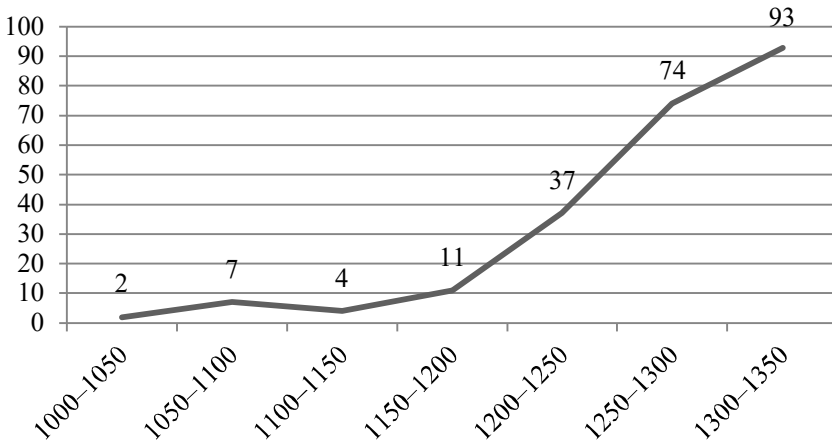
Az általam elemzett állományban a *berek/bereg* földrajzi köznév metonimikus erdőnévvé mindössze egy esetben vált: a Bereg megyei *Bereg* erdőnévben. Ez a földrajzi köznév az *erdő*vel ellentétben főleg jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet hoz létre, mint például az *Ág-berek* (1275: *Agberuk*, HA. 3: 23), *Szilva-berek* (1327: *Zyluaberuk*, HA. 4: 51) nevekben. Előtagként (vagy előtag részeként mint névelem) a *Berek-szeg* (1138: *Berekzeg*, HA. 4: 55), a *Közép-berek-határa* (1323: *Kezpeberekhatara*, HA. 2: 78) és a *Nagy-berek-szeg* (1256: *Nogberukzyg*, HA. 3: 28) megnevezésekben fedezhetjük fel a *berek* földrajzi köznévet.

Ugyancsak kétrészes struktúrában gyakori a *kerek*, utótagként közel azonos arányban jelenik meg jelölt és jelöletlen szerkezetben: pl. *Aba kereke* (1270/1272: *Abo kereky*, HA. 3: 73), *Holtnő kereke kereke* (1327/1589: *Holthneukereke*, KMHsz. 131); *Mogyoró-kerek* (1193: *Moinneroy kerek*, HA. 2: 52), *Rekettye-kerek* (1265: *reketyakerev*, HA. 4: 50), jelzői pozícióban betöltött szerepére pedig csak két példát, a *Kerek-kökény* (1250: *Kereckuken*, HA. 4: 46) és a *Kerek-szilva* (1298/1466: *Kerek Zylwa*, HA. 4: 46) neveket idézhetjük fel. Ezekben az elnevezésekben azonban nem az 'erdő' jelentésű *kerek* lexémát találjuk meg, hanem a 'kör alakú' *kerek* melléknevet. A *kerek* földrajzi köznév önmagában nemigen szerepel helynévként, *-i* helynévképzővel összekapcsolva település neveként viszont feltűnik: *Kereki* (Hoffmann–Rác–Tóth: 2018: 453).

Az *erdő*, a *berek/bereg* és a *kerek* lexémáknak az a tulajdonsága, hogy ritkán vagy egyáltalán nem alkotnak önmagukban helynevet, összefügg azzal, hogy a korai ómagyar korban ezeknek lehetett a legáltalánosabb jelentésük az erdőt jelölő lexémák között (Hoffmann–Rác–Tóth 2018: 453). Velük szemben a *haraszt* és az *eresztvény* legtöbb esetben önmagában fordul elő erdőnévként (lásd fentebb), de ezen kívül megjelenik valamilyen képzővel összekapcsolódva is: *Eresztvényes* (1265: *Ereztewenyws*, HA. 3: 24), *Haraszt* (1093/1404: *Carazty*, KMHsz. 123), illetve földrajzi köznévi utótag szerepét is betölti például a *Tölgyes-eresztvény*, a *Farkas eresztvénye* (1324: *Forcaseresztewyni*, HA. 4: 57), valamint a *Telelő-haraszt* (1269: *Teleleu horost*, HA. 2: 44), *Csomba harasztja* 1284: *Chumba haraztha*, HA. 4: 71) megnevezésekben.

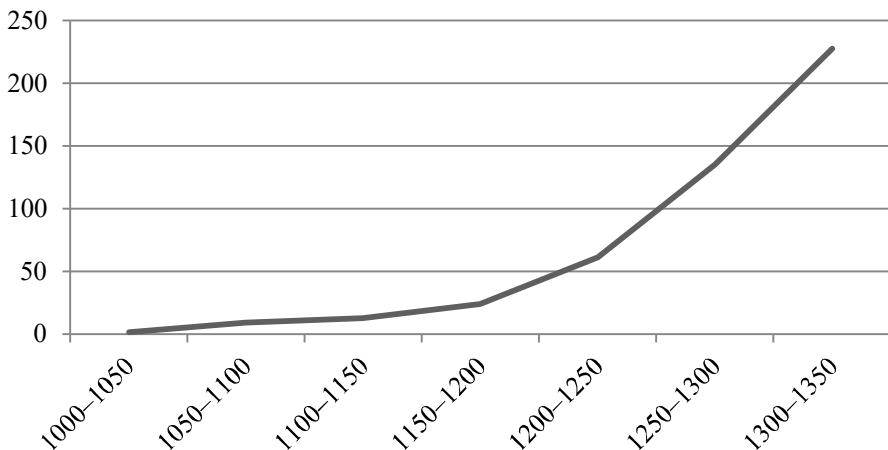
4. Az erdőnevek kronológiai vizsgálata

Az erdőnevek kronológiai jellemzőit ugyancsak érdemes röviden áttekíteni. Minthogy ehhez a vizsgálathoz is csupán az általam összegyűjtött korai ómagyar kori erdőnévállomány szolgált alapul, a kronológiai aspektus az 1000-tól 1350-ig tartó időszakra terjed ki. Az alábbi diagram az mutatja, hogy az egyes időintervallumokban hány új elemmel bővült az erdőnevek állománya.

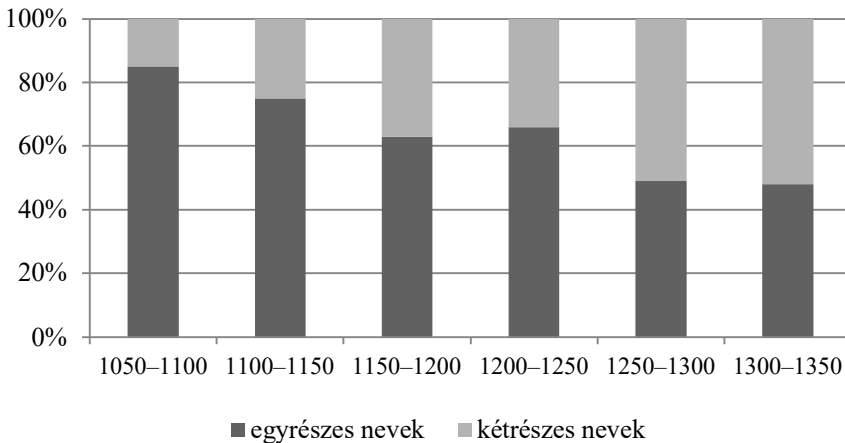
4. ábra: Az újonnan megjelenő erdőnevek száma a korai ómagyar kor egyes időszakaiban.

Ha mindezt folyamatszerűen ábrázoljuk (azaz a korábban keletkezett neveket is figyelembe véve), akkor láthatjuk pontosabban a névrendszer bővülési ütemét.

5. ábra: Az erdőnevek állományának alakulása.

Tanulásként arra mutathatunk rá, hogy az erdőnevek állománya a korai ómagyar korban folyamatosan növekszik, de jelentősebb elemszámot a 12. század második felétől, illetve főként a 13. századtól kezdődően figyelhetünk meg a helynévfajta esetében. Ez a növekedési ütem összhangban van a korszak forrásadottságaival is (a királyi oklevelek számának alakulásáról lásd pl. Solymosi 2006: 207). Tanulságos arra is rámutatnunk, hogy az egyes időszakokra vonatkozóan az egy- és kétrészes erdőnevek aránya hogyan alakul (6. ábra).

6. ábra: Az egy- és kétrészes erdőnevek arányának százalékos megoszlása.

Ahogy fentebb említettem, az egy- és kétrészes névstruktúra a vizsgált erdőnévállományban közel azonos százalékban van jelen (54% és 46%). A 6. ábrán az is nagyon jól látszik, hogy a korai ómagyar kor elején még az egyrészes nevek voltak túlsúlyban (itt az 1000–1050-es időszakot a mindössze két névelőfordulásával nem vehetjük érdemben figyelembe, az ábrán ezért nem is tüntettem fel), majd az arányuk folyamatosan csökken, és a 13–14. század folyamán már a kétrészes névstruktúra is nagy számban jelentkezik az újonnan alkotott nevek körében. Ez a kép harmonizál azzal a szakirodalomban több helyen is olvasható megállapítással, mely szerint a kétrészes névstruktúra csak a későbbi időkben kezd el egyre gyakoribbá válni (lásd pl. Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 262–263).

5. Összegzés

E rövid összefoglalás zárásaként azt tartom fontosnak kiemelni, hogy az erdőnevekről mint névfajtaról szerzett ismereteink a más névfajttal történő összehasonlító vizsgálatok által válhatnak igazán értékké. Ennek révén ugyanis tanulságos összefüggésekre mutathatunk rá például az erdőnevek és a korábbi vizsgálódásaim középpontjában álló tájnevek (lásd erről Csibrány 2020), vagy a

hegynevek és az erdőnevek rendszerének összehasonlító elemzése révén. Ehhez persze az is lényeges feladat, hogy egy-egy névfajta esetében a lehető legteljesebb névanyagot igyekezzünk összegyűjteni. Az erdőnevek kapcsán erre magam is törekszem, hogy aztán a kibővített névállomány birtokában az eddigi elemzéseket újabbakkal, például nyelv- és névföldrajzi vizsgálatokkal is kiegészíthessem. Ily módon válhat az erdőnevek rendszerének leírása teljessé.

Irodalomjegyzék

- Bába Barbara 2012. Fanevek helynévformáns szerepe a korai ómagyar korban. In: *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7. 69–76.
- Bába Barbara 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Bába Barbara–Nemes Magdolna 2014. *Magyar földrajzi köznevek tára*. [FKnT] A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. [TESz] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csibrányi Lili 2020. *A magyar tájnevek nyelvi elemzése*. Szakdolgozat. Debrecen.
- Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* I–II. [FNESz] Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria 1997, 1999, 2012, 2017. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. [HA] 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. 2. *Doboka–Győr vármegye*. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Budapest, Tinta Kiadó.
- Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Hoffmann István (szerk.) 2005. *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. I. Abauj–Csongrád vármegye*. [KMHsz] A Magyar Névarchívum Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kristó Gyula (főszerk.) 1994. *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. [KMTL] Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Solymosi László 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.

Az objektív munkaerő-piaci karriermobilitás és szubjektív megélése interjú vizsgálat tükrében

1. Bevezetés

Kutatásom témája a karriermobilitás és ennek szubjektív megélése. A témaválasztást indokolja a munkaerőpiac gyors változása a 21. században és az, hogy az intergenerációs mobilitás mellett a karriermobilitás egyre fontosabb kutatási területté válik. Emellett a kutatást indokolja a vélt, vagyis észlelt mobilitás és az objektív, azaz a mért mobilitás közötti eltérés is.

Azt vizsgálom, hogy napjainkban mennyiben van jelen Magyarországon a munkaerő-piaci karriermobilitás, milyen okból váltanak az emberek munkahelyet, melyek a mobilitás főbb befolyásoló tényezői, mi könnyíti meg az egyén számára az elmozdulást, illetve ezek a váltások horizontális vagy vertikális viszonylatban történnek-e meg. A foglalkozás megváltoztatása Andorka (2006) definíciója szerint intragenerációs társadalmi mobilitásnak minősül. Azonban olykor nehéz meghatározni, hogy vertikális vagy horizontális mobilitásról beszélünk-e (pl. ha valaki mezőgazdasági munkából városi segédmunkás lesz), illetve a mobilitás egyes dimenzióiban eltérő irányú elmozdulások is lehetnek. Kutatásom fókuszában az objektív és a szubjektív karriermobilitás, illetve ezek lehetséges eltérése áll. Ezenkívül vizsgálom a státuszmobilitás egyes dimenzióiban való elmozdulást és ennek különböző szubjektív érzékeléseit.

A kutatás témaválasztása újszerű, mivel a karriermobilitás, különösen a szubjektív karriermobilitás kevésbé kutatott terület, mint az intergenerációs mobilitás, pedig hasonlóan fontos szerepet tölt be Andorka (2006) szerint. Újszerű a kutatás módszertana is, mivel a mobilitáskutatásokban viszonylag ritkán fordul elő a kvalitatív interjú kutatási módszer, pedig a mélyebb információk előcsalogatását ez segíti. Végül újszerűnek tekinthetők az interjúk során feltett kérdések is, amelyek eddig alig álltak egy-egy kutatás fókuszában.

2. Az alapvető fogalmak

Társadalmi mobilitáson azt értjük, ha egyének vagy csoportok átkerülnek egyik társadalmi helyzetből egy másikba. Beszélhetünk vertikális és horizontális elmozdulásról is. A horizontális elmozdulás esetében egy személy vagy egy csoport átkerül egy vele azonos szinten lévő társadalmi csoportba, és nem történik vertikális irányban való elmozdulás. A vertikális elmozdulás esetében azonban szintváltás következik be, és az elmozdulás – iránya szerint – történhet fölfelé

és lefelé is. Beszélhetünk egyének felemelkedéséről és süllyedéséről, illetve egész társadalmi csoportok szintváltozásáról is, amikor egy csoport egésze kerül más szintre (Sorokin 1993).

Megkülönböztetünk intergenerációs (nemzedékek közötti) és intragenerációs (nemzedéken belüli) mobilitást. Míg az első esetben a szülőkhöz képest történő elmozdulást, a másodikban az első foglalkozáshoz viszonyított elmozdulásokat vizsgáljuk (Andorka 2006). Kutatásom középpontjában az intragenerációs, más néven karriermobilitás vizsgálata áll.

Az objektív mobilitás nem más, mint a mért (kiszámított) társadalmi elmozdulás, a szubjektív mobilitás ezzel szemben az, ahogyan az emberek a saját státuszváltozásukat megítélik, tehát milyen az önmagukról alkotott képük a helyzetváltozással összefüggésben. Huszár és Záhonyi (2018) szerint a szubjektív mobilitás vizsgálata jelentős adalékkal szolgál az objektív, mért mobilitáshoz képest, hiszen a mobilitás észlelése is sokat mond egy társadalom mobilitási folyamatairól.

Azt, hogy az egyének milyen a társadalmi státusza, több dolog határozza meg, így a foglalkozása, az anyagi helyzete, a kulturális tőkéje (pl. az iskolázottsága) és a műveltsége, illetve a lakóhelyi meghatározottság. Az ezen dimenziókban bekövetkező változásokat nevezzük státuszmobilitásnak (Róbert 1986).

3. A mobilitáskutatások elméleti háttere

3.1. A mobilitáskutatások három generációja

Ahhoz, hogy vertikális mobilitásról beszélhessünk, feltételeznünk kell valamilyen hierarchiát a különböző pozíciókat tekintve. Sok helyen a hierarchiába való besorolás a szellemi, a fizikai vagy a mezőgazdasági foglalkozásokra korlátozódik, és nem vizsgálja mélyebben az ezekben a csoportokba tartozó különböző szintű, presztízsű, fizetésű, megbecsültségű munkahelyeket. Ez azonban elsősorban a mobilitáskutatások első generációjára jellemző (Ganzeboom–Treiman–Ultee 1998). Ez a megközelítés jellemző Andorka (1982) munkájára is, amely a hazai mobilitás trendjeit vizsgálta 1949 és 1973 között.

A hierarchiát azonban a mobilitáskutatások második generációja, köztük hazánkban Róbert Péter (1986) is több dimenzióban közelíti meg. Egyrészt gazdasági szempontból, ami szerint minél többet fizet egy állás, annál magasabb szintre sorolhatjuk, összhangban a marxi osztályelmélettel, amely elsősorban gazdasági szempontból vizsgálta a különböző osztályokat. Megközelíthetjük azonban a presztízs oldaláról is (összhangban Max Weber elméletével), amely inkább a munka általi befolyáshoz jutást helyezi a középpontba, azaz minél több „hatalom” van a kezünkben egy munkahelyen, annál nagyobb lesz a presztízse az adott állás-

nak. Eszerint sorolhatjuk be az állásokat különböző hierarchikus szintekbe (azonban a presztízs ennél valamivel összetettebb fogalom). Emellett fontos dimenzió a kulturális tőke és az iskolázottság is.

A második generáció módszere az útelemzés többváltozós regressziós modellek alkalmazásával. A foglalkozást folytonos skálán, presztízsskálákkal mérik. A foglalkozás presztízse mellett az apa és a fiú iskolai végzettségét is bevonják az elemzésbe. A fiú első foglalkozását is vizsgálják. Az első generációhoz hasonlóan továbbra is csak férfiakat vizsgálnak a női, illetve anyai munkavállalás adott korzakra jellemző alacsonyabb mértéke miatt (Ganzeboom–Treiman–Ultee 1998).

A mobilitáskutatások harmadik generációja viszont a foglalkozások és a pozíciók horizontális és vertikális elhelyezkedését is figyelembe veszi, és újra kategóriális változókkal dolgozik. Treiman (1998) munkájában bemutatja a loglineáris megközelítést, amelyben nem hierarchikusan vannak elrendezve a különböző foglalkozások, hanem tulajdonságaik szerint (milyen képzettség szükséges hozzájuk, mennyi a fizetés, mekkora a mobilitási lehetőség), az egyes emberek pedig ezek alapján kategóriákba sorolhatók. Ezek a loglineáris modellek lehetővé teszik, hogy a vertikális és a nem vertikális tényezőket egymáshoz viszonyítsuk.

3.2. Karriermobilitás

Az intragenerációs mobilitás nem más, mint az egyének karriermobilitása, azaz a karrierpálya, amelyen az egyén életútja során végigmegy. Andorka (2006) szerint a karriermobilitás vizsgálata legalább olyan fontos, mint az intergenerációs mobilitásé, mégis kevesebb kutatási eredmény található ebben a témakörben.

A különböző társadalmak összevetése során négy tendencia figyelhető meg. Elsőként a karriermobilitás kisebb mértékű, mint a nemzedékek közötti, intergenerációs mobilitás. Azt, hogy mekkora az intragenerációs elmozdulás, az határozza meg elsősorban, hogy mit nevezünk az egyén első foglalkozásának. Kimutatható ugyanis, hogy idősödve az emberek egyre kevésbé lépnek előre, 35 év felett az egyén már jellemzően nem halad felfelé. Másodszor, a lefelé való elmozdulás kevésbé gyakran következik be, mint a felfelé való elmozdulás (főleg az állami szférában, a bürokratikus karrierok esetében). Harmadszor, a karriermobilitás sokszor csak annak felel meg, hogy a vizsgált egyén letről kezdve visszatér abba a pozícióba, amelyben elődei, szülei voltak vagy vannak. A szolgálati szektorba azonban vegyes intra- és intergenerációs mobilitású emberek jutnak be, azaz nehéz meghatározni, hogy egy ott dolgozó személy szülei mit dolgoztak, illetve dolgoznak, valamint azt is, hogy az érintett személy maga mit dolgozott korábban.

Andorka (1982) szerint hazánkban 1945 után a karriermobilitás volumene hasonló volt, mint az intergenerációs mobilitásé, és tipikus mobilitási út a mezőgazdasági fizikaiból lett fizikai munkás, valamint a munkásból és a parasztságból lett

értelmiségi. A karriermobilitás egy másik típusa is megfigyelhető volt, a „visszatérő mobilitás”, melynek során egy értelmiségi az 50-es években fizikai munkás lett, majd ismét visszatért az értelmiségi pályára. A karriermobilitás az 1970-es évektől csökkent, majd a vizsgálatok középpontjába a karriermobilitás egy harmadik típusa került, az 1989-es rendszerváltás utáni időszakra jellemző elitcsere.

A hazai elitkutatások egyik legfrissebb példája Kolosi és Szelényi (2010) munkája, amely 2009-ben a 210 leggazdagabb magyar meggazdagodásának útjait, azaz karriermobilitását vizsgálja életútinterjúk módszerrel. Megállapítják, hogy a szocializmus végéhez közeledve úgy kellett kapitalizmust kialakítani, hogy nem létezett hazai tőkésosztály, ugyanis a kommunista rendszer nem tette lehetővé a nagyobb tőkefelhalmozást, így az értelmiség volt az, amely a vezető osztályává vált a korai kapitalizmusnak, nekik kellett gondoskodniuk a tulajdonosi osztály kialakulásáról. Kolosi és Szelényi kimutatták, hogy a meggazdagodás és a nagytőkésé válás főbb típusai közé tartozott a politikai tőke átkonvertálása gazdasági tőkévé (ami viszonylag ritkább), illetve a kapcsolati tőke és a kulturális tőke (technokrata tudás) általi nagytőkésé válás. Ez utóbbi esetében meghatározó szerepet játszott a menedzseri pozíció, illetve a piaci szakismereteknek is óriási jelentőségük volt a meggazdagodásban. Akik rendelkeztek vele, könnyedén tudtak hitelt és információkat szerezni a vállalatuk kialakításához, illetve fel tudták ismerni a privatizáció által megnyílt lehetőségeket. A gyors meggazdagodás lehetősége 1992–1996-ig volt nyitva számukra, ezalatt az idő alatt halmozhatták fel vagyonukat a privatizációs folyamatokba való belépéssel (saját vállalat megvételével vagy állami vállalat privatizálásával, értékpapírokkal) (Kolosi–Szelényi 2010).

A hazai kutatások közül a HÉV elnevezésű kutatásban (Háztartások Életútvizsgálata) azt vizsgálták, hogy kiknek volt pozitív, illetve kiknek nem kedvezett a rendszerváltás, azaz kik a rendszerváltás nyertesei és vesztesei. Az adatok 1992 és 2007 között álltak rendelkezésre panelvizsgálat formájában, melyek különösen alkalmasak a karriermobilitás elemzésére a bejárt életutak megfigyelésével. A kutatásban négy nemzedéket különböztettek meg: elveszett nemzedék (a legidősebbek), státuszváltó nemzedék, rendszerváltó nemzedék, fiatal nemzedék (a legfiatalabbak). A módszertanban ISEI-pontszámok alapján sorolták be a vizsgált háztartásokat a különböző kategóriákba, a tulajdonos foglalkozása és anyagi, valamint jövedelmi helyzete szerint. Az eredmények azt mutatták, hogy a munkaerőpiacról kiszoruló, illetve a kényszerből nyugdíjba vonuló egyértelműen a rendszerváltás veszteséinek tekinthetők, ők a minta kb. 8%-a. Ezzel szemben a vállalkozói lehetőségek kibővülésével sokan vállalkozóvá váltak, ők nagyrészt nyerteseknek számítanak. A régi vezetői elit nyertesekre és vesztesekre oszlik, ugyanis volt köztük, aki kikerült az aktívak közül, és nyugdíjba ment, illetve mások vállalkozásba fogtak, helyeiket pedig átvette a fiatalabb korosztály (Kolosi–Tóth–Keller 2008).

Róbert (2008) a foglalkozási turbulenciát vizsgálja 1992 és 2007 között, szintén a HÉV kutatás adatai mentén Magyarországon. A rendszerváltás hatása kimutatható az 1990-es évek első felében, és az adatok jelentős turbulenciát mutatnak. Ezt mind belső (belpolitikai), mind külső (globalizációs) folyamatok megerősítették. Az eredmények a nyitottság növekedése mellett azt is mutatták, hogy a turbulencia nem mindenkinek jelentett felemelkedést, volt, akik lefelé mozdultak el a foglalkozási hierarchiában. A 2000-es években azonban csökkent a turbulencia és a nyitottság, a rendszerváltás hatásának csökkenésével. A legkisebb volt a turbulencia a közszférában, majd a termelői ágazatokban, a legerősebb pedig a szolgáltatási, gazdasági szférában, amelyeket a leginkább befolyásolt a piac. Emellett a magasabb végzettségűek körében gyakoribb volt a felfelé való elmozdulás, bár ennek alakulása változó az egyes életciklusokban, és a vizsgált periódus egyes szakaszaiban is. Voltak, akik többször is elmozdultak, és a felfelé való elmozdulást egy lefelé történő előzte meg, illetve voltak, akik lefelé mozdultak, de ezt egy felfelé történő előzte meg a vizsgált periódusban (Róbert 2008).

Tóth (2000) kutatása a társadalmi érvényesülés, a gazdagodás és a szegényedés magyarázó modelljének felállításához teszi meg a kezdő lépéseket. A kutatás a közgazdaságtani és a szociológiai kutatások határterületén egyensúlyoz, célja az egyének társadalomban elfoglalt helyének magyarázata. Az eredmények azt mutatják, hogy az alsó ötödbe (azaz a szegények közé) kerülés nagyobb esélyű a romák, az inaktívok, a több gyerekkel rendelkezők, az alacsonyan iskolázottak, az idegen nyelvet nem beszélők körében. Ha az életciklust nézzük, a fiatal felnőtteknél nagyobb a szegénység kockázata, mint pl. a nyugdíjasok körében. Emellett azok, akik befektetnék a pénzüket, illetve takarékoskodnának, kisebb eséllyel szegényednek el, mint azok, akik életszínvonalukra költekeznek. A felső ötödbe kerülés esélye nagyon kicsi a roma és inaktív népesség körében. Azok, akiknek magas az iskolai végzettségük, idegen nyelvet beszélnek, középkorúak, tájékozottabbak, fizikailag és lelkileg egészségesebbek, nem élnek fel a vagyonukat, inkább kerülnek a felső ötödbe (Tóth 2000).

3.3. Szubjektív mobilitás

A szubjektív mobilitás olyan társadalmi helyzetváltozás (azaz felfelé vagy lefelé irányuló társadalmi mobilitás), amely saját perspektíván alapul. A kérdezett személyek különböző dimenziók mentén sorolják be magukat és/vagy szüleiket egy adott társadalmi státuszba, illetve egyes esetekben saját korábbi pozíciójukat is elhelyezik, majd ezek összehasonlításával megkaphatjuk a szubjektívan megítélt mobilitás mértékét. Ilyen dimenziók például az egyén jövedelme, a lakáskörülményei, vagy hogy az anyagi helyzete mennyire elégti ki a szükségleteit (Róbert 1995).

A szubjektív munkaerőpiaci karriermobilitásra vonatkozó kérdések lehetnek például anyagi helyzetre vonatkozó kérdések, a munkahelyi pozíciókkal vagy hatalommal kapcsolatos kérdések, az adott munkakörrel kapcsolatos kérdések (itt mérhetjük a munka fizikai vagy szellemi nehézségi fokozatait), a szabadsággal kapcsolatos kérdések (azaz mekkora a mozgásteret a munkahelyén, például van-e lehetőség otthoni munkavégzésre vagy kötetlen munkaidőre) vagy akár munkahelyi komforttal kapcsolatos kérdések is (Róbert 1995).

Huszár és Záhonyi (2018) szerint az objektív mobilitás mérőszámai elsősorban azt mutatják meg, mennyire merev a társadalom, és nem mutatják meg a foglalkozási csoportok és az egyének helyzetváltozását, életkörülményeikben bekövetkezett változásokat. A strukturális mobilitás a társadalom szerkezetének generációs különbségeit mutatja meg, illetve azt, hogy milyenek az egyes generációkban az egyes pozíciókat betöltők esélyei a feljebb jutásra vagy a lecsúszásra. Ezek a mérőszámok megmutatják a különböző időszakokban az esélyegyenlőség mértékét. A szubjektív mobilitás mérőszámai egyfajta kiegészítő információként szolgálnak a tényszerű adatokhoz, nem helyettesítik őket, de érdemes ezeket is ismernünk.

A szubjektív mobilitás vizsgálata során fontos kérdés, hogy hogyan definiálja valaki a saját státuszát (szubjektív státusz). A társadalmi státusz szubjektív megéléséhez kapcsolódó fogalom az egyenlőtlenségtudat is. Róbert (1994) kutatási kérdése az, hogy hogyan alakult az egyének képe a társadalom egyenlőtlenségéről a rendszerváltást követően. A mérés során az egyének elhelyezték magukat a társadalmi ranglétrán, és arra adtak választ, hogy milyen tényezők befolyásolták a társadalmi helyzetük változását a rendszerváltást követően, és milyenek ítélik meg az egyenlőtlenségeket a rendszerváltás előtt és után. A legfontosabb tényező a kulturális tőke volt, amely mind az objektív, mind a szubjektív egyenlőtlenségeket befolyásolta, de 1994 után már az anyagi tőke is fontos szerepet játszott, és az emberek inkább az anyagi szempontokat tekintették elsődlegesnek (Róbert 1994).

Huszár és Záhonyi (2018) tanulmányukban az intergenerációs mobilitás objektív és szubjektív mutatóinak összefüggéseit vizsgálták, azt, hogy az objektív mutatók mennyiben alkalmasak a mobilitás vizsgálatára, továbbá azt, hogy mit állapíthatunk meg a társadalmi mobilitás magyarországi változásának legutóbbi tendenciáiról.

Huszár és Záhonyi (2018) eredményei szerint az objektív és a szubjektív mobilitás nem minden esetben mozgott együtt. Az objektív adatok azt mutatták, hogy az ezredfordulón a magyar társadalom zártabbá vált, kisebb volt a mobil emberek aránya. A 2009-es válság idején pedig többen észleltek lecsúszást, illetve mozdulatlanságot. 2016-ra viszont nőtt a szülőkhöz képest való immobilitás, illetve felfelé való elmozdulás észlelése. Fontos eredmény, hogy a szubjektív mobilitás jelentős eltéréseket mutatott a magyar társadalmon belül. Azok számoltak be legnagyobb arányban intergenerációs előrelépésről, akik 1945 előtt születtek, míg az

1956 és 1968 közötti időszakban születetteknek a legnagyobb hányada érzi úgy, hogy kedvezőtlen irányba mozdult a társadalmi helyzete.

Harcsa (2018) vitatkozik Huszár és Záhonyi (2018) állításával, amely szerint 2009-hez képest 2016-ra nőtt a magyar társadalomban a felfelé irányuló mobilitás a szubjektív mutatókat figyelembe véve. Szerinte csak hosszútávú idősoros adatok és a társadalmi folyamatok alapos elemzése mentén lehet ilyen állításokat tenni, illetve a szubjektív mobilitás mérési módját is kritizálja, mert nem a bevett nemzetközi formán alapul (Harcsa 2018).

Huszár (2018) válasza szerint azonban 2009 és 2012 között a válság időszakában jelentősen változott az emberek szubjektív önbesorolása (az, hogy a társadalmi ranglétrán saját maguk szerint hol helyezkednek el), és így a szubjektív társadalomszerkezet is módosult, nőtt a társadalmi polarizáció. Az ezt megelőző időszakban sokan a helyzetük romlását érzékelték, 2010 után viszont többen voltak azok, akik azt érzékelték, hogy javult a helyzetük a szüleikhez képest. Azt azonban elismeri, hogy a szubjektív mutatókból tényleg nem következtethetünk arra, hogy a magyar társadalom zártsága, illetve nyitottsága nőtt-e vagy csökkent.

Összességében Huszár és Záhonyi (2018) tanulmánya egyfajta alapot adhat az objektív mobilitás vizsgálatához, és ennek alapján összevethető, hogy a szubjektív és az objektív mobilitás mennyiben járt együtt. Emellett saját kutatási témám szempontjából fontos, hogy kutatásukban csak az intergenerációs mobilitást vizsgálták, és a szubjektív karriermobilitást nem.

4. Empirikus elemzés

4.1. A módszertani háttér

Az objektív és a szubjektív karriermobilitást félig strukturált interjúk segítségével vizsgáltam. Empirikus kutatásom során kvalitatív módszerrel hat félig strukturált interjút készítettem középkorú diplomás munkavállalókkal (három nővel és három férfival). Kutatásom feltáró jellegű, nem célja hipotézisek ellenőrzése, hanem kutatási kérdésekre keresi a választ.

A mintavétel során hólabdamódszert alkalmaztam. Az interjúalanyok mintája homogén abból a szempontból, hogy mindannyian középkorúak (44–50 évesek), felsőfokú (főiskolai vagy egyetemi) végzettségük van, továbbá jártasak a munkaerőpiacon. Öt interjút élőben készítettem el, egyet pedig (az ötödiket) skype-on, tekintettel a koronavírusra. Az interjúk átlagosan 40–50 percesek voltak. A feltett kérdések a következők:

1. Együtt mozog-e az interjúalanyok esetében az objektív és a szubjektív karriermobilitás?
2. Hogyan élük meg az interjúalanyok a horizontális és a vertikális karriermobilitást?

3. A karrierjük során interjúalanyaim a munkahelyi pozíció/státusz mely dimenzióit tartják fontosabbnak?

4.2. A kutatás eredményei

Az alábbiakban az interjúkból azokra a részletekre támaszkodom, amelyek informatívak az objektív, illetve a szubjektív karriermobilitás jellemzésében.

4.2.1. Az objektív karriermobilitás

Egyik interjúalanyom, egy 44 éves hölgy olyan karrierúton ment végig, amely első megközelítésből hullámvasútszerűnek tűnhet az intragenerációs mobilitás szempontjából, azonban az ő szemszögéből (szubjektíven) nem történt karriermobilitás (erről az elemzés következő fejezetében is szó lesz). A vertikális szempontokat – például a munkahelyi pozícióiban kapott fizetéseket, a munkahelyeken érzett megbecsültséget, a presztízt, a státuszkülönbségeket – figyelembe véve nem érzett felfelé vagy lefelé való elmozdulást. Az, hogy nem haladt felfelé a ranglétrán, nem negatívumként jelenik meg az életében, ellenkezőleg, nem is tervezett olyan munkahelyen dolgozni, ahol ez a tényező nagy szerepet játszik. Úgy nyilatkozott, hogy nem szeretne bekerülni ebbe a „tipikus mókuserékbe”, azaz tudatosan nem vállalt olyan állást, ahol évek múltán nagy elismeréshez és fizetéshez jutott volna: „Sosem dolgoztam általános karrierlétrán, nem tudom, hogy felfelé ívelt volna-e a karrierem, de számomra olyan szempontból felfelé, hogy azt csinálhattam, amit szerettem, vagy amit hobbiként csinálhattam, ugyanis eleinte hobbiként indult az egész cég, amit most is csinálunk” (második interjúalany, 44 éves nő). Alanyom közgazdászként végzett, azonban ezután lehetősége volt elvégezni egy olyan szakot, amellyel tolmácsként helyezkedett el a későbbiekben, majd otthagya ezt a viszonylag magas presztízsűnek látszó életpályát, házvezetőnőként állt munkába. Mindezek után céget alapított kb. tíz éve (amely elsősorban szállítással foglalkozott), itt szerzett vezetői tapasztalatokat, azonban vezetőként sem fontos neki az, hogy elismerést kapjon beosztottjaitól, akiket legfőképpen személyes kapcsolatok útján vett fel cégéhez. Jelenleg úgy gondolja, hogy a presztíztől, illetve a cégvezetői fizetéstől függetlenül az szolgálná leginkább az érdekeit, ha eladná vállalkozását, és újból egy másik foglalkozásba kezdene.

Negyedik interjúalanyom (50 éves férfi) szintén informatikus végzettségű férj és apa, aki élete során fiatal korát leszámítva végig számítástechnikával és programozással foglalkozott. Az ő karrierjében is az egyik meghatározó szempont a munkában lévő kihívás volt, és a fejlődés lehetősége. Ezért is váltott többször munkahelyet. Úgy érezte, ha valakire könnyű munkát bízna, akkor azt nem becsülik meg kellően, tehát a megbecsülés is egy elsődleges szempont számára: „Az

első munkahelyemet azért hagytam ott, mert nem volt kihívás. Ott csak adatrögzítő voltam, de én tudtam, hogy ennél többet tudok, hiszen a végzettségem is magasabb, úgy éreztem, hogy ez nem köt le, nem volt kihívás számomra” (negyedik interjúalany, 50 éves férfi). Az anyagiakat nem tartotta fontosnak egészen fia egyetemre jelentkezéséig, amikor már számításba vette ezt a dimenziót is, elsődleges feladatának tartja elmondása szerint, hogy biztosítani tudja családjá szűkségeit: „Hát, nincs bennem elhivatottság igazából, csak egyszerűen a családom eltartása a lényeg, hogy anyagilag meglegyen minden, amire szükség van, meg hogy érdekeljen, amivel foglalkozom” (negyedik interjúalany, 50 éves férfi). Munkahelyein többnyire nem voltak előre jutási lehetőségek, nem tudott felfelé jutni, de nem is ez volt a célja egyik munkahelyén sem: „Hát, igazából sehol sem volt előrelépési lehetőségem, sehol. Igazából nekem nem is a karrier volt a célom. Az volt a fontos, hogy szeressem, amit csinálok. De nem akartam, meg nem is éreztem szükségét, hogy karriert építsek. Informatikában állandóan tanulni kell az új technológiákat, azt fontosnak tartottam, hogy tudjam követni, mindig igyekeztem. Nem érzem magam topon a szakmámban azért, viszont igyekszem követni mindig” (negyedik interjúalany, 50 éves férfi).

Az ötödik interjúalanyom (akinek az életpályájában szerepelt az állami szférában való munka is), három munkahelyen dolgozott eddig életében. Szociológiai-könyvtáros szakon végzett, majd az egyetemi könyvtárban helyezkedett el, és itt dolgozott majdnem 20 évet, ezután a Debreceni Kormányhivatalnál dolgozott ügyintézőként, illetve HR-esként három évet, ezt követően pedig az iparkamarában választották ki a vizsgáztatók kijelölésére, vizsgadelegáló referensként foglalkoztatják itt. Elsőként azért váltott munkahelyet a könyvtárból, mert úgy érezte, nem aknázza ki teljesen képességeit, ennél többre képes, és így ment át a kormányhivatalba, kihívásra vágyott: „Gyakorlatilag úgy éreztem, hogy ott már tovább nem tudok fejlődni, kiaknáztam minden lehetőséget, ami ahhoz a munkakörhöz tartozott, tehát nem láttam már benne kihívást” (ötödik interjúalany, 46 éves nő). A kormányhivatalból pedig azért ment el, mert véleménye szerint nem kapott elegendő megbecsülést a munkahelyén, illetve nem volt teljesen jó a viszonya a vezetőséggel: „... úgy gondolom, hogy a befektetett munka nem volt megfelelően megbecsülve, vagy azt is mondhatnám, hogy az osztályvezetéssel nem tudtunk együttműködni” (ötödik interjúalany, 46 éves nő). Fontosnak tartja egy munkahelyen a kreativitást, illetve a lehetőségeket, és hogy konstruktívan együtt tudjon működni a vezetéssel. Jelenlegi munkahelyén úgy érzi, sokkal több megbecsülést kap, nagyobb a bére, illetve több előnyt is élvezhet, melyek a pozíciójával járnak. A három legfontosabb szempont számára a munkavállalás során a megbecsülés, a konstruktivitás, illetve az anyagiak, a legkevésbé fontos pedig a csapat létszáma, amelyben dolgozik. Alanyom a jövőben is tervez munkahelyet váltani, szeretne határozatlan idejű szerződéssel dolgozni, mert szerinte ez nagyobb megbecsültséget jelez.

A hatodik interjúalanyomnak állítása szerint 4–5 munkahelye volt eddig, az informatikában dolgozik programtervezőként és hálózatkezelőként. Informatikusként azt tartja fontosnak, hogy kihívást érezzen a munkájában, illetve tudjon fejlődni benne folyamatosan, és élvezze azt: „Hát, elsősorban, hogy anyagilag elég megbecsülést nyújtson. De azt is fontosnak tartom, hogy kihívás legyen, tudjak fejlődni benne, illetve élvezem is emellett, bár ez általában együtt jár nálam a programozással” (hatodik interjúalany, 48 éves férfi). Fontosnak tartja egy munkahelyen az anyagi dimenziót, illetve ezek mellett a megbecsülést, illetve a kihívást, ezeket sorolta az első három helyre, legkevésbé fontos számára a munkakörnyezet. Nem tervez munkahelyet váltani a jövőben, jelenleg osztályvezetőként dolgozik egy hálózati problémákat elhárító osztályon egy vállalatnál, azaz vannak beosztottjai is.

4.2.2. A szubjektív karriermobilitás

A szubjektív mobilitást talán második interjúalanyom életútja szemlélteti leginkább. Esetében megfigyelhetjük, hogyan differenciálódhat a szubjektív, illetve az objektív életút, ugyanis ha nem az interjúalany aspektusából tekintünk az általa leírt életútra, akkor így azt láthatjuk, hogy történt egyfajta fel-le irányú elmozdulás: pl. volt tolmács, azaz „értelmiségi”, majd házvezetőnő (fizikai munka), ezután cégtulajdonos, azaz egy vezető pozícióban lévő személy. Ennek ellenére saját nézőpontjából az életútja során nem történt vertikális elmozdulás. Ezt azzal indokolta, hogy az egyéb dimenziókat vizsgálva, mint pl. a fizetés, a munkahelyen való befolyás vagy az életszínvonal, nem történt változás különösebben számára, annak ellenére sem, hogy a munka jellege teljes mértékben eltért a korábitól. Jelenleg egy céget alapított, és bár talán a presztízse vállalkozóként, cégvezetőként megnőtt, ő maga nem tekint erre felfelé való elmozdulásként, inkább csak munkajelleg-változásként. Elmondása szerint a tekintélye nem lett nagyobb a jelenlegi munkahelyén (amit nem is várt el ettől a váltástól). Tervei szerint pedig ismét szeretne változást az életében, amely vélhetően egy eddigiekhez hasonló munkajelleg-elmozdulás lesz: „Nekem nincs tekintélyem, én haver vagyok, a legtöbb, aki ott dolgozik, a barátom, leginkább a kapcsolatokon keresztül alkalmazok embereket. Szeretem jól érezni magam a munkám során...” „Csinálom a céget, de én azon vagyok, hogy eladjam, szabaduljak kicsit, tehát még ha a sajátom is, valahol rabszolgasorsnak érzem... Nem tudom, mit csinálnék, de úgymint megtalálnám valamiben a munkám, mindenképpen kerülném a fix munkát. Bárhol elhelyezkedek, az tuti, és az fontos, hogy meglegyen az a szabadságom, hogy elmehetek a gyerekekért, vagy vigyázok rájuk, ezt még valamennyire megadja a vállalkozói lét” (második interjúalany, 44 éves nő).

Negyedik interjúalanyom a karrierépítésről azt vallotta, hogy neki nem fontos, nem vágyik karrierre, illetve más szempontokat tart elsődlegesnek: „Nem vágyom

karrierre, örülök, ha egy programot jól sikerül megcsinálnom, örülök annak, ha az jól működik, és kapok visszajelzéseket, de szerintem mindenki így van vele. Édesanyám takarítónő, ő is úgy érzi jól magát, ha a munkája végén minden csillogvillog” (negyedik interjúalany, 50 éves férfi).

Ezekből úgy értelmezem, hogy a karriert mint objektív tényezőt ők is ugyanúgy fogták fel, mint a legtöbb dolgozó ember: olyan, mint egy függőleges létra, amelyen mindenki eljut egy bizonyos magasságig. Azonban nem az objektív, hanem a szubjektív értékeket tartották elsődlegesnek, mint a munka élvezete, a túlterhelés elkerülése, a jó, emberséges munkahelyi környezet, illetve az anyagi dimenzió is fontos abból a szempontból, hogy eltartsák magukat és családjukat.

Az ötödik interjúalanyom (46 éves nő) arra a kérdésre, hogy hogyan élte meg a kormányhivatali állást korábbi könyvtárosi munkája után, azt felelte, hogy a könyvtárosokat nem becsülik meg eléggé ahhoz képest, amit végezniük kell nap, mint nap, illetve amennyi feladattal ez a munka együtt jár. Az iparkamarai állás számára a legkedvezőbb, mert úgy érzi, itt becsülik meg a leginkább a munkáját.

A hatodik interjúalanyom azt nyilatkozta, hogy számára nem fontos a pozíció által kínált presztízs, abból a szempontból viszont jó magas pozícióban dolgozni, hogy kényelmesebb a munkakörnyezet, illetve több fizetést kap: „Hát, tulajdonképpen nem igazán érdekel, hogy milyen pozícióban dolgozom, mert kb. ugyanazt csinálom, mint máskor, csak nyilván itt többet keresek, meg kényelmesebb a környezet, de annyira nem foglalkoztat ez a presztízs dolog” (hatodik interjúalany, 48 éves férfi).

5. Összegzés

Napjainkban számtalan tényező befolyásolja, hogy hol foglalunk helyet a munkaerőpiacon, illetve hogy melyik szintjéhez tartozunk, mely státuszba soroljuk be önmagunkat, ha ezt vertikális szempontból vizsgáljuk. Kutatásom eredményei alapján véleményem szerint eredményesebb, ha nem csupán alá-fölérendeltségi viszonyokat határozzunk meg, hanem különböző szempontok mentén soroljuk kategóriákba az egyéneket. A szintek meghatározásában több tényező játszik szerepet: az anyagi szempont (a jövedelem), a befolyás, a hatalom, a presztízs, a tekintély, a kulturális tőke, és ezek elkülöníthetők egymástól. Nem támaszkodhatunk pusztán egy tényezőre a munkaerő-piaci helyzet meghatározása során, és ezzel párhuzamosan a karriermobilitás elemzése során sem. Főleg nem napjainkban, amikor találhatunk „gazdag” alacsony iskolai végzettségű munkásokat éppúgy, mint „szegény” értelmiségieket, diplomásokat, vagy akár tudományos fokozattal rendelkező személyeket is.

Az első kutatási kérdésem az volt, hogy együtt mozog-e interjúalanyaim esetében az objektív, illetve a szubjektív karriermobilitás. Az a tendencia volt megfigyelhető, hogy egy állás megítélésekor szubjektív dimenziókat és szempontokat

vettek elsősorban figyelembe, azaz nem annyira az anyagi megbecsülést és a presztízst, hanem a jó munkahelyi kapcsolatokat, a munka élvezetességét, a kihívásokat, illetve a jó közérzetet. Ezek mellett azonban természetesen megjelent néhány esetben a jó jövedelem mint objektív dimenzió is. Összességében tehát ebből arra következtethetünk, hogy interjúalanyaim vagy nem tartják elsődlegesnek a munkahelyi státuszt, illetve pozíciót és az ezzel járó presztízst, vagy más, nem objektív dimenziók alapján határolják be státuszukat.

Második kutatási kérdésem fókuszában a horizontális és vertikális mobilitás megélése állt. Habár a horizontális mobilitással kevésbé foglalkozik a szakirodalom, mint a vertikálissal, érdemes kitérni arra, hogyan élék meg az egyes emberek a helyzetváltoztatást, azt, amikor felfelé vagy lefelé mozdulnak, vagy azt, amikor azonos szinten maradnak. második interjúalanyom esetében volt különösen érdekes a szubjektív elmozdulás, és ebben fontos szerepet játszott a vertikális és a horizontális mobilitás elkülönítése. Alanyom ugyanis nem különböztette meg munkahelyi pozícióit az interjú során hierarchikus szempontból, illetve nem tulajdonított magasabb vagy alacsonyabb presztízst egy-egy munkahelynek, amelyeket karrierje során végig járt. Mindez új megközelítési lehetőségeket vet fel a munkaerő-piaci karriermobilitás vizsgálatában. Feltételezésem kezdetben az volt, hogy az emberek szubjektív megítélése a munkahelyeket illetően nem tér el jelentősen a presztízis és a megbecsültség alapú hierarchikus objektív besorolástól, ugyanis részben onnan szerzi az adott munkahely vagy pozíció az attribútumait (a magas vagy az alacsony besorolást), hogy a társadalom többsége hogyan ítéli meg, miként tekint rá. Emiatt nehéz megmondani, hogy érdemes-e a szubjektív megítélést külön fogalomként felvetni, bár a szakirodalomban is gyakran elemzett kérdés az objektív és szubjektív státusz eltéréseinek vizsgálata. Viszonylag ritkán fordul elő, hogy valaki egy kevésbé megbecsült, rosszul fizető munkahelyet magas pozícióként éljen meg, illetve az ellenkezőjét alacsonyként, de még az is ritka, hogy egy szintre sorolja be a kettőt, mint ahogy ezt interjúalanyom tette. Ami objektíve vertikális (felfelé irányuló) mobilitásnak volt tekinthető esetében (pl. bébiszitterből tolmácssá válás), azt ő horizontálisnak ítélte meg, nem érzett különbséget a ranglétrán, sőt szubjektív szempontok alapján még jobbnak is tartotta a bébiszitter „melőt” (elmondása szerint élete legjobb állása volt).

Harmadik kutatási kérdésem a státuszdimenziók fontosságára irányult. Ahogy láttuk a dolgozat elméleti részében, különböző dimenziók mentén határolhatjuk be az egyén státuszát egy munkahelyen, azonban alanyaimat arról kérdeztem, hogy saját véleményük szerint melyek a legfontosabb dimenziók. Munkahelyeiken kiemelkedően fontosnak tartották a megbecsülést, a fejlődés és tapasztalatszerzés lehetőségét, a kihívásokat (legfőképpen a két informatikus alanyom), és részben az anyagiakat (kevésbé, mint az előbbieket). Az, hogy mit tartottak a legkevésbé fontosnak, már nem volt ilyen egyértelmű; volt, aki a csapat létszámát tartotta jelentéktelennek (ötödik interjúalanyom), volt, aki a munkatársakkal való

viszonyt (negyedik interjúalany), volt, aki az anyagiakat (második és harmadik alanyom), illetve volt, aki a munkakörnyezetet (hatodik alany).

A kutatás eredményei alapján összességében úgy gondolom, érdemes a karriermobilitással is foglalkozni az intergenerációs mobilitás mellett. A kvalitatív interjú módszerrel sok érdekes eredményt kaphatunk. Emellett az objektív karriermobilitás és ennek szubjektív megélése sok esetben eltérő, ezért a mobilitáskutatókban érdemes erre is kitérni. A kutatási kérdésekre adott fenti válaszok pedig további hipotézisekkel szolgálhatnak jövőbeli nagymintás kvantitatív kutatások számára.

Irodalomjegyzék

- Andorka Rudolf 1982. *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Andorka Rudolf 2006. *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Ganzeboom, Harry–Treiman, Donald–Ultee, Wout 1998. Összehasonlító intergenerációs rétegződésvizsgálat – három generáció és azon túl. In: Róbert Péter (szerk.): *A társadalmi mobilitás: Hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 284–310.
- Harcza István 2018. Módszertani tanulságok a társadalmi percepciók mérése kapcsán. In: *Demográfia* 61/1. 91–98.
- Huszár Ákos 2018. Objektív és szubjektív mobilitás – válasz Harcza Istvánnak. In: *Demográfia* 61/1. 99–109.
- Huszár Ákos–Záhonyi Márta 2018. A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. In: *Demográfia* 61/1. 5–27.
- Kolosi Tamás–Tóth István György–Keller Tamás 2008. Nyertesek és vesztesek, Intragenerációs mobilitás a redszerváltás éveiben. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest, TÁRKI. 11–41.
- Kolosi Tamás–Szelényi Iván 2010. *Hogyan legyünk milliárdosok? Avagy a neoliberalis etika és a posztkommunista kapitalizmus szelleme*. Budapest, Corvina Kiadó.
- Róbert Péter 1986. *Származás és mobilitás*. Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
- Róbert Péter 1994. Egyenlőtlenségtudat. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994*. Budapest, TÁRKI. 311–333.
- Róbert Péter 1995. Szubjektív társadalmi helyzet és szubjektív mobilitás. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás. A tények és a vélemények tükrében*. Budapest, Andorka R. TTT. Századvég Kiadó. 296–325.

- Róbert Péter 2008. Foglalkozási turbulencia Magyarországon 1992–2007. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Újratervezés. Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*. Budapest, TÁRKI. 51–63.
- Sorokin, Pitirim 1993. Társadalmi mobilitás (Részlet). In: Huszár Tibor–Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai történelmi szöveggyűjtemény*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 253–278.
- Tóth István György 2000. Előrejutás a társadalmi ranglétrán – egy magyarázatki-sérlet. In: Tóth István György–Spéder Zsolt–Tóth Péter Pál (szerk.): *Emberi viszonyok*. Budapest, TÁRKI. 223–242.
- Treiman, Donald 1998. A foglalkozások presztízsének elmélete. In: Róbert Péter (szerk.): *Társadalmi mobilitás: Hagyományos és új megközelítések*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 111–130.

Kistelepülések közművelődésének fejlesztési lehetőségei Túristvándi közösségi felmérése mentén

1. Bevezetés

A közösségekre nagy veszélyt jelent a globalizáció és a fogyasztói társadalom is. Saját megfigyeléseink alapján a mai társadalmi magatartást leginkább a termékek és áruk vásárlása határozza meg, ebben látják az „értéket” az emberek. Háttérbe szorulnak ezek mellett a valódi értékek, a közösség, a család, a hagyományok és a szokások, valamint azok a normák, amelyek értéket képviselnek a kultúránkban. Ez és a technika fejlődése a közösségek meggyengüléséhez vezethet. Ezért is gondoljuk úgy, hogy van létjogosultsága a közösségfejlesztésnek a mai társadalomban, és ez szükséges is ahhoz, hogy a közösségek újra megerősödjenek, vagy akár újak alakuljanak.

Vizsgálatomban egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kistelepülést, Túristvándit választottam példának annak érdekében, hogy bemutassam, milyen lehetőségei vannak egy kistelepülésnek a közművelődési tevékenységekre, a közösségek alakítására.

A tanulmány alapvető célja nem más, mint bemutatni egy konkrét példán keresztül, hogy milyen nehézségekkel küzd egy magyar kistelepülés a közösségek, a közművelődés vonatkozásában, továbbá igyekszik ezekre a problémákra releváns, reális megoldási javaslatokat is kínálni annak érdekében, hogy egy kistelepülésnek is jobb népességmegtartó képessége legyen, és ugyanolyan pozitív kép alakuljon ki róluk, mint a városokról. Továbbá célom volt a kutatással az is, hogy a helyieket gondolkodásra, akár cselekvésre ösztönözzem.

A kutatás során kvalitatív és kvantitatív módszereket is alkalmaztam, tehát már meglévő statisztikai adatokból és különböző egyéb forrásokból dokumentelemzéssel igyekeztem a témához kapcsolódó minden releváns információt összegyűjteni, továbbá félig strukturált interjúk is készültek a településen élő lakosokkal.

Fontosnak tartom az elmélet bemutatása során először a fogalmak tisztázását. Ezután a téma elméleti részének központi elemét, a közösségfejlesztést és ennek folyamatát, módszereit mutatom be, kiemelve a közösségi felmérés módszerét, folyamatát és lényegi elemeit.

2. Közösség és közösségfejlesztés: az alapvető fogalmak magyarázata

A közösség fogalmát világszerte tágran értelmezik. Óriási a téma szakirodalma, hiszen különböző tudományterületek különböző perspektívákból vizsgálják a közösségeket és ezek jellemzőit, így más-más fogalommal illetik a közösségeket. Hankiss a következőképpen ragadta meg a közösség fogalmának meghatározását: „közösségeknek az emberek olyan együttesét nevezhetjük, amelyet összeköt a közös érdek, a közös cél, a közös értékrend és ezek mentén a „mi” tudat” (Hankiss 1987).

A tanulmányban is Hankiss Elemér közösségfogalmát helyezem előtérbe, ennek mintáját követve határozom meg a későbbiek folyamán a közösségeket, hiszen egy közösség kialakulásához közös érdek és cél szükséges, ami közös érdeklődést feltételez, ennek kapcsán pedig közös értékrend alakul ki a közösségen belül. Kialakulnak normák, szokások és hagyományok, amelyek az identitást meghatározó fontos tényezők. Ezáltal jön létre a „mi” tudat.

Varga A. Tamás és Vercseg Ilona álláspontja szerint a közösségfejlesztés „elsősorban települések, térségek, szomszédságok közösségi kezdeményező- és cselekvőképességének fejlesztését jelenti, amelyben kulcsszerepe van a polgároknak, közösségeiknek és azok hálózatainak, valamint a helyi szükségletek mértékében a közösségfejlesztőknek is, akiknek bátorító-ösztönző, informáló, kapcsolatszervező munkája életre segítheti vagy kiegészítheti, megerősítheti a meglévő közösségi erőforrásokat” (Varga–Vercseg 1998: 22).

A közösségfejlesztésnek öt fő módszercsoportját különböztethetjük meg, amelyek között azonban nem húzhatók éles határvonalak. A következőkben ezt az öt módszercsoportot ismertetem nagyvonalakban. Helyi nyilvánosságot szervező módszerek tekinthetők azok a módszerek, amelyekkel lehetőséget biztosítanak az embereknek véleményük kifejtésére, az információ áramlására, az információk közötti eligazodásra a lakosság körében. Ilyen lehet például egy közösségi cselekvés eredményeképp létrehozott helyi újság. Az együttműködést fejlesztő módszer alkalmazásával elérhető, hogy mind a kormányzati, mind az üzleti, mind pedig a nem kormányzati szektor a lehető leghatékonyabban együttműködjön lokálisan: a települési önkormányzat, a kisebbségi önkormányzat (ha van), a civil szervezetek és a lakosság. Gazdaságfejlesztő módszer minden kezdeményezés, amely a gazdaság fejlesztéséhez járul hozzá a közösségek segítségével. Fontos azonban kiemelni, hogy „...a közösségfejlesztés nem lehet közvetlen eszköze a helyi/térségi gazdasági fejlesztésnek, mert a céljai tágabbak annál” (Varga–Vercseg 1998: 77–197). Fő cél kell legyen, hogy az erőforrás ne áramoljon ki a településről, hanem helyben hasznosuljon.

A települések megismerésére és feltárására kialakított módszerek a helyi identitás megőrzésében is nagyon fontos szerepet játszanak. A települések feltárása és megismerése történhet írásos dokumentumok alapján vagy szóbeli interjúk révén

feltárt információk által. Fő cél a kezdeményezés, beszélgetések generálása, a helyi történelem megismerése, az értékek felkutatása. Aktivizálásnak tekintjük a helyi lakosok megszólítását és bevonását egy közös gondolkodási folyamatba, a reakcióikat, a felelősségvállalásukat és a cselekvőképességüket egyaránt (Varga–Vercseg 1998: 97). Aktivizáló módszernek tekinthető az önszerveződő, önművelő és önképző körök létrehozása. Emellett a tankatalógus módszere is, amely során felmérjük a helyi emberi erőforrásokat, gondolva itt például a tapasztalat, a tudás és a tehetségek együttesére (Varga–Vercseg 1998: 97–100). A legösszetettebb aktivizáló módszer a közösségi felmérés módszere, amely során a település feltárása történik a közösség tagjainak aktív részvételével.

A közösségi felmérés „a település humán-, természeti- és gazdasági erőforrásait felmérő és aktivizáló” gyűjtőmódszer, amely „több módszert magába ötvöző folyamat, s e tekintetben tulajdonképpen nem is csak egy módszer, hanem egy bonyolult, többfejezetes közösségi fejlődési folyamat, néha maga a helyi cselekvés” (Varga–Vercseg 1998: 108, 111). Legfőbb célja a helyi cselekvés beindítása és a lakosság aktivizálása. Ennek elérése érdekében a közösségi felmérés célja az, hogy a lakosok együttműködjenek nemcsak egymással, hanem a civil szervezetekkel, az önkormányzattal és a gazdasági élet szereplőivel is. Célja továbbá a helyi közösségek tartós fennmaradásának elősegítése, a helyi nyilvánosság fórumainak megteremtése, új közösségek létrejöttének ösztönzése, támogatása és elősegítése (Varga–Vercseg 1998: 111).

A közösségi felmérés egy gyűjtőmódszer, amely a következő módszereket foglalja magában: interjúkészítés, nyilvános beszélgetések, jövőműhely, közösségi kérdőívezés és SWOT-analízis (Varga–Vercseg 1998: 108).

3. A kistelepülés vizsgálata

A következőkben konkrétan Túristvándira mint vizsgált településre koncentrálok a hangsúlyt az oktatásra, a képzésre, a kultúrára, a közművelődésre fektetve.

3.1. Túristvándi bemutatása

Túristvándi Szabolcs-Szatmár-Bereg megye észak-keleti csücskében, a szatmári tájegységben, a Szatmári-Tiszahát területén, a Túr által alkotott félszigeten helyezkedik el. A folyó a községet 99 kanyarral öleli körül (Bethlen Gábor Népfőiskola, 2013). A település népessége 2019.01.01-jén a KSH adatai szerint 775 fő. Az első feljegyzés a településről 1181-ből származik (Hadházy 1986: 44), ami jól mutatja, hogy igen nagy múltú településről beszélhetünk. Túristvándi lakosságának zöme aktív korú és leginkább református vallású; a településen élők 60,6%-a gyakorolja a református vallást (Központi Statisztikai Hivatal, 2019). A népesség 25%-a vallja magát a roma kisebbséghez tartozónak, ami szükségessé

teszi a Roma Kisebbségi Önkormányzat létét a településen. Túristvándiban magas a munkanélküliség aránya, kevés a vállalkozások, beruházások száma. Legtöbben mezőgazdaságból vagy turizusból élnek, viszonylag magas a nevelőszülők aránya is a községben. Az egyetlen működő civil szervezet a Túristvándi KSE, amely korábban leginkább sporttevékenységekkel foglalkozott, azonban az utóbbi időben kiterjed tevékenysége mind az oktatás, mind pedig a kultúra területére is (Túristvándi Község Önkormányzata, 2007).

3.2. Az oktatás és a felnőttképzés

Túristvándiban körülbelül 250 éve működik iskola, amelyben jelenleg 8 évfolyamon tanulhatnak a diákok. A Túristvándi Molnár Mátyás Általános Iskola „a térség egyetlen olyan cigány kisebbségi programot biztosító intézménye, melyben a cigány nyelv oktatása beépül a tantervbe is” (Túristvándi Község Önkormányzata, 2007). Emellett sajátossága az intézménynek a sakk oktatása a felső tagozatos osztályokban, ami az iskola hagyományai közé tartozik (Túristvándi Molnár Mátyás Általános Iskola, 2017). Az oktatás és a képzés témakörében meg kell említeni a Bethlen Gábor Népfőiskolát, amelyet 2007-ben hoztak létre. Az intézmény hivatalos bejegyzésére még nem került sor, de a képzési program már 2005-ben elindult. A Bethlen Gábor Népfőiskola „olyan szakmai önállósággal rendelkező felnőttképző intézményként működik, amely segíti az állampolgári minőség fejlesztését, szervezi az iskolán kívüli művelődés különböző formáit, korszerű ismereteket nyújt, szakmai képzéseket vezet, átvállalja az egyes önkormányzati feladatokat” (Bethlen Gábor Népfőiskola, 2007). Jogi értelemben a népfőiskola az Ung-Tisza-Túr Európai Területi Együttműködési Csoportosulás által alapított felnőttképzési intézmény. Az intézmény célja „az emberhez méltó létfenntartás, az anyagi megélhetés jobb feltételeinek” biztosítása is (uo.). Igyekszik ezt a felnőttek közösségi művelésével, szakmai képzésével megteremteni úgy, hogy érvényesüljön az élethosszig tartó tanulás paradigmája. Ennek elérése érdekében a Bethlen Gábor Népfőiskola törekszik megváltoztatni és folyamatosan fejleszteni a tanulási képességeket és a tanulási kultúrát (Bethlen Gábor Népfőiskola, 2007).

3.3. A kultúra és a közművelődés

1999. december 10-én nyílt meg Túristvándiban az ún. Teleház (Túristvándi Község Önkormányzata, 2007), amelyet Lakatosné Sira Magdolna (Karaova Magdolna), akkori polgármester hozott létre. A Teleház alapvető funkciója az interneten található, a helyi lakosok számára a gazdálkodáshoz szükséges információk elérhetővé tétele, továbbá az elektronikus ügyintézés támogatása. Néhány éven belül a Teleház fejlesztések, képzések központja lett (Horváth 2013).

A Teleház később elvesztette alapvető funkcióját az internet globális terjedésével. 2013-ban a Teleház épületébe települt a községi polgármesteri hivatal, a korábbi polgármesteri hivatal épülete pedig az IKSZT-nek adott helyet. Az IKSZT épületét átalakítva, felújítva, berendezve ünnepélyes keretek között 2013-ban adta át V. Németh Zsolt vidékfejlesztésért felelős államtitkár a településnek (Bethlen Gábor Népfőiskola, 2013).

Az IKSZT, tehát az Integrált Közösségi és Szolgáltató Tér nemcsak egy épület, hanem szolgáltatás és közösségi tér is egyben, melynek „eredményeként hozzáférhetővé váltak a vidéki települések életminőségét javító közösségi, kulturális, közművelődési, szociális, egészségügyi, üzleti, információs, kommunikációs, adminisztratív és egyéb szolgáltatások is” (Kary 2018).

A településen 1998-tól létezett ifjúsági önkormányzat, amely aktívan és megfelelően működött néhány évvel ezelőttig. Sajnos ma már nincs ifjúsági önkormányzat Túrístvándiban. A kultúra és a közművelődés fontosságát azonban az jelzi a településen, hogy – ahogyan ezt egy korábbi interjú során a polgármester elmondta – önkormányzati véleményellentét alakult ki arról, hogy infrastruktúrális fejlesztések (járda építése) valósuljanak-e meg Túrístvándiban, vagy közművelődési szakembert foglalkoztassanak-e. Erre Karaova Magdolna válasza az volt, hogy „mire a járda, ha nem lesz, aki járjon rajta?”. A település vezetősége már akkoriban felismerte a problémát, valamint az igényt a közművelődésre. Azt gondolták, hogy talán ez megoldás lehet az elvándorlás megszüntetésére, a lakosság helyben tartására és az identitás megerősítésére is.

3.4. Az interjúk elemzése

Jelen alfejezetben az elkészített interjúkat, ezek eredményeit ismertetem. Az interjú 6 Túrístvándiban élő lakossal félig strukturált formában, egyénileg készült el. A mintavétel nem véletlenszerűen, hanem célirányos módon történt. Az interjúalanyokat tekintve a kiválasztásnál törekedtem arra, hogy olyan személyeket kérdezzek meg, akikben potenciál lehet az aktivitásra, a cselekvésre, akik aktivizáló folyamatokat indíthatnak be a településen. Emellett fontosnak tartottam a helyi közművelődési szakemberrel is elkészíteni az interjút, aki pontos információkkal szolgált a település jelenlegi helyzetéről. Az interjú felépítését tekintve három részre osztható: az első rész tartalmazza az interjúalanyokra vonatkozó általános kérdéseket, a második rész témája a település erősségei, gyengeségei, lehetőségei és veszélyei, a harmadik részben a településen elérhető szolgáltatások és tevékenységek állnak a fókuszban.

Az interjúalanyok életkora 22 és 56 év között van, foglalkozásuk különböző. A megkérdezettek közül hárman születésük óta, ketten 10 évnél régebben élnek a településen, egy személy pedig több mint 10 éve költözött a településre. Egy kivétellel minden interjúalany szeret Túrístvándiban élni, az okok is hasonlóak:

kis közösség, mindenki ismer mindenkit, a család köti ide őket, csend és nyugalom van a településen.

A következőkben egy SWOT-analízist kívánok felvázolni az előzetes dokumentumelemzés információi alapján, kiegészítve ezt az interjúk eredményeivel.

<p style="text-align: center;">ERŐSSÉGEK</p> <p>Ukrán, román határ közelsége → kapcsolat Jól termőföldek → mezőgazdaság Jelentős turizmus Természeti értékek Gasztronómiai értékek Meglévő tradíciók és hagyományok Jól működő, állandó közintézmények Nagy múltra tekint vissza Lakosság zöme aktív korú Békés együttélés az etnikumokkal Háztáji gazdálkodás lehetősége Szabadtéri színpad, amely alkalmas sokféle rendezvény lebonyolítására Népfőiskola működésének megszervezése</p>	<p style="text-align: center;">GYENGESÉGEK</p> <p>Magas munkanélküliség, alacsony foglalkoztatottság Kevés munkalehetőség helyben Hátrányos, periférikus helyzet Magas az elvándorlás aránya, előregedő társadalom Kevés beruházás és vállalkozás, az ipar hiánya Közösségek, rendezvények hiánya, rossz marketing Öntevékeny, cselekvőképes lakosság hiánya, érdektelenség a település iránt A fiatalság széthúzása A civil szervezetek hiánya Nem megfelelő infrastruktúra, szolgáltatók</p>
<p style="text-align: center;">LEHETŐSÉGEK</p> <p>Nemzetközi kapcsolatok ápolása, együttműködés Turizmus fejlesztése → programok, szolgáltatások Roma kultúra éltetése → rendezvények, programok, érzékenyítés Felnőttképzés lehetősége Civil szervezetek létrehozása A lakosság bevonása helyi fejlesztésekbe A két önkormányzat hatékonyabb együttműködése Az infrastruktúra fejlesztése Ezek alapján térségi kulturális és gazdasági központtá válás</p>	<p style="text-align: center;">VESZÉLYEK</p> <p>Fiatalok elvándorlása Elszegényedő társadalom Periférikus helyzet miatt további hanyatlás, teljes elszigetelődés Általános iskola bezárása Népeség-megtartó képesség elvesztése Képzett munkaerő elvándorol Beruházások hiánya → korszerűtlen település Teljes érdektelenség Környezetszennyezés → értékek elvesztése A közösségek hiánya nem erősíti a helyi identitás kialakulását → elvándorlás</p>

SWOT-analízis eredménye a településről.

Az interjú további részében kíváncsi voltam arra, hogy az interjúalanyok min változtatnának a településen, ha tehetnék, illetve arra, hogy a változások elérése érdekében milyen feladatokat vállalnának. A válaszok három csoportra oszthatók: a közösségi élet, a turizmus és a munkalehetőségek. Minden válasz besorolható valamelyik csoportba, hiszen a válaszok a következők voltak: közösségi élet javítása, több személyes kapcsolat; munkalehetőség, szórakozási lehetőségek javítása; épületek, területek jobb kihasználása (IKSZT, Vízimalom területe); kézműves feldolgozóipar, turisztikai programok. Minden megkérdezett a saját tudásával, tapasztalatával járulna hozzá ezekhez a változásokhoz, illetve a rendezvények, programok szervezésében és lebonyolításában vállalna feladatot, továbbá egy fő a faluszépítést is említette.

Az interjúk eredményei alapján világosan látszik, hogy a megkérdezettek nem elégedettek a helyi rendezvényekkel, nem tagjai helyi közösségeknek, sőt nem is ismernek ilyeneket. Az interjúalanyok az egyedülként működő civil szervezetet és ennek tevékenységét sem ismerik, hiába élnek akár születésük óta itt. Ez rossz kommunikációra és nem megfelelő információáramlásra enged következtetni a településen. A 6 lakos véleménye szerint a helyi fiatalok inaktívak, és gyakori körükben az elvándorlás.

Azonban az eredmények alapján az is világosan kirajzolódik, hogy van igény a közösségekre, a helyi programokra, és a beszélgetéseken több ötlet is megfogalmazódott. Úgy gondolom, hogy elindult a gondolkodás, ami talán a későbbiekben különböző cselekvéseket is beindíthat a településen.

Az interjúk alapján összességében elmondható, hogy a megkérdezettek szerint nagy igény lenne a közösségekre, közösségi aktivitásra, több szervezett programra, mindezek megvalósítása érdekében pedig cselekedni is hajlandóak, feladatot és szerepet vállalnának a folyamatokban. Sok esetben a közösségek összekovácsolásával, az összetartás és az összefogás megerősítésével kiküszöbölhetők olyan problémák, amelyek nagyrészt érintik a fiatalságot is. Szükség lenne az információ áramlásának megerősítésére, hiszen a megkérdezettek közül hiába élnek születésük óta a településen, mégsem ismerik például az egyetlen civil szervezetként létező népfőiskolát, illetve nincsenek teljesen tisztában a helyi adottságokkal sem. Mindannyiuk szerint építeni lehetne és kellene a fiatalokra, amit programokkal és munkahelyek létesítésével lehetne megoldani.

3.5. Problémák és célok

A SWOT-analízis és az interjúk alapján az alábbiakban összegzem a településen fellelhető problémákat, illetve célokat, amelyek meghatározóak a település fejlesztése és fejlődése szempontjából.

A legtöbb probléma véleményem szerint a település periférikus helyzetéből eredeztethető, továbbá a lakosság érdektelenségéből fakadó inaktivitásból.

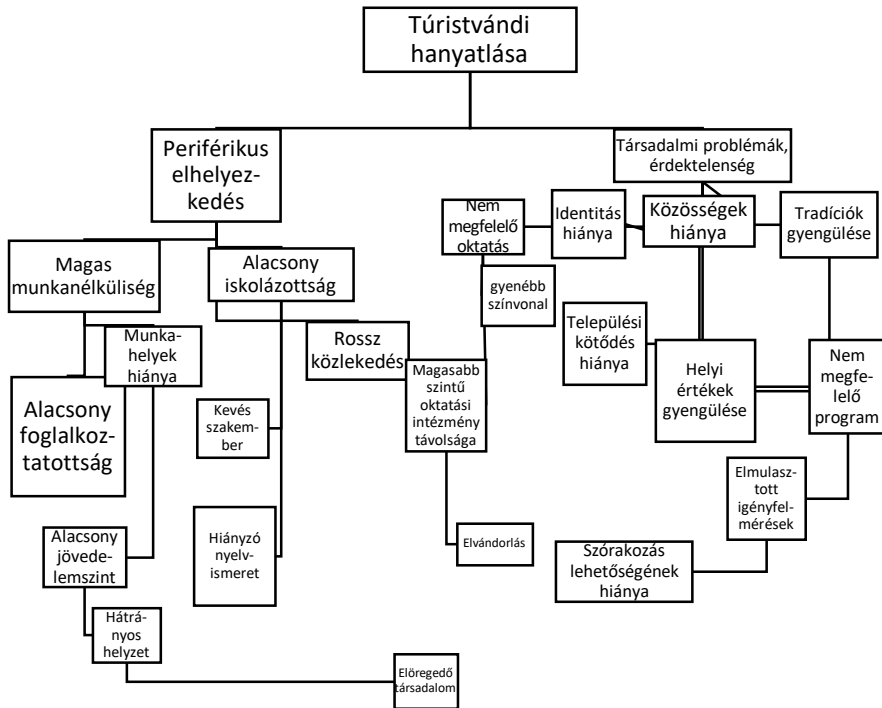
A periférikus helyzetből adódóan a munkanélküliség az egyik legnagyobb probléma Túrístvándiban, továbbá az alacsony foglalkoztatottság a munkahelyek hiánya miatt. Ezáltal a háztartások és a családok kevés jövedelemből élik mindennapjaikat, amit tovább erősít a lakosság alacsony iskolai végzettsége, illetve a hiányzó nyelvismeret. Mindezek hozzájárulnak ahhoz, hogy Túrístvándi a hátrányos helyzetűek kategóriájába sorolható, ráadásul maga a térség is hátrányos helyzetű.

A trianoni határok meghúzásával az országhatárok közel, csupán néhány kilométeres távolságra kerültek a településtől, ezzel a közlekedés és az infrastruktúra is gyengévé vált. Túrístvándi ezáltal nehezen megközelíthető település lett, kizárólag közúton érhető el. A tömegközlekedési eszközök közül csupán buszok járnak a községbe, ezek azonban ritkán közlekednek, a menetrendek pedig összehangolatlanok. A legközelebbi város, Fehérgyarmat is nehezen megközelíthető saját személygépkocsi nélkül, ami a városi munkavállalást is hátráltatja.

A megfelelő oktatás és a munkahelyek hiánya miatt sok fiatal költözik városba, külföldre, és csak kevesen térnek vissza később Túrístvándiba, akár a felsőfokú tanulmányaik befejezése után. Ezáltal a községben egyre több idős lakos marad, ami előregedő társadalom kialakulásához vezet. A település elhagyása és az elvándorlás a magasabb iskolai végzettségűeket és a szakmai végzettséggel rendelkezőket is érinti. Ez a településen alacsony iskolázottsághoz vezet, hiszen a képzettek a tudásukat nem Túrístvándiban kamatoztatják, hanem a nagyobb városokban, esetleg külföldön. Sokan a családalapítást is távol a falutól képzelik el és valósítják meg, ami által nem újul meg a fiatal lakosság a településen. Ez hozzájárul ahhoz, hogy a helyi általános iskolában egyre inkább csökken a tanulók létszáma, ugyanakkor nő a hátrányos helyzetű tanulók száma. Ez sajnos az iskola bezárásához is vezethet, ami tovább rontaná a település helyzetét mind társadalmi, mind gazdasági szempontból.

Másik jelentős problémaforrás a lakosság érdektelenné válása a település iránt. Véleményem szerint ennek egyik oka, ugyanakkor akár következménye is a közösségek hiánya. A településen nem működik aktív közösség, például nyugdíjas vagy ifjúsági klub stb. Ezáltal nem alakul ki és nem erősödik a helyi identitás, így a népesség nem kötődik teljes mértékben Túrístvándihoz. A lakosság pusztán lakóhelynek tekinti a települést, amely semmilyen pluszt, pozitív impulzust nem ad a lakosoknak, így erősödik az elvándorlás. Hozzájárulhat ehhez a helyi tradíciók gyengülése, esetleges teljes eltűnése is, hiszen ezeknek értéktelentő erejük van, ami szintén a helyi identitás kialakulásához és erősödéséhez vezet. A helyi normák megléte általában segít egy település népességmegtartó képességének erősítésében. Ezek kialakítása hosszú folyamat, akár évekig tartó munkát is igényelhet, azonban az eredmény minden bizonnyal pozitívan érintené a települést és a lakosságot egyaránt.

Úgy vélem, hogy a helyi programok sem megfelelőek, nem elégítik ki a lakosság igényeit. Kevés a hagyományokra, az érdeklődési körökre épülő rendezvény és program, ami az igényfelmérés hiányából fakadhat. Kevés a lakosok lehetősége a szórakozásra, a kikapcsolódásra a településen, és a környék sem nyújt túl sok ilyen jellegű szolgáltatást. Ez leginkább szintén a fiatalokat érinti, ami tovább növeli az elvándorlás esélyét. Az alábbi gráf az eddig feltérképezett problémákat és a közöttük sejthető összefüggéseket szemlélteti.

Problémafa (saját szerkesztés).

Ezek alapján törekszem olyan célokat megfogalmazni a település jövőjét illetően, amelyek hozzájárulhatnak a fejlődéshez Turistvádiiban.

Célként kell kezelnie a településnek a periférikus helyzet és az elhelyezkedés előnyeinek hasznosítását. A település két ország határának közelében fekszik, ami pozitív hatású is lehet partnerkapcsolatok és együttműködések kialakítására. Ez akár növelheti a beruházási és a vállalkozási kedvet is, ami által nőhet a munkahelyek száma (csökkenhet a munkanélküliség), nőhet az életszínvonal párhuzamosan a jövedelmek növekedésével. Ezt segíthetné elő további testvérvárosi kapcsolatok kialakítása nemzetközi és hazai szinten egyaránt. Szükséges a falu

fejlesztése, hogy más települések könnyebben, szívesebben működjenek együtt Túrístvándival.

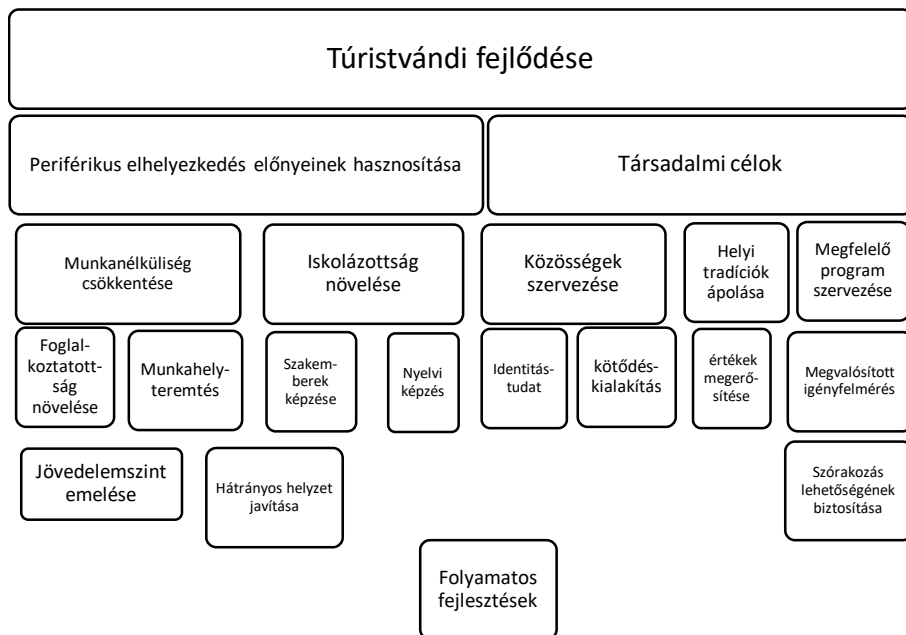
Az elvándorlás megelőzése, a népességmegtartó képesség megerősítése érdekében közösségek kialakítása az elsődleges cél, párhuzamosan pedig a meggyengült, eltűnt tradíciók és hagyományok felkutatása, megőrzése és éltetése, ezáltal normák és értékek teremtése a lakosság körében. Ezzel elérhető a helyi identitás kialakulása és megerősödése, a lakosok több szállal is kötődhetnek a településhez, így csökkenthető az elvándorlás a faluból. Célként lehet megfogalmazni olyan programok és események szervezését, amelyek kielégítik a lakosság igényeit. Ehhez igényfelmérés szükséges, hogy kirajzolódjanak azok a területek és témakörök, amelyek foglalkoztatják a lakosokat, hogy az emberek szívesen vegyenek részt az ezekkel kapcsolatos rendezvényeken és programokon. Így kielégíthető a lakosság szabadidős és kapcsolódási szükséglete.

Az oktatásban is szükség van olyan célok megfogalmazására, amelyekkel növelhető a tanulók létszáma. A falunak építenie kell arra, hogy a környező kistelepülések közül csak néhány rendelkezik 8 osztályos általános iskolával. Jó irány a hagyományos sakkoktatás, amely vonzó lehet a leendő tanulók számára, előnyt jelenthet az iskolaválasztás során. Ennek fejlesztése és megerősítése is hozzájárulhat a település fejlődéséhez.

A társadalom megerősítése szempontjából fontos a civil szervezetek jelenléte. Sajnos Túrístvándi nem bővelkedik civil szervezetekben. Ha a falu célként tűzné ki civil szervezetek létrehozását, akkor a társadalmi hiányokat és az állami tevékenységek hiányzó részeit is pótolni tudná.

Fontos cél a szaktudás, a magas szinten képzett személyek, a megfelelő munkaerő helyben tartása. Nemcsak azért, hogy a településre jellemző elvándorlási mutató csökkenjen, és nem is azért, hogy a helyi munkahelyeken szakképzett munkaerő legyen, hanem azért is, hogy nőjön a beruházási és a vállalkozási kedv, hiszen bármely vállalkozó hamarabb választja a települést vállalkozása székhelyéül, ha helyben megfelelő és szakképzett munkaerőt talál.

Mindehhez szükség lenne olyan marketingre, amely kiterjed a település népszerűsítésére, aktuális információk és hírek megosztására a település honlapján és közösségi médiafelületein. Együtt kellene működni turizmussal foglalkozó cégekkel, vállalkozásokkal a helyi turisztikai látnivalók és lehetőségek megismertetése és népszerűsítése céljából. A megfelelő marketing kialakításához elengedhetetlen megjelenni minél több felületen, hiszen a turizmus fejlesztése és megerősítése is lehetőséget biztosíthat újabb munkahelyek kialakítására, illetve a meglévő turisztikai ágazathoz tartozó munkahelyek megerősítésére, ami magasabb jövedelmet eredményezhet, ez pedig hozzájárulhat az életszínvonal javulásához. Az itt ismertetett célokat az alábbi célfa rendszerezi.

Célfa (saját szerkesztés).

3.6. Közösségfejlesztési javaslatok

Az előző alfejezetben leírt problémákhoz és célokhoz kapcsolódóan szeretnék néhány közösségfejlesztési javaslatot megfogalmazni, amelyek megvalósulása pozitív hatást eredményezhet a településen. Ezek a javaslatok teljes mértékben szubjektívek, saját perspektívám szerint azonban megvalósíthatók Túristvándiban. Minden közösségfejlesztési módszerre kívánok példát hozni, amely releváns lehet a település szempontjából, és elősegítheti a fejlesztést a községben. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek a módszerek nem határolhatók el teljes mértékben egymástól, az egyes fejlesztési eszközök több kategóriába is besorolhatók.

A helyi nyilvánosságot szervező módszerek között egyik lehetséges megoldás a helyi képeslapok kiadása, ami nemcsak erősítheti a helyi identitást (főleg akkor, ha a közösség együtt szerkeszti őket), hanem gazdasági szempontból is előnyös lehet, hiszen ezek eladása a településre látogató turistáknak és kirándulóknak a falu számára bevételt jelenthet. A jelentős turizmus miatt idegenforgalmi kiadvány összeállítása és kiadása is releváns, ami szintén bevételi forrás lehet. Ha ez a kiadvány közösségi munka eredménye, akkor általa a településhez való kötődés is erősödhet. Véleményem szerint a település rendelkezik olyan szellemi értékekkel – a természeti és az épített környezeti értékek mellett –, ame-

lyek összegyűjtése és megőrzése fontos akár a jövőt tekintve is. Gondolok itt például régi szokásokra, hagyományokra, régi receptekre, mezőgazdasági folyamatokra és eszközökre, alkalmazásokra, továbbá régi fotók összegyűjtésére, ezek naplószerű összeszerkesztésére, majd kiadására. A hagyományokat a helyi idős emberek tudják leginkább felidézni, a fiatalabb generáció segíthet az interjú elkészítésében és az információk összegyűjtésében, illetve a megszerkesztésben. Mindez hozzájárul a településen élő emberek együttműködéséhez is. Egy megjelent falukönyv büszkeséggel tölti el a helyi lakosokat, hiszen tudják, hogy ők készítették, az ő életük egy kis darabja is benne van a könyvben, akár egy recept, egy fotó, egy vers, egy történet formájában.

Túristvándinak van több hirdetőtáblája is, amelyek kellően forgalmas helyeken vannak felállítva, azonban ezek nincsenek eléggé kihasználva. Sokszor üresek, hiányosak. Ezek kihasználása közérdekű információkkal, plakátokkal, szórólapokkal, állandó információkkal (pl. boltok, posta nyitva tartására, ügyfélfogadási időre vonatkozóan stb.) könnyen elérhető lenne.

A fejlesztések szempontjából fontos tényező a megfelelő együttműködés és kapcsolat kialakítása az önkormányzat és a civil szervezetek, a civil szervezetek és a lakosság, a lakosság és az önkormányzat, a falu önkormányzata és a roma önkormányzat között. Ahogy már korábban említettem, a civil szervezetek száma igen alacsony. További civil szervezetek létrehozása – akár az önkormányzat segítségével és együttműködésével – nagyban hozzájárulhat a település fejlesztéséhez és fejlődéséhez a társadalmi hiányosságok ellensúlyozása révén. Fontos lenne az együttműködés a települési önkormányzat és a roma önkormányzat között akár közös rendezvényekkel, közös lakossági támogatásokkal, közös fejlesztésekkel stb. Mivel Túristvándi elhelyezkedésének az az egyik előnye, hogy az ukrán és a román határhoz is közel fekszik, nemzetközi kapcsolatokat is könnyebben ki tudna alakítani Ukrajnával és Romániával egyaránt. Ezek gazdasági szempontból is előnyösek lehetnének. Gyenge az együttműködés a testvérvárosokkal. A kapcsolatok megerősítése, illetve újabb testvérvárosi kapcsolatok kialakítása is pozitív hatást gyakorolhat Túristvándi életére.

A gazdaság erősítése és fejlesztése is fontos tényező a település boldogulásában. Legjobb megoldásnak a helyi piac visszaállítását és megreformálását tartjuk. Néhány évvel ezelőtt ugyanis még működött a helyi piac, ami segítséget nyújtott a helyi termelőknek és gazdáknak jószágaik eladásában. A helyben megtermelt javak a településen belül maradtak, az erőforrások nem áramoltak ki a településen kívülre. Az önkormányzat segítette a termelőknek: egy termelői szövetkezetbe tömörülve a helyi piacon értékesítették a helyi lakosok számára a termékeket. Ezzel a mezőgazdasági megélhetés is biztosított volt a helyiek számára, illetve mindenki tudta, hogy kitől, mit, milyen minőségben vásárolhat. Ennek a gyakorlatnak az újrászervezése gazdaságélénkítő hatással lehetne Túristvándira, illetve a közösségek kialakulását, az emberek közötti együttműködést is elő-

segítené. A gazdaság fontos tényezője a humán erőforrás. A megfelelő szakemberek, a magasabban képzett emberek helyben tartása is cél kell, hogy legyen Túrístvándi számára. Amint az erőforrások nem jutnak ki a településről, hanem helyben hasznosulnak, máris érezhető lesz a gazdasági előrelépés.

A közösségek kialakítása, ezek megerősítése elengedhetetlen ahhoz, hogy növekedjen a település népességmegtartó képessége. Erre nagyon jó eszköz lehet valamilyen közös munkavégzése, például egy közösségi kiállítás megszervezése. A kiállítás témája lehetne akár a helytörténet, ami a helyi értékek feltárását is elősegítheti, ez pedig az identitás megerősítésében is nagy szerepet játszhat. A közösségi kiállítás lényege – ahogy a nevében is benne van – egy olyan kiállítás megszervezése, amelynek anyagai a közösség, a lakosság által összegyűjtött információk, történetek, fotók és egyéb dokumentumok. A település értékeinek feltérképezése mellett a közösségi kohézió megerősítése is pozitív következményként számolható el.

A fejlesztések azonban mit sem érnek aktív állampolgárok nélkül. Vannak olyan települések, ahol a lakosság még nem teljesen aktív, vagy csak kevesen mozgósíthatók a különböző fejlesztések érdekében. Túrístvándira is ez jellemző, így szükségesek olyan aktivizáló módszerek, amelyekkel be tudjuk vonni a helyi lakosságot a település életébe. Közösségfejlesztési szempontból aktivizáló módszernek tekinthető a tankatalógus összeállítás, aminek célja a helyben fellelhető tudásnak és igényeknek a feltérképezése. Ez a módszer tökéletes lehetőség arra, hogy ráébredjünk a helyieket: nem kell külső szakembereket bevonni ahhoz, hogy például egy szakkört elindítsunk. A helyiek között is találhatunk olyan személyeket, akik értenek bizonyos tevékenységekhez, és szívesen meg is mutatnák tudásukat a többi lakosnak. Ez igényfelmérésnek is tökéletes, hiszen a „mit tanítana” kérdés mellett a „mit tanulna” kérdés is szerepel a tankatalógusban, így azt is felmérhetjük, hogy milyen jellegű képzések, események, programok érdeklék a helyieket. A tankatalógus elkészítése során világossá válik, hogy milyen önképző, önévelő körök alakíthatók ki a településen. Ezek lényege, hogy önszerveződőek legyenek. Az azonos érdeklődésű személyek közötti kapcsolat elősegítésével támogathatjuk ezeknek a köröknek a szerveződését és működését. Különböző – például nyugdíjas, ifjúsági stb. – klubok szerveződése is elősegíthető, amennyiben a lakosok igényt tartanak ezekre. Véleményem szerint a településen élő idős, nyugdíjas személyek zömének volna igénye arra, hogy bizonyos időközönként összegyűlve megosszák egymással a véleményüket, gondolataikat, közösen programokat szervezzenek akár csak maguknak, akár a település többi lakója számára. Ugyanez vonatkozik a fiatalságra is.

Másik lehetséges módszer a faluséta szervezése, amelynek nemcsak településfejlesztési, hanem közösségfejlesztési hatása is lehet, hiszen a lakosság is részt vehet az előkészületekben, az útvonal, a programok és a kísérő tevékenységek megtervezésében. A lakosok így saját maguk számára deríthetik fel a tele-

pülés értékeit, látnivalóit. Az emberek közösen dolgozhatnak, ami által erősödik az együttműködés, a településhez való kötődés érzése és a helyi identitás is.

Aktivizáló módszer továbbá a nyilvános beszélgetések és fórumok szervezése. Ezek keretében bárki elmondhatja a véleményét, a javaslatait, az aggályait és a félelmeit, a problémáit a település vezetőinek, akik ezeket figyelembe véve alakíthatják a jövőbeli tevékenységeket, fejlesztéseket. A nyilvános beszélgetések és fórumok kielégítik a lakosság igényét arra, hogy meghallgassák őket. Ezzel az is együtt jár, hogy a lakosok fontosnak érzik magukat, ezáltal aktívak lesznek a települést érintő fejlesztések és tevékenységek során.

4. Összegzés, perspektívák

A végzett vizsgálat alapján azt a végkövetkeztetést fogalmazom meg, hogy Túristvándiban nagyobb hangsúlyt szükséges fektetni a közösségekre és a civil szervezetekre, hiszen ezek megszervezésével és megerősítésével a településen az erőforrások helyben tartásával lehet fejlesztéseket megvalósítani. Úgy gondolom, hogy a település vezetőségének jobban be kellene vonnia a lakosságot a döntések előkészítésébe. Erre megfelelő módszer lehet a nyilvános beszélgetések és fórumok szervezése, ahol a lakosok elmondhatják a véleményüket, megoszthatják a gondolataikat, segíthetnek az ötletelésben és a megvalósításban is. Ha a település lakossága érzi, hogy a vezetők figyelembe veszik a javaslatokat – nyilvánvalóan olyan mértékben, amennyire ez gazdaságilag, szociálisan, jogilag és társadalmilag lehetséges –, kialakul a bizalom, és az együttműködőkészség is javulhat.

Összességében elmondható, hogy a település elsődleges célja lehet a közművelődés – a közösségek, az események és rendezvények – megreformálása, ami pozitívan hathat a település lakosaira olyan módon, hogy kialakítja, illetve megerősíti bennük a helyi identitást, amely a tradíciók őrzésével és éltetésével, normák és értékek meghatározásával a településhez köti őket, erősítve a település népességmegtartó erejét és csökkentve az elvándorlást.

Az a véleményem, hogy átgondolt fejlesztésekkel, közösségi akarattal és tevékenységekkel, aktív társadalmi részvétellel és támogatással Túristvándi a térség kulturális és gazdasági központjává válhat.

Irodalomjegyzék

Bethlen Gábor Népfőiskola 2007. *Alapszabály*. (Belső dokumentum)

<http://www.turistvandinepfoiskola.hu/index.php/alapszabaly.html>

(Letöltés: 2021. 01. 04.)

Bethlen Gábor Népfőiskola 2007. *Küldetésnyilatkozat*. (Belső dokumentum)

<http://www.turistvandinepfoiskola.hu/index.php/kueldetesnyilatkozat.html>

(Letöltés: 2020. 04. 13.)

Bethlen Gábor Népfőiskola 2013. *IKSZT átadása*.

<http://www.turistvandinepfoiskola.hu/index.php/hirek/9-hirek/34-ikszt-ata-dasa-turistvandiban.html> (Letöltés: 2021. 01. 04.)

Hadházy Pál 1986. Néprajzi dolgozatok Túrístvándiból. In: *Jósa András Múzeum Kiadványai* 22. Nyíregyháza.

Hankiss Elemér 1987. Közösségek válsága és hiánya. In: *Diagnózisok* II. Budapest, Magvető Kiadó.

Horváth Eszter 2013. *Kicsik között a legkisebbek – A törpefalvak sikerének kulcstényezői*. Doktori értekezés. Győr, Széchenyi István Egyetem.

https://rgdi.sze.hu/images/RGDI/honlapelemei/fokozatszerzesi_anyagok/horvath_eszter_disszertacio.pdf (Letöltés: 2020. 03. 24.)

Kary József et. al. 2018. *Útmutató a közművelődési szakterület megújult jogszabályi környezetének alkalmazásához*. Budapest, NMI Művelődési Intézet Nonprofit Közhasznú Kft.

Központi Statisztikai Hivatal 2019. *Túrístvándi adatai*.

http://www.ksh.hu/apps/hntr.telepules?p_lang=HU&p_id=13602
(Letöltés: 2021. 01. 04.)

Túrístvándi Község Önkormányzata 2007. *Túrístvándi Község Gazdasági Programja*.

<http://www.szabadmuevelodes.hu/anyagok/szob/turistvandi.pdf>
(Letöltés: 2020. 03. 28.)

Túrístvándi Molnár Mátyás Általános Iskola 2017. *Pedagógiai program*.

https://www.kir.hu/KIR2_INFO/pub/Index/033470
(Letöltés: 2020. 03. 30.)

Varga A. Tamás–Vercseg Ilona 1998. *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.

„The Queen of the Chase” Erzsébet császárné és a falkavadászat

1. Bevezetés

A dolgozat Erzsébet császárné falkavadászataival foglalkozik az 1874–1881 közötti időszakban, és célja, hogy megvizsgálja, milyen személyes és/vagy politikai aspektusai lehettek ennek az arisztokrácia körében népszerű társasági eseménynek. Foglalkozik a Gödöllőn eltöltött idővel, azzal, hogy milyen szerepe volt ennek a helyszínnek a császárné életében a falkavadászat szempontjából, illetve azzal, hogy maga Erzsébet mit adott hozzá tevékenységével és jelenlétével a magyar hagyományokhoz. Így az értekezés első része betekintést ad a falkavadászat történetébe és szereplőibe. Majd a császárné családi háttere és lelki alkata kerül tárgyalásra, ugyanis Wittelsbach-örökségnek tekinthető Erzsébet mozgásszennvedélye, amely a lovaglásban és a falkavadászatban tudott kiteljesedni. Mindezek mellett külön is figyelmet szentel a dolgozat a gödöllői időkre, ugyanis ez a helyszín alapozta meg igazán az angliai utakat. A kutatás során fókuszba leginkább Anglia és Írország került, ahová a császárné többször is ellátogatott a vizsgált időintervallumban, és aktívan tevékenykedett, még ha nem is mindig hivatalos személyként. A dolgozat során világossá válik, hogy Erzsébet annak ellenére, hogy eredendően kedvenc sportjának¹ szeretett volna hódolni Nagy-Britanniában, utazásaival hatással volt az angol–ír bel-, valamint a brit–osztrák–magyar külkapcsolatokra. A különböző gesztusok és helyzetek elemzése révén a dolgozat arra törekszik, hogy rávilágítson az Erzsébet személyiségéből eredeztethető nézeteltérésekre – amelyek főként Viktória királynő személyéhez kapcsolódtak –, valamint írországi jelenlétének konzekvenciáira. Így a dolgozat elemzi az egyes évek falkavadászati eseményeit, az ezeken történt családi és/vagy politikai konfliktusokat, a protokollszegéseket és mindezek hatásait a közvetlen környezet, a közvélemény és a sajtó szemében. A dolgozat időkerete az Angliából való hazatéréssel 1881-ben zárul, ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy Erzsébet ezután sem hagyott fel a falkavadászatokkal és a lovaglással, de a dolgozat ezt az időszakot már nem vizsgálja.

¹ A császárnéről szóló források, szakirodalom tanulmányozása alapján Erzsébet szemében a falkavadászat elsősorban sport volt, és csak másodsorban társadalmi esemény.

2. Falkavadászat

A *falkavadászat* szó eleinte valószínűleg annyit tett, hogy a lovagolni tudó ősök a már háziasított lovakon szintén háziasított kutyáikkal üzték az élelemforrásként szolgáló nyulat, őzet vagy szarvast. Idővel azonban ez a tevékenység átformálódott és megújult. Már a XII. századból van írásos feljegyzés nyúlra és szarvasra szóló falkavadászatról.² A vadászatok nagyon sokáig összefonódtak az élelemszerzéssel, később a társasági érintkezéssel, a politikai és a diplomáciai megbeszélésekkel³ és csak végső soron a kedvteléssel. Ahogyan Európa többi részén, úgy Angliában is ez a sport kizárólag a tehetős arisztokrata családok kiváltsága volt, kezdetben pedig csak a férfiaknak járt ez a szórakozás. Az 1860-as évekig kellett várni arra, hogy a nők – mint lovas dámák – női nyeregben lovagolva részt vehessenek egy-egy vadászaton.⁴ Ahogy hazánkban, úgy Angliában is a szórakozás és a kikapcsolódás mellett a vadászatot arra is felhasználták, hogy szorosabbra fonják a helyi emberek közötti kötelékeket. Ezenfelül a vadászatot nem csak a résztvevők élvezték, hiszen a vasút fejlődésével kialakult az a szokás, hogy egy-egy nagyobb vadászat hírére a tehetős városiak elutaztak egy *hunt country*⁵-ba, hogy – főként nézőként – részt vegyenek az eseményen.⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia területére Angliából érkezett meg a hatás, amely tulajdonképpen felélesztette hamvaiból ezt az akkor szinte már teljesen elfeledett szórakozást.⁷ Főként gróf Széchenyi István közreműködése és angliai látogatása kellett ahhoz, hogy a falkavadászat az 1820-as években újraszerveződhessen. Széchenyi már 1823-ban létrehozta a saját társaságát, amelyet azonban csak 1824-ben, az Angliából hozatott falka és falkamester érkezése után tudott

² Nagy 2000: 8.

³ Itt olyan eseményekre gondolunk, amikor egy uralkodó vagy kormányzó, netán egy miniszterelnök diplomáciai célokból vadásztatást szervezett egy külföldről érkező kolléga számára. Ilyen diplomáciaival és szórakozással tarkított esemény történt 1936-ban, amikor „Schuschnigg osztrák szövetségi kancellár vezetésével falkavadászatot vettek részt a bécsi Diplomáciai Testület tagjai.” Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2093>

⁴ Mitchell 1996: 216.

⁵ A *hunt country* kifejezéssel azokat a területeket illetjük, amelyek híresek arról, hogy vadászidényben rengeteg falkavadászatnak adnak otthont. (A szerző saját magyarázata.)

⁶ Mitchell 1996: 216.

⁷ Azért mondhatjuk, hogy szinte már teljesen elfeledett, mert több szerző, így például Nagy Imre is egy 1729-ben kiadott vadászati törvényre hivatkozva azt állítja, hogy a falkavadászatot törvényileg betiltották. Ezt a törvényt elolvasva azt a megállapítást tehetjük, hogy a kutyával való vadászat nem lett betiltva. Itt viszont felmerül a kérdés, hogy vajon miért felejtődött el egészen az 1820-as évekig ez a tevékenység mint szórakozás, társadalmi esemény és sport. Emellett a lovas vadászat ekkoriban még csak kedvtelésként vonult be a köztudatba, csak később, a 19. század végén a lövészetel nyert el egyfajta versenyjellegét (Az 1729. évi XXII. törvénycikk a vadászat és a madarászat szabályozásáról: [92](https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72900022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenu m%3D24, letöltve: 2020. 10. 24., ill. Zeidler 2006: 73).</p></div><div data-bbox=)

vadászatra invitálni.⁸ Széchenyi közbenjárására és támogatására az országban fellendült a vadászati kedv, és elkezdtek megalapulni a vadásztársaságok, illetve a falkák. Számunkra jelenleg azonban az 1860-as évek végén kezdődő időszak az igazán fontos és érdekes, hiszen ekkortól a falkavadászat fellegrája Gödöllő és Pest környéke lett. Ez annak köszönhető, hogy Erzsébet császárné ebben az időszakban rengeteg idejét töltötte a gödöllői kastélyban, ahol falkavadászatokat is tartottak a kor impozáns tagjaival.⁹ Többek között Ferenc József császár és Erzsébet császárné támogatásával alakult meg a Rákosi-falka, amely 1872 és 1892 között működött legnagyobb sikerrel.¹⁰ Hazánkban a falkavadászat öltözködés és viselkedés terén ugyanazokat a szabályokat követte, mint Angliában.¹¹ Elmondhatjuk, hogy a magyarországi falkavadászat egészen sokáig kitüntetett figyelmet kapott, és ténylegesen csak a második világháború vetett neki véget.¹²

3. Gödöllő: a kezdetek

Az öröklött Wittelsbach-hajlamok – a nyugtalanság, a világtól való elfordulás vagy az álmodozás – a család több tagján kiütköztek, közéjük tartozott Erzsébet is. Nála ez leginkább a mozgás iránti mérhetetlen vágyban jelent meg, illetve abban, hogy már egészen fiatal korától kezdve verseket írt. A mozgásszenvedélye a lovaglásban tudott kiteljesedni, Erzsébet már nagyon korán, gyermekkorában megismerkedett a lótarással és a lovaglással. A Wittelsbach-gyerekek közül Erzsébet igazán tehetségesnek és fogékonyak bizonyult a lovaglásban.¹³ A sportot nemcsak a possenhoffeni kastély területén gyakorolta, hanem a müncheni palota körül is, amikor a család télire visszaköltözött oda. Látván lánya természetes adottságait – ahogyan végrehajtja a különböző mutatványokat – még a nagyon kritikus Miksa is megjegyezte, hogy „Ha nem lennének hercegek, akkor bizonyára műlovarok lennének.”¹⁴ Erzsébet rajongása a lovaglás és a magasiskola iránt pedig akkor sem múlt el, amikor már császárnéként Ferenc József felesége volt.¹⁵ A császárné eleinte kénytelen volt beérni a bécsi udvarban megtalálható állatokkal, illetve a Práterbe való kilovaglással. Később azonban kérésére kibő-

⁸ Krasznai 1984: 25.

⁹ Krasznai 1984: 25.

¹⁰ Nagy 2000: 68.

¹¹ Nagy 2000: 28.

¹² Krasznai 1984: 25.

¹³ Corti 1935: 6.

¹⁴ Praschl–Bichler 2002: 64.

¹⁵ Jean Des Cars meg is jegyzi *Sisi, avagy a végzet* című könyvében, hogy az ifjú pár első közös karácsonyukkor egymásnak adták portréjukat. Míg Ferenc József szokásos egyenruhájában feszít a képen, tükrözve ezzel a haza és a hadsereg iránti elkötelezettségét, addig Erzsébet olyan portrét adott át, melyen lóháton látható. „A képek hüen tükrözik személyiségüket: Ferenc József a hadsereget kedveli, Sisi a lovakat” (Des Cars 2001: 51).

vítették az istállót, több lovat vásároltak, sőt egy cirkuszi porondot is építettek.¹⁶ Ferenc József a felesége a hobbiját ugyan finanszírozta, Erzsébetnek mégis egészen 1875-ig kellett várnia arra, hogy a Renc családdal dolgozhasson együtt hol Bécsben, hol pedig Gödöllőn.¹⁷

Gödöllő és környéke volt az a helyszín, ahol Erzsébet császárné jobban megismerkedhetett a falkavadászatok izgalmas világával.¹⁸ A gödöllői kastélyt a császári pár, de inkább a császárné kapta a magyar néptől a kiegyezés és a megkoronázásuk alkalmára 1867-ben.¹⁹ Az átalakítások szinte azonnal megkezdődtek, a munkálatokat Erzsébet gyakran maga tekintette meg.²⁰ Gödöllő azért számított különleges helynek a császárné szemében, mert ott nem kellett olyan szigorúan tartania magát az udvar szokásaihoz és az etikethez²¹, illetve a lehető legtávolabb lehetett Bécstől. A Gödöllőn összegyűlt társaság is fontos volt a császárné számára, mivel nem a rang és a politikai befolyás döntött a meghívottak személyéről, hanem kizárólag a lovaglás tudománya.²² Így olyan emberek jelentek meg a kastélyban és a vadászatokon, mint például gróf Batthyány Elemér, akit nagy valószínűséggel Erzsébet személye vonzott Gödöllőre. Ezt bizonyítja az a tény, hogy ha Ferenc József is megjelent a vadászatokon, a gróf következetesen átnézett rajta.²³ A gróf mellett rendszeres résztvevő volt Esterházy Miklós, aki mindamellett, hogy az ország legkiválóbb lovasai közé tartozott, remek szakembernek is számított a lótenyésztés terén.²⁴ A gödöllői vadászatok alkalmával a gróf töltötte be a falkanagy, azaz a „master” szerepét.²⁵ Rendszeres résztvevője volt a falkavadászatoknak Rudolf Liechtenstein is, akit az emberek csak „szép hercegnek” neveztek maguk között. Az ő személyének jelenléte sem kíván magyarázatot, hiszen fiatal volt, remek lovas, igazi „gavallér”, és saját maga által írt költeményekkel szórakoztatta a jelenlévőket.²⁶ A legtöbb vadászaton jelen volt még gróf Andrassy Gyula, akinek az a megtiszteltetés jutott, hogy többször is kettesben lovagolhatott a császárnéval,

¹⁶ Ez valószínűleg 1863 táján történhetett, ugyanis ebből az évből létezik egy fénykép Erzsébet császárnéről, ahogy lovon ül és mosolyog. A kép nagy valószínűséggel a Hofburg palota melletti istálló-nál készült, ahol ekkortájt rendeztek be neki saját porondot (vö. Praschl–Bichler 2002: 66).

¹⁷ Corti 1935: 233.

¹⁸ Azért mondhatjuk, hogy „jobban”, mert amikor 1869 decemberét Rómában töltötte, hogy testvére mellett legyen, amikor világra hozza gyermekét, a császárné már meghívást kapott egy falkavadászatra. Itt Erzsébet kitűnő lovaglótudományával kivívta a jelen lévő olasz arisztokraták elismerését (vö. Wallshausen 1998: 36).

¹⁹ Kozári 2016: 37.

²⁰ Des Cars 2001: 210.

²¹ Vér 2013: 255.

²² Batthyány Elemér a kivégzett Batthyány Lajos miniszterelnök fia volt, akinek jelenléte Gödöllőn megmutatta, hogy Erzsébet kedvéért ilyen családi tragédiák után is képesek voltak az emberek a császárral egy helyen tartózkodni (vö. Hamann 2019: 331, ill. Vér 2013: 252–253).

²³ Hamann 2019: 332.

²⁴ Hamann 2019: 332.

²⁵ Wallshausen 1998: 36.

²⁶ Hamann 2019: 332.

így pedig közlőről is megfigyelhette remek lovaglótudását.²⁷ A császárné környezetében mindenki úgy vélekedett, hogy Erzsébet lenyűgöző látvány lóháton, a falcatagok szó szerint versenyeztek azért, hogy ha nem is mellette, de a közelében lovagolhassanak.²⁸ A Gödöllőn rendezett falkavadászatokon, amikor csak lehetett, maga a császár is megjelent. Walleshausen Gyula így fogalmazott: „Helytállónak tűnik a kortársak megfigyelése, miszerint a falkavadászat volt az egyedüli, amiben fenntartás nélkül egyetértettek, s ami kettejüket jószerevével összetartotta.”²⁹

Legelső vadászatát a Rákosi Rókafalka Társaság (amely igen sebtében alakult annak érdekében, hogy a császárnét minél többet tudják Magyarországon) pár hónapos felkészülés után³⁰ 1872. október 26-án tartotta meg. Mindenki az angol szokásoknak megfelelő öltözetet viselt.³¹ A császárné már ekkor is kifogástalanul jelent meg a férfiak között, ez annak köszönhető, hogy lovaglóruháinak kiválasztására nagy hangsúlyt fektetett. „Felült egy nagy tükör előtt álló falóra, és ott tanulmányozta, hogy megfelelő-e a kosztüm szabása, és jól áll-e rajta.”³² A császárné lovaglőöltözékéről azt is tudjuk, hogy mindegyikbe szó szerint belevarrták.³³ Kesztyűből hármat húzott egymásra, hogy védje kezét a sérülésektől, lovaglósizmái pedig kicsik voltak, apró sarkantyúkkal, hosszú szárral és fűzővel kiegészítve. Ezek mellett kezében vagy nyergébe dugva mindig volt vele egy legyező, hogy arcát eltakarhassa a kíváncsi szemek elől.³⁴ Az első gödöllői vadászat a betanulásról szólt, hiszen ekkor még sem Erzsébet, sem pedig Ferenc József nem számítottak gyakorlottnak a falkavadászatban.³⁵ Az évek alatt Gödöllőn kialakult a falkavadászat hagyománya, remek társasággal és illusztris vendégekkel. Ilyen volt például már az indulás évében többször megjelenő Vilmos főherceg vagy az 1873-as bécsi világkiállításon és a közben megrendezett falkavadászatokon is részt vevő angol trónörökös, a walesi herceg.³⁶

Annak ellenére, hogy a császárné szeretett Gödöllőn lenni saját kis létszámú falkája és a falcatagok társaságában, egy idő után többre és merészebb kihívásokra vágyott. Erzsébet új dolgokat akart kipróbálni – persze távol a fővárostól

²⁷ Corti 1935: 195.

²⁸ Tolnayné 2016: 87–88.

²⁹ Walleshausen 1998: 38.

³⁰ Esterházy Miklósnak először el kellett utaznia Angliába, hogy megfelelő kopókat vásároljon, szám szerint 20 párat. Illetve eközben Káposztásmegyeren megkezdődtek sietve a különböző építkezések, hogy elég kennelt és nagy istállót hozzanak létre (vö. Walleshausen 1998: 37).

³¹ Walleshausen 1998: 37.

³² Wallersee–Larisch 2017: 60.

³³ Wallersee–Larisch 2017: 48.

³⁴ Wallersee–Larisch 2017: 48–49.

³⁵ Walleshausen 1998: 38.

³⁶ Valószínűleg Erzsébet is a hercegtől hallott először az angol falkavadászatokról, mivel ismeretes, hogy a trónörökös már a világkiállítás alatt és azután is szívesen vadászott Magyarországon. Egyik alkalommal magával Ferenc Józseffel vett részt egy gödöllői vadászaton (vö. Walleshausen 1998: 39–40, ill. Buzinkay 2004: 68).

és a bécsiektől –, így valószínűleg nővére, az ekkoriban Angliában tartózkodó nápolyi exkirályné, Mária hatására dönthetett úgy, hogy angol földön próbálja ki tudását. Az alkalmat meg is kapta rá 1874-ben, ugyanis nővére meghívta, hogy nézze meg, milyenek az angol falkavadászatok.³⁷ Festetics Mária így írt erről az elhatározásról naplójában: „Gödöllő, 1873. november 10. Ezen a napon a császár tartott vadászatot. [...] A császárné mellett én ülhettem a kocsiban. Egy óráig maradtunk, majd hazajöttünk. A sétakocsikázás alatt arra a meggyőződésre jutottam, hogy Őfelsége egyszer Angliába akar menni vadászatokra. Attól tartok azonban, hogy ennek rajta és az angolokon kívül senki sem fog örülni!”³⁸

4. Nagy-Britannia

1874-ben került sor az első angliai látogatásra, azonban Erzsébet csak álnéven utazhatott, így a Hohenembs grófné nevet vette fel. Emellett szükség volt egy ürügyre is, mivel a bécsi közvélemény általában nem vette jó néven a császárné utazásait.³⁹ Az alkalmat pedig Mária Valéria szolgáltatta. „A királynénak ezt az első angliai útját hivatalosan azzal magyarázták, hogy a kis Mária Valériának feltétlenül el kell mennie valamelyik tengeri fürdőhelyre, és e célra Wight szigete látszik különösen alkalmasnak.”⁴⁰ A sziget azért fontos, mert Viktória királynő is éppen ott üdült akkoriban az osborne-i villájában.⁴¹ Erzsébet természetesen meglátogatta az angol uralkodónőt, ugyanis Ferenc József nyomatékosan megkérte erre. Ez a kérés két okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a császár szerette volna az akkor kiegyensúlyozott angol–osztrák kapcsolatokat fenntartani, a másik pedig az, hogy 1860-ban, amikor Erzsébet Madeirára utazott, a királynő szívességet tett azzal, hogy kölcsönadta személyes használatra szánt jachtját a császárnénak.⁴² A találkozásról a korábbi szívesség ellenére a két asszonynak teljesen más benyomása volt. Ha megnézzük Viktória naplóját, az említett első találkozásról azt láthatjuk, hogy a királynő bájosnak találta Erzsébetet a vörösesbarna befont hajával. A derekát és a járását, amelyekre a császárné mindig is büszke volt, szintén pozitívként emelte ki. Mária Valériát is említi, akit az édesanyjához hasonlított.⁴³ Erzsébet oldaláról annyit tudunk, hogy utant

³⁷ Hamann 2019: 335.

³⁸ Festetics 2009: 49.

³⁹ Hamann 2019: 335.

⁴⁰ Hamann 2019: 335.

⁴¹ Walleshausen 1998: 42.

⁴² Evans 2002: 11.

⁴³ „There is a handsome large door, inside which the Empress Elizabeth looking very lovely, like a beautiful picture, with her magnificent hair, in which there is a rich tinge of auburn, braided all round of her head, and forming as it were a diadem. Her waist is smaller than anything you can imagine, and her walk most graceful. As soon as we were seated, she sent for her little girl, Valérie, only six, who has her mother's dark eyes and very thick hair. The Empress idolises her. The lady and

őt ez a hivatalos látogatás, csak nyugalmat szeretett volna az út során, amit el is ért azzal, hogy elutasította a további találkozókat.⁴⁴ Az utat összességében sikerrel zárta le annak ellenére, hogy nem volt abban az anyagi helyzetben, hogy részt tudjon venni a következő vadásziidényben. Így írt férjének egy levélben: „Az a ló, amelyik a legjobban tetszik, 25.000 forintba kerül! – így természetesen megfizethetetlen.”⁴⁵

Ferenc Józsefnek nem volt akkora vagyona, hogy képes legyen finanszírozni egy ennyire költséges hobbijt, ráadásul egy idegen országban. Erzsébetnek arra, hogy részt tudjon venni a vadászaton, egészen Ferdinándnak – Ferenc József elődjének – 1875-ben bekövetkezett haláláig kellett várnia. Ekkor tulajdonképpen közvetlen örökös híján Ferenc Józsefre szállt a császár vagyona, amely hatalmas birtokokból és a belőlük származó jövedelmekből, illetve készpénzből állt.⁴⁶

4.1. 1876

Az igazi megmérettetésre 1876-ban került sor az angliai Easton Nestonban. Ez az évad két dolog miatt igazán fontos számunkra. Az egyik az, hogy Erzsébet megismerkedett és barátságot kötött Middleton kapitánnyal, illetve több magas rangú angol úrral, így például Írország volt alkirályával, Lord Spencerrel. A másik ok pedig nem más, mint azok a politikai bonyodalmak, amelyeket okozhatott volna.

Összességében ez az első vadásziidény nagyon sikeres volt Erzsébet szemszögéből nézve. A császárné vidámabb, étellel telibb és közvetlenebb volt, mint valaha.⁴⁷ A szezonban akkor vadászott, amikor csak tudott, és annyit, amennyit ő és a lovai elbírtak. Ezenkívül az egészségi állapota is kitűnő volt.⁴⁸ Ennek a látványos hangulati és közérzeti változásnak minden bizonnyal köze volt ahhoz, hogy távol lehetett Bécestől, illetve hogy megismerkedett, és remek kapcsolat alakított ki állandó kísérőjével, az eleinte szkeptikus George „Bay” Middletonnal. Middleton remek lovas volt, korának talán legképzettebbje, így mindenféle gond nélkül képes volt egyszerre kísérni és oktatni is Erzsébetet.⁴⁹ Ezenfelül a választ talán abban is lehet keresni, hogy Erzsébetet nem császárnének nevelték. Mindig a szabadságot szerette a legjobban és azt, ha nem korlátozták, hanem

gentleman came in before we left, and after we had had tea. The Empress took us to the door” (Viktória királynő naplójának részlete, amelyben leírja az első találkozást Erzsébettel eredeti angol nyelven, l. Buckle 1926: 851–852).

⁴⁴ Hamann 2019: 336.

⁴⁵ Corti 1935: 227.

⁴⁶ Niederhauser 1985: 73.

⁴⁷ Hamann 2019: 346.

⁴⁸ Gond volt eleinte a lovaival, ugyanis azok nem voltak eléggé képzettek az új terephez és a kíméletlen hajszához. Így nem egyszer megesett, hogy a ló felbukott, vagy éppen megtorpant, és remegő lábai miatt nem volt képes folytatni a vadászatot (vö. Wallshausen 1998: 56–57).

⁴⁹ Grössing 2000: 158–162.

konvenciók nélkül élhetett, a reprezentálást pedig egyenesen megvetette. Angliában pedig lehetősége nyílt az etikett előírásainak betartása helyett a saját kedve szerint élni.

Az 1876-os utat azonban beárnyékolta a negatív sajtóvisszhang, amely Erzsébet reprezentatív kötelességeiről alkotott kritikus képet. A császárné ugyanis hirtelen ötlettől vezérelve egy vasárnapi napon látogatta meg Viktóriát, akiről köztudomású volt, hogy ezen a napon nem fogadott vendéget. A császárné miatt mégis kivételt tett, még a misét is rövidebbre fogatta. Erzsébetnek azonban amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan el is ment a kedve a királynővel való társalgástól, így kifogást keresett, és nem maradt sem ebédre, sem pedig éjszakára. Erzsébet előzetesen viszont több üzenetet is küldött Windsorba, amelyekben minden alkalommal tájékoztatta a királyi udvart az ebédet és a királynőnél való éjszakázást illetően.⁵⁰ Annak ellenére, hogy ő volt az, aki megsértette az angol királynőt, lényegében Viktória jött ki rosszul az ügyből, ugyanis a császárné vonata nem indulhatott el a nagy hó miatt, így amíg az állomásfőnök nem gondoskodott a kíséret és Erzsébet étkeztetéséről, addig ők étlen várták, hogy történjen valami. Így végül Erzsébet helyett Viktória kapott negatív kritikát az angol sajtótól.⁵¹ Viktória sértettségét a császárné azzal tetézte, hogy másnap sokkal hosszabb látogatást tett Rotschild Ferdinánd ménesénél, mint az angol királynőnél.⁵² A közvélemény és mindkét ország udvari köre felbolydult az események hatására. Viktória királynő személyi titkára, Sir Henry Posonby pedig arra kényszerült, hogy kimagyarázza a tényként kezelt különféle feltételezéseket hivatalos körökben.⁵³

Itt érdemes megjegyezni, hogy politikai szempontból Erzsébetben rejlettek kiaknázatlan lehetőségek, hiszen volt érzéke az emberek irányításához. Nagy hatással volt a magyar főurakra és közvetlen környezetére, de csak azokkal bánt kedvesen, akiket kedvelt. Így például gorombának tűnhet viselkedése Viktória királynővel szemben, azonban ha jobban megismerjük a szokásait, rájövünk, hogy Erzsébet nem volt hajlandó udvariasságot vagy kedvességet mutatni azok felé, akikről egyszer rossz véleménye alakult ki. Márpedig a fittségéért és fiatalságáért folyamatosan küzdő Erzsébet nem rajongott Viktóriáért, mivel fel nem foghatta, hogy egy nő – aki ennyire magas rangú – miért nem tett meg mindent a szépségéért. Azért is fontos megértenünk Erzsébet jellemét, hogy felismerjük azt, hogy nem tudatosan, szándékosan bántotta meg a királynőt, hanem egyszerűen nem szeretett eleget tenni reprezentatív kötelezettségeinek, amelyeket viszont Viktória mindig kínosan betartott.

⁵⁰ Welcome 1975: 62.

⁵¹ Hamann 2019: 349.

⁵² Welcome 1975: 63–64.

⁵³ Welcome 1975: 64.

4.2. 1878

Erzsébet 1877 végét és 1878 első néhány hetét töltötte Cottesbrookban falkavadászattal. Ezúttal vele tartott fia, a trónörökös Rudolf herceg is. Ekkortájt a Monarchia és Anglia között a viszony hol romlott, hol javult. Ferenc József pedig nem szerette volna az angoloknál még jobban feszíteni a húrt azzal, hogy a felesége ismételen Angliában vadászik, és esetleg újra megsérti viselkedésével a királynőt. Így az, hogy Rudolf elég idős volt már ahhoz, hogy megismerkedjen az európai államok politikai berendezkedésével, jó ürügyet szolgáltatott Erzsébetnek egy újabb vadásziidényhez.⁵⁴ Rudolf útjával kapcsolatban a források és szakirodalom egyébként nem egységesek. Grössing szerint, ahogy említettem, Rudolf Erzsébettel tartott Angliába, Hamann szerint Rudolf önálló tanulmányúton⁵⁵ vett részt tanítójával, és csak ritkán keresztezte útja az édesanyját, míg Alborough de Burgh báró, aki többször is személyesen találkozott a császárnéval, azt állítja művében, hogy Rudolf azért ment Angliába, hogy hazavigye az édesanyját Ausztriába.⁵⁶

Ez a vadásziidény sok szempontból ideális volt Erzsébet számára, hiszen ebben az évben öt különböző falka közül válogathatott, szinte naponta vadászott, és akár több lovat is kifárasztott. Ezenfelül a legtöbb vadászat végén azon kevesek között volt, akik eljutottak a „kill”-ig, ezzel kiérdemelve a róka zászlaját.⁵⁷ Remek hozzáállását és elbűvölő természetét ebben az évben sokszor láthatták a résztvevők, ugyanis Erzsébet meglepő módon több meghívást is elfogadott különböző estélyekre, amelyeket földbirtokosok rendeztek, táncolt, és mindenkit levett a lábáról. Megmutatta, hogy ha úgy akarja, akkor lenyűgöző tud lenni és politikailag kifogástalan.⁵⁸ Ennek köszönhetően a vadászközösség az „Every inch of her is an empress” kifejezéssel illette őt.⁵⁹

Mint mindig, most sem múlhatott el az idény nézeteltérések nélkül. Mária, Erzsébet húga, féltékeny volt nővéreire, amiért Middleton kapitány kizárólag a császárnét volt hajlandó kíséreni a vadászatok során. Ezen Mária annyira megsértődött, hogy a Rudolf-fal való legközelebbi találkozásakor megpróbálta rossz színben feltüntetni nővérét és Middleton.⁶⁰ Rudolf a hallottak hatására nagyon modortalanul bánt ezután Middletonnal, és haragját csak Festetics Mária grófnő szavai tudták csitítani.⁶¹ Ezt követően Erzsébet viszonya a húgával megromlott,

⁵⁴ Grössing 2000: 163.

⁵⁵ Hamann 2019: 351.

⁵⁶ De Burgh 1899: 205.

⁵⁷ Walleshausen 1998: 63.

⁵⁸ Corti 1935: 252.

⁵⁹ Corti 1935: 252.

⁶⁰ Corti 1935: 254.

⁶¹ Hamann 2019: 352–354.

és sohasem lett olyan, mint annak előtte volt.⁶² Ez az eset be is árnyékolta a császárné vadászati kedvét, napokig nem ment terepre. Ugyanakkor a helyzet kivételesen a hasznára vált, mivel ekkortájt halt meg XI. Pius pápa. A közvélemény pedig Erzsébet vadászatmentes napjait azzal magyarázta, hogy jó katolikus császárné lévén meggyászolta az elhunyt pápát. Saját maga így írt erről Ferenc Józsefnek: „Mivel most néhány napig nem vadászok, bizonyára azt fogják mondani, ezt a pápa miatt teszem. Nagyon jól van ez így.”⁶³ Ebből a félmondatból leszűrhetjük, hogy Erzsébet mégsem volt annyira érzéketlen a közvélemény iránt, mint ahogyan ezt láttatni akarta. Emellett persze az a tény, hogy éppen ekkor nem vadászott, valószínűleg javított a Monarchia megítélésén. Erre pedig szükség is volt, hiszen az 1878-as év a keleti válság miatt kiemelten fontos volt a nemzetközi politikában az Osztrák–Magyar Monarchia számára, mert a berlini kongresszuson megkapta a jogot Bosznia és Hercegovina okkupálására. A Monarchia Angliával való kapcsolata ekkor elég kedvező volt, ugyanis az angolok úgy látták, hogy az orosz–török háború (1877–1878) valószínűsíthető vesztese a Török Birodalom lesz. Ez pedig azt eredményezte, hogy a szigetország csak az Osztrák–Magyar Monarchiától várhatott segítséget a Földközi-tengert érintő befolyásuk megtartásához a fenyegetést jelentő Orosz Birodalommal szemben.⁶⁴ Ebben az Anglia és a Monarchia közötti békés időszakban akart Erzsébet Írországból vadászni, amelynek hatására viszont gyengülhetett a két állam kapcsolata, figyelembe véve a császárné eddigi útjainak a közvéleményben történő lecsapódását. Erzsébet azonban főként azért akart ír földön vadászni, mert így távolabb kerülhetett hűgától, Máriától,⁶⁵ illetve azért, mert hűséges vendéglátója, Lord Spencer, a korábbi írországi alkirály képes volt számára megfelelő helyszínt választani a falkavadászatokhoz. Így tehát elmondhatjuk, hogy mivel Anglia és a Monarchia helyzete rendezettnek látszott, külpolitikailag nem gátolta semmi az utazást. Azonban az angolok és az írek közötti belpolitikai konfliktusok (a katolikus emancipáció, a Home Rule mozgalom fellángolása) annál jobban nehezítették a békés kirándulást, ha Erzsébet számára nem is, de Ferenc József számára mindenképp.

5. Írország

A tényleges vadászidényt a császárné a Meath-beli Summerhillben töltötte el.⁶⁶ Vadászati szempontból kiváló időszak volt ez a császárné számára, hiszen megállta a helyét a sokkal veszélyesebb ír terepen is. Ugyanis itt az ügyesség

⁶² Corti 1935: 255.

⁶³ Corti 1935: 255.

⁶⁴ Bencze 1980: 438–439. A témához lásd még a következő tanulmány egészét: Schrek 2019: 39–58.

⁶⁵ Hamann 2019: 355.

⁶⁶ Corti 1935: 258.

mindennél fontosabb volt, főként annak tükrében, hogy a sokszor száznál is több résztvevő közül csak néhány ért célba. Így nem meglepő, hogy Erzsébet azzal, hogy szinte kivétel nélkül mindig eljutott a „kill”-ig, bebizonyította, hogy a legjobb lovasok között a helye.⁶⁷

Az utat azonban ismételten beárnyékolta Erzsébetnek egy igen szerencsétlen megmozdulása, amely történetesen a már kialakult katolikus önrendelkezési mozgalommal egy időben történt. A császárné egy vadászat alkalmával egyenesen beugratott a Maynooth kolostor kertjébe. Ahová később többször is visszatért, és ajándékot is vitt egy Szent-György szobor képében.⁶⁸ A Viktóriával való egyik találkozásját is egy ilyen látogatás, no meg egy falkavadászat miatt mondta le, amivel ismételten csak megsértette az etikettet, nem tett eleget reprezentatív kötelességeinek, amivel tulajdonképpen megalapozta a problémát, amelyet katolikus császárnéi pozíciója csak még tovább súlyosbított.⁶⁹ Az írek ugyanis rajongtak Erzsébetért, és ezt nem haboztak kimutatni. Bárhová ment, az emberek ünneplő ruhában, diadalkapukkal várták, sőt egy ír lord térdre ereszkedéssel mutatta ki hódolatát a katolikus császárné előtt.⁷⁰ Így már értelmezhető, hogy Erzsébet Írországból való ténykedése és az etikett folytonos megsértése miért élezte ki a helyzetet az amúgy is feszült viszonyt ápoló országok között. 1879-ben árvíz sújtotta Szegedet,⁷¹ ami hazaszólitotta a császárnét, ezzel megszakítva írországi vadászszegonyját.

Az előző évad után, 1880 februárjában Erzsébet újra Írországba látogatott.⁷² Ez a szezon falkavadászat szempontjából igazán sikeresnek tekinthető, hiszen Erzsébet és a többi résztvevő is rengeteget lovagolt, ugyanakkor bukott is. Leveleiben a császárné leginkább Middleton kapitány eséseit részletezte.⁷³ Az egyik ilyen, esésekkel teli summerhilli nap után írták meg a résztvevők a „The Queen of the Chase” című verset, amelyben kigúnyolták Middleton eséseit, Erzsébet képességeit ugyanakkor dicsőítették.

A szezon végeztével a császárné több reprezentatív jellegű látogatást tett főként azért, hogy a korábban csorbát szenvedett ázsióján valamelyest javítson. Meglátogatta Viktória királynőt Windsorban és Benjamin Disraeli miniszterelnököt Londonban.⁷⁴ Ezek a látogatások fontosak voltak az osztrák–angol kapcsolatok javításának érdekében, ugyanis az angol kormányzat és a közvélemény még mindig nem nézte jó szemmel a katolikus császárné írországi útjait.⁷⁵ Az angol közvéle-

⁶⁷ Corti 1935: 259.

⁶⁸ Corti 1935: 259.

⁶⁹ Hamann 2019: 361.

⁷⁰ Hamann 2019: 361–362.

⁷¹ Corti 1935: 261.

⁷² Corti 1935: 264–266.

⁷³ Corti 1935: 266–268.

⁷⁴ Hamann 2019: 367.

⁷⁵ Corti 1935: 269.

ményt nagyon jól mutatja be egy Erzsébet által Ferenczy Idának írt levél 1881-ből. A császárné ekkor már nem vadászhatott Írországban, viszont a sajtó továbbra is bírálta tevékenységét. „A csatolt cikket tegnap kaptam Nopcsától. Londonból hozta, és rendkívül sajnálja. Te is ugyanannyira mérges leszel majd, amikor Nopcsának lesz ideje lefordítani számodra. Ő és én már hozzászoktunk az ilyesmihez. Most már nagyon meg lennék lepődve, ha bárki jót szólna rólam.”⁷⁶

1881-ben Erzsébet újra az ír földre vágott, ezt azonban a korábbi eseményeket és a fenti levélből is leszűrhető hangulatot mérlegelve Ferenc József már nem engedélyezte. Ekkorra a Home Rule mozgalom annyira nyilvánvalóvá tette az ellentéteket Anglia és a katolikus Írország között, hogy egy újabb úttal a Monarchia nagy eséllyel tényleges politikai összetűzésbe került volna a londoni kormányzattal. Erre jó bizonyíték az a tény, hogy a Home Rule mozgalom vezetője és Írország koronázatlan királya hivatalos úton is megkereste gróf Károlyi Alajos nagykövetet azzal a határozott céllal, hogy Erzsébetet meghívják egy újabb írországi vadásziidényre. Parnell szándékosan akarta kiélezni az amúgy is feszült helyzetet az írek és az angolok között azzal, hogy a katolikus írek által tisztelt és szeretett császárnét meghívta. Az ügyről tudomást szerzett Viktória királynő is, és egy fennmaradt dokumentum szerint ő is egyetértett azzal, hogy Parnell túllépte a határokat, és hogy a császárné jelenléte nem lenne kívánatos Írországban. A dokumentum arról is tanúskodik, hogy egyetértés volt angol részről abban, hogy ezt az ügyet és az angol kormányzat véleményét Ferenc József tudomására kell hozni.⁷⁷ Így „megmagyarázzák neki [Erzsébetnek], hogy ez politikai okokból lehetetlenség. A katolikus uralkodó nejeének újabb látogatását félremagyarázhatnák, mintha ez a katolikus Írország Home Rule mozgalmának bátorítása volna és tüntetés a brit kormány ellen.”⁷⁸ Erzsébet a történetek után kénytelen volt ismét Angliában vadászni.

Összesen még kétszer vett részt az angolok híres falkavadászatain, két egymást követő évben. Ezeket viszont már egyáltalán nem élvezte olyan kitörő lelkesedéssel, mint a korábbiakat. Ebben valószínűleg közrejátszott a kora is, hiszen ekkor már negyvenhárom éves volt, illetve az, hogy Middleton kapitány házasságkötését követően már nem kísérhette a vadászatok során. Természetesen azt is számításba kell venni, hogy lehetséges, hogy Erzsébet egész egyszerűen az

⁷⁶ „I received the attached article from Nopcsa yesterday. He brought it from London and is extremely sorry about it. You will be equally angry when Nopcsa has time to translate it for you. He and I are by now used to this sort of thing. I should be very surprised now if anyone spoke well of me” (A magyar fordítás a szerző sajátja, vö. Tolnayné 2016: 121. Angolul lásd Welcome 1975: 176).

⁷⁷ „Osborne 9 Jan 1881: The Queen has received Lord Granville’s letter giving an account of the conduct of the ‘Pretender Parnell’ (for such he is), with respect to the Empress of Austria with amazement. It is rather too much! Lord Granville’s answer was quite right. But he should let Sir H. Elliot know of it – and the Emperor should be warned of such a proceeding” (Az ügy részleteit és az idézett szöveget lásd Welcome 1975: 169–171).

⁷⁸ Corti 1935: 273.

ír vadászatok után áhítozott, mert azok sokkal veszélyesebbek és kötetlenebbek voltak, így az újabb angol vadászatok visszalépést jelenthettek számára.

6. Összegzés

Összességében elmondhatjuk Erzsébet falkavadász ambícióiról, hogy nem voltak alaptalanok, hiszen számtalan alkalommal bebizonyította rátermettségét, tudását és gyakran férfiakat is megszégyenítő bátorságát. A hobbi, amely gyermekkorától kezdve életének szerves részét képezte, az angliai és az írországi falkavadászatok során érte el csúcspontját, amelynek később hanyatlását látva a császárné végleg felhagyott vele. Mindazonáltal Erzsébet aktív közreműködésének köszönhetően Gödöllőn hagyomány teremtődött, és elmondhatjuk, hogy az 1870-es évek során Magyarországon a falkavadászat virágkorát élte.

Ezenfelül Erzsébet angliai és írországi utazásai elősegítették az angol és az ír arisztokráciával való szorosabb kapcsolat kialakítását, illetve lehetőséget is kínáltak az angol–osztrák kapcsolatok pozitív irányba történő elmozdítására. Azonban – ahogyan erről szó volt – Erzsébet makacs és nyugtalan teremtés volt, aki nem szívesen tett eleget reprezentatív kötelességeinek, és nem szerette a szigorú spanyol etikett által előírt viselkedési formákat követni. A császárné ugyan sokszor megsértette az angolokat és velük együtt Viktória királynőt, azonban ez a viselkedés valószínűleg egy mentalitásbeli attitűd, a jelleméhez tartozó egyéni vonás volt, nem pedig politikai akaratának vagy véleményének szándékos megnyilvánulása. Bár a császárné habitusa és Viktória királynővel szembeni viselkedése személyes súrlódást eredményezett a két nő között, ennek lényegében nem tulajdonítottak nagyobb politikai jelentőséget, hanem megmaradt a formalítások szintjén, ami főként Erzsébet protokolláris hanyagságában nyilvánult meg. Pedig a császárnének tekintettel kellett volna lennie mind saját országának, mind pedig a meglátogatott országoknak a vezetésére és politikai berendezkedésére. Példaként láthattuk írországi utazásait, amelyek során tulajdonképpen Erzsébet pusztán jelenléte képes lett volna befolyásolni Anglia és Írország törekény békéjét, egyúttal pedig hatással lehetett volna az Osztrák–Magyar Monarchia és Anglia kapcsolatára, de Ferenc József megelőző lépései megoldották ezt a dilemmát. Ezen a ponton pedig lényegében a nagyhatalmi politika avatkozott be Erzsébet életébe annak érdekében, hogy ne történhessen semmi visszafordíthatatlan a két ország kapcsolatában. Mindezekon felül Erzsébet császárné személyének és falkavadászatainak közelebbi vizsgálata rávilágított arra, hogy a téma a különböző monográfiákban és tanulmányokban kevésbé tárgyalt, és van potenciál a további kutatásokban. Érdekes lehet például a császárné köreiből mozgó magyar–angol–ír arisztokrácia tagjainak és az ő tevékenységüknek, Erzsébettel való viszonyuknak a vizsgálata. Egy ilyen irányú kutatás összetettebb képet adhatna az osztrák–

magyar–angol és az ír arisztokrácia közös pontjairól, mentalitásáról és kapcsolatrendszeréről.

Irodalomjegyzék

- Bencze László 1980. A Monarchia Balkán–politikája Bosznia és Hercegovina okkupációja előtt. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1980/3. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. 423–454.
- Buzinkay Géza 2004. The Visits to Budapest of the Prince of Wales, the future King Edward VII. In: László Péter–Martin Rady (szerk.): *British–Hungarian Relations Since 1848*. London, School of Slavonic and East European Studies. 63–72.
- Des Cars, Jean 2001. *Sisi, avagy a végzet*. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Evans, Robert 2002. Austria–Hungary and the Victorians: Some Views and Contacts. In: Evans, Robert–Kováč, Dušan–Ivaničková (szerk.): *Great Britain and Central Europe 1867–1914*. Bratislava, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences. 11–24.
- Grossing, Sigrid–Maria 2000. *Erzsébet királyné és a férfiak*. Budapest, Gabo Kiadó.
- Hamann, Brigitte 2019. *Erzsébet királyné*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kozári Monika 2016. Andrassy Gyula Gróf és Erzsébet királyné kapcsolata. In: *Korunk* 2016/2. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság. 37–45.
- Krasznai Péter 1984. A falkavadászat. In: *Nimród* 1984/10. Budapest. 25–30.
- Mitchell, Sally 1996. *Daily Life in Victorian England*. London, Greenwood Press.
- Nagy Imre 2000. *Lovasvadászatok: Falkavadászat, falkászat, vadászlovaglás*. Székesfehérvár, LAPU Bt. Lap- és Könyvkiadó.
- Niederhauser Emil 1985. *Merénylet Erzsébet királyné ellen*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Praschl-Bichler, Gabriele 2002. *Sisi, a fitnessz és a fogyókúra királynője*. Budapest, Gabo Kiadó.
- Schrek Katalin 2019. Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni partnerségének nemzetközi aspektusai. In: Barta Róbert–Csiszár Imre (szerk.): *Volt egyszer egy Monarchia: város és vidék*. Hajdúnánás, Hajdúnánás Város Önkormányzata. 39–58.
- Vér Ester Virág 2013. *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig*. Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem.
- Walleshausen Gyula 1998. *Erzsébet királyné falkavadászatai*. Budapest, Nimród Alapítvány.
- Welcome, John 1975. *The Sporting Empress: The Story of Elizabeth of Austria and Bay Middleton*. London, Michael Joseph.

Zeidler Miklós 2006. A modern sport a nemzet szolgálatában a 19. századi Magyarországon. In: *Századvég* 2006/42. Budapest, Századvég Kiadó. 71–104.

Források

1729. évi XXII. törvénycikk a vadászat és madarászat szabályozásáról

<https://net.jogtar.hu/ezervertorveny?docid=72900022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D24>

Buckle, Geroge Earle (szerk.) 1926. *The Letters Of Queen Victoria 1862–1878*. II. London, John Murray.

Corti, Egon Cäsar 1935. *Erzsébet: A királyné hátrahagyott iratai, leányának naplója és egyéb eddig ismeretlen naplók és feljegyzések alapján*. Budapest, Révai Kiadó.

De Burgh, A. 1899. *Elizabeth Empress of Austria: A Memoir*. London, Hutchinson Co.

Diplomaták vadászata Bécsben.

<https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=2093>

Festetics Mária 2009. *Egy udvarhölgy naplójából: Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély Múzeum.

Tolnayné Kiss Mária 2016. *Kedves Idám! – Erzsébet királyné, Ferenc József, Andrásy Gyula és Schratt Katalin levelei Ferenczy Idához*. Budapest, Akadémia Kiadó.

Wallersee–Larisch, Marie Louise 2017. *Sisi udvarában: A múltam. Emlékiratok*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

A hallgatói kapcsolatok és az eredményességi prediktorok alakulása a távolléti oktatás alatt

1. Hallgatói elmagányosodás a COVID-19 idején

A COVID-19 világjárvány alapján megváltoztatta életünket, számos szegmensére hatással volt, köztük a felsőoktatásra is. A kutatók rendkívüli gyorsasággal kezdték el kutatni a jelenséget. Vizsgálták a használt platformokat, az oktatási módszereket, a technikai felkészültséget és az aktivitást, illetve az attitűdöt is (Ferdig 2020, Hargita et al. 2020, Kristóf 2020, Rapanta et al 2020). Azt azonban nem vizsgálták, hogy a járvány milyen hatással volt a hallgatók kapcsolatrendszerére és eredményességére (Hanczár–Blénessy 2004, Pusztai 2011; Hodges et al. 2020).

Miért is jelent problémát a hallgatói elmagányosodás? Tinto (1975) és Astin (1993) voltak azok, akik elsőként azonosították a hallgatói kapcsolatok fontosságát a lemorzsolódás csökkentésében. Pusztai (2011) pedig magyar mintán igazolta az intézményi beágyazottság jelentőségét az eredményesség tekintetében. Ugyanis kutatása alapján kiderült, hogy azok a hallgatók, akik kevésbé integrálódtak, nagyobb eséllyel morzsolódnak le. A korábbi kutatások alapján tehát komoly aggodalomra adhat okot a hallgatói elmagányosodás.

Kutatásom legfőbb célja nem a távoktatási módszerek és a különböző technológiai megoldások felülvizsgálata, hanem a távoktatás során sokszor nélkülözött inter- és intragenerációs intézményi kapcsolatoknak, továbbá a felsőoktatási eredményességi mutatóknak az összehasonlító elemzése. Célom hozzájárulni egy olyan távoktatási forma kifejlesztéséhez, amely a pénzügyi előnyei mellett képes megfelelően biztosítani a tanítást, a tanulást, és meg tudja tartani a hallgatót a felsőoktatásban.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. Távolléti oktatás

Amennyiben végigtekintünk a klasszikus távoktatástól a napjaink online platformjain történő oktatásáig, óriási változásnak lehetünk szemtanúi a technológia fejlődése miatt. Ennek a gyors innovációnak köszönhetően az infokommunikációs eszközök közvetítésével folyó oktatási–tanulási eljárásmodokra alkalmazott fogalmak jelentése gyakran vita tárgyát képezi a kutatók között.

A közhiedelemmel ellentétben a világvjárvány által okozott, megváltozott oktatási munkarend nem azonos a valódi, azaz „előre tervezett” távoktatással, ugyanis számottevő különbség van a 2020-ban globálisan kialakult helyzet és a valódi távoktatás között. A távoktatás sokféle lehet, viszont jellemzőit tekintve elmondható, hogy rendkívül jól szervezett, átgondolt megoldásokkal és értékelő rendszerrel jellemezhető (Kut et al. 2019). Ezen kritériumoknak a pandémia okozta új munkarend egyszerűen nem felelhetett meg, ezért a kialakult „távoktatást” a szakirodalom – és az egyetemek adminisztrátorai – sürgősségi távolléti oktatásnak (emergency remote teaching) nevezik (Bozkurt–Sharma 2020, Hodges et al. 2020). Ám mind a távoktatásról, mind pedig a távolléti oktatásról elmondható, hogy alapvetően nem foglalkozik a hallgatói kapcsolatok kezelésével, hanem az oktatás folyamatára koncentrál, így a hallgatók intézményi beágyazottságának elérése gyakran elmarad.

2.2. Magukra maradt hallgatók a távolléti oktatásban

A szervezési hiányosságokon túl beszélnem kell a távoktatás és egyben a távolléti oktatás elengedhetetlen résztvevőiről, a hallgatókról is. Pusztai (2011) részletesen foglalkozik a hallgatói kapcsolatok és a tanulási eredményesség kapcsolatával. Kutatásai során bebizonyosodott, hogy az intézményi kapcsolathálóba való beágyazottságnak többféle formája van, s viszonylag alacsony arányban izolált hallgatók is fellelhetők a hallgatók tömegében. Ezek az izolált hallgatók kifejezetten veszélyeztetettnek bizonyultak a tanulmányaik befejezését illetően, rosszabb közérzetük és teljesítményük okán. A COVID-19 okozta vészhelyzet minden hallgatót elszigeteltségre kényszerített, ami nemcsak a hallgatók eredményessége és a közérzetük szempontjából fontos, hanem a lemorzsolódási rizikó erősödése miatt is. A hallgatói kapcsolatok lemorzsolódási rizikóra kifejtett hatásainak esetében nélkülözhetetlen Tinto (1975) és Astin (1993) nevének említése. Tinto (1975) volt az, aki a lemorzsolódás mögött rejlő, nehezen tetten érhető tényezőket definiálta. Tinto (idézi Pusztai 2011) ezek segítségével átfogó modellt épített ki arra, hogy miképp hatnak a hallgatói kapcsolatok az eredményességre. Kutatásai során bebizonyosodott, hogy azok a hallgatók, akik erős kapcsolati kötésekkel ápolnak az intézmény akadémiai és szociális rendszereiben mind formális, mind informális téren, sikeresebbek lesznek tanulmányaikban, és erősebb a tanulmányok melletti elkötelezettségük.

Astin (1993) koncepciójában a hallgatói szocializáció az intézményhez köthető tevékenységekben nyilvánul meg. Astin (idézi Pusztai 2011) Tintohoz hasonlóan empirikus tapasztalatai alapján arról számol be, hogy a kevésbé vagy egyáltalán nem integrált hallgatót a felsőoktatási intézmény tulajdonképpen nem képes elérni, így benntartani sem. Ezt az összefüggést a téma más kutatói sem tudták megcáfolni. Ennek tudatában elengedhetetlen a rendkívüli helyzetben ta-

pasztalt izolálódással, a virtuális oktatási elrendezések, a távoktatás és a távolléti oktatás lemorzsolódási rizikójával foglalkozni.

2.3. A hallgatói kapcsolatok jelentősége az eredményességre nézve

Az eddigi regionális kutatások eredményei szerint a tanulmányi kitartás (student persistence) csekély összefüggésben áll a hallgató egyéni attribútumaival, az objektív, a relatív és a szubjektív anyagi helyzetével, a szülők iskolázottságával és korábbi tanulmányi tapasztalataival, mivel a tanulmányi eredményesség az intézményi változókkal mutat erősebb kapcsolatot (Pusztai 2018). Mindez újabb megerősítés arra, hogy érdemes átfogó képet kialakítanunk a hallgatók intézményi kapcsolatairól.

Az egyén felsőoktatási szocializációjában pótolhatatlan szerepe van a hallgatótársaknak. Abban az esetben, ha a hallgató minőségi kapcsolatot ápol hallgatótársaival, szervezésbeli és érzelmi segítségre is lelhet. Partnerség alakulhat ki a felek között, ami a barátságon túl egyfajta tudásforrásként is funkcionálhat. Ezért azok a hallgatók, akik a felsőoktatási intézményükben minőségi kapcsolatot ápolnak hallgatótársaikkal, jobban be vannak ágyazódva, és valószínűbb, hogy képesek lesznek befejezni tanulmányaikat (Pusztai 2011).

Hasonlóan nélkülözhetetlen szerepet töltenek be az oktatók is. A hagyományos felsőoktatási modellekből kiindulva azt képzelhetnénk, hogy az oktatók szerepe elhanyagolható a beágyazottság és a perzisztencia szemszögéből nézve. Azonban ez a szerep mára lényeges változáson ment keresztül. A kutatások azt bizonyítják, hogy az oktatók által a hallgatók iránt tanúsított legcsekélyebb érdeklődés is meghatározó lehet. Amennyiben a hallgató akár a legcsekélyebb támogatást is érzékeli az oktatója részéről, nő az oktatóba vetett bizalma, ez a bizalom pedig segíti őt tanulmányai befejezésében. Abban az esetben, ha az oktató tehetséggondozó munkát is végez, ez már nemcsak a hallgató perzisztenciáját növelheti, hanem akár ösztöndíjakhoz, publikációkhoz vagy akár álláslehetőséghez is juttathatja őt (Pusztai 2011). A hallgatók felé irányuló (intragenerációs) és az oktatói (intergenerációs) kapcsolatok kialakulásának melegágyát képezhetik a kutató-, önkéntes-, illetve karitatív csoportok (Fényes és mtsai 2018), a sportklubok (Kovács 2018) vagy akár bármilyen témájú közösségi szerveződések.

Azok a hallgatók, akik nem ágyazódnak be az intézmény társas közegébe, többnyire az intézményen kívül építik ki kapcsolati hálójukat. Ez szintén hozzájárulhat perzisztensebbé válásukhoz, azonban az extraorganizációs kapcsolatok nem minden esetben növelik az egyén tanulmányok melletti kitartását. Az egyén abban az esetben lesz igazán beágyazva egy intézménybe, ha a legszorosabb baráti kapcsolatai is oda kötik (Pusztai 2018).

Az extraorganizációs kapcsolatokat illetően a barátokon kívül elengedhetetlen a családról is beszélni, ugyanis annak ellenére, hogy a hallgatók többsége

családjától távol folytatja felsőoktatási tanulmányait, a családnak rendkívül nagy szerepe lehet a lemorzsolódás csökkentésében. A sokoldalú és támogató szülői kapcsolatok ösztönző befolyását érdemes az intézménynek is szem előtt tartania. Ennek érdekében javasolt a szülői szolgáltatásrendszerek kibővítése, ami által nő a szülők betekintése az intézmény életébe és bürokráciájába (Pusztai 2018).

Végezetül érdemes szót ejteni arról, hogy egyes értelmezések a lemorzsolódásra üdvözítő jelenségként is tekintenek. Eszerint ez a felsőoktatási szelekció része, aminek segítségével a valóban megfelelő személyek jutnak diplomához, így biztosítható az egyetemi végzettség értéke a munkaerőpiacon (Kun 2015). Hasonlóképpen szemléli a jelenséget az az elmélet, amelyben nem a diploma megszerzésére esik a hangsúly, hanem az oktatásban eltöltött évekre. Eszerint a tanulással töltött évek externális hatásokat gyakorolnak az egyénre mindamellett, hogy növelik a személy kulturális tőkéjét, megnövelve annak az esélyét, hogy a későbbiekben visszatér a felsőoktatásba (Merill 2015).

Jelen kutatás a lemorzsolódást negatív végkifejletként tárgyalja, mert így a hallgató (és családja) kudarccal zárja tanulmányi karrierjét, ezzel pedig számos emberi és anyagi erőforrás vész el a társadalomból. Ezek alapján létfontosságú kutatói alapossággal megvizsgálunk a COVID-19 okozta járványhelyzet oktatási munkarendjét, mivel a kialakult helyzetben – a szakirodalom álláspontja szerint – az intézmény akaratlanul is könnyedén kivetheti magából a hallgatót.

3. Kérdések és hipotézisek

A szakirodalmi áttekintés alapján (Tinto 1975, Astin 1993, Pusztai 2009, Pusztai 2011, Pusztai–Szigeti, 2018) tudományosan megalapozott az a kutatási kérdés, hogy vajon milyen hatással van a távoktatási formák által okozott kapcsolati redukció a hallgatók tanulmányi aktivitására. Erre a kérdésre és a vizsgált szituációra vonatkozóan a következő hipotéziseket állítottam fel:

1. hipotézis: A hallgatók eredményességi prediktorai – a tanulmányok melletti kitartás (perzisztencia), a tanulmányi aktivitás (engagement), az intézménnyel, az oktatókkal és a hallgatókkal kapcsolatos bizalom és elégedettség – a távolléti oktatás időszakában gyengébbek, mint a távolléti oktatás időszaka előtt.

2. hipotézis: A hallgatók intraorganizációs kapcsolatai a távolléti oktatás időszakában gyengébbek, mint a távolléti oktatás időszaka előtt.

3. hipotézis: Azoknál a hallgatóknál, akiknél az eredményességi prediktorok romlása mutatkozott, ezek az intraorganizációs kapcsolatok távolléti oktatás alatti csökkenését jelzik.

4. Eszközök és adatok

A kutatási kérdések és hipotézisek vizsgálata kérdőíves módszerrel valósult meg. Eszközként a CHERD-Hungary által kifejlesztett IESA (Effects of Institutional Integration On Student Achievement In Higher Education) és PERSIST kérdőív bizonyos blokkjait használtam fel vagy fejlesztettem tovább az önállóan megfogalmazott kérdések mellett. Az IESA kérdőívől a hallgatói kapcsolati hálót (Cronbach-alfa 0,798) és az IKT használati (Cronbach-alfa 0,588) blokkját adaptáltam. A PERSIST kérdőívől az eredményesség mutatóira vonatkozó, azaz a bizalomra (Cronbach-alfa 0,851), az elégedettségre (Cronbach-alfa 0,923), a tanulmányok melletti kitartásra (a perzisztenciára) és a tanulmányi aktivitásra (engagementre, Cronbach-alfa 0,841) vonatkozó kérdéseket vettem át.

A kutatás során alkalmazott *Learning Alone* című kérdőív két szerkezeti egységből állt. Az első egységben a távolléti oktatás előtti jellemzők és benyomások voltak a fókuszban, a második egységben – ugyanazon kérdésekkel – feltérképeztem a kitöltőknek a távolléti oktatással kapcsolatos tapasztalatait.

Az adatok feldolgozása és elemzése az SPSS statisztikai program segítségével valósult meg.

Az adatfelvétel során nem törekedtem reprezentativitásra, hanem a céloom az volt, hogy a távolléti oktatás első szakaszában (2020 májusában és júniusában) minél több felsőoktatási intézményből kapjak visszajelzést a járványhelyzet okozta távolléti oktatás hatásairól és tapasztalatairól. Hat hét alatt a kérdőívet 677 hallgató töltötte ki (172 férfi és 505 nő) összesen 29 magyarországi felsőoktatási intézményből¹. A válaszadók 14 képzési területről kerültek ki, akiknek 46%-a a képzési időszak elején, 38%-a a képzési időszak közepén, 16%-a a képzési időszak végén járt. A kitöltők átlagéletkora 21,73 év. A legfiatalabb kitöltő 18, a legidősebb válaszadó 30 éves volt. A hallgatók szüleinek iskolázottságával kapcsolatban elmondható, hogy a legtöbben középfokú végzettséggel (N=442) rendelkeztek, amit a felsőfokú végzettségűek (N=205) követtek, míg az alacsony iskolázottságú szülők voltak a legkevésbé (N=28).

Lényegesnek tartom felhívni a figyelmet arra, hogy intézményi segítség hiányában a legnagyobb interneten elérhető hallgatóközösségnek küldtem ki a kér-

¹ Állatorvosi Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapesti Metropolitan Egyetem, Budapesti Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetem, Debreceni Egyetem, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Dunaiújvárosi Egyetem, Edutus Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Eszterházy Károly Egyetem, Gábor Dénes Főiskola, Gál Ferenc Főiskola, Kaposvári Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Kodolányi János Egyetem, Miskolci Egyetem, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Neumann János Egyetem, Nyíregyházi Egyetem, Óbudai Egyetem, Pannon Egyetem, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Semmelweis Egyetem, Soproni Egyetem, Széchenyi István Egyetem, Szegedi Tudományegyetem, Szent István Egyetem

dőívet, és a válaszadás önkéntes volt. Ez az oka annak, a Learning Alone adatbázis mintája sem nem reprezentatív, sem nem kvótás, ezért az eredmények, amelyeket a kutatásom szolgáltat, tendenciákként értelmezhetők.

5. Az eredményességi prediktorok és a hallgatói kapcsolatok alakulása a két időszak viszonylatában.

Ahogy a szakirodalmi áttekintésben is kitértem erre, külön mértem a tanulmányok melletti kitartás és a tanulmányi aktivitás változását, hiszen az előbbi a tanulmányok folytatására, befejezésére, a másik pedig a mindennapok tanulmányi erőfeszítéseire vonatkozik. A távolléti oktatást megelőző (TVO_E) időszakban relatíve nagy arányú volt a diplomaszerzés és a tanulmányok folytatása melletti kitartás. A távolléti oktatás időszakában (TVO_A) viszont egyértelműen romlást tapasztaltam. További vizsgálatok során pedig kiderült, hogy a tanulmányok melletti kitartás mindegyik mutatója mentén szignifikánsak a különbségek ($p=0,000$) (1. táblázat).

Dimenzió	A tanulmányok melletti kitartás fogalmi mutatói	Távolléti oktatás előtti átlag (szórás)	Távolléti oktatás alatti átlag (szórás)
Tanulmányok melletti kitartás	Mindent megtettem annak érdekében, hogy részt vehessek az előadásokon, szemináriumokon, gyakorlati órákon.***	3,21 (0,895)	3,08 (1,026)
	Nagyon elszánt voltam a tanulmányaim befejezését illetően.***	3,56 (0,737)	3,31 (0,968)
	Szerettem volna minél jobb tanulmányi eredményeket elérni.***	3,51 (0,757)	3,31 (0,924)

1. táblázat: A tanulmányok melletti kitartás átlagértékei 1-től 4-ig terjedő Likert-skálán.

PÁROS T-próba, * $\leq 0,05$, ** $\leq 0,01$, *** $\leq 0,001$. Forrás: *Learning Alone* ($N=677$).

A távolléti oktatás előtti tanulmányi aktivitásról elmondható, hogy alapvetően magas érték jellemzi a kitöltőket, azonban az előadásokon való aktivitás már ebben az időszakban is alacsony volt (2,4). Ez valójában a hagyományos értelemben vett előadások gyakoriságára utal, ahol az óra szerkezete nem igényli a hallgatók bevonódását. Az elemzések során továbbá megállapítható volt, hogy a hallgatók magas tanulmányi aktivitást tanúsítottak még a távolléti oktatás alatt is. Ugyanakkor minden mutató esetében szignifikáns romlás mutatkozott. A legnagyobb különbségek a hallgatók szemináriumokon (2,44) és előadásokon való aktivitásának (2,12) tekintetében voltak azonosíthatók. Ez az eredmény a távolléti oktatás módszertani hiányosságaira hívja fel a figyelmet, hiszen a gyakorlati

órák alapvetően aktivitást várnak el a hallgatótól, azonban az eredmények tükrében ez általában nem jellemezte a távolléti oktatás időszakát (2. táblázat).

Dimenzió	Tanulmányi aktivitás fogalmának mutatói	Távolléti oktatás előtti átlag (szórás)	Távolléti oktatás alatti átlag (szórás)
Tanulmányi aktivitás	Általában aktív voltam a szemináriumokon.***	2,92 (0,991)	2,44 (1,186)
	Általában aktív voltam az előadásokon.***	2,4 (1,05)	2,12 (1,135)
	Általában részt vettem a szemináriumokon/gyakorlatokon.***	3,8 (0,52)	3,42 (0,927)
	Általában részt vettem az előadásokon.***	3,32 (0,88)	3,07 (1,083)
	Fel tudtam készülni a vizsgákra.***	3,4 (0,697)	2,96 (0,954)
	Időben befejeztem a dolgozatokat/tanulmányokat, melyeket a tanárok kértek az előadásokra/szemináriumokra.***	3,59 (0,686)	3,42 (0,876)
	Képes vagyok tanulni, amikor érdekesebb tennivalóm is akadna.***	2,74 (0,924)	2,52 (1,037)
	Képes voltam figyelni az órákon.***	3,07 (0,815)	2,55 (1,073)

2. táblázat: A tanulmányi aktivitás átlagértékei 1-től 4-ig terjedő Likert-skálán. PÁROS T-próba, * $\leq 0,05$, ** $\leq 0,01$, *** $\leq 0,001$. Forrás: *Learning Alone* (N=677).

A két időszak különbségeinek vizsgálata érdekében a bizalom és az elégedettség is górcső alá került az adatfelvétel során. Az intézménybe, az oktatókba és a hallgatókba vetett – távolléti oktatás előtti – bizalmat vizsgálva a legnagyobb érték a hallgatótársakkal (3,16), míg a legalacsonyabb a Neptun (elektronikus tanulmányi rendszer) üzeneteit küldő, arctalan adminisztratív személyzettel kapcsolatosan alakult ki (2,5). A távolléti oktatás alatti értékeket vizsgálva a hallgatótársak irányába mutatkozott bizalmon (3,16) kívül mindenhol romlás volt megfigyelhető (3. táblázat).

Az intézménnyel, az oktatókkal és a hallgatókkal kapcsolatos, távolléti oktatást megelőző elégedettség analizálása során kiderült, hogy a hallgatók az oktatók szakmai tudásával a legelégedettebbek, tehetséggondozó munkájukkal a legkevésbé. Az elégedettséggel kapcsolatban – egyetlen kivétellel – mindenütt szignifikáns eredmények születtek. A válaszadók a hallgatók munka- és szakmai gyakorlati lehetőségeivel voltak leginkább megelégedve (3,27), legkevésbé pedig az intézmény és az oktatók tanulási nehézségekben nyújtott segítségével (2,00). Utóbbi

fogalom esetén a többihez képest már számos átlagosnál gyengébb értékelés született, ami a hallgatói elégedetlenségre hívja fel a figyelmet (4. táblázat).

Bizalom fogalmának mutatói	Távolléti oktatás előtti átlag (szórás)	Távolléti oktatás alatti átlag (szórás)
Hallgatótársaim többségében.	3,16 (0,83)	3,16 (0,897)
Egyetemem/főiskolám oktatóinak, tanárainak többségében.***	3,13 (0,809)	2,84 (0,962)
Egyetemi/főiskolai karom vezetőségében.***	2,94 (0,917)	2,7 (1,047)
Egyetemi/főiskolai adminisztrátorokban.***	2,72 (0,908)	2,55 (0,992)
Egyetemem/főiskolám hallgatói önkormányzatában.***	2,65 (0,973)	2,51 (1,05)
Neptun, elektronikus tanulmányi rendszer üzeneteinek küldőiben.***	2,5 (0,988)	2,42 (1,023)

3. táblázat: Az intézménnyel, az oktatókkal és a hallgatókkal való bizalom átlagértékei 1-től 4-ig terjedő Likert-skálán. PÁROS T-próba, * $\leq 0,05$, ** $\leq 0,01$, *** $\leq 0,001$.

Forrás: *Learning Alone* (N=677).

Elégedettség fogalmának mutatói	Távolléti oktatás előtti átlag (szórás)	Távolléti oktatás alatti átlag (szórás)
A hallgatók közötti együttműködéssel.***	3,27 (0,86)	2,55 (1,074)
A hallgatók munka- és szakmai gyakorlati lehetőségeivel.***	2,65 (0,956)	3,27 (0,958)
A hallgatók tanulási leterheltségével.***	2,47 (0,972)	2,27 (1,084)
A könyvtári lehetőségekkel.***	3,14 (0,903)	2,2 (1,04)
A kurzusok érdekességével.***	2,72 (0,865)	2,08 (1,083)
A tananyag érthetőségével.***	2,91 (0,841)	2,01 (0,995)
A tananyag hasznosságával.***	2,65 (0,873)	2,27 (0,978)
A tanárok IKT (számítógépes ismeretek stb.) tudásával.***	2,71 (0,837)	2,48 (0,933)

A tanárok szakmai tudásával.***	3,42 (0,719)	3,18 (0,869)
Az adminisztratív személyzet segítőkészségével.***	2,65 (0,97)	2,45 (1,026)
Az intézmény/oktatók méltányos bánásmódjával.***	2,75 (0,894)	2,46 (1,019)
Az intézmény/oktatók tanulási nehézségekben nyújtott segítségével.***	2,52 (0,961)	2 (1,059)
Az oktatás minőségével.***	2,98 (0,807)	2,27 (0,968)
Az oktatók tehetséggondozó munkájával.	2,45 (0,937)	2,41 (0,929)
Az órai tanár–diák kommunikációval.***	2,95 (0,924)	2,61 (1,028)

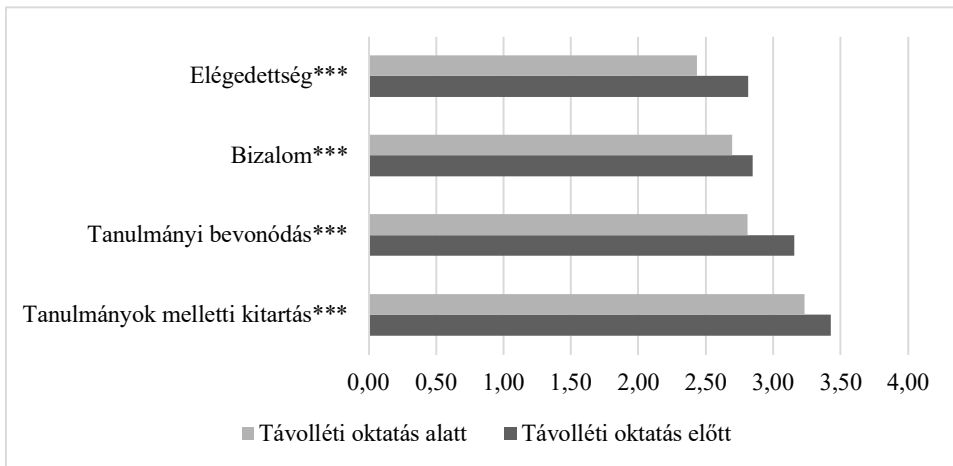
4. táblázat: Az intézménnyel, az oktatókkal és a hallgatókkal való elégedettség leíró statisztikai értékei 1-től 4-ig terjedő Likert-skálán.

PÁROS T-próba, * $\leq 0,05$, ** $\leq 0,01$, *** $\leq 0,001$. Forrás: *Learning Alone* (N=677).

Összességében elmondható, hogy a távolléti oktatás előtti és alatti időszak között lényeges különbségek vannak a tanulmányok melletti kitartás, a tanulmányi aktivitás, a bizalom és az elégedettség vonatkozásában. A hallgatói kapcsolatok esetében a szülői kapcsolatokon kívül minden dimenzióban csökkenés ment végbe. Mindezek alapján megállapítható, hogy a távolléti oktatás negatív hatással volt az eredményességi prediktorokra és a hallgatói kapcsolatokra (1. és 2. ábra).

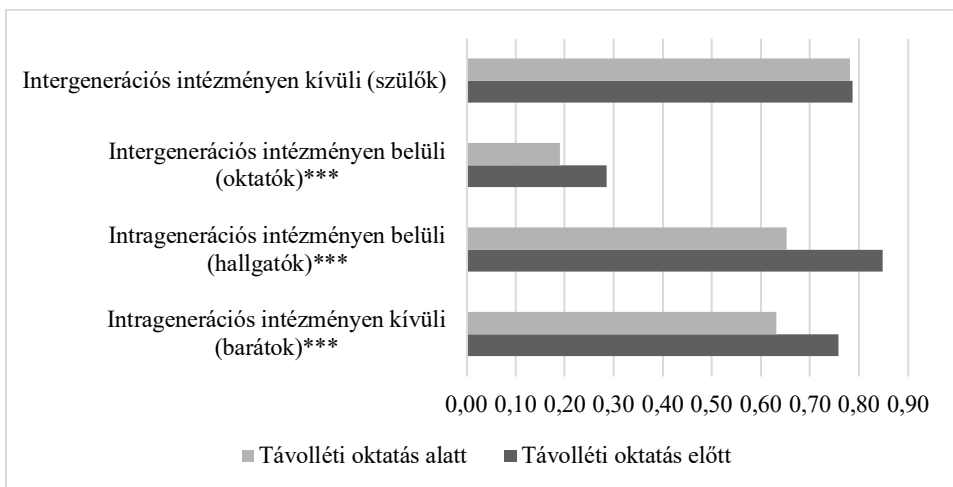
A kutatás tárgya az egyéni szociodemográfiai háttérváltozók összefüggésének vizsgálata is. Ebben a tekintetben nem mutatkoztak szignifikáns összefüggések, így indokoltá vált a hallgatói kapcsolatok vizsgálata az eredményesség tükrében.

Az intézményen belüli kapcsolatok esetében az oktatói kapcsolatok romlása jellemzően az intézményhez köthető elégedettség ($\leq 0,01$) és a bizalom ($\leq 0,001$) romlását vonta maga után. Ezzel szemben a hallgatótársi kapcsolatok romlása az intézményhez köthető elégedettség ($\leq 0,001$), a tanulmányok melletti kitartás ($\leq 0,001$) és a tanulmányi bevonódás ($\leq 0,01$) csökkenését eredményezte. Az intézményen kívüli kapcsolatoknál érdekes eredmény mutatkozott a szülői kapcsolatok esetében. Miközben alapvetően nem volt jellemző a szülőkhöz való kapcsolat gyengülése a második megfigyelt időszakban, a tanulmányok melletti kitartás ($\leq 0,01$) és a bevonódás ($\leq 0,001$) romlása mutatkozott azoknál a hallgatóknál, akiknek gyengült a kapcsolata szülőkkel. Végül a külső baráti kapcsolatok csökkenése az intézményhez köthető elégedettség ($\leq 0,001$) és bizalom ($\leq 0,01$), továbbá a tanulmányok melletti kitartás ($\leq 0,01$) csökkenését is maga után vonta.

1. ábra: Az eredményességi prediktorok alakulása a két időszak viszonylatában (1-től 4-ig terjedő skálán). Khi-négyzet próba, $*\leq 0,05$, $**\leq 0,01$, $***\leq 0,001$.

Forrás: *Learning Alone* (N=677).

2. ábra: A hallgatói kapcsolatok alakulása a két időszak viszonylatában (1-től 4-ig terjedő skálán). Khi-négyzet próba, $*\leq 0,05$, $**\leq 0,01$, $***\leq 0,001$.

Forrás: *Learning Alone* (N=677).

6. Következtetések

Kutatásom célja az volt, hogy megvizsgáljam a COVID-19 világjárvány hatását a magyarországi felsőoktatásban tanuló hallgatók kapcsolati hálójára, továbbá Pusztai (2011) nyomán összefüggésbe hoztam ezt az eredményességgel.

A felsőoktatásban tanuló hallgatók válaszaiból kiderült, hogy minden általam mért eredményességi prediktor (tanulmányok melletti kitartás, tanulmányi aktivitás, intézményhez köthető bizalom és elégedettség) esetében számottevő romlás történt a távolléti oktatás alatt. A szülői kapcsolatokon kívül minden hallgatói kapcsolati dimenzió esetében nagyfokú csökkenés mutatkozott.

A kutatás során megállapítottam, hogy a szülői kapcsolatok is rendkívül fontosak az eredményesség szempontjából, noha azt gondolnánk, hogy a felsőoktatásban tanuló hallgatók esetében ezek nem meghatározóak. A hallgatótársi és az oktatói kapcsolatok esetében hasonló eredményekre jutottam, mint Pusztai 2011-es munkája, amely szerint a hallgatótársi kapcsolatok a lemorzsolódás ellen védenek, míg az oktatói kapcsolatoknak az eredményessé válásban van meghatározó szerepük. Rámutattam továbbá arra, hogy az oktatói kapcsolatok a távolléti oktatás előtt is nagyon alacsony arányban voltak jellemzőek, ezeknek a gyengülése pedig az eredményesség romlásához vezetett.

Végezetül pedig nem szabad elfeledkezni arról, hogy a járványhelyzet okozta távolléti oktatásra az átlagosnál jóval szigorúbb távoktatási kísérletként tudunk tekinteni, mivel az extraorganizációs kapcsolatok jelentős csökkenése alapvetően nem jár együtt a távoktatással. Jelen kutatás azonban felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a felsőoktatásnak nem kizárólagosan az oktatás a feladata, hanem a támogató és inspiráló társas kapcsolathálózatok kialakítása is. Mindezek tudatában fontos, hogy ismerjük az intézményen belüli kapcsolatok hiányából fakadó következményeket annak érdekében, hogy olyan távoktatási formát alakíthassunk ki, amely képes a hallgatót a felsőoktatásban tartani, és az intézményi beágyazódását is el tudja érni. Ennek érdekében javasolt online kivitelezhető csapatépítő programok (például workshopok, projektfeladatok, online játékek, házi-versenyek stb.) szervezése, illetve fontosnak vélem az online felületen is kiépíthető többdimenziós rendszerek felállítását, amelyek nemcsak a tanításban, hanem a tutorálásban és a kapcsolattartásban is segíthetik az oktatókat.

A kutatás limitációjaként említeném azt a tény, hogy az adatfelvétel során az interneten elérhető legnagyobb hallgatói közösséggel vettem fel a kapcsolatot, a minta nem reprezentálja a teljes magyar hallgatótársadalmat. Emiatt a fentebb leírt összefüggéseket tendencia jellegűnek tekintem. Végül fontos hangsúlyozni, hogy nem állítom, hogy a távolléti oktatás lemorzsolódáshoz vezetett bármely hallgató esetében, viszont eredményeim arra mutató jelek, hogy a kapcsolati redukció növeli az eredménytelenség esélyét. A távolléti oktatás tapasztalatainak feldolgozását fontosnak tartom, ugyanis e tudás birtokában kell előre tekintnünk, hiszen a virtualitás döntő hatással van az oktatás minden szegmensére, és egyre gyakoribbak lesznek az online elvégezhető kurzusok, illetve a virtuális egyetemek (Arkhipova et al. 2020).

Irodalomjegyzék

- Arkhipova, Valentina A.–Vasilyeva, Larisa G.–Gurdzhiyan, Vladimir L.–Makarov, Alexandr L.–Mashkin, Nikolay A.–Nikitina, Anna A.–Magaramov, Sharafetdin A. 2020. Features of student virtual social capital: Characteristics, opportunities and limits. In: *EurAsian Journal of BioSciences* 14/2. 3725–3729.
- Astin, Alexander 1993. *What Matters in College: Four Critical Years Revisited*. San Francisco, CA, Jossey-Bass.
- Bozkurt, Aras–Sharma, Ramesh C. 2020. Emergency remote teaching in a time of global crisis due to CoronaVirus pandemic. In: *Asian Journal of Distance Education* 15/1. i-vi.
- Fényes Hajnalka–Markos Valéria–Pusztai Gabriella 2018. A civil aktivitás és a lemorzsolódási esély összefüggéseinek vizsgálata a felsőoktatási hallgatók körében. In: Pusztai Gabriella–Szigeti Fruzsina (szerk.): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó. 140–153.
- Ferdig, Richard E.–Baumgartner, Emily–Hartshorne, Richard–Kaplan-Rakowski, Regina–Mouza, Chrystalla 2020. *Teaching, Technology and Teacher Education During the COVID-19 Pandemic: Stories from the Field*. Waynesville, AACE-Association for the Advancement of Computing in Education.
- Gerlang, Vivien 2020. Korlátok nélkül. *Iskolakultúra* 7. 91–107.
- Hanczár Gergely–Blénessy Gabriella 2004. A távoktatás „lélektana”. In: *Multi-média az oktatásban*. 103–107.
- Hodges, Charles B.–Moore, Stephanie–Lockee, Barbara B.–Trust, Torrey–Bond, Aaron M. 2020. *The Differences Between Emergency Remote Teaching and Online Learning*.
<https://er.educause.edu/articles/2020/3/the-difference-between-emergency-remote-teaching-and-online-learning>
- Kovács Klára 2018. A sportolási szokások és perzisztencia kapcsolata magyarországi és romániai hallgatók körében. In: Szigeti Fruzsina–Pusztai Gabriella (szerk.): *Lemorzsolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó. 154–169.
- Kristóf Zsolt 2020. International trends of remote teaching ordered in light of the Coronavirus (COVID-19) and its most popular video conferencing applications that implement communication. *Central European Journal of Educational Research* 2/2. 84–92.
- Kun András István 2015. A báránybőrhatás és a bolognai folyamat Magyarországon. In: Tóth Zoltán (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2014*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottsága. 220–229
- Kut, Vasył–Kunanets, Nataliia–Pasichnik, Volodymyr–Tomashevskyi Valentyn 2019. The Procedures for the Selection of Knowledge Representation Methods in the “Virtual University” Distance Learning System. In: Z. Hu et.

- al (eds.): *Advances in Computer Science for Engineering and Education*. Springer International Publishing. 713–723.
- Merill, Barbara 2015. Determined to Stay or Determined to Leave? In: *Journal Studies in Higher Education* 40/10. 1859–1871.
- Pascarella, Ernest T.–Terenzini, Patrik T. 2005. How Collage Affects Students. In: *A Third Decade of Research* 2. 1–51.
- Pusztai Gabriella 2009. *A társadalmi tőke és az iskolai pályafutás*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Pusztai Gabriella 2011. *A láthatatlan kéztől a baráti kezekig*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szigeti Fruzsina–Pusztai Gabriella 2018. *Lemorzolódás és perzisztencia a felsőoktatásban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Pusztai Gabriella–Kovács Klára–Hegedűs Roland 2019. Lemorzsolódók tegnap, ma, holnap. In: *Educatio* 28/4. 737–754.
- Rapanta, Chrysti–Botturi, Luca–Goodyear, Peter–Guàrdia, Lourdes–Koole, Marguerite 2020. Online University Teaching During and After the Covid-19 Crisis: Refocusing Teacher Presence and Learning Activity. In: *Postdigital Science and Education* 2. 923–945.
- Tinto, V. 1975. Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research. In: *Review of Educational Research* 45/1. 89–125.

Az önértékelés hatása a bocsánatkérési stratégiák megítélésére

1. Bevezetés

A kapcsolatokban felmerülő konfliktusok rendezésének és ezáltal a bizalom helyreállításának igazoltan a leghatékonyabb módja, ha beismerjük hibáinkat, és felelősséget vállalunk tetteinkért, miközben biztosítjuk a másik felet arról, hogy az eset nem fog megisméltódni (Guilfoyle–Struthers–Monsjou–Shoikhedbord 2019).

A hibaelismerő bocsánatkérés hatékony módja a konfliktusok megoldásának, azonban a sértést elkövetők számára nehézséget okozhat elismerni saját hibájukat, mivel úgy érezhetik, hogy az énjük ezáltal fenyegetve van. Olykor könnyebb megoldásnak tűnhet más stratégiák választása, bár ezek a kapcsolat rendezésére kevésbé hatékonyak, mint az őszinte bocsánatkérés (Fehr–Gelfand–Nag 2010). Énvédő megoldásokat választva a bocsánatkérés helyett inkább igazolják saját tettüket, mentegetőznek, vagy minimalizálják, akár tagadják a hibájukat, de bizonyos esetekben az is előfordulhat, hogy a sértett felet hibáztatják (Schumann 2014). Ezek az énvédő stratégiák fokozhatják a sértő fél által érzett kontrollt, és az önértékelésüket (Okimoto–Wenzel–Hedrick 2013).

A konfliktusokban a felek önértékelése gyakran kutatott tényező. Befolyásolhatja mind a sértett fél hajlandóságát a megbocsátásra, mind a sértő fél hajlandóságát a bocsánatkérésre. Howell, Dopko, Turowski és Buro egy 2011-es kutatás eredményei alapján azt találták, hogy azok a személyek, akiknek törekenyebb az énképük, és alacsonyabb az önértékelésük, kevésbé hajlamosak a bocsánatkérésre.

A bemutatott kutatás bővebben kíván foglalkozni a sértő fél szerepével a konfliktusok során. A sértő fél kapcsolatrendezési stratégiáját az önértékelésnek és az önértékelés stabilitásának függvényében vizsgálva arra a kérdésre keresem a választ, hogy kik azok a személyek, akik hajlamosabbak beismerni a hibáikat akár egy súlyosabbnak mondható vagy egy enyhébb következményekkel járó hétköznapi konfliktusban, egy közeli társas kapcsolatban. Az önértékelés stabilitására az eddigi tanulmányok kevésbé térnek ki a bocsánatkérés témakörében, ezért ez fontos új információkkal szolgálhat. Külön hangsúlyt helyezünk az instabil önértékelésre, ami narcisztikus tendenciákra utalhat (Zeigler–Hill–Chadha–Osterman 2008). A kérdések vizsgálatára vinyetta módszert használtam: a vizsgálati személyeknek egy konfliktust tartalmazó sértést kellett – magukat a szituációba sértőként beleélve – végigolvasni, majd a szituációval kapcsolatos kérdésekre választ adni.

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A hibaelismerő bocsánatkérés szerepe a társas kapcsolatokban

A bocsánatkérés jelensége és hatásai az elmúlt évektől egészen mostanáig számos tanulmány és kutatás témájaként szolgálnak. Az ezzel kapcsolatos érdeklődés egészen 1958-ig, Heider munkásságára vezethető vissza, majd a későbbiekben számos más pszichológus foglalkozott azzal, hogyan lehet egy rossz tettet különféle módszerekkel helyrehozni (idézi Slocum–Allan–Allan 2011: 83). Az emberek egyik alapvető szükséglete a valahová tartozás, ez motivál arra, hogy másokkal szoros kapcsolatokat alakítsunk ki és őrizzünk meg (Baumeister–Leary 1995). Ennek ellenére gyakran előfordul, hogy olyan tetteket követünk el, melyek a számunkra fontos kapcsolat másik tagjának rosszul eshetnek, fájdalmat okozhatnak. Ezeknek hatására a kapcsolat minősége romlik, a felek közötti bizalom gyengül. Azonban vannak olyan stratégiák, melyekkel ezek a negatív hatások helyreállíthatók (Kim–Driks–Cooper 2009).

A bocsánatkérés ideális esetben tartalmazza a hibák beismerését, és a megbánás kifejezését. Továbbá tartalmazhat olyan kiegészítő elemeket, mint például a felelősségvállalás és a sértett fél biztosítása arról, hogy az eset nem fog megtörténni a jövőben (Kim és mtsai. 2009). Ezzel az elkövető jelzi, hogy fontos számára a kapcsolat, és a történet után is megbízható (Haesevoets–Reinders Folmer–De Cremer–Van Hiel 2013, idézi Papp–Kovács 2015: 267). Egy jól megfogalmazott, őszinte bocsánatkérésnek számos pozitív hatása van. Csökkentheti a szituáció által okozott dühöt és agressziót, elismeri a sértett történetéről alkotott véleményét, illetve kezdeményezi a megbocsátás folyamatát és a kibékülést (Fehr–Gelfand–Nag 2010; Kim és mtsai. 2009).

A számos pozitív hatás miatt egyértelműnek tűnhet, hogy a bocsánatkérés jó stratégia a konfliktus rendezésére. Azonban ennek ellenére a sértő fél gyakran nehezen találja ezt a folyamatot, főként akkor, ha úgy érzi, fenyegetve van az énjé (Guilfoyle és mtsai. 2019). Ilyenkor a sértő fél nem kér bocsánatot, vagy nem kellő sikerrel teszi ezt. Ez azért van, mert az emberek hajlamosak kibújni a tetteik súlyosságának terhe alól különböző énvédő stratégiák alkalmazásával (Schumann 2014). Ezek a stratégiák segítik a sértő felekben a saját magukról alkotott pozitív kép, az énjükkel kapcsolatos pozitív érzések megőrzését (Okimoto és mtsai. 2013).

2.1.1. Más stratégiák használata a bocsánatkérés helyett

A konfliktusokat, sértéseket követően tehát a bocsánatkérés helyett olykor más stratégiákat alkalmazunk a bizalom helyreállításának érdekében (Okimoto és mtsai. 2013, Schumann 2014).

Az egyik ilyen énképvédő stratégia a **mentegetőzés**. Ebben az esetben lehetséges, hogy a sértő fél felelősséget vállal a tettéért, azonban ezt a felelősséget különböző magyarázatokkal igyekeznek a lehető leginkább csökkenteni (Benoit–Drew 1997). A sértő felek például a tett negatív következményeit lekicsinyítik, miközben beismerik, hogy maga a cselekedet kifogásolható volt. A negatív következmények szándékosságát visszautasítják, valamint hangsúlyozzák, hogy az események felett nem rendelkeztek megfelelő kontrollal, ezért is történtek meg ezek (Riordan–Marlin–Kellogg 1983). A sértő felek a saját felelősségüket más stratégiákkal is megpróbálhatják kicsinyíteni vagy tagadni, például a sértett hibáztatásával és a minimalizálással. Akár mindezeknek a stratégiáknak a kombinációjával is (Schumann 2014).

Noha ezek a védekező stratégiák átmenetileg jótékony hatással lehetnek a sértő félre, és segíthetik az énkép helyreállítását, a sértettből azonban negatív érzéseket válthatnak ki, így nehezítik a kapcsolat helyreállítását és a békülés folyamatát. A felelősség tagadása és mások hibáztatása az egyik legkártékonyabb viselkedésformának minősül a kapcsolatokban (Gottman–Krokoff 1989, idézi Schumann 2014: 90). Az átfogó, őszinte bocsánatkérésnek viszont hosszútávú pozitív hatásai vannak mindkét félre (Schumann 2014).

2.1.2. A sértő fél érzései

A konfliktusok vizsgálatok a tanulmányok többsége a sértett, az áldozat szemszögére összpontosít, az ő érzéseiket veszi figyelembe. Azonban az ilyen interperszonális szituációk tanulmányozása során fontos, hogy mindkét fél oldalát megfigyeljük. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, és mikor keresik a megbocsátást azok a felek a kapcsolatban, akik valamilyen sértő tettet követtek el. A megbocsátás kérése ugyanúgy fontos lehet a mentális egészség és a jóllét szempontjából, mint a megbocsátás a sértett fél részéről (Riek–Luna–Schnabelrauch 2014).

Ha megsértünk egy számunkra fontos személyt, gyakran szembesülünk az ezt követő büntudat érzésével. Saját magunk hibáztatása abban az esetben következik be, ha érezzük a tettünk súlyát, és felelősnek tartjuk magunkat a következmények miatt. Ehhez elengedhetetlen, hogy felismerjük a cselekedeteink negatív hatásait másokra nézve (McGraw 1987). A büntudat összefüggésbe hozható a növekedett empátiával. A büntudattal az empátián kívül egy másik érzés, a düh is összefüggésbe hozható. Ha a sértő fél a sértő tettet megelőzően valamilyen oknál fogva dühös a másik félre, ez csökkentheti a büntudat érzését a későbbiekben, ezáltal pedig a bocsánatkérés valószínűsége is csökken (Riek 2010).

Egy másik gyakori érzés, amit a sértő fél érezhet egy esetleges konfliktust követően, a szégyen. A szégyenérzet a büntudattal ellenben nem magára a cselekedetre és annak következményeire összpontosul („Rosszat tettem.”), hanem az

énképre („Rossz ember vagyok”) (Wolf–Cohen–Panter–Insko 2010). Bár néhány kutatás szerint specifikus helyzetekben a szégyen akár proszociális viselkedéseket is indukálhat (De Hooge–Breugelmans–Zeelenberg 2008), a szégyen jellemzően inkább negatív hatásokkal hozható összefüggésbe, főként akkor, ha összevetjük a büntudattal. A szégyenérzet több pszichológiai stresszel és fájdalommal jár, mint a büntudat (Tangney–Dearing 2002, idézi Riek és mtsai. 2014: 753).

A konfliktusokban átélt érzelmeket számos tényező befolyásolhatja. Ilyen például a kapcsolat szorossága és a szituáció súlyossága is. Ezek hatással vannak mind a sértő fél, mind a sértett fél átélt érzelmeire. Továbbá befolyásolhatják a bocsánatkéréssel és a megbocsátással kapcsolatos attitűdöket is (Riek 2010).

2.1.3. Sértő tettek a társas kapcsolatokban

Ha egy társas kapcsolatban az egyik fél valamilyen módon megsérti a másikat, ez erős negatív érzelmekkel járhat. McCullough, Worthington és Rachal (1997) két csoportra bontja ezeket az érzelmeket: a felháborodást tükröző érzelmekre (szomorúság, düh, megvetés) és a sértés támadásként való észlelését tükröző érzelmekre (félelem, aggodalom). Ezek az érzelmek zavart okoznak a két fél közötti kapcsolatban. Az ilyen esetekben a megbocsátás számos tényezőtől függhet. Ilyen az elkötelezettség a kapcsolat iránt, a **kapcsolat szorossága** és a kapcsolattal való elégedettség. Fontos figyelembe venni továbbá a sértés súlyosságát is az adott szituációban (Fincham–Jackson–Beach 2005).

Általában azok az események, cselekedetek számítanak sértőnek, melyekkel megszegjük az implicit és az explicit szabályokat, az alapvető elvárásokat az interperszonális kapcsolatainkban (Finkel–Rusbult–Kumashiro–Hannon 2002, idézi Morse–Metts 2011: 242). Ilyen például, amikor megszegjük az ígéretünket, vagy figyelmen kívül hagyjuk a kapcsolatot (Metts–Cupach 2007). A kapcsolatokra vonatkozó jellegzetes normák eltérőek lehetnek, ezáltal a szituációk súlyosságát is másképp észlelhetik különböző emberek. A bocsánatkérésre adott reakciókat, az esetleges megbocsátást befolyásolhatja az is, hogy hogyan derül ki az eset (Morse–Metts 2011).

A súlyosnak vélt sértéseket a sértett feleknek nehezebb megbocsátani (Wade–Worthington 2003, idézi Riek 2010: 248). Hall és Fincham 2008-as kutatásukban pozitív kapcsolatot találtak a szituáció súlyossága és a megélt büntudat és szégyen között. A súlyos sértések továbbá valószínűleg jobban felzaklatják a sértett felet, így nagyobb eséllyel váltanak ki empatikus reakciót a másik félből. Ezeket a hatásokat figyelembe véve elmondható, hogy a súlyosabb sértéseket tartalmazó helyzeteket követően a sértő fél inkább motivált a kapcsolat, bizalom helyreállítására, mint az enyhébb esetekben (Riek 2010).

Az eddigi kutatások alapján azonban elmondható az is, hogy a sértett félnek nehezebb megbocsátani egy súlyosabb sértést tartalmazó szituációt követően

(Fincham és mtsai. 2005). A sértő és a sértett fél másképp észlelheti az adott szituáció súlyosságát. Eddigi kutatások azt találták, hogy az elkövető sokkal inkább hajlamos lekicsinyíteni a tett és a következmények súlyosságát a sértetthez képest (Baumeister 1997, idézi Adams 2016: 725).

2.2. Az önértékelés

Az önértékelés az egyén önmagáról alkotott pozitív vagy negatív értékelése. Ez lehet személyiségjellemző vagy állapot. Az előbbi a saját énünkkel kapcsolatos hosszán tartó érzésekre utal, míg az utóbbi a múltó, változó érzéseket ragadja meg egy adott pillanatban. Ezek alapján lehetséges, hogy egy személy, akinek általában magas a vonásszerű önértékelése, egy bizonyos kudarcot követően negatívan tekint magára, és alacsony az állapotszerű önértékelése (Smith–Mackie–Claypool 2016).

A vonásszerű önértékelés rengeteg kutatásnak a tárgyát képezi. Ez a konstruktum leginkább a pszichológiai jóllétért felelős, míg az állapotszerű önértékelés inkább viselkedéses elemekkel hozható összefüggésbe. A vonásszerű önértékelés központi részei a saját magunk iránt érzett tisztelet és elfogadás, vagy ezek hiánya (Rosenberg–Schooler–Schoenbach–Rosenberg 1995). Az emberek többsége rendkívüli figyelmet fordít arra, hogy megvédje, fokozza az önértékelését. Erős motivációt érezhetnek arra, hogy a saját magukkal kapcsolatos pozitív érzéseiket egy bizonyos szinten tartsák (Leary–Baumeister 2000). Az emberek gyakran keresnek olyan visszajelzéseket önmagukkal kapcsolatban, amelyek fokozzák az önértékelésüket, vagy megerősítik a már meglévő, saját énjükkel kapcsolatos pozitív elképzeléseiket. Ezek mellett igyekeznek kerülni az olyan szituációkat, amelyek negatív hatással lehetnek a saját magukkal kapcsolatos érzéseikre (Leary–Baumeister 2000).

Azok az emberek, akiknek magas az önértékelésük, a humanisztikus nézetek szerint (Rogers 1961) értékesnek érzik magukat, elégedettek önmagukkal, és kedvelik magukat, magabiztosak a saját készségeiket és képességeiket illetően, ugyanakkor elfogadják a gyengeségeiket is (idézi Greenier–Kernis–Waschull 1995). Más nézetek szerint azonban az ilyen személyeket számos negatív énnel kapcsolatos esemény érheti, és ezek hatását úgy próbálják csökkenteni, hogy különböző énvédő stratégiákat alkalmaznak. Ezek mellett azt is feltételezik, hogy a pozitív események hatására a magas önértékelésű személyek inkább alkalmazzák az énjük pozitív aspektusait fokozni képes stratégiákat (Greenier és mtsai. 1995).

Az alacsony önértékelésű emberekkel kapcsolatban szintén több különböző vélemény született. Az egyik nézet szerint az ilyen személyek maladaptív kognitív, affektív, motivációs és viselkedéses elemek változatosságát mutatják. Az ilyen embereknek negatív a saját magukról alkotott elképzelésük, és könnyebben elfogadják az őket erő negatív visszajelzéseket. Kevésbé hatásos stratégiákat alkal-

maznak az énjük védelmére és a pozitív énkép fokozására (Harter 1993, idézi Greenier és mtsai. 1995: 58–59). A másik nézőpont szerint ezek a személyek óvatosabbak és bizonytalanabbak. A viselkedésükkel igyekeznek minimalizálni a hiányosságaik megnyilvánulását. Ez alapján a nézet alapján az alacsony önértékelésű egyének önmagukról alkotott képére inkább a bizonytalanság és a semlegesség jellemző, mintsem a negativitás. Továbbá – teszi hozzá ez a pozitívabb nézet – elismerik az énjük pozitív aspektusait, és bizonyos formában énvédő stratégiákat is alkalmaznak (Greenier és mtsai. 1995).

2.2.1. Az önértékelés stabilitása

Az önértékelésről a stabilitás dimenziója alapján is beszélhetünk. Ezt a koncepciót Rosenberg (1986) rövid-, és hosszútávú fluktuációk alapján vizsgálta. A hosszútávú változások esetén az önértékelés instabilitása az egyén alapvető önértékelésének lassú, kiterjedő időintervallumban történő változását jelenti. Ilyen például a gyermekkorból serdülőkorba történő átmenet (idézi Kernis 1993: 168). Ilyenkor a gyerekek többségének az önértékelésében csökkenő tendencia mutatkozik meg, majd a középiskola évei során fokozatosabb növekedés tapasztalható (Savin–Williams–Demo 1984, idézi Kernis–Waschull 1995: 94). A rövidtávú változások az állapot szerű önértékelésre utalnak. Ezek kapcsolódhatnak specifikus eseményekhez is, mint például amikor valaki megdicsér minket, vagy rossz jegyet kapunk egy vizsgán, és kapcsolódhatnak belső folyamatokhoz is, például a saját társas életünkre való reflektáláshoz (Kernis–Waschull 1995).

Az önértékelésben átélt változások természete többféle lehet. Az instabil önértékelésű emberek lehet, hogy nagymértékű, rövid időn belül bekövetkező változásokat tapasztalnak, amelyek során a saját magukról alkotott pozitív véleményből egy nagyon negatív vélemény születik. Azonban a változás a pozitivitás és a negativitás spektrumán belül is bekövetkezhet, így lehet, hogy egy embernek a saját magáról alkotott enyhe pozitív véleménye kimagaslóan pozitív lesz (Kernis–Waschull 1995). Az önértékelés stabilitása befolyásolhatja az egyének viselkedését, az általuk használt mechanizmusok működését. Kernis egy 1993-as tanulmányában arról ír, hogy a magas, de instabil önértékelésű személyek kudarc után nem alkalmazzák a mentegetőzést mint énvédő mechanizmust, ez arra utalhat, hogy nem érzik fenyegetve magukat a kudarc által. Ezek a személyek a mentegetőzést hajlamosabbak sikerek után alkalmazni, hogy ezáltal is fokozzák az énjük iránti pozitív érzéseiket. Ezzel szemben az alacsony, instabil önértékelésű emberek leginkább arra használják a mentegetőzés stratégiáját, hogy csökkentsék a gyenge teljesítmény negatív következményeit. A magas, instabil önértékelésű személyek kedvezőbben reagálnak az őket érintő pozitív visszajelzésekre, és nagyobb mértékű védekezést mutatnak negatív visszajelzések esetén, mint a stabil önértékelésű személyek.

Az instabil önértékelésű emberek egyik fő jellemzője, hogy nagyon erőteljesen reagálnak olyan történésekre, melyekről úgy gondolják, az önértékelésük szempontjából relevánsak. Lehetséges, hogy olyan szituációt is fontosnak érzlelnek ebből a szempontból, ami valójában nem az. Ez azt jelenti, hogy a mindennapi eseményekre intenzívebben reagálnak, legyenek azok pozitív vagy negatív természetűek. Az önértékelés stabilitása tehát számos pszichológiai működést befolyásolhat, így a pszichológiai jóllétet is (Kernis 2005).

2.2.2. Az önértékelés és a nárcisztikus tendenciák kapcsolata

A törekény magas önértékelést számos korábbi tanulmányban összefüggésbe hozták bizonyos nárcisztikus tendenciákkal. A nárcisztikus megnyilvánulásokkal az explicit és az implicit önértékelésben tapasztalható különbségek állhatnak kapcsolatban. Ezt Bosson és munkatársai (2008) az úgynevezett maszkmodell alapján vizsgálták. E szerint a modell szerint a nárcisztikus személyek a felszínen grandiózus magatartásformákat mutatnak, míg valójában mélyebben megjelenik az elnyomottság érzése (Kernberg 1986, idézi Bosson és mtsai. 2008: 1417).

A következtelen és kevésbé érzékeny nevelés hatására az élet egészen korai szakaszában negatív, szégyenteli kép és alacsony önértékelés alakulhat ki. Ezeket az érzéseket a nárcisztikus személyek igyekeznek elnyomni, és helyettük túlzottan pozitív énképet alkotnak, melyet számos stratégiával tartanak fent. Ilyenek például az én felsőbbrendűnek tekintése másokhoz képest; a pozitív tulajdonságok túlbecsélése és hangsúlyozása; mások lenézése és manipulálása (Bosson és mtsai. 2008). Ziegler-Hill egy 2006-os kutatása szerint a magas explicit, de alacsony implicit önértékelésű személyek magasabb szintű nárcizmust és instabil önértékelésre utaló jeleket mutatnak.

2.2.3. Az önértékelés és a bocsánatkérés kapcsolata

Milyen jellemzői vannak azoknak az embereknek, akik hajlamosabbak a bocsánatkérésre? Azok a személyek, akiknek törekényebb az énképük, és alacsonyabb az önértékelésük, kevésbé hajlamosak a bocsánatkérésre (Howell és mtsai. 2011). Pedig a bocsánatkérés a büntudat csökkentése által kifejezetten pozitív hatással lehet az önértékelésre és az énképre (Baumeister és mtsai. 1994). Okimoto és mtsai. 2013-as tanulmánya alapján azonban annak is lehet pozitív hatása a sértő önértékelésre nézve, ha a sértő fél nem kér bocsánatot. Ugyanis a bocsánatkérés megtagadásának hatására érzett kontroll és hatalom következtében az önértékelés fokozódhat. Ugyancsak az önértékelés fokozódásának irányába hat, hogy a sértő fél a bocsánatkérés megtagadásával hű marad önmagához. Ez fokozhatja a sértő fél saját magával kapcsolatban érzett hitelességét, ami pozitívan hathat az önértékelés mértékére (Heppner és mtsai. 2008).

Azok, akikre jellemzőek a nárcisztikus tendenciák és az énközpontúság, kevésbé valószínű, hogy bocsánatot kérnek, miután megbántották a másik felet. Viszont azok az emberek, akik nagymértékű büntudatot éreznek, miután megsértettek egy hozzájuk közel álló személyt, empatikusabbak a másik érzelmeivel kapcsolatban. Nagyobb valószínűséggel kérnek bocsánatot továbbá a barátságos, és a vallásos személyek (Howell–Dopko–Turowski–Buro 2011).

Lazare (2005) két fő kategóriába rendezte azokat az embereket, akik hajlamosak a bocsánatkérés alkalmazásának visszautasítására. Az első csoport a sértett fél reakciójától való félelem hatására tartja nehéznek a bocsánatkérést. A második csoport pedig a saját énképe miatt aggódik, nem a másik féltől kapott reakció miatt. Az ilyen emberek hajlamosak felszínes magyarázatokkal mentegetőzni a sértő tettet követően. Vagyis ahhoz, hogy bocsánatot kérhessünk, felül kell kerekedni a bocsánatkérés meg nem tételére indító motívumokon, a visszautasítástól való félelem motívumán és a gyengének mutatkozás elkerülésére sarkalló motívumon (Tavuchis 1991, idézi Howell és mtsai. 2011: 509).

3. Kérdésfelvetés, hipotézisek

A dolgozatban bemutatott kutatás a sértő fél vonásszerű önértékelésére és a kapcsolatrendezési stratégia, azaz a bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd közötti összefüggésekre összpontosít szoros társas kapcsolatban történő különböző súlyosságú sértések esetén. A szakirodalmi összefoglalásban leírtak alapján a sértő fél hajlamos lehet visszautasítani a bocsánatkérés alkalmazását mint kapcsolatrendezési stratégiát. Más stratégiák (például a tagadás, az igazolás, a mentegetőzés) használatára leginkább az énképének védelme motiválja. Jelen kutatásban a mentegetőzéssel és az őszinte hibabeismeréssel kapcsolatos hozzáállást vizsgálom az önértékelés szintjének és stabilitásának függvényében.

Első feltételezésem az, hogy az emberek összességében látják, hogy a hibaelismerés helyesebb, kapcsolatrendezésre alkalmasabb bocsánatkérés, mint a mentegetőzés.

Azt is feltételezem, hogy közeli kapcsolatokban súlyosabb sértések esetében a hibaelismerést különösképpen kívánatosnak tartják, enyhébb sértéseknél a mentegetőzést is elfogadják. Mindezt normatív alapon tételezhetjük föl, mivel a súlyos sértés nagyobb hiba, mint az enyhe, közeli kapcsolatban a belátása a kapcsolat szempontjából fontosabb, elvárhatóbb.

Ugyanakkor, énvédelmi alapon ennek az ellenkezőjét is feltételezhetjük, vagyis azt, hogy az emberek a mentegetőzést a hibaelismeréshez képest súlyos esetben inkább elfogadhatónak tartják, mint enyhe esetben.

Végül feltételezésem szerint azoknál, akiknek az énvédelemre igen kifejezett igényük van – vagyis a magas, instabil önértékelésű személyeknél – a súlyos ese-

tekben való mentegetőzés relatíve jobban elfogadott, és a hibaelismerés kevésbé impresszív.

4. A kutatás bemutatása

4.1. Adatgyűjtés és minta

Az adatgyűjtés az interneten, közösségi oldalak felületén zajlott. A kérdőíveket egy online szerkesztőprogram segítségével készítettem el. A részvételben való feltételek közé tartozott a 18. életév betöltése és az etikai nyilatkozat elfogadása, amely a kérdőív legelső oldalán szerepelt. A kitöltés önkéntes volt, és anonim módon történt. A változók alapján a négy történetet külön kérdőívek tartalmazták. A négy verzió elosztása a résztvevők között randomizáltan zajlott. A kutatásban így összesen 262 fő vett részt (45 férfi és 217 nő). A minta átlagos életkora 27,7 év (18-tól 75 éves korig). Az alapvető demográfiai kérdések között a nem és az életkoron kívül az iskolai végzettség szerepelt. A különböző szituációkat tartalmazó kérdőíveket kitöltő személyek számát az 1. táblázat foglalja össze.

	Súlyos szituáció	Enyhe szituáció
Hibaelismerés	68 fő	64 fő
Mentegetőzés	66 fő	64 fő

1. táblázat: A résztvevők eloszlása a különböző csoportokban.

A demográfiai adatok felvételét követően a szituáció bemutatása következett, majd a történetben olvasott bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűdöt felmérő, kilenc tételes kérdéssort kellett kitölteniük a résztvevőknek. Ezt követően a vonásön-értékelés és az önértékelés stabilitását mérő eszközök szerepeltek a kérdőívben. A kutatást a Debreceni Egyetem BTK Pszichológiai Intézetének Kutatásetikai Bizottsága engedélyezte, az etikai engedély száma: UD-IP-2020/32.

4.2. Az eszközök bemutatása

4.2.1. A történet a sértésről

A kutatásban összesen négyféle történet szerepelt, mindegyik tesztalany csak az egyiket olvashatta. A történetekben manipulált változók a sérelem súlyossága (enyhe – súlyos), valamint a bocsánatkérési stratégia (hibabeismerő – mentegetőző). A szituációkban a vizsgálati személyeknek a sértő fél szerepébe kellett képzelniük magukat, a két fél kapcsolata pedig mind a négy esetben egy közeli, baráti kapcsolat volt.

A súlyos sértést tartalmazó szituáció szövege hibaelismerő, majd mentegetőző stratégiával:

„Ön és X már régóta ismerik egymást, közeli barátok. Közös ismerőseikkel gyakran szerveznek különböző programokat. Egyik alkalommal Önt ezek az ismerősök egy filmvetítésre hívták, amiről Ön nem tett említést X-nek. Majd egy beszélgetés során felmerült az említett program, és X láthatóan elkeseredve kérdőre vonta Önt, hogy miért nem hívta meg.”

- „Ön bocsánatot kért, mondván: X-nek igaza van, tényleg szólnia kellett volna neki a programról, hiszen kettejük között van olyan szoros a kapcsolat, ami ezt megkívánta volna.”
- „Ön bocsánatot kért, mondván: úgy gondolta, hogy X-nek valószínűleg nem is tetszene ez a film, hisz évek óta ismerik egymást, és úgy gondolta, hogy nem szereti ezt a műfajt, ráadásul azt hitte, a társaságból más szólni fog neki.”

Az enyhe sértést tartalmazó szöveg a hibaelismerő és a mentegetőző stratégiával:

„Ön és X közeli ismerősök. Egy alkalommal X elhívja Önt egy hangulatos kávézóba, hogy nyugodtan leülhessenek és beszélgethessenek, mivel már régen találkoztak. Ön elfogadja a meghívást. A találkozó napján Ön azonban 15–20 percet késik a megbeszélthet időponthoz képest. X már az említett helyen várja, és szemmel láthatóan megviselte a várakozás.”

- „Ön bocsánatot kér, mondván: X-nek igaza van, tényleg jobban is beoszthatta volna az idejét, hogy a megbeszélthet időpontra pontosan odaérjen, és ne kelljen Önre várnai, ráadásul illetet volna telefonon értesítenie őt.”
- „Ön bocsánatot kér, mondván: még az indulás előtt elintézetet néhány apró otthoni teendőt, és úgy elrepült az idő, hogy észre sem vette, ezért nem is értesítette telefonon.”

4.2.2. A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd mérése

A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd méréseire saját kérdőívet állítottam össze, mellyel azt mértem, hogy a vizsgálati személynek az olvasott bocsánatkérésről mennyire van kedvező véleménye. Ez a kérdőív kilenc tételt tartalmazott, melyeket egy 5-fokú Likert-skálán kellett értékelnie a kitöltőnek aszerint, hogy mennyire ért egyet az olvasott állításokkal. Ilyen állítások például: „Közel áll hozzá a bocsánatkérésnek ez a módja.”, „Az ügy megfelelő elrendezésének tartom ezt a módját a bocsánatkérésnek.”, „A történetben megjelenített bocsánatkérés segíti a másikat a neheztelés elengedésében.” A kérdéssorban a manipuláció el-

lenőrzésére (bocsánatkérési stratégia, szituáció súlyossága) is szerepeltek tételek, mint például „Egy ilyen szituációban könnyedén meg lehet bocsátani a sértő félnek.”, „E bocsánatkérés tartalmazza azt a mozzanatot, hogy hibázott, amikor nem szólt a barátjának.”

4.2.3. Rosenberg Önértékelési Skála (RSES-H)

A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd felmérésére használt tételek után a kitöltő önértékelését mértem fel a Rosenberg Önértékelési Skálával. Ez az egyik gyakran és széles körben használt mérőeszköz erre a konstrukciónak. A skála összesen tíz tételt tartalmaz, melyeket egy 4-fokú Likert-skálán kellett értékelniük a kitöltőknek az egyetértésük mértéke alapján. A tételek között öt negatívan megfogalmazott állítás (pl. „Úgy érzem, nem sok dologra lehetek büszke.”, „Néha azt gondolom, hogy semmiben sem vagyok jó.”), valamint öt pozitívan megfogalmazott állítás szerepelt (pl. „Úgy érzem, sok jó tulajdonságom van.”, „Képes vagyok olyan jól csinálni a dolgokat, mint mások.”) (Rosenberg 1965, idézi Sallay–Martos–Földvári–Szabó– Ittész 2014: 261).

4.2.4. „Az önértékelés instabilitása” skála (Instability of Self-Esteem Scale – ISES)

Az önértékelés stabilitásának mérésére az ISES kérdéseit használtam. Ez egy négy tételből álló kiegészítő kérdőív a Rosenberg Önértékelési Skálához, amely lehetővé teszi, hogy a stabilitást ismételt mérések nélkül vizsgáljuk (Chabrol–Rousseau–Callahan 2006). A négy tétel értékelése ugyanazon az alapon történik, mint a RSES esetében. A kérdőívet korábbi magyar nyelvű tanulmányok még nem alkalmazták, így saját fordításban ismertetem az állításokat. A tételek között olyan állítások szerepelnek, mint például „Olykor értéktelennek érzem magam, máskor értékesnek.”, „Olykor meg vagyok elégedve magammal, máskor azonban nem így érzem.”

4.3. Az eredmények bemutatása és értelmezése

A kapott eredmények vizsgálatához az R statisztikai programot használtam. Első lépésként a felhasznált skálák megbízhatóságát ellenőriztem a Cronbach's Alpha mutatóval. Ez a mutató 0 és 1 közötti értéket vehet fel. A mérőeszköz akkor mondható megbízhatónak, ha a kapott eredmény 0,7 felett van (Tavakol–Dennick 2011). Ezek alapján a 9 tétel bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűdöt mérő skála ($\alpha=0,93$), a 10 tétel önértékeléssel kapcsolatos skála ($\alpha=0,91$) és az önértékelés instabilitását mérő 4 tétel skála ($\alpha=0,86$) is megfelelőnek bizonyult. A vizsgált változók jellemzőit a 2. táblázat mutatja be.

	Átlag	Szórás	Medián	Cronbach's α
Bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd	3,64	0,99	3,89	0,93
Önértékelés	2,87	0,72	2,90	0,91
Önértékelés instabilitása	2,66	0,89	2,75	0,86

2. táblázat: A vizsgált változók statisztikai jellemzői.

A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd változó eloszlásának normalitását Shapiro–Wilk-próbával vizsgáltam. Az eredmények alapján ($W=0,94$; $p < 0,01$) a változó nem normális eloszlást követ, így nem paraméteres eljárásra tértem át.

Ahhoz, hogy megvizsgáljam, valóban működött-e a történetekben megjelenő sértések súlyosságának, illetve a bocsánatkérés stratégiájának manipulálása, a manipulációellenőrzésre használt skálákon elért átlagpontszámokat hasonlítottam össze az eltérő feltételekben. A bocsánatkérési stratégiával kapcsolatos ellenőrző kérdésre adott átlagos pontszám a hibaelismerő feltétel esetén 4,40 pont, míg a mentegetőző feltétel esetén 3,04. A sértés súlyosságának ellenőrzésére használt skálán elért átlagos pontszám az enyhe feltétel esetén 2,34 pont, a súlyos feltétel esetén pedig 2,73. Az átlagos pontszámok közötti eltérés szignifikanciáját Mann–Whitney-próbával vizsgáltam. Ennek eredménye alapján mind a súlyosság manipulációja ($Z=-3,57$, $p < 0,01$), mind a bocsánatkérési stratégia manipulációja ($Z=-8,67$, $p < 0,01$) hatékony volt.

4.3.1. A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűdöt befolyásoló hatások elemzése

A bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűdöt befolyásoló hatásokat regresszióelemzéssel vizsgáltuk. Az elemzésbe bevont változók a következők voltak: életkor; nem; legmagasabb iskolai végzettség; önértékelés; az önértékelés instabilitása; a szituáció súlyossága; a bocsánatkérési stratégia; a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia közötti interakció; az önértékelés, a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia közötti interakció; az önértékelés instabilitása, a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia közötti interakció; valamint az önértékelés, az önértékelés instabilitása, a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia közötti interakció. A modellbe bevont változókat a 3. táblázat foglalja össze a standardizált regressziós együttható (β), a t-próba statisztikáinak értékei és a p-értékek alapján.

A regresszióelemzés modellje szignifikáns ($F=9,19$, $p < 0,01$). A magyarázott variancia 29% (4. táblázat). Szignifikáns összefüggés a bocsánatkérési stratégiával ($\beta=0,47$; $p < 0,01$), valamint az önértékelés, az instabilitás, a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia interakciójával mutatkozott ($\beta=0,18$; $p < 0,01$).

Bevont változók	β	t	p
Életkor	-0,08	-0,14	0,89
Nem	0,09	1,63	0,10
Legmagasabb végzettség	-0,03	-0,55	0,58
Önértékelés	0,09	1,30	0,19
Önértékelés instabilitása	-0,01	-0,16	0,87
Bocsánatkérési stratégia (mentegetőző – hibaelismerő)	0,47	8,70	<0,01
Szituáció súlyossága (enyhe – súlyos)	-0,03	-0,58	0,56
Bocsánatkérési stratégia * Szituáció súlyossága	0,00	-0,01	0,99
Önértékelés * Szituáció súlyossága * Bocsánatkérési stratégia	-0,03	-0,48	0,63
Önértékelés instabilitása * Szituáció súlyossága * Bocsánatkérési stratégia	-0,09	-1,36	0,18
Önértékelés * Önértékelés instabilitása * Szituáció súlyossága * Bocsánatkérési stratégia	0,18	2,72	<0,01

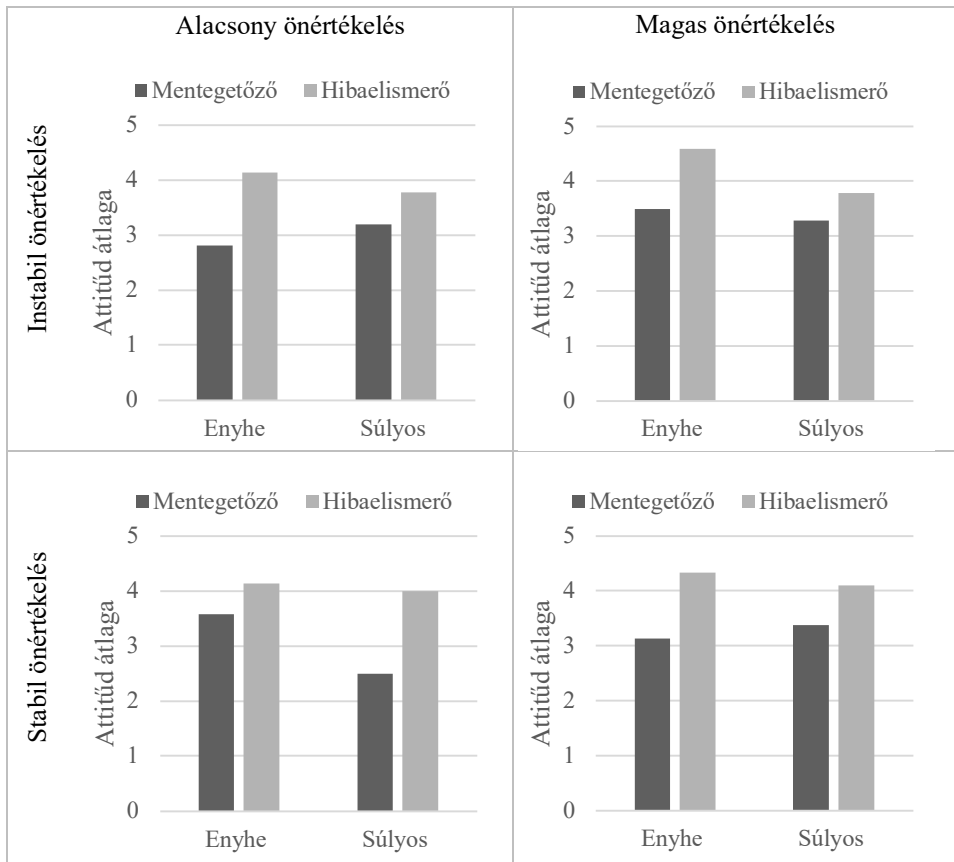
3. táblázat: A modellbe bevont független változók.
(Függő változó a bocsánatkérési stratégiával kapcsolatos attitűd.)

	R	R²	F-próbastatisztika	p-érték
Modell	0,54	0,29	9,2	<0,01

4. táblázat: A regresszioelemzés modelljének összefoglalása.

4.3.2. Az attitűdök négy csoportja

A négyszeres interakció értelmezéséhez az önértékeléssel és az önértékelés instabilitásával kapcsolatos adatokat az átlaghoz képest alacsony, illetve magas kategóriákba soroltam. Így vált lehetővé, hogy az enyhe és a súlyos esetekben gyakorolt mentegetőző, illetve hibaelismerő bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűdöket az önértékelésnek és az önértékelés stabilitásának szempontja alapján négy csoportban ábrázoljuk oszlopdiagramon. Az 1. ábrán külön diagram vonatkozik az instabil, alacsony önértékelésű személyekre, az instabil, magas önértékelésűekre, a stabil és alacsony önértékelésűekre, valamint a stabil és magas önértékelésűekre.

1. ábra: Az önértékelés, az önértékelés instabilitása, a súlyosság és a bocsánatkérési stratégia közötti interakció.

Az ábrán jól látható, hogy minden csoportban – az enyhe és a súlyos sértések esetében is – a hibaelismerő bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd átlaga a magasabb. Vagyis a vizsgálat résztvevői sértő felekként szimpatikusabbnak tartják az őszinte bocsánatkérést, mint az ürügyekkel való mentegetőzést, a felelősség alóli kibújást.

A négyszeres interakció pedig azt jelenti, hogy az alacsonyabb, stabil önértékelésű személyek a súlyos esetekben való mentegetőzésről különösen rossz véleménnyel vannak. A mentegetőzés és a hibaelismerés közti különbség esetükben a súlyos vétségeknél jelenik meg markánsabban, míg a másik három csoportnál az enyhe vétségek esetében.

Eredményeink alapján tehát elmondhatjuk, hogy az emberek általában véve a hibaelismerést szimpatikusabbnak tartják, mint az énvédő mentegetőzést, és súlyos esetekben különösképpen azok tartják szimpatikusabbnak, akik az önértékelésük

státusza alapján vélhetőleg kevesebb énvédő gyakorlatot alkalmaznak, mivel önértékelésük stabilabb és kevésbé magas.

A kutatás első hipotézise az eredmények szerint tehát teljesült, vagyis általában véve a hibaelismerés szimpatikusabb az embereknek, mint a mentegetőzés. A második és a harmadik hipotézis versengő hipotézisek voltak: a második szerint a norma alapján azt gondoltam, hogy a hibaelismerés főként súlyos vétségek esetén jön elő, a harmadik szerint pedig énvédelmi alapon azt gyanítottam, hogy főként az enyhe esetekben. E két hipotézissel kapcsolatban arra jutottam, hogy a második szerinti norma alapú összefüggés inkább jellemzi az alacsonyabb, stabil önértékelésű személyeket, az énvédelmi alapú harmadik hipotézis szerinti összefüggés pedig a magas és/vagy instabil önértékelésűeket.

Ez egyben azt is jelenti, hogy az énvédelemmel kapcsolatos negyedik hipotézisben megfogalmazott elvárás nem abban az értelemben nyert igazolást, hogy különösképpen a magas, instabil önértékelésűek favorizálják súlyos esetekben a mentegetőzést (mivel ők szorulnak különösképpen rá az énvédelemre); hanem abban az értelemben, hogy súlyos esetekben azok favorizálják különösképpen a hibaelismerést, akik kevésbé élnek az énvédelmi gyakorlatokkal.

5. Következtetések és javaslatok

A kapott eredmények alapján elmondható, hogy a sértett perspektívájához súlyos sértést tartalmazó szituáció esetén leginkább az alacsonyabb és stabilabb önértékelésű emberek nézőpontja illik, hiszen a kutatás alapján az ilyen személyek kiemelten szimpatikusabbnak tartják a hibáik elismerését, mint az ürügyekre hivatkozó mentegetőzést, miután megsértik a másik félt. Fontos hangsúlyozni, hogy mindez közeli kapcsolatok esetén érvényesül, hiszen a szituációk csak ilyen jellegű kapcsolatokat ábrázoltak a kutatásban.

A kutatásnak azonban voltak bizonyos limitációi. A nemek eloszlása a teljes mintában meglehetősen aránytalan volt, mivel a férfiak száma a mintának kevesebb, mint egy negyedét teszi ki. A szituációkban lévő szereppel való azonosulás mértéke valószínűsíthetően nem minden esetben egyezik meg, ezt számos tényező befolyásolhatja. Amennyiben ezeket az esetleges későbbi kutatások során figyelembe vesszük, informatívabb eredmények szülehetnek.

A kutatást célszerű lehet a jövőben folytatni más változók bevonásával, erre számos lehetőség felmerül. Úgy gondolom, érdekes lehet a helyzeti önértékelés vizsgálata, szintén a sértő fél szemszögéből. Továbbá célszerű lenne más kapcsolatrendezési stratégiák bevonása. A bocsánatkérés módját (szemtől szemben, valamilyen eszközön keresztül) is célszerű lenne vizsgálni. Az önértékelés mellett pedig a sértő fél egyéb tulajdonságait is bevonhatjuk a további kutatásokba, például a vallásosságát. A közeli és a távolabbi kapcsolatok közötti esetleges különbségek feltárása szintén újdonsággal szolgálhat. A narcisztikus tendenciák más elmélet szerinti meg-

ragadása (mint például az implicit és az explicit önértékelés közötti diszkrépancia) szintén érdekes eredményekkel gazdagíthatja a jelenlegi kutatás koncepcióját.

6. Összegzés

A bemutatott kutatásban tehát a sértés súlyosságának és a bocsánatkérés típusának a hatását vizsgáltuk a bocsánatkérési stratégiával kapcsolatos attitűdre. Az egyik hipotézis alapján enyhe sértéseket követően az embereknek megfelelőbbnek tűnik a mentegetőzés, mivel kevésbé érznek büntudatot, és nem érzik szükségesnek a felelősségvállalást. Ezzel szemben lehetségesnek tartottam azt is, hogy könnyebben beismerik hibáikat ilyen eseteket követően, mivel kevésbé érzik szükségesnek énképük védelmét, mint súlyos sértések elkövetése után. Az eredmények azt mutatják, hogy önértékeléstől függetlenül mind az enyhe, mind a súlyos sértést tartalmazó szituációk kapcsán a hibaelismerő bocsánatkérés szimpatikusabb, noha az önértékelés alapján láthatunk relatív hangsúlyeltolódásokat azzal kapcsolatban, hogy a hibaelismerés fölénye enyhe vagy súlyos ügyekben erőteljesebb-e: akik kevesebb enyvedelmet működtetnek, azoknál súlyos, akik többet, azoknál enyhébb ügyekben.

A kutatás egy sarkalatos hipotézise szerint a magas, de instabil önértékelésű emberek kevésbé hajlamosak hibáik beismerésére. Az instabil önértékelés összefüggésbe hozható bizonyos nárcisztikus tendenciákkal. Mivel a nárcisztikus személyek kevésbé érznek büntudatot sértéseket követően, azt feltételeztem, hogy az őszinte hibaelismerés kevésbé vonzó számukra, és más kapcsolatrendezési stratégiákhoz folyamodnak konfliktust követően. Az adatok elemzése alapján ez a hipotézis ebben a formában nem igazolódott, de az kiderült, hogy az alacsonyabb, stabil önértékelésű személyek (tehát akik épp ellentétei azoknak, akikre a hipotézisemet kiélezttem), éppen az ellenkezőjét mutatják annak, mint amit a magas, instabil önértékelésűekről feltételeztem. Vagyis súlyos esetekben különösképpen favorizálták a hibaelismerést. Az eredményekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy válaszadóimnak sem az önértékelés, sem az önértékelés stabilitása kapcsán nem voltak kirívó értékeik. Vagyis a magas, instabil önértékelésű személyeket csak nagyon óvatosan lehet a nárcisztikus személyekhez hasonlítani. A valóban nárcisztikus személyek súlyos esetekben a mentegetőzést talán még abszolút értelemben is vonzóbbnak tarthatják a hibaelismerésnél.

Az eredmények alapján elmondható, hogy súlyos sértések esetén az alacsony és stabil önértékelésű személyek nézőpontja illik leginkább a sértett fél perspektívájához. Ebben a csoportban volt ugyanis a legnegatívabb a mentegetőző bocsánatkéréssel kapcsolatos attitűd. Ezek alapján az alacsony önértékelésű emberek szimpatikusabbnak tartják a hibáik beismerését, és feltételezhetjük, hogy nem folyamodnak az énképük védelméhez mentegetőző kapcsolatrendezési stratégia alkalmazásával.

Irodalomjegyzék

- Adams, Gabrielle S. 2016. Asymmetries between victims' and transgressors' perspectives following interpersonal transgressions. In: *Social and Personality Psychology Compass* 10/12. 722–735.
- Baumeister, Roy F.–Leary, Mark R. 1995. The need to belong: desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. In: *Psychological Bulletin* 117/3. 497–529.
- Baumeister, Roy F.–Campbell, Jennifer D.–Krueger, Joachim I.–Vohs, Kathleen D. 2003. Does high self-esteem cause better performance, interpersonal success, happiness, or healthier lifestyles? In: *Psychological Science in the Public Interest* 4/1. 1–44.
- Benoit, William L.–Drew, Shirley 1997. Appropriateness and effectiveness of image repair strategies. In: *Communication Reports* 10/2. 153–163.
- Bosson, Jennifer K.–Lakey, Chad E.–Campbell, W. Keith–Zeigler-Hill, Virgil–Jordan, Christian H.–Kernis, Michael H. 2008. Untangling the links between narcissism and self-esteem: A theoretical and empirical review. In: *Social and Personality Psychology Compass* 2/3. 1415–1439.
- Chabrol, Henri–Rousseau, Amélie–Callahan, Stacey 2006. Preliminary results of a scale assessing instability of self-esteem. In: *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement* 38/2. 136–141.
- De Hooge, Ilona E.–Breugelmans, Seger M.–Zeelenberg, Marcel 2008. Not so ugly after all: when shame acts as a commitment device. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 95/4. 933–943.
- Fehr, Ryan–Gelfand, Michele J.–Nag, Monisha 2010. The road to forgiveness: a meta-analytic synthesis of its situational and dispositional correlates. In: *Psychological Bulletin* 136/5. 894.
- Fincham, Frank D.–Jackson, Hope–Beach, Steven R. 2005. Transgression severity and forgiveness: Different moderators for objective and subjective severity. In: *Journal of Social and Clinical Psychology* 24/6. 860–875.
- Greenier, Keegan D.–Kernis, Michael H.–Waschull, Stefanie B. 1995. Not all high (or low) self-esteem people are the same. In: Kernis, M. H. (ed.): *Efficacy, Agency, and Self-Esteem*. Boston, Springer. 51–71.
- Guilfoyle, Joshua R.–Struthers, C. Ward–van Monsjou, Elizabeth–Shoikhedbrod, Ariel 2019. Sorry is the hardest word to say: The role of self-control in apologizing. In: *Basic and Applied Social Psychology* 41/1. 72–90.
- Hall, Julie H.–Fincham, Frank D. 2008. The temporal course of self-forgiveness. In: *Journal of Social and Clinical Psychology* 27/2. 174–202.
- Hepner, Whitney L.–Kernis, Michael H.–Nezlek, John B.–Foster, Joshua–Lakey, Chad E.–Goldman, Brian M. 2008. Within-person relationships among daily

- self-esteem, need satisfaction, and authenticity. In: *Psychological Science* 19/11. 1140–1145.
- Howell, Andrew J.–Dopko, Raelyne L.–Turowski, Jessica B.–Buro, Karen 2011. The disposition to apologize. In: *Personality and Individual Differences* 51/4. 509–514.
- Kernis, Michael H. 1993. The roles of stability and level of self-esteem in psychological functioning. In: Baumeister, R. F. (ed.): *Self-esteem* Boston, Springer. 167–182.
- Kernis, Michael H. 2005. Measuring self-esteem in context: The importance of stability of self-esteem in psychological functioning. In: *Journal of Personality* 73/6. 1569–1605.
- Kernis, Michael H.–Waschull, Stefanie B. 1995. The interactive roles of stability and level of self-esteem: Research and theory. In: Zanna, M. P. (ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego, Academic Press. 93–141.
- Kim, Peter H.–Dirks, Kurt T.–Cooper, Cecily D. 2009. The repair of trust: A dynamic bilateral perspective and multilevel conceptualization. In: *Academy of Management Review* 34/3. 401–422.
- Lazare, Aaron 2005. *On apology*. New York, Oxford University Press.
- Leary, Mark R.–Baumeister, Roy F. 2000. The nature and function of self-esteem: Sociometer theory. In: Zanna, M. P. (ed.): *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego, Academic Press. 1–62.
- Leary, Mark R.–Tambor, Ellen S.–Terdal, Sonja K.–Downs, Deborah L. 1995. Self-esteem as an interpersonal monitor: The sociometer hypothesis. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 68/3. 518–530.
- McCullough, Michael E.–Worthington Jr., Everett L.–Rachal, Kenneth C. 1997. Interpersonal forgiving in close relationships. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 73/2. 321–336.
- McGraw, Kathleen M. 1987. Guilt following transgression: An attribution of responsibility approach. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 53/2. 247–256.
- Metts, Sandra–Cupach, William R. 2007. Responses to relational transgressions: Hurt, anger, and sometimes forgiveness. In: Spitzberg, B. H.–Cupach, W. R. (eds.): *The dark side of interpersonal communication*. Abingdon, Routledge. 243–274.
- Morse, Chris R.–Metts, Sandra 2011. Situational and communicative predictors of forgiveness following a relational transgression. In: *Western Journal of Communication* 75/3. 239–258.
- Okimoto, Tyler G.–Wenzel, Michael–Hedrick, Kyli 2013. Refusing to apologize can have psychological benefits (and we issue no mea culpa for this research finding). In: *European Journal of Social Psychology* 43/1. 22–31.

- Papp Gábor–Kovács Judit 2015. A bocsánatkérés és a jóvátétel hatása a megbocsátásra közeli és távoli kapcsolatokban. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 70/1. 265–282.
- Paradise, Andrew W.–Kernis, Michael H. 2002. Self-esteem and psychological well-being: Implications of fragile self-esteem. In: *Journal of Social and Clinical Psychology* 21/4. 345–361.
- Riek, Blake M. 2010. Transgressions, guilt, and forgiveness: A model of seeking forgiveness. In: *Journal of Psychology and Theology* 38/4. 246–254.
- Riek, Blake M.–Luna, Lindsey M. Root–Schnabelrauch, Chelsea A. 2014. Transgressors' guilt and shame: A longitudinal examination of forgiveness seeking. In: *Journal of Social and Personal Relationships* 31/6. 751–772.
- Riordan, Catherine A.–Marlin, Nancy A.–Kellogg, Ronald T. 1983. The effectiveness of accounts following transgression. In: *Social Psychology Quarterly* 46/3. 213–219.
- Rosenberg, Morris–Schooler, Carmi–Schoenbach, Carrie–Rosenberg, Florence 1995. Global self-esteem and specific self-esteem: Different concepts, different outcomes. In: *American Sociological Review* 60/1. 141–156.
- Sallay Viola–Martos Tamás–Földvári Mónika–Szabó Tünde–Ittész András 2014. A Rosenberg Önértékelés Skála (RSES-H): alternatív fordítás, strukturális invariancia és validitás=Hungarian version of the Rosenberg self-esteem scale (RSES-H): An alternative translation, structural invariance, and validity. In: *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 15/3. 259–275.
- Schumann, Karina 2014. An affirmed self and a better apology: The effect of self-affirmation on transgressors' responses to victims. In: *Journal of Experimental Social Psychology* 54. 89–96.
- Slocum, Debra–Allan, Alfred–Allan, Maria M. 2011. An emerging theory of apology. In: *Australian Journal of Psychology* 63/2. 83–92.
- Smith, Eliot R.–Mackie, Diane M.–Claypool, Heather M. 2016. *Szociálpszichológia*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó.
- Tavakol, Mohsen–Dennick, Reg 2011. Making sense of Cronbach's alpha. In: *International Journal of Medical Education* 2. 53–55.
- Wolf, Scott T.–Cohen, Taya R.–Panter, A. T.–Insko, Chester A. 2010. Shame proneness and guilt proneness: Toward the further understanding of reactions to public and private transgressions. In: *Self and Identity* 9/4. 337–362.
- Zeigler-Hill, Virgil 2006. Discrepancies between implicit and explicit self-esteem: Implications for narcissism and self-esteem instability. In: *Journal of Personality* 74/1. 119–144.
- Zeigler-Hill, Virgil–Chadha, Sumeer–Ösgermán, Lindsey 2008. Psychological defense and self-esteem instability: Is defense style associated with unstable self-esteem? In: *Journal of Research in Personality* 42/2. 348–364.

Portraits in Lockdown: Constructing Identity through Photographic Self-Portraits

1. Introduction

With the rapid spreading of COVID-19, governments all around the world were forced to introduce measures that minimized the possibility of contagion, among others, in the form of “social distancing,” the first intervention affecting social interactions by means of keeping a safe distance from others outside one’s household. At the same time, countries in which citizens have failed to meet these requirements during the early stages have become severely affected and had to decree the lockdown and quarantine of the population. Since social interaction and the reflections on these encounters are vital for identity development, the restriction of physical contact combined with the sudden changes in lifestyle led to a collective identity crisis.

For this reason, the Internet became a prominent means of keeping in touch with others. As members of online communities, the majority of users take part in the so-called participatory culture where, by acting both as consumers and producers of culture, they are influencing each other’s identities through encountering numerous cultural products with which they have the opportunity to identify with. Several artists in lockdown started to reflect on the new circumstances of living in the form of self-portraits which they also made available online for a global audience. Through collaborative and empathic connections established in the moment of encountering an artwork, these autobiographical works reveal the artist’s feelings and experiences to the spectator. Identification with the figures represented results in better self-knowledge for the viewer while it also has the potential of establishing a connection with other spectators through collectively shared experience.

During her mandatory confinement to her home, Julia Keil, German-born photographer, also started to reflect on the period and its mental ordeals in the form of self-portraits that visually quote famous painterly and filmic representations. Through (analysing) some of the works contained in the *Becoming in Lockdown* collection, I intend to explore the ways in which identity is re-defined in a world altered by the pandemic and the experience of lockdown. In these portraits, the objects signifying collective experience help in understanding the new circumstances as well as the establishment of communities.

In addition to this, through engaging in a dialogue with earlier representations of circumstances similar to her own, Keil relies on past knowledge to help her deal

with her emotions and the environmental changes happening around her. This way, she also reflects on performative aspects of identity while the emphasis laid on the need to defend the body from mental and physical corruption such as manipulation and anxiety through providing a critique of consumer society.

2. Theory in Context: The Process of Identity Creation

2.1. Social Interaction and Environmental Factors as a Basis of Identity

In their book, titled *Identity Theory* (2009), Peter Burke and Jan Stets introduce identity as “the set of meanings that define who one is when one is an occupant of a particular role in society, a member of a particular group, or claims particular characteristics that identify him or her as a unique person” (Burke–Stets 2009: 3); highlighting the importance of the social context an individual is embedded in as well as construed by. In the second half of the 1970s, the contribution of Lev Semyonovich Vygotsky, Russian psychologist to theories of cognitive development became fundamental in what is known as sociocultural theory of cognitive development. In his work, the “self” is described as a “complex emergent phenomenon continually produced in and by individuals in their interchanges with others and with the culturally transformed world” (Vygotsky qtd. in Deaton 2019). Based on these accounts, identity can be thought of as social construction since both person and “self” exist within and are influenced by social environments.

The social constructivist approach to identity underscores the role of the community in forming one’s identity since it claims that “personal identity is established within the perception of *self* as derived from thoughtful reflection on communicative interactions between oneself and others from the societal environment” (O’Neil 2010: 739). Communication is fundamental to the development of one’s identity since, by interacting with someone else, one can experience his or her self as a person, what is more, through this encounter, one can encounter the “norms of a given social environment” (O’Neil 2010: 740) that is, the generalized other. This can “call one to reflect on the perspective of those norms and decide whether to align with them or to function otherwise” (O’Neil 2010: 740), which indicates a careful selection of the to-be-integrated components derived from reflection on social encounters with the other.

Additionally, developmental psychologist Erik Erikson in his psychosocial theory distinguishes eight stages of cognitive development from infancy to adulthood during which the environment has a profound influence on identity formation. He claims that identity is not only “a culminating summary of past life but [it is] also an ongoing construction created as the basis for future meaningful adult life” (Erikson qtd. in Dowling 2011: 4) as specific personality traits are

produced in a response to individual experiences. Based on this observation, another important component of identity development can be articulated as the form of reflection on past encounters: a process during which the adoption of a third-person perspective on the self makes the process of self-realization possible.

2.2. The Role of Online Participatory Culture and Cultural Products in Identity Formation

Apart from social interaction, cultural environments and products, fellow human beings are also of great importance in informing one's identity. Russian psychologist Lev Vygotsky established the sociocultural theory of cognitive development which is considered to be foundational in developmental psychology. In his book *The Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes* (1978) he deals with the cognitive development of children and finds human learning to be a largely social process and that higher mental processes such as language or abstraction originate in social interaction. He emphasizes the significance community and social interaction play in a child's cognitive development: "learning awakens a variety of internal developmental processes that are able to operate only when the child is interacting with people in his environment and in cooperation with his peers.

Thus, learning is a necessary and universal aspect of the process of developing culturally organized, specifically human, psychological functions" (Vygotsky 1978: 90). His theory positions interactions with other people as key to development; this way, the information derived from others can subsequently be integrated on an individual level. In addition to this, Vygotsky also highlights the role played by the surrounding cultural environment in cognitive development as he finds culture to be significant to individual development. Through social interaction, children also "acquire cultural values, beliefs and problem-solving strategies through collaborative dialogues with more knowledgeable members of society" during which adults also "transmit their culture's tools of intellectual adaptation that children internalize" (Vygotsky qtd. in McLeod 2020).

Due to globalization, the majority of cultural resources which can influence identity development are provided by popular culture. Kelli McGraw, in her article "Identity Formation: Consumerism and Popular Culture," touches upon the role of popular culture, defined as the "collection of ideas and practices that are widely observed in a community" (McGraw 2017: 249), and its impact on identity construction. According to her, "we develop our identity, or identify ourselves, by the ways that we take up (or reject) the practices, values, attitudes and beliefs of the culture we live in" (McGraw 2017: 244).

She also talks about the online presence of popular culture and which she considers to be significant from the point of identity formation. On the one hand,

the Internet enables transnational exchanges of popular ideas and practices “via mass media to a potentially global audience” (McGraw 2017: 249) while the circulating ideas and practices of popular culture are considered to be one of the main pool of cultural resources.

As external factors arising from the spreading of coronavirus such as lockdown measures and curfews forced people into new forms of living and dealing with previously unseen challenges, the life they led prior to the pandemic along with the self-image they had become uncertain and incompatible with the new situation. This sudden emergence of a new way of living resulted in a collective identity crisis which usually occurs at times of extensive changes as caused by wars or other kinds of natural disasters. According to Erikson, this crisis is generally “one of the most important conflicts people face in [the] development [of the self]” and is characterized by “a time of intensive analysis and exploration of different ways of looking at oneself” (qtd. in Cherry 2019) meaning that people will be more occupied with reflecting on their self-image.

With the loss of physical contact, the online world became a space even more significant for staying in touch and to share living experience with others. With more and more people having access to the Internet and constituting part of social media communities, the so-called participatory culture emerged. Henry Jenkins in his work *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century* (2009) targets the role of this cultural phenomenon in the life of young people while proposing possibilities and implications for employing elements of this culture for pedagogical purposes. He defines this type of culture as: “a culture with relatively low barriers to artistic expression and civic engagement, strong support for creating and sharing creations, and some type of informal mentorship whereby experienced participants pass along knowledge to novices. In a participatory culture, members also believe their contributions matter and feel some degree of social connection with one another” (Jenkins 2009: 5–6).

Jenkins’s definition suggests that, by way of taking part in such communities, people are not only acting as consumers of shared contents, but also as producers of culture, as a consequence of which the already existing resources multiply through the users’ own creative contribution. Based on this, McGraw points out that such participation has the potential to alter people’s identities as it not only “expands the number of social situations we encounter” but also “the range of cultures we can contribute to” which, at the end, would result in “a greater range of cultural resources available to us” (McGraw 2017: 254–255).

Since numerous artists were also active participants of online communities and shared several of their works on the Internet during worldwide lockdowns, they could produce and provide a global audience with new structures of understanding and representations of contemporary personal living experience.

3. Communication /and Interaction through Visual Arts

One of the most frequently produced cultural products in the online space are photographs and self-portraits which both influence and are tools of identity construction. To highlight the problematic relationship between the photographic representation of a person and ‘reality’, Amanda Brachio evokes Roland Barthes’s notions of operator and spectator when she claims that “the ‘real’ image of a person, a self-portrait is never a completely true illustration of the individual captured on film due to the interference of operator and spectator” (Barthes qtd. in Brachio 2016). This is because the operator (who is in this context the photographer) “may choose to introduce aspects of their own experience, opinions, and values into their work” while the spectator would also bring “his or her own experiences, values, and beliefs” into the viewing which would, in turn, affect the interpretation of the picture (Brachio 2016).

As the picture becomes the product of the collaborative exertions of both parties, Brachio establishes an interactive connection between operator and spectator through the medium of the picture. Closely connected to this, R.G. Collingwood observes that art is a product of the collaboration between artist and spectator and he finds it necessary for a work of art to be re-created in the spectator’s mind by way of taking an active role in the imaginative re-creation of the expressions presented in the artwork (Collingwood 1958: 234). Through this collaborative production, the photograph’s subject doubles, meaning that, from the moment of encounter, it will not only concern the operator, but also the spectator.

[E]very photograph has a double subject ... It captures both taker and taken in a petrified moment of interaction that nonetheless restages itself endlessly with each new stranger that comes upon it. Such a concept of the photograph is underpinned by the following thought: *to expose oneself to the camera is always to expose oneself to another*. Even in the case of the self-portrait one exposes oneself to the camera for another, to appear to another or – and this ultimately comes down to the same thing – to see oneself from the side of the other. (Sherlock 2013: 380)

Through the re-creation of the artist’s feelings and experiences, spectators isolated from other members of their community will be able to encounter and realize their own selves in the representations made available while the operator gains access to the way others see him or her.

Apart from an interactive connection, Brachio also touches upon the personal experiences, feelings and ideas contained in the photograph. These become apparent and get conveyed through an empathic connection that emerges between artist and spectator at the moment of encountering the artwork – a phenomenon defined by psychologist Ursula Schioppa in the following manner:

“The work of art creates a bridge (moments of emotions and feelings of exception) between one who possesses the ability to create and which has incorporated it in creation, and the man who contemplates the work of art and loads of its anguish and its surface or depth messages. This meeting has the characteristics of a particular empathy process, full of associations that makes a subjective contemplation and context of intentions, emotions, fervor, restlessness, exposed, explicit or latent in the artwork” (Schiopu qtd. in Rusu 2017: 140).

Through creation, artists are able to “convey the depths of the human experience beyond the limits of words and the impediments of language ... [to] transcend time, language and culture” (Merode–Reyes 2008: 44), they become able to shape what is difficult to be expressed and, at the same time, to offer the potential for the audience to reach a more gratifying level of self-knowledge in the form of an artwork. By revealing these to the spectator through the empathic connection described above, “the photograph will be transformed into a stimulating subjective and fluid extension of one’s identity” (Brachio 2016).

Although artworks are able to provide individuals with such opportunities of connection, the initial requirement for the interaction between the artwork and the spectator is their actual physical encounter and the former being perceived. Due to the safety measures in effect all over the world, numerous exhibition spaces or institutes of art in general closed, as a result of which people could not gain physical access to works of art. Art exhibitions, by moving to the virtual space with several of the newly produced artworks on display – the majority of them dealing with the challenges of living in a world altered and dominated by the presence of COVID-19 – managed to foster and to maintain a sense of community between those isolated and help in making sense of this unprecedented situation.

4. Potentials and Contemporary Relevance of the Self-Portrait

From the perspective of identity construction, self-portraits provide ideal means for communication since they are able to “effect change and growth, tell stories, and promote connections with [others through the] invitation to view [one’s] unconditional self” (Prato 2008: 9).

Julie Beck stresses the significant position visual narratives and their integration have in terms of defining identity and claims that “the things someone chooses to include in the story, and the way she [or he] tells it, can both reflect and shape who she [or he] is. A life story doesn’t just say what happened, it says why it was important, what it means for who the person is, for who they’ll become, and for what happens next”. Here, a continuity in time and space also appears, assuming that the things mentioned are fundamental to the further development of identity.

Accordingly, such visual narratives reveal traits about the subject's character not only through the central figure's facial features, costume or body language, but also through the setting and the overall composition of the picture where symbols often signify the artist's social status or mental state (Patton 2010: 704). The details the artist chooses to include in the self-portrait signify and constitute a narrative about his or her life and experiences. By representing the self, using personal experience as inspiration, and reflecting on their own place in contemporary society, artists achieve a deeper sense of self-knowledge through creation while also revealing themselves to the viewer through carefully mediated symbols, forms, and colours.

Efforts to answer the fundamental questions of personal and/or collective identity are common practice when it comes to self-portraits. In her article, Elizabeth Patton writes about the genre of the self-portrait in extensive detail regarding its history and the themes most frequently used. Regarding their functions, self-portraits have fulfilled a number of purposes over the centuries such as representing the personality, the feelings and the mind of the artist, while also reflecting on the times and the culture the artist lives in. By requiring a thorough exploration of the self, the genre provides an opportunity to reflect on internal struggles and self-image by acting as a mirror to the artist's mind and thus, helps in objectifying and mastering distressing emotions or problems related to identity (Patton 2010: 705–6).

In addition to this, reflecting on mortality and the transience of existence is a general potential latent in self-portraiture. Patton notes that artists, by way of recording changes taking place both in the self and the environment over time, are able to acknowledge the impermanence of existence (Patton 2010: 706) With regards to contemporary art practice, addressing these painfully tangible phenomena of life becomes even more significant as coronavirus cases have shown a continuous increase in the number of the death toll. Defying the constant threat of loss and the continual loss of lives, there is the urge to perpetuate the self or at least to create its illusion by self-portraits. The artist, by capturing his or her image, creates a still, immortal self and thus, even though there is a possibility of dying, the artist's image will remain intact to any physical damage. This serves as a means to deal with death and, during the coronavirus pandemic, the need for this function and reassurance of continuity prove to be indispensable.

5. A Dialogue of Past and Present in Julia Keil's *Becoming in Lockdown*

Julia Keil, German born photographer, was also experiencing lockdown during the spring of 2020. Her latest project titled *Becoming in Lockdown* is a collection of self-portraits in which the artist documents her days in lockdown

and deals with the physical and mental ordeal the period had on her. These portraits can be considered as attempts to re-construct identity by drawing extensively on well-known narratives, such as mythological stories, along with popular pictorial imagery of culture.

In these photographs, Keil pastiches other works of art excessively drawing on narratives and pictures featuring female experience and representations. In postmodern art, pastiche is characterized as a visual text that is devoid of parodistic intentions and as a mode of expression that “opens up horizons of the past that seemed closed forever. It posits our cultural existence as intertextual and demands our dialogue with the ‘archive’ that modernist positions had needed to dismiss” (Hoesterey 1995: 508). It is not uncommon for postmodern artists to consciously acknowledge the classical archive of artistic tradition by borrowing from those pieces and including them in their own work in order to “construct meaning by reassembling and re-appropriating pieces from the past, thereby adopting a highly dialectical stand toward history” (Hoesterey 1995: 502). By way of quoting other classical works, Keil combines today’s visual narratives with that of the 19th century, thus creating a “palimpsest of contemporary and historical visuality” (Hoesterey 1995: 504) with references to both contemporary and classical narratives and themes.

On the one hand, Keil’s attempt to evoke certain female characters and their stories can be seen as a means to engage in a dialogue with the past for the sake of gaining knowledge of the ways people formerly dealt with circumstances similar to her own and, by doing so, relies on a collective wisdom in times of great uncertainty. Katherine Hoffman observes the potentials of images and the stories/memories connected to them have in constructing one’s identity when she claims that “stories are all part of discovering who and where we are; where we’ve come from; and where we are going, individually and collectively” (Hoffman 1996: xix). Although she mainly focuses on images concerning a small circle of relations, her analysis does not limit the effect of those photos exclusively to family members: “We look at portraits and images of others to learn about our roots, about similarities and differences in our own circles of friends and families and in images of others who are total strangers. Portrayals of past “seasons” of our lives and others may help us better understand our present and prepare for the future” (Hoffman 1996: 1). Thus, through the re-creation and re-contextualization of images belonging to the collective cultural consciousness, Keil gives them a new set of interpretations and establishes a dialogue between past and present circumstances of living.

Additionally, there is a performative aspect to Keil’s re-creation of the images as the evocation of several female characters happens through a carefully planned, staged re-enactment. This process involves her dressing up and acting a part which gives her images a theatrical atmosphere where Keil, just like Cindy

Sherman, becomes “both determinedly absent and iconically present in her work” (Adams 2016). By way of evoking famous female representations from the past, Keil presents and performs a variety of selves and demonstrates the fluidity of (gender) identity which is underpinned by Judith Butler as she claims that “the acts by which gender is constituted bear similarities to performative acts within theatrical contexts” (Butler 1998: 521).

In connection with contemporary self-portraiture made by female artists, Fiona Barber notes that it “becomes less about the expression of a stable, unified identity, and more about the articulation of a fluid, changing sense of being, enacted through female embodiment and in relation to a range of earlier representations” and, accordingly, Keil distinctly evokes several years of female representation through the medium of images featuring women characters.

By using a genre that “continues to maintain a canonical value in a culture that celebrates the achievements of the individual” and that “historically ... has also worked to secure gender difference” (Barber 2018). Keil employs female representations created by men where the models were often objectified and/or marginalized women. In Tarantino’s *Pulp Fiction*, Mia Wallace’s plotline features only as a side story to the central plot, while the model for Picasso’s *Femme aux bras croisés* (1902) was probably an inmate of Saint Lazare – a prison with high numbers of fallen women out of which the painter frequently chose his models in the beginning of the 20th century (Richardson 1991: 218). In addition to this, many of the original, canonical portraits Keil works with were painted by male artists¹ who, most of the time, represent the female figure as an highly idealized, angelic beauty deeply embedded in nature. In these circumstances, the women represented are passive, objectified to the male gaze and act only as models for the male genius, what is more, they get captured by, according to, and for the pleasure of the male imagination and gaze. Christina Rossetti articulates her thoughts regarding the objectification of female models and their highly idealized, false representations in a sonnet titled “In an Artist’s Studio” (1856) which was created in response to seeing her brother, Dante Gabriel Rossetti working in his studio. The poem criticizes the way of representing women as the poet finds immense differences between their representations and ‘reality’. In the hands of the artist, the model becomes an instrument, her beauty is defined and constructed according to the wishes and dreams of the (male) spectator:

¹ Keil’s works often build upon paintings by Sir William Waterhouse and Charles Edward Perugini who worked in accordance with the Pre-Raphaelite and Neo-Classical aesthetics in the Victorian era.

A queen in opal or in ruby dress,
A nameless girl in freshest summer-greens,
A saint, an angel – every canvas means
The same one meaning, neither more nor less. (Rossetti)

The ideal woman is thus portrayed as being “Fair as the moon and joyful as the light: / Not wan with waiting, not with sorrow dim; [...] Not as she is, but was when hope shone bright; / Not as she is, but as she fills his dream” (Rossetti). This way, these representations become the projections of the masculine fantasy, what is more, Rossetti also expresses her concerns about whether representations can ever be identical to the model and independent from the artist’s imagination.

As opposed to these women, Keil, by being the artist, has the possibility to gain agency in the making of her image: she decides upon the way the female body gets represented, however, she still works within those limited possibilities of portrayal peculiar to the age the original image was produced in. Judith Butler examines the social and historical construction of gender and the body when she notes that “the body is understood to be an active process of embodying certain cultural and historical possibilities” and claims that “to be a woman is to have *become* a woman, to compel the body to conform to an historical idea of ‘woman’, *to induce the body to become a cultural sign* (emphasis added), to materialize oneself in obedience to an historically delimited possibility, and to do this as a sustained and repeated corporeal project” (Butler 1998: 522). Keil in her present work uses the body as a sign and by doing so, exposes its materiality as inscribed by various discourses and power relations latent in a series of representations. With gender being a historical and social construction, Keil explores what it means to be a woman in 2020 in the midst of a pandemic and, by quoting the original paintings, establishes a dialogue between contemporary and earlier representations and defines current female experience through present-day symbols of feminine gender identity.

5.1. Media Influence and the Need to Defend the Body in *Real Fiction*

To express the unreal situation people found themselves in with the introduction of lockdown, Keil combines realistic and film allusions also indicated in the paradoxical title of her picture (see fig. 1). Keil’s work evokes the famous figure of Mia Wallace, known from Quentin Tarantino’s critically acclaimed and commercially successful movie *Pulp Fiction* (1994). As one of the most influential movies of the 1990s, *Pulp Fiction* is considered as an iconic cinematic production that, embodying a whole series of homages to many other cultural products, itself has become the inspiration for many other re-workings and appropriations. Its significance is also acknowledged by its being selected

into the collection of the National Film Registry of the Library of Congress for its “lasting impact on the film industry as its considerable artistic merits” in 2013 (National Film Registry) – a collection famous for including films that are considered to have “great cultural, historic or aesthetic significance” (NFR).

By evoking Mia Wallace’s character and style, Keil comments on and highlights the influence media has on identity. Following the release of the movie, Mia Wallace’s character became a cultural icon mainly for her appealing style and idiosyncratic makeup. Millions of women tried to imitate her minimalist, yet femme fatale look which, for instance, brought a rise in purchases related to products similar to that of which Uma Thurman wore and used in the film. Even though dark shades of nail polish and makeup were not seen as favourable by the mainstream cosmetic consumers at the beginning of the 1990s, there was an observable shift in trends which *Pulp Fiction* also triggered. One of the most notable examples include Chanel’s dark nail polish in the shade of “Vamp” which enjoyed high popularity, so much so that a nationwide shortage occurred for a considerable time (Shapiro 2016).

In view of this story connected to the film, Keil’s intention to include toilet paper among the basic items of her survival kit makes a sarcastic commentary on the nationwide shortage the product has experienced around the beginning of lockdown. People experiencing the sense of losing control over their lives made them respond to this looming period of isolation and uncertainty by accumulating unnecessary amount of resources and stocking up medical supplies like hand sanitizers and masks or everyday necessities like toilet paper. The media also had a major part in causing people to give in to panic buying by showing crowds of people purchasing and the subsequent scarcity of necessary products in shops (Meyer). Keil also reflects on the influence the media can exert on people’s thinking and provides a critique of the habits as well as the level of manipulation of consumer societies.

As for the setting, she is surrounded by the objects of the current objects of the daily routine “normal” that have become indispensable features of living: gloves, masks and hand sanitizers. These consumer goods serve as means of (self-)defence and thus, (self-)protection becomes one of the most prominent themes of the picture which can be recognised to work on two levels: a physical and a spiritual one. In a physical sense, masks and hand sanitizers bring the vulnerability of the body to focus and how the human organism is exposed to the virus. At the same time, defence also becomes associated with the mind as well as with a spiritual, metaphysical level, since in Keil’s picture a censer burner that she is holding replaces the earthlier and emblematic consumer good, that is, a cigarette. In religious ceremonies, incense burners fulfil the function of providing protection from evil spirits and purifying the soul and thus, they contribute to spiritual well-being (Auboyer). By changing the context, Keil uses

the censor in order to purify her thoughts from anxiety caused by the online circulating news and continuous updates on the number of deaths and with this, also commenting on the vulnerability of people and the side effects of using social media as the only means for staying in touch with others.

5.2. Representing the Effects of Isolation and Anxiety in *Blue*

The fact that Keil's pastiches deal extensively with the presentation of uncertainty and anxiety is not surprising. In connection with major environmental changes, previous studies pointed out that disruptive events in general tend to have negative effects on peoples' mental health by imposing serious risks of developing PTSD, depression, and anxiety related symptoms (Makwana 2019: 3091). As a consequence of the pandemic, uncertainty and a general fear of an unknown threat slowly started to affect every part of people's lives: the constant possibility of contagion with a life-threatening disease that has no remedy yet, the pandemic's detrimental impact on the world economy with numerous industries shutting down and millions of people losing their jobs, hence their sources for stable income from one day to another, all have placed the population under severe stress and produced higher levels of anxiety in general.

In order to process the events and the anxiety accompanying them, Keil consciously takes to Picasso's famous painting, *Femme aux bras croisés* (Woman with Arms Crossed [1902]) which was completed during Picasso's blue period, lasting from 1900 to 1904 (see fig. 4). For the artist, this time frame was characterized by his "descent into Hell and [into] the depths of solitude and despair" (Daix 1991: 30) – a turn in his themes partly caused by his best friend's suicide (Richardson 1991: 119). According to Picasso's friend, Jaime Sabartés, the painter at that time was obsessed with the idea that "Art emanates from Sadness and Pain ... Sadness lends itself to meditation ... grief is at the basis of life. We are passing through a period of uncertainty that everyone regards from the viewpoint of his own misery. Life with all its torments is at the core of Picasso's theory of art" (qtd. in Richardson 1991: 217). With contemporary life becoming increasingly unbearable and uncertain under the conditions elicited by the virus, Keil finds a way to cope with these feelings partly by identifying with the central figure of Picasso's work and partly by gaining knowledge about the previous existence of such crises and reassurance of the ability to live through it successfully.

Mainly as a result of the dominating blue colour, the painting evokes ambiguous feelings in the spectator: on the one hand, the colour suggests a sense of tranquillity and peace as it evokes the peaceful silence of the night with its preparations for a tranquil sleep. Nevertheless, on the other hand, there is also a sense of anxiety and worry apparent in the excessive application of the colour and

the woman's facial expression. In this sense, the blue background makes the setting appear rather cold and desolate, what is more, the colour's connection to water gives way to associations of dampness that pervades not only every corner of the surrounding environment, but also the skin of the central figure of the painting. The coldness is also emphasized by the technique of lighter, wavering brushstrokes used in forming her shirt which make the slender female figure appear as if she was freezing in the moon's illumination – her only companion in the middle of the solitary night. The presence of the moon indicates contemplation and self-reflection in late hours and is often connected to melancholia and loneliness. In this sense, the earlier impression of preparing for a tranquil night's slumber gets replaced by an anxious and insomniac female figure unable to sleep calmly.

Along with the colours, the body language of the figure seems to exhibit the sense of isolation and loneliness, the way her folded arms can be seen as a definite indicator of self-enclosure. In addition to this, the figure is moderately bending as if she was carrying a weight so heavy on her shoulders that it almost crushes her fragile body. Her lips reveal an intention of sighing and perhaps a yearning for something that has been lost or is currently unattainable while, at the same time, her face reflects on how the woman has come to terms with her situation.

Keil reproduced the picture as a pastiche, provoking a whole set of impressions and emotions identical with the original painting, yet due to the changes of the temporal context the work gains new interpretative angles, too (see fig. 2). *Blue*, unlike in the case of *Real Fiction*, is completely devoid of devices such as smart phones and computers which, in our modern world of interconnectedness, makes the central figure look especially lonely and secluded. At the same time, this lack also adds a contemplative layer to the picture as disconnection from the online world can also be seen as a wilful act of solitude for the sake of reflecting on the present.

In his painting, Picasso presents the spectators with a place empty of warm affection and meaningful connections, and a figure weary of life the way she experiences it. By putting the painting into the context of the lockdown experience, Keil's picture not only represents a great deal of suffering, but also a heroic endurance in the current situation and celebrates the survival of the pandemic lockdown as a personal and collective achievement. By giving voice to this side of the pandemic, she also validates the feelings of being lost, solitary and depressed and thus also reflects on the anxiety of the period.

5.3. Pandora's Box Revisited

By referring to the myth of Pandora, Keil re-writes one of the most well-known narratives of culture. According to this mythological story, Pandora – who often derived pleasure from wandering in nature driven by curiosity – had a box in her possession containing various kinds of evils, like sickness, death and suffering, which was never to be opened by her. Finally, her desire to get to know the unknown triumphed over her.

From the artist's part, the evocation of Pandora's character can be seen as an invocation to the gods to give Keil the ability to feel deep emotions, mastery of language, the gift of artistry and attention to detail in order to better express herself. In addition to this, both of them face the maddening enigma of the unknown, have a thirst for knowledge and a desire to question their surroundings. Even though Pandora loves to be in nature and to observe her surroundings (see fig. 5), in the context of lockdown, Keil's restaging is left with artificial plants to admire in the artificial light of lamps in a domestic confinement (see fig. 3). The reproduction of Pandora's character also suggests Keil's longing to be outside and to see nature in spring, to touch real flowers, but she is unable to do so.

In Keil's version, Pandora's box is presented as an order from the Amazon online store, which, in contemporary terms, is represented as the source of evil and suffering referring to the economic as well as the psychological effects of the pandemic and provides a critique of the workings of consumer society along with the economic threats Amazon and other online retailers pose. Alana Semuels states that in the period between May and July, Amazon sales increased by 60% compared to the same time in the previous year, and emphasizes the dangers and disadvantages other businesses have to face during the COVID-19 pandemic as a consequence of the company's dominance in e-commerce. On the one hand, for reasons of convenience and safety, more and more people choose online shopping, especially Amazon, while the majority of smaller businesses either suffer through the period or are forced to close down completely as most of them have no capacity to compete neither with online sellers nor with other companies present on Amazon (Semuels 2020).

Keil also addresses the increasing possibility of developing a shopping addiction which, under the conditions people face in lockdown, has become even more alarming. Consumer research psychologist Kit Yarrow observes that even before the pandemic, people often turned to shopping as a kind of (retail) therapy in order to relax and escape from everyday problems and emotional pain. However, with the introduction of lockdown, online shopping became even more appealing as a means of coping with the difficulty of living (Yarrow 2013). Psychologist Elizabeth Hartney emphasizes how "shopping addiction can involve both impulsive and compulsive spending, which produce a temporary

high. That said, people who are addicted to shopping are often left feeling empty and unsatisfied with their purchases when they get home” (Hartney 2020).

In Keil’s picture, this is signified by the smoke coming out of the box which, just like in the case of *Real Fiction* (2020), seems to have a direct effect on the mind. This way, the moment of opening the order is associated with the excitement that narcotizes the senses and slowly makes people addicted to placing and receiving orders. With this in mind, the possibility of developing a shopping addiction becomes more likely with individuals whose only pleasure and escape is derived by acquiring numerous products – a vicious circle which also feeds the inequalities produced by the capitalist system.

6. Conclusion

People all around the world began to gradually lose physical contact with each other as the spread of COVID-19 necessitated nationwide initiatives of lockdown. The sudden emergence of a new way of living combined with the restriction of physical social interaction resulted in a collective identity crisis as self-definition became jeopardised and could not be developed further through reflection on social encounters. For this reason, the online world became a space even more significant for staying in touch and to share living experience with others.

By partaking in online communities both as consumers and producers of (participatory) culture, people could share their experience with a global audience. Several artists began to reflect on their changed circumstances and their place in the world by way of making self-portraits, many of which were made available online as well. These portraits established an interactive connection between artists and spectators by creating a space of encounter in which self-realization was made possible through viewing the representation of another person.

One of these artists was Julia Keil, German born artist who, by re-writing well-known narratives of culture and re-conceptualizing popular pictorial sceneries, provided new structures of understanding identity and thus made self-definition possible. Based on the cultural products she created and shared online, people were provided with the opportunity to reconstruct their identities in accordance with the altered circumstances through having the possibility of identifying with Keil’s artworks or, on the contrary, by rejecting that self-image.

At the same time, Keil is also observed to be relying on the wisdom of past generations in order to deal with contemporary circumstances. The evocation of earlier representations of situations similar to her own establishes a dialogue between two eras and reassures people of the possibility to survive. Additionally, as a consequence of evoking female characters, this dialogue also concerns the history of representing the female body as well as its vulnerability to the male artist. Finally, by providing a critique of consumer society and behaviour, Keil

identifies the main components defining contemporary self-image to be fluidity, isolation, anxiety as well as a heightened consciousness to defend the body from an external threat, be it manipulation coming from the media or contagion with COVID-19.

References

- Adams, Tim 2016. *Cindy Sherman: 'Why am I in these photos?'*
www.theguardian.com/artanddesign/2016/jul/03/cindy-sherman-interview-retrospective-motivation. (Accessed: 20 Dec 2020.)
- Auboyer, Jeannine 2015. Ceremonial Object. In: *Encyclopædia Britannica*.
www.britannica.com/topic/ceremonial-object. (Accessed: 9 Dec 2020.)
- Barber, Fiona 2018. Performative Self-Portraiture, *Femmage*, and Feminist Histories of Irish Art: Amanda Coogan's *Snails, after Alice Maher* (2010). *Études Irlandaises* 2018/1.
- Beck, Julie 2015. Life's Stories. *The Atlantic*.
www.theatlantic.com/health/archive/2015/08/life-stories-narrative-psychology-redemption-mental-health/400796. (Accessed: 16 Aug 2020.)
- Brachio, Amanda 2016. The 'Self' in Self-Portraits. *Brisbane Art Guide*.
www.bneart.com/the-self-in-self-portraits. (Accessed: Nov 2020.)
- Burke, Peter J–Stets, Jan E 2009. *Identity Theory*. Oxford UP.
- Butler, Judith 1998. Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory. In: *Theatre Journal* 1998/4. 519–531.
- Cherry, Kendra 2019. Identity Crisis: How Our Identity Forms out of Conflict. *Verywell Mind*. www.verywellmind.com/what-is-an-identity-crisis-2795948. (Accessed: 8 Aug 2020.)
- Cinema with the Right Stuff Marks 2013. National Film Registry 2013. *Library of Congress*.
www.loc.gov/item/prn-13-216/2013-national-film-registry/2013-12-18. (Accessed: 9 Dec 2020.)
- Collingwood, R. G. 1958. *The Principles of Art*. Oxford UP.
- Daix, Pierre 1991. *Picasso: Life and Art*. Westview Press.
- Deaton, Lyndsey 2019. Neoliberal Subjectivities: Identity Formation and the Significance of Place. In: Beth, Amy et al. (eds.): *Proceedings from EDRA 50. Sustainable Urban Environments*.
www.cuny.manifoldapp.org/read/untitled-dfd1eb7a-18c8-407b-b27e-f62c347ad6ef/section/bc2e294e-c790-4fcf-828a-f54cc8fb921c#fn12. (Accessed: 2 Jan 2021.)
- Dowling, Susan 2011. Constructing Identity Identity Construction. Thesis, Georgia State University. https://scholarworks.gsu.edu/art_design_theses/88. (Accessed: 20 Nov 2020.)

- Hartney, Elizabeth 2020. An Overview of Shopping Addiction. *Verywell Mind*.
www.verywellmind.com/shopping-addiction-4157288. (Accessed: 15 Dec 2020.)
- Hoesterey, Ingeborg 1995. Postmodern Pastiche: A Critical Aesthetic. In: *The Centennial Review* 1995/3. 493–510.
- Hoffman, Katherine 1996. *Concepts of Identity: Historical and Contemporary Images and Portraits of Self and Family*. Westview Press.
- Jenkins, Henry 2009. *Confronting the Challenges of Participatory Culture: Media Education for the 21st Century*. The MIT Press.
- Makwana, Nikunj 2019. Disaster and its Impact on Mental Health: A Narrative Review. In: *Journal of Family Medicine and Primary Care* 2015/10. 3090–3095.
- McGraw, Kelli 2017. Identity Formation: Consumerism and Popular Culture. In: Gobby, Brad–Walker, Rebeca (eds.): *Powers of Curriculum: Sociological Perspectives on Education*. Oxford UP. 243–64.
- McLeod, Saul 2020. Lev Vygotsky’s Sociocultural Theory. *Simply Psychology*,
www.simplypsychology.org/vygotsky.html. (Accessed: 18 Dec 2020.)
- Merode, Janet de–Reyes, Gilbert 2008. Artistic Depictions of Psychological Trauma. In: Reyes, Gilbert–Elhai, John D.–Ford, Julian D.–Wiley, John & Sons: *The Encyclopedia of Psychological Trauma*. 44–48.
- Meyer, Susan. Understanding the COVID-19 Effect on Online Shopping Behavior. *BigCommerce*.
www.bigcommerce.com/blog/covid-19-ecommerce. (Accessed. 22 Dec 2020.)
- O’Neil, Naomi B. 2010. Social Constructionist Approach to Personal Identity. In: R. Jackson (ed.): *Encyclopedia of identity*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications. 739–742.
- Patton, Elizabeth A 2010. Self-Portraits. In: R. Jackson (ed.): *Encyclopedia of identity*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications. 703–706.
- Powell, Kimberly 2010. Artistic Development and Cognition. In: R. Jackson (ed.): *Encyclopedia of identity*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications. 39–43.
- Prato, C. C. 2008. *Mixed-Media Self-Portraits: Inspiration and Techniques*. Interweave.
- Jackson, Ronald L.–Hogg, Michael A. (ed.) 2010. *Encyclopedia of Identity*. Sage Publications.
- Richardson, John 1991. *A Life of Pablo Picasso, 1881–1906*. 1. Random House.
- Rossetti, Christina 1856. *In an Artist’s Studio*. Poetry Foundation.
www.poetryfoundation.org/poems/146804/in-an-artist39s-studio. (Accessed: 6 Jan 2021.)
- Rusu, Marinela 2017. Empathy and Communication Through Art. In: *Review of Artistic Education* 2017/14. 139–146.

- Samuels, Alana 2020. Many Companies Won't Survive the Pandemic. Amazon Will Emerge Stronger Than Ever. *Time*, www.time.com/5870826/amazon-coronavirus-jeff-bezos-congress/. (Accessed: 12 Dec 2020.)
- Shapiro, Carly 2016. Impact of Film on Fashion: Mia Wallace in *Pulp Fiction*. In: *Journal of Culture & Retail* 2016/1. www.services.library.drexel.edu/static_files/dsmr/volume_7/issue_1/pdfs/shapiro.pdf. (Accessed: 15 Dec 2020.)
- Sherlock, Amy 2013. Multiple Expeasures: Identity and Alterity in the 'Self-Portraits' of Francesca Woodman. In: *Paragraph* 2013/3. 376–391.
- Vygotsky, Lev 1978. *The Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard UP.
- Yarrow, Kit 2013. Why 'Retail Therapy' Works. *Psychology Today*. www.psychologytoday.com/us/blog/the-why-behind-the-buy/201305/why-retail-therapy-works. (Accessed: 14 Dec 2020.)

Önfejlesztés Jane Austen *Meggyőző érvek* regényében

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy Jane Austen *Meggyőző érvek* című regényében elemezzem az önfejlesztés motívumát úgy, hogy fejlődésregényként közelítem meg magát a művet.

Jane Austen regényeire lehet szimplán szerelmi történetekként tekinteni, de az értő olvasó felfedezheti, hogy ennél bonyolultabb struktúráról van szó; a komikus jelenetek és a nyelvi fordulatok még élvezetesebbé tudják tenni a befogadást, és ezekhez társulnak morális üzenetek is (Shields 2007: 37–38). Maga MacIntyre is úgy vélte, hogy Austen az erények klasszikus tradícióját képviselő személyek utolsó tagjai közé sorolható (MacIntyre 1999: 325). Annak az okát pedig, hogy miért nem látják be sokan „Austen mint erkölcsi gondolkodó jelentőségét” (MacIntyre 1999: 325), helyette elkönnyvelik egy rendkívül „szűk társadalmi spektrummal foglalkozó regényíróként” (MacIntyre 1999: 325), abban látja, hogy nem veszik észre azt, „hogyan az erényeken alapuló életnek a saját idejében és a későbbi periódusokban is szükségképpen csak nagyon korlátozott kulturális és társadalmi tér biztosított” (MacIntyre 1999: 325).¹

2. Anne Elliot önfejlesztése

Ebben a fejezetben arra vállalkozom, hogy a *Meggyőző érvek* regényre támaszkodva bemutassam, milyen nehézségekkel járt a 19. század folyamán önálló sodnia egy nőnek. Anne Elliotot kiváló példának tartom arra, hogy egy nemesi származású lánynak is meg volt kötve a keze, csak más módon, mint egy alacsonyabb társadalmi rétegből származó társának. A 18. század második felében élt brit gondolkodó, Mary Wollstonecraft nők nevelésére vonatkozó nézeteire többször támaszkodok majd. A „rousseau-i női és férfi ideálképpel száll vitába, amely éles választóvonalat húzott a fiúk és a lányok nevelése – és nevelésük célja – közé” (Séllei 2015: 16). Így Rousseau nézetei is fontosak számomra.

Anne nevelődése nincs hosszasan részletezve: a regény első fejezeteiben csupán az éppen aktuális helyzet megértéséhez szükséges részletek vannak összefoglalva arról, milyen körülmények között, kikkel körülvéve nőtt fel, és hogy ezen személyek miként viszonyulnak hozzá. Apja nem művelt; számára önmaga szépsége és rangja áll mindenek felett. Ráadásul Sir Walter által, amilyen nagy

¹ Jelen tanulmány a terjedelmi korlátok miatt nem tartalmazza az eredeti OTDK-pályamunkámban szereplő hatástörténeti elemzést, valamint az otthonkeresés motívumait feldolgozó részeket.

különbséget mutat ragaszkodás és elismerés terén a lányai között, kiváló példája a szülői vakságnak és az elfogultságnak is. Elizabeth az, akivel hasonló személységük miatt leginkább megértik egymást, de a másik két lányától való elzárkózása és az, hogy nem is próbálja igazán megérteni őket, egyértelműen rossz szülői magatartásra vall. Ahogy ezt Rousseau írja:

„Mindazt, amit születésünkkel nélkülözünk, s amire nagykorunkban szükségünk van, a nevelés adja meg. [...] Képességeink és szerveink belső kifejlesztése a természet adta nevelés, e kifejlesztés felhasználása, melyre megtanítanak, az emberek adta nevelés, saját szerzett tapasztalatunk pedig a bennünket illető tárgyakra nézve a dolgok adta nevelés” (Rousseau 1997: 8).

Ezen nevelési formák közül mindegyiket felfedezni véltem a *Meggyőző érv*ekben. Anne-re az apja igyekszik ráerőltetni saját értékrendjét (tehát érvénybe lép „az emberek adta nevelés”, Rousseau 1997: 8), a középső Elliot lány azonban önálló felfogást követ, saját tapasztalatait (vagyis „a dolgok adta nevelés”-t, Rousseau 1997: 8) többre tartja, amihez szükség volt képességeinek kifejlesztésére (tehát a természeti nevelésre, Rousseau 1997: 8). Anne olykor egyáltalán nem fél hangot adni eltérő véleményének, és igyekszik önmaga megítélni az embereket és azt, mely személyek és milyen elvek azok, amelyek valóban fontosak az életében. Rousseau férfiakra alkotott véleményét, amelyet Wollstonecraft kiterjeszt a nőkre, rávetíthetjük Anne jellemére.

„Ezért hát, véleményem szerint, a legtökéletesebb nevelés az értelmi képességek olyan kiművelése, amely leginkább erősíti a testet és alakítja a szívet. Más szóval, amelyik képessé teszi az egyént arra, hogy olyan erkölcsi szokásokat alakítson ki magában, melyek biztosítják függetlenségét” (Wollstonecraft 2003: 85–86).

Anne esetében is azt tapasztaljuk, hogy ő neveli ki saját magából azokat az erkölcsi normákat, melyek biztosítják függetlenségének lehetőségét. Például míg apja lenézi a tengerészetet, mivel általa bármilyen „senki” szerezhethet méltánytalanul rangot, ráadásul a külsejüket is megviseli a szolgálat, addig Anne szerint a tengerészek pont, hogy megbecsülést érdemelnek, hiszen ők megdolgoznak és áldozatokat hoznak a kényelmükért (Austen 2016: 23–24). A tengerészekről alkotott pozitív véleménye nélkül pedig nem található rá idővel a boldogságra.

Az Austenre jellemző iróniának a megnyilvánulását MacIntyre abban látja, hogy „az író a szereplőivel és az olvasóival többet vagy mást láttat és mond, mint amennyit látni vagy mondani szándékukban állt, úgyhogy ők és mi is állandóan korrigáljuk magunkat” (MacIntyre 1999: 325). Megítélésem szerint jelen regényében Austen ezt a stílusjegyet leginkább Anne rokonai esetében alkalmazza, ezzel elérve, hogy hősnője még inkább kiemelkedjen közülük jellem és viselkedés

désmód tekintetében egyaránt: Anne erkölcsi tartása teljesen másban nyilvánul meg, mint testvéreié és édesapjáé. Családja buzgón keresi náluk is rangosabb rokonaik társaságát, míg Anne viszolyog tőlük: ő emberi tulajdonságaik, nem pedig rangjuk alapján ítéli meg őket, és az előbbivel kapcsolatosan lesújtó véleménye van róluk. Austen hősnője saját bőrén tapasztalja meg, hogy a rang megnemesíti az embereket, viszont ő nem ítél senkit emiatt többnek, és nem is vágyik mások hamis elismerésére, amit csak az Elliot névnek köszönhet. Míg családtagjai boldogsága hiúságukból és önzésükből ered, addig Anne szívét a szeretet és a nagylelkűség táplálja. Anne-nek a rokonaitól eltérő értékrendje akkor ütökzik ki leginkább, amikor ezen úri társaságot hanyagolja egy alkalommal, hogy Mrs. Smith-t, régi beteges, szegény, özvegy iskolatársnőjét látogassa inkább meg (Austen 2016: 160). Mindezzel hű marad saját elveihez, valamint személyes érzéseit helyezi az arisztokrata elvárások elé, ami párhuzamba állítható Wollstonecraft véleményével.

„Wollstonecraft végig a természetességet és az őszinteséget hangsúlyozza a leányok viselkedésmódjában; elveti a felszínes, tettetett pózokat és manirokat (a kényeskedő selypítést vagy az úriasszonyok tartott affektációját). »Az érzelmek, melyek érzékenységből és erkölcsi tartásból fakadnak, leírhatatlanul kellemesek«, így az arisztokraták »fehérrre festett síremlékszerű« előkelőségével szemben a »viselkedés alázatos kedvessége« és a »magatartás finomsága« (»gentleness of behaviour«) jellemzi az illedelmes úrihölgyet” (Antal 2019: 35).

Ez is azt támasztja alá, hogy Anne-t a természetes és őszinte jelleme, mely ilyen helyzetekben megmutatkozik, sokkal úribbá teszi azon családtagjainál, akik külsőségekkel próbálnak az arisztokrata társadalom megbecsült tagjaivá válni. Anne helyzete az osztályok konfliktusában mindenkié közül a legnehezebb, hiszen középen helyezkedik el, ahol a legtöbb összecsapásra kerül sor. Annak ellenére viszont, hogy ambivalens érzései vannak a saját osztálya iránt, nem lép fel teljesen elutasítóan vele szemben (Duffy 1954: 283). Bár az előző példánál apja nagy felháborodással reagál arra, hogy beteg barátnőjéhez megy inkább a rangos rokonok helyett, később szembesül azzal Anne, hogy noha nem várt kedves, baráti beszélgetésnél többet Mrs. Smith-től, mégis nagyon sokat köszönhet a nő informáltságának unokabátyjáról (Austen 2016: 205–216). Ezzel is bizonyítva, hogy olykor azok az emberek a legjobban értesültek, akikről sokan tudomást sem vesznek. Épp a semmibe vevésben találhatjuk meg mindennek a kulcsát. Ezért is lehet kétségbe vonni Mr. Elliot azon megállapítását, „hogy a családi kapcsolat és a jó társaság igenis nagyra becsülendő, már csak azért is, mert jó társaságot vonz maga köré” (Austen 2016: 154). Anne közli is azonnal vele, hogy az ő szemében „jó társaság az, ha okos, művelt emberek jönnek össze, akiknek van miről beszélniük” (Austen 2016: 154). Egyértelmű, mennyivel megbecsülendőbb Anne ítélete az őt körülvevő emberekről. Ezt az teszi iro-

nikussá, hogy Mr. Elliot lenéző magatartása az „alantasabb származásúakkal” szemben vezet el odáig, hogy éppen Mrs. Smith lesz az, aki felfedi valódi személyiségét Anne előtt, ami miatt végérvényesen kikerül unokahúga kegyeiből.

Fontos személyiségjegy Anne esetében, hogy tudja, milyen intézetben nevelkedni. Pedig Wollstonecraft külön hangsúlyozza, hogy a kislányoknál (de ez igazából minden kisgyermekre igaz) nagyon fontos, hogy részesüljenek a szülői szeretetben, hiszen a gyermekkor azon életszakaszunk, mely során a boldogságunk ki van szolgáltatva másoknak, épp ezért a bentlakásos iskolák helyett értelmes anyáknak kellene otthon nevelniük a gyermekeiket (Wollstonecraft 1787: 57–60). Anne azonban édesanyja halála után sajnos már nem részesülhet otthoni nevelésben. Nem derül ki, hogy pontosan melyik bentlakásos iskolába kerül, de feltételezhetjük, hogy apja már csak társadalmi helyzetük fitogtatása végett is kiváló, jómódú helyre küldi. Mivel közvetlenül édesanyja elvesztése után kell ott élnie három évig, Anne kifejezetten rossz életszakaszként idézi fel ezt az időszakot. Feltételezhetjük azonban, hogy részben a bentlakásos iskola, részben pedig a családjától és az arisztokrata miliőtől való eltávolodás állhat a mögött, hogy sokkal józanabb felfogású és műveltebb nővé válik, mint a rokonai. Tehát jól hat rá az otthonról való elkerülés, akármilyen drasztikusnak is éli meg ezt Anne.

Mrs. Elliot – halála előtt – legjobb barátnőjére, Lady Russelre bízva lányainak gondozását, és mivel a nő anyja hű mását látja benne, szívélyes jó barátnők lesznek. Mellette még húga férjének családja, Musgrove-ék azok, akik ragaszkodnak hozzá, és bizalmasukként kezelik. Amikor Anne két hónapot tölt Mary-éknél, rendszeresen érintkezve velük tanulja meg igazán, mennyire fontos, hogy tudjon alkalmazkodni egy társasághoz. „Anne belátta, nagyon is helyénvaló, hogy minden kis társadalmi közösség megszabja beszédtemáit; s azt remélte, ő sem lesz sokáig méltatlan tagja ama körnek, ahová most átplántáltatott” (Austen 2016: 46). Ez az alkalmazkodás idővel viszont tényleges nézőpontváltássá nővi ki magát (Austen 2016: 128). Vagyis a regény előrehaladtával végigkísérhetjük, hogy Austen hősnője miként távolodik el még jobban az arisztokrata miliőtől, és alakítja ki saját nézeteit.

Anne ugyan tisztában van azzal, hogy előkelőbb és műveltebb a Musgrove lányoknál, mégis van, ami miatt irigyli őket: neki nem adatott meg az a kölcsönös testvéri szeretet és lojalitás, ami rájuk jellemző (Austen 2016: 45). Igaz, hogy Mary húga sokkal jobban ragaszkodik hozzá, mint apja és nővére, de Mary hajlamos különféle betegségek beképzelésére, és az ezek miatti szenvedésre. Mivel még kislány, amikor anyjuk meghal, kimondatlanul ugyan, de Anne átveszi az anya szerepét az életében. Mindig, amikor húga betegnek hiszi magát, Anne hatalmas türelmével és magára erőltetett vidámságával hamar megteszi gyógyító hatását rajta (Austen 2016: 43). Emellett Mary gyermekei is szinte úgy szeretik őt, mint saját anyjukat, ráadásul sokkal jobban megfogadják a szavát (Austen 2016: 47). Ezzel szemben Elizabeth nővére és az apja elutasítóak vele, így Anne segítő-

készsége és szeretetre méltó természete ellenére a megtúrt testvér szerepébe kerül a családján belül. Míg Mary-re még gondolni sem szívesen szoktak. Ezek fényében levonhatjuk azt a következtetést, hogy Elizabeth és Sir Walter saját családjukon belül sem képesek nyitni azok felé, akik jellemében különböznek tőlük.

A Musgrove lányoknál van még valami, ami irigylésre méltó Anne számára: az a szülői szeretet és elfogultság, amelyben ő az édesanyja halála óta nem részesülhet. Erre remek példa, hogy bár ő a társaság legkiválóbb zongoristája, senki sem dicséri igazán játékát, szimplán udvariasságból kéri meg, hogy játsszon, míg a Musgrove lányok hangszeres bemutatóit elérékenyülve hallgatják a szülei. Anne azonban ezt nem veszi rossz néven, sőt: „Mr. és Mrs. Musgrove szeretetből fakadó részrehajlása lányaik játéka iránt és teljes érzéketlenségük más produkcióját illetően – olyanokról lévén szó, akiket kedvel – több örömet szerzett neki, mint amennyire maga miatt bántotta” (Austen 2016: 51). Ezért is vélhetjük kedvezőnek Anne számára azt, hogy belecsöppen egy ilyen család hétköznapjaiba. Noha ez eszébe juttatja, hogy mi az, ami számára nem adatott meg, közben példaértékű is a szemében, milyen egy igazi család, ahol nem a rang és a külsőségek a fontosak, hanem az érdek nélküli szeretet. Egyértelmű, hogy amikor a jövőben saját családot alapít, nem olyat akar majd, amilyenben ő nőtt fel. Az sem valószínű, hogy Musgrove-ék mintáját követi, hanem ahhoz hasonló szeretetet és odaadást kíván, mint ami ebben az egyszerűbb családban jellemző.

A helyzetet az teszi még érdekesebbé, hogy Charles Musgrove eredetileg Anne kezét kéri meg még öt évvel korábban, de ekkor a lány más véleményéből nem kérve önállóan dönti el, hogy kikoszarazza (Austen 2016: 32–33). Pedig Charles családtagjai egytől egyig jobban szeretik Anne-t húgánál, és többre is tartják, mint saját rokonai. A férfi is értelmes, jó természetű személyként sokat csiszolódhatott volna Anne mellett, viszont mivel híján van „minden különösebb tehetségnek, szellemességnek, eleganciának vagy kifinomultságnak”, (Austen 2016: 47) Anne sohasem bánja meg, hogy korábban visszautasította. Pedig azt látjuk, hogy gyermeknevelés terén is józanabb Charles Mary-nél, viszont ellentétes elképzeléseik és makacsságuk miatt nem éppen mintaszülők (Austen 2016: 47). Ezt reprezentálja az az eset is, amikor az egyik fiuk éppen akkor sérül meg, amikor társaságuk legújabb tagját, Wentworth kapitányt lehetőségük nyílik megismerni. Egyik szülő sem mutat hajlandóságot arra, hogy feláldozva saját szórakozását, a betegágy mellett virrasszon. Tehát nemtől függetlenül egyik szülő sem ragaszkodik annyira a gyermekéhez, hogy egyetlen vacsoráról is lemondjon érte. Anne-ben úgy is több anyai ösztön van húgánál, hogy ő maga nem szülő. Azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ahogyan Sir Walter Elliot sem szülőnek való, úgy Mary sem. Utóbbi esetében az önmagát sajnáltató természete lehet az, ami a leginkább ezt eredményezi, hisz a szülők egyik legfőbb erénye, ha képesek a gyermekeiket maguk elé helyezni, ami sem Mr. Elliot, sem Mary, de olykor Charles esetében sem jellemző. Wollstonecraft is kitér arra, hogy megkérdője-

lehető a szülők képessége és rátermettsége a gyermek nevelésében, „hiszen maguk a szülők is önképzésre szorulnak, főként ha saját szenvedélyeik kordában tartására gondolunk” (Antal 2019: 34). A regényben szereplő szülők kapcsán is azt állapíthatjuk meg, hogy nem látják be, magukat is képezniük kellene még. Ehelyett a Musgrove házaspár inkább egymásban keresi az okát annak, ami hibáztatja fiaik nevelésében, míg Mr. Elliot sose talál hibát saját viselkedésében.

Wollstonecraft szerint „a leendő anyák példamutatóan kell, hogy viselkedjenek leányaik előtt, ezért kiemelten fontos »a modor méltóságának és az illendő viselkedésnek« ifjúkorban való elsajátítása” (Antal 2019: 36). Ha ezt általában véve a szülőkre értjük, a probléma gyökere Mary esetében valószínűleg az apjánál keresendő. Bár Anne a körülményekhez képest anyja helyett anyja, mégis csak az apa az egyetlen szülő Mary életében, akire mintaként felnézhetne, de a férfi ezen a téren semmiképp sem példaértékű. Wollstonecraftnál maradván: „ha nem önmaguk ruházatának díszítésével foglalkoznának, akkor a nők is jobban tudnának mással törődni, például a művészetekkel vagy akár a tudományokkal is” (Séllei 2019: 27). A *Meggyőző érvek*ben a csavar ott rejlik, hogy Mr. és Mrs. Elliot házasságában egyértelműen a férfi az, aki inkább a külsőségekre ad, mintsem hogy elméjét pallérozná. Mary úgy nevelkedik, hogy ezt az elvet kell követnie. Míg Anne jellemében anyjára hasonlít, valamint Lady Russell barátsága is inkább jobb irányba tereli, addig Mary gyengébb jellemét jobban befolyásolja apja hatása, mintsem érettebb nővééré. Mindez látható saját gyermekeinek nevelésében is. Mivel párja szeretetteljes családból származik, állandóan ellentétekbe ütköznek, és egyikük sem szívesen enged a másiknak; ilyenkor jobb esetben Anne az, aki közbelép, és megoldást igyekszik találni. Rousseau ritka halandóként tartja számon azt, aki rossz nevelésben részesült, mégis ő maga jól nevel egy gyermeket (Rousseau 1997: 17–18). Anne Elliot kiváló példa erre az ember-típusra. A rossz tapasztalatok is tapasztalatok, sőt olykor sokkal többet tanulhatunk belőlük, mint a jókból: Austen főhősnője előtt ott lebeg negatív példaként az, miként nem szabad egy rá bízott gyermekhez fordulnia; mindemellett az édesanyja esetében tapasztalt pozitív nevelési módszerekre is támaszkodhat.

Austen hősnőjének társainál nagyobb műveltségét támasztja alá az az eset, amikor Benwick kapitánnyal találkozáskor azonnal megtalálják a közös hangot. Míg a többiek nem próbálkoznak a kedvesét gyászoló, szívfacsaró prózai alkotásokra fanyalodó férfival diskurálni, addig Anne nemhogy méltó beszédpartnere lesz, de igyekszik más típusú művek felé is terelni, amelyek szerinte nem mélyítik a gyászát, hanem valamelyest kiútként szolgálhatnak számára.

„S mikor a kapitány megkérte, nevezze meg pontosan, melyekre gondol, felsorolta legkiválóbb moralistáink alkotásait, nagyszerű levelezésköteteket, kiváló és sokat szenvedett egyéniségek memoárjait, melyeknek címe pillanatnyilag eszébe jutott, s úgy vélte, ma-

gasrendű elveikkel alkalmasak arra, hogy élénkítsék és gazdagítsák az olvasó lelkvilágát, s az erkölcsi és vallásos helytállás példáival szolgáljanak” (Austen 2016: 104–105).

Nagy valószínűséggel a társaság nagy része életében nem hallott egyik általa említett moralistáról sem, Anne-nek bizonyára ezért sem jut eszébe korábban, hogy az ő köreikben fitogtassa műveltségét; megvárja, míg olyan személyre talál, mint Benwick kapitány. Anne Elliot jó példa Wollstonecraft azon állítására, amely szerint a sok olvasás által a fiatal lányok fejleszthetik az érzelmi intelligenciájukat, intellektusukat, és akár morális gondolatokkal is gazdagodhatnak azon társaik fölé emelkedve, akik kevesebb időt fordítanak könyvek tanulmányozására. Wollstonecraft a zenetanulás fontosságát is kiemeli (Wollstonecraft 1787: 57–60), ami alapján Anne zongorázás iránti elköteleződése szintén segíti érettebb jellemmé való formálódását. Az sem szegi kedvét, hogy környezete nincs tisztában játékának kiválóságával. Mindezek fényében levonhatjuk azt a konklúziót, hogy Austen hősnője nem azért képezi zenei tudását, és nem is azért műveli magát, hogy másokat lenyűgözzön vele, hanem önnön fejlesztése végett.

3. A fegyelmezettség és a meggyőzés fontossága Jane Austen regényében

A kritikusok döntő többsége a *Meggyőző érveket* tartja Jane Austen legkiforrottabb írásának. A továbbiakban áttekintem, miért alakulhatott ki ez az általános nézet. Az egyik legszembeötlőbb érv az lehet, hogy ez egy olyan Austen-történet, amelyben mindkét főszereplő már a regény elején érett, tapasztalt, visszafogott és megfontolt felnőtt. Mindazonáltal hangsúlyoznám, hogy nem feltétlenül arról van szó, hogy Anne természeténél fogva komolyabb, mint a többi Austen-főhősnő, hanem arról, hogy idősebb a regény kezdetén, mint az író nő többi főszereplője. Ő is elköveti a maga hibáit fiatalabb korában; köztük a legnagyobb az, amikor nemet mond szerelme eljegyzési ajánlatára, azonban idővel rájön, hogy rosszul döntött, és ezen hiba következményeivel kell együtt élnie nyolc és fél éven át. Emellett azért is egyedülálló Austen-történetről van szó, mert itt nem az kerül a középpontba, miként ismerkednek meg és szeretnek egymásba a főszereplők, majd milyen bonyodalmakon keresztül sikerül eljutniuk az oltárig. A történet elején összefoglalva kapunk információkat arról, mi is zajlott nyolc és fél évvel korábban; kezdve 1806 nyarával, amikor Frederick és Anne megismerkedett. Egyes kritikusok ezt az Austentől nem megszokott struktúrát akként jellemzik, hogy a *Meggyőző érvek* ott kezdődik, ahol az író nő más regényei végződnek (Pinch 1993: 108).

„Akkoriban feltűnően jó megjelenésű fiatalember volt, nagy műveltségű, szellemes, éles elméjű; Anne pedig finom, szerény, jó ízlésű és melegszívű, nagyon szép lány. Félelmyi vonzó tulajdonság

is elegendő lett volna mindkét részről, mivel a fiatalembernek semmi dolga nem volt, a lánynak pedig szinte senkije, akire érzelmeit pazarolhatta volna; hát még ha ragyogó tulajdonságok bősége találkozik össze! – az eredmény nem is maradt el. Beletelt egy kis idő, míg megismerték egymást, de amint megismerték, hirtelen mélységesen kölcsönös szerelembe estek” (Austen 2016: 30).

Tehát a kor hagyományaihoz híven Frederick nem húzza sokáig az időt, és hamar megkéri szerelme kezét. Azonban két irányból is falba ütköznek a fiatalok: Anne apja szégyenletesen rangon alulinak tartja ezt a frigyet, de Lady Russell szemében is szerencsétlen volna ez a házasság, hiszen nem akarja, hogy barátnője tizenkilenc évesen odadobja magát egy vagyontalan férfinak. Ugyan apjával bármikor szembeszállna Anne, de bizalmas barátnője tanácsának köszönhetően elhitheti magával, hogy szerelme javát szolgálja azzal, ha lemond róla, azonban „Anne huszonhét évesen egészen másként vélekedett efelől, mint tizenkilenc éves korában” (Austen 2016: 33).

Maradva a regény struktúrájánál: a *Meggyőző érvek* szerkezetének köszönhetően fokozhatja az olvasó érdeklődését, mivel késleltetve van Frederick és Anne újra találkozása. Az a fegyelmetség sem a leggyakoribb Austen regényeiben, amivel egymáshoz viszonyulnak, amikor mindez megtörténik. Egyértelműen érezhető a vonzalom közöttük, de visszafogottá válnak, amikor egy helyiségben vannak. Az én olvasatomban a főhősök kelepcebe zárt érzései a történet lelke. Frederick esetében ráadásul egy jó darabig azt tapasztalhatjuk, hogy nemcsak elfojtja az érzéseit, hanem tagadásban él.

Anne a kapitánnyal való első találkozáskor rájön, hogy „vannak érzelmek, amelyek felett nyolc év is nyomtalanul múlhat el” (Austen 2016: 64). Majd amikor a társaság tudtára adja Frederick, milyen nőt venne el, milyen személyre vágya élete társaként – bár magában elhatározza, Anne semmiképp sem lehet az –, éppen rá gondol, mint „szelíd modorral párosult erős lélek”-re (Austen 2016: 66). Ez a jelenet amellet, hogy fokozza a főhősnőnek a boldogságával kapcsolatos reményvesztettségét, szépen reprezentálja azt is, milyen tagadásban él Frederick sértettsége miatt, és hogy kilábolni ebből az állapotból nem egyszerű feladat számára. Anne ezzel szemben hősiesen túri, hogy oda a boldogságra való reménye, és sohasem panaszkodik az őt korábban befolyásoló személyeknek. Ha hihetünk Lady Russell állításának, mely szerint Anne-ben az okos és szeretetreméltó édesanyja éledt újra (Austen 2016: 10), ez nem meglepő. Míg édesanyja egy olyan házasságba megy bele, mely végül nem váltja be a hozzá fűzött reményeket, addig Anne elszalasztja az *nagy lehetőségét*. Mindketten próbálják kihozni a maximumot abból az élethelyzetből, amelybe a döntésük miatt kerültek. Anne, miután rájön, milyen hibát vétett, a fájó beletörődés állapotában létezik: olyan életet él, amely már nem is nevezhető életnek, hanem unalmas, lélektelen

rutinnak (Duffy 1954: 273). Benwick kapitánynál is valami hasonlót vélhetünk felfedezni: azért is értik meg jól egymást Anne-nel, mert mindketten saját magukat hibáztatják amiatt, hogy elszalasztották az esélyüket a boldog házasságra. Bár Anne-t testileg is megviseli a hibája, mégse mondaná rá senki azt, hogy boldogtalan – míg Benwick kapitányra igen –, hiszen ahelyett, hogy panaszkodna, egyedül éli meg lelki vívódásait. Anne tisztában van azzal, hogy Frederick jegyességük felbontása után fokozatosan lépked felfelé a tiszti ranglétrán, és egyre nagyobb vagyona tesz szert, ami még fájdalmasabbá teszi korábbi döntését (Hopkins 1987: 33–34). Épp ezért érdekes felvetés, vajon hogyan ítéljük meg a későbbi események alapján Lady Russel meggyőzésének erkölcsi helyességét? (Hopkins 1987: 144–145) Egy biztos, szívjóságból befolyásolja Anne-t, és még ha utólag rossznak is bizonyul korábbi tanácsa, meg lehet érteni a szándékait. Mindemellett az is a nő mellett szól, hogy a regény végén ráeszmél, a saját maga által legtöbbször tartott tulajdonsága, a jó ítélőképessége sem kifogásolhatatlan (Austen 2016: 255).

A kapitány és Anne egyre gyakoribbá váló találkozásain rendre felmerül a Frederickről szóló történetek kapcsán az az év, amikor Anne visszautasította őt. Akaratlanul is mindkettőjük elméjét átjárják az emlékek, de mivel egy szót sem váltanak egymással, nem tudhatják, vajon a másik számára is ugyanannyira fájdalmas-e mindez (Austen 2016: 67).

„Valaha mindent jelentettek egymásnak, most semmit. Volt idő, amikor olyan népes társaságban is, amilyen most betölti az uppercrossi szalont, nehezükre esett volna, hogy ne folyton egymással beszélgessenek. [...] Most vadidegenek; nem, sokkal rosszabb, mintha azok lennének, mert ők már soha nem kerülhetnek közelebb egymáshoz. Örökre szóló elidegenedés ez” (Austen 2016: 67–68).

Tovább fájditja Anne szívét, hogy szerelme történeteit hallgatva rájön: anélkül mondott le arról, hogy tengerészfeleség legyen, hogy bármi fogalma lett volna arról, milyen az élet egy hajón (Austen 2016: 68). Ezért jól esik neki, meg nem is, amikor látja, hogy Frederick jó barátja, Harwille kapitány számára részben pont a tengerészhivatás által szerzett vagyon tette lehetővé az idilli családi életet. Az is szívfájdalom Anne számára, hogy Wentworth kapitány visszautasításával a velük való szoros barátságról is előre lemondott (Austen 2016: 102). Ráadásul az admirálisék helyzete is remek példa arra, hogy boldog és tartós házassághoz tud vezetni mindez. Igaz, Mrs. Croft külsején meglátszik, hogy a tengeren töltötte életének jó részét, de férjével együtt tudott megöregedni, és ez épp elég boldogság számára. Az ő párosukat felfoghatjuk kiváló példaként arra, hogy nem csak a legmegszokottabb házassági formák vezethetnek boldog élethez. Frederick azon álláspontja, hogy nem szeret nőket látni a fedélzetén, mert nem tud számukra kellő kényelmet biztosítani (Austen 2016: 73), valószínűleg Anne korábbi visszautasítása miatt alakult ki. A nővéréhez tett látogatását is részben

az teszi keserédessé, hogy ott van előtte a példa, milyen életben lehetne neki is része, ha Anne korábban hozzámegy feleségül. Austen tehát fájdalmas szembesítések elé állítja főhőseit, akik némaságra vannak ítéltetve, hiszen a társaság egyik tagja sem tud a közös múltjukról, így arról sem, mennyire embert próbáló folyton egy légtérben lenniük, még hozzá más, tőlük boldogabb személyekkel körülvéve. Mindez olyan hangulatot kölcsönöz a történetnek, mely szintén egyedülálló Austen-regénnyé teszi a *Meggyőző érveket*.

4. Austeni állhatatosság és kedvesség MacIntyre olvasatában

Már említést tettem arról, hogy MacIntyre *Az erény nyomában* című művében többek között arra is vállalkozik, hogy Jane Austen erényfelfogását körüljárja. Jelen esetben a szöveg olyan aspektusaira térek ki, melyek – úgy vélem –, fokozottan igazak a *Meggyőző érvekre*.

„Az állhatatosság Austennél bizonyos fokig ugyanolyan szerepet tölt be, mint Arisztotelésznél a phronészis: birtoklása szükséges más erények birtoklásához” (MacIntyre 1999: 246). Ahhoz, hogy ilyen nagy jelentőséget tulajdonítsunk az állhatatosságnak Austen esetében, úgy vélem, magát a fogalmat igencsak tág értelmében kell megközelítenünk: le kell fednie az egyes személyekre irányuló lojális ragaszkodást, a bizonyos elhatározások, elvek feletti szilárd eltökéltséget, de azon életvitel melletti kitartást is, amit ezen személyek, elhatározások és elvek megkövetelnek. Mindez azért releváns itt, mert egyetlen más Austen-regényben sem olyan központi téma az állhatatosság, mint a *Meggyőző érvekben*. Erre jó példa Louisa és Frederick egyik beszélgetése Henrietta és unokatestvére románcáról:

„Tudom, többről van szó, mint holmi délelőtti tisztelgő látogatásról egy nagynéninél... de jaj mindkettőjüknek, ha döntő fontosságú kérdés elé kerülnek, amelyhez szilárd elhatározás és erős lélek kell, és nincs abban a lányban annyi elszántság, hogy elhárítsa a bebeszólást, még ilyen semmisségben sem, mint ez az eset. [...] A túlságosan engedékeny, határozatlan jellemben az a legfőbb rossz, hogy még abban sem lehet megbízni, ha valami befolyás érvényesül nála. Az ember sohasem lehet bizonyos benne, vajon a jó befolyás tartósan hat-e. Bárki megingathatja; aki hát boldog akar lenni, legyen állhatatos” (Austen 2016: 91).

Ehhez kapcsolódva még fontos említést tenni arról a jelenetről, mely során Anne és Harry Harville a regényirodalmi jártasságukra támaszkodva igyekeznek amellet érvelni, miért a saját nemük az állhatatosabb (Austen 2016: 239). Ez a jelenet azért is annyira releváns, mert szépen reprezentálja a kor azon jellegzetességét, hogy a nők főként csak tárgyai voltak az irodalmi és az esztétikai élet-

nek. Ritkábbak voltak a női szerzők, főként azok, akik nem álnéven publikáltak, így a férfi nem látásmódja dominált. Mindezt az teszi szignifikánsabbá, hogy maga Jane Austen is *Egy hölgy* megjelöléssel publikálta regényeit (Séllei 2015: 13). Másrészt itt a női és a férfi állhatatosságról szóló nézetekhez fűződő viszonyát úgy tárja az író az olvasói elé, hogy közben nem esik át a másik végletbe, hiszen Anne kijelenti, nem gondolja úgy, hogy az állhatatosság csakis a nők jellemvonása, majd pár oldallal később Frederick levele is ennek a bizonyítéka (Austen 2016: 240–243). Ezzel is éreztetve, hogy ez az utolsó befejezett és talán egyben a legkiforrottabb regénye az írónőnek.

A romantika kora az a korszak, amikor a boldogság fogalma elnyeri azt a jelentését, amely a mai napig meghatározó. A boldogságetikák Kant utáni válságától kezdve egyértelművé válik, hogy az erényes élet nem feltétlenül vezet el a boldogsághoz, ami még jelentőségteljesebbé teheti azt, hogy Austen hősnője jelleméből fakadóan összekapcsolja a boldogságot és az erényes életet. Fiatalon azt hiszi, az a jó döntés, ha lemond szerelméről, de idővel szembesülnie kell azzal, hogy ebben a helyzetben nem volt kellően állhatatos: nem volt lojális Frederickhez, a hozzá fűződő gyengéd érzelmeihez és azon elhatározásához, hogy vele akarja leélni az életét. Anne karakterén keresztül bemutatja Austen, hogy ha egy nagyon is mérvadó döntés esetében nem vagyunk erényesek, az hosszan tartó boldogtalansághoz vezethet. Anne nyugodtsága, ami a regény első felében jellemző rá, azonban nem tévesztendő össze a passzivitással: ez a gyászoló, fásult állapot szándékosan kihangsúlyozott következménye annak, hogy elveszítette a szerelmét (Duffy 1954: 284). A későbbiekben Louisa lesz az élő példa arra, hogy olykor a túlzott állhatatosság sem éppen a legjobb. A lány nem hallgatva senkire, leugrik egy magas lépcsőről a sétány kövére, ahol súlyos fejsérülést szenved (Austen 2016: 112–113). Nála a túlzott állhatatosság átcsap makacsságba, amikor annyira kitart a veszélyes látásmódja mellett, hogy meg sem hallgatja mások józanabb tanácsait. A balesete viszont, amennyire szerencsétlen esemény, annyira szerencsés is, hiszen ez kiváló lecke számára, hogy a jövőben megfontoltabbá váljon.

Itt egy újabb felvetést idézek MacIntyre-től: Austen „mélyen gyanakvó a kedvességgel szemben, ami eltakarja, hogy hiányzik belőle az igazi barátságos érzület” (MacIntyre 1999: 322). Az író szerint a kedvesség mint erény igazából egy valódi erénynek, a szeretetreméltóságnak csak a mása. Ezt akképpen bontja ki MacIntyre, hogy a kedvesség erényének gyakorlásához Austen szükségesnek tartotta, hogy az adott ember bizonyos valós érzelmeket birtokoljon (MacIntyre 1999: 246–247). Anne-nél is azt fedezhetjük fel, hogy a kedvessége és a jóindulata a szeretetreméltóság erényén alapszik: részben ez emeli ki a többi Elliot közül, és ez az, ami által a számára keserédes dolgokban is meg tudja látni a pozitívumot. Maradva az előző incidensnél: miután Anne segít mindent elrendezni Louisa szüleinek, hogy megsérült lányukhoz siessenek, a kihalt Musgrove-

házat abban a reményben hagyja el, hogy amint Louisa és a kapitány eljegyzik egymást, ismét megtelik majd étellel a hely (Austen 2016: 126–127). Ez is az önzetlenségét mutatja számunkra: bár tudja, az ő szívét össze fogja törni ez a házasság, örömmel tölti el, hogy másoknak boldogságot okoz majd. Itt említem még azt, hogy Anne szentül hiszi, hogy Frederick nem saját akaratából került egy szerelmi sokszög közepébe, hanem szimplán hízeleg neki, hogy ennyire rajonganak érte a fiatal lányok (Austen 2016: 85). Annak ellenére, hogy nem esik jól Anne-nek mások találgatásait hallgatnia, vajon melyik Musgrove lány mellett fog végül lehorgonyozni a szerelme (Austen 2016: 95), végső soron inkább amiatt aggódik, nehogy túlságosan sérüljenek a fiatalok (Austen 2016: 81). Ezek alapján egyértelműen kiütözik, hogy Anne mások boldogságát rendre a sajátja elé helyezi akkor is, ha ez lemondásokkal jár számára. Ezt bizonyítja az is, hogy képes egész este zongorázni, amíg a többiek táncolni szeretnének (akkor is, ha így végig kell néznie, ahogy a szerelme mással bájol). Úgy van vele, ha már saját gyászoló szívét nem tudta Frederick elvesztése után meggyógyítani, legalább Benwick kapitánynak segítsen, hogy a fiatal férfik ne járjon hasonlóan.

MacIntyre arra is kitér, hogy Austen hősnőinek részben azért a célja egy meghatározott jellegű házasság egy meghatározott jellegű házastárssal, mert a saját megítélésük szerinti jó cselekedeteket a megvalósult házasságaikon belül igyekeznek beteljesíteni (MacIntyre 1999: 320–322). Azt is állítja, hogy „Jane Austen számára az erények próbaköve egy bizonyosfajta házasság, sőt egy bizonyosfajta tengerésztiszt (azaz egy bizonyosfajta angol tengerésztiszt)” (MacIntyre 1999: 251). A *Meggyőző érvek* az az Austen-regény, amelyre leginkább igazak MacIntyre szavai, hiszen nemcsak Frederick, hanem két jó barátja és sógora is kiváló példái a szilárd jellemmel rendelkező tengerésztiszteknek. Ráadásul a regény egyik központi dilemmája az: vajon odadobhatja-e magát egy fiatal arisztokrata lány egy nincstelen tengerésztisztnak. Austen, mintha mérlegre helyezné az enervált arisztokratákat és az aktív tengerésztiszteket, egyértelműen az utóbbiakat tartja becslendőbbnek.

5. Újra megismerés mint fontos motívum a *Meggyőző érvek*ben

A regényben egy ideig azt sugallja Austen, hogy Anne Benwick kapitány mellett köt ki, Louisa pedig Frederick oldalán. Ha nincs Louisa balesete, Benwick jó eséllyel valóban megkéri Anne kezét, de Frederick inkább maradna egyedül, mintsem olyat vegyen el, aki a szemében sohasem érhet fel Anne-hez. A férfi azáltal szembesül azzal, hogy sohasem tudna mást szeretni, hogy minél több időt töltenek ismét együtt, annál inkább felfedezi újra azokat az erényeket, amelyek nyolc és fél évvel korábban is megbabonázták. Ekkor az érzelmeiket kordában tartva ismét meg kell ismerniük egymást, amihez az is hozzátartozik, hogy a másik változásait is belátják. Úgy, mintha egymásnak is tükröt tartanának, amelyben saját magukat

tisztábban látják, mint valaha. Úgy maradtak meg a másik emlékezetében, ahogy nyolc és fél évvel korábban elváltak, így azt követhetjük végig, miként lépésről lépésre – távolságtartásuk miatt kifejezetten lassan haladva – megtapasztalják, mi-
ben más egykori kedvesük. Bár az Austen-regények középpontjában általában az áll, miként ismeri meg jövőbeni kedvesét a főhősnő, és általa, valamint a bonyo-
dalmaknak köszönhetően hogyan kerül önmagához is közelebb, ez az egy könyv mégis más: itt az önmegismerés mellett újra megismerésről van szó.

Akármilyen öntudatosak is legyünk, sokszor csak akkor vagyunk képesek arra, hogy belássuk, mennyit változtunk, ha olyan emberekkel találkozunk, akik régen fontosak voltak számunkra, de idővel elidegenedtek tőlünk; vagy ha olyan környezetbe kerülünk, ahol egykor sok időt töltöttünk, viszont ez már nem aktív színtere az életünknek. Anne és Frederick esetében pedig azt láthatjuk, hogy azáltal, hogy felelevenítik magukban a múltban történt eseményeket, tisztábban látják a jelenüket is és azt, hogy milyen jövőt akarnak közösen építeni. Azonban ha fel is ismerik mindezt, nem egyszerű közölni ezt a másikkal.

Itt néhány gondolat erejéig Arisztotelészre támaszkodom. Arisztotelész és Austen között analógiát láttatni nem új dolog: maga MacIntyre is úgy véli, az író „arisztotelészi módon becsüli a gyakorlati bölcsességet” (MacIntyre 1999: 320–322). Jelen esetben viszont Arisztotelésznek nem a morális gondolatai lesznek mérvadóak, hanem a *Poétika* című írása, ahol a tragédia egyik legfőbb eseményeként határozza meg a felismerést (Arisztotelész 1997: 16), pontosabban bizonyos emberek felismerését (Arisztotelész 1997: 23), ami szintén fontos a regényben. „A felismerés, mint neve is jelzi, a tudatlanságból a tudásba való átváltozás, amely a boldogságra vagy a szerencsétlenségre rendelt emberek öröme vagy fájdalmára következik be” (Arisztotelész 1997: 23). A felismerésnek az Arisztotelész által felsorolt különböző fajtái közül azt emelem ki, amikor valaki emlékezés révén valamilyen megindító dolgot látva jut el az identifikációhoz (Arisztotelész 1997: 32). Ilyesmit tapasztal Frederick, amikor Louise balesetét követően Anne az, aki összeszedve minden erejét, nagyobb lélekjelenlétet tanúsít, mint bárki más a társaságból (Austen 2016: 114), így – mint jó párszor a regényben – pozitív értelemben kiemelkedik a környezetében lévő személyek közül. Az, ahogyan koordinálja a helyzetet, közelebb hozza őket a kapitánnyal, aki ezek után nem rest kijelenteni: Anne-nél senki sem alkalmasabb arra, hogy ott maradjon ápolni a sérültet, amíg ő a fiatalabb Musgrove lányt hazaviszi, és közli a szülőkkel a rossz hírt (Austen 2016: 117). Anne igazán ekkor realizálja, hogy nincs még minden veszve számukra, hiszen a férfi a múltat idéző izgatottsággal és gyöngédséggel fordul hozzá (Austen 2016: 117), majd úgy válik el Fredericktől, hogy még ha szerelmeseknek nem is lehetne nevezni őket, de barátoknak igen (Austen 2016: 121). Tehát az a tévhite, hogy örök elidegenedésre vannak kárhozhatóak, feloldódni látszik, még ha az egymásra találásuk nem is halad valami gyorsan. Ez egyrészt azért van, mert előbb meg kell érteniük, ennyi év után

miként viszonyuljanak a másikkhoz, valamint azért, mert mindkettőjük számára van más lehetséges jövőbeni partner.

A regény első felében Louisa az, akiről mind Anne, mind pedig a környezetük azt hiszi, hogy Frederick felesége lesz a jövőben, majd idővel Mr. Elliot mutat nagy érdeklődést Anne iránt. Az utóbbi személy esetében is újra megismerésről van szó, hiszen Mr. Elliotot korábbi házassága miatt kitagadja családjá, de mire Anne csatlakozik nővéréhez és apjához Bathban, az özvegy unokabátyja ismét közkedvelt vendég náluk. Az első rövid találkozás során csak annyit könyvel el Anne, hogy apja halála után úriemberhez kerül a birtokuk (Austen 2016: 110), majd azt a következtetést vonja le, hogy értelmes, művelt férfi, sőt tévesen az a benyomása támad, hogy még akár Frederickéhez is felérhet a modora (Austen 2016: 146–147). Annak ellenére, hogy nem mindenben egyezik a véleményük, és nem is tud Frederick helyébe lépni Anne szívében unokabátyja, Lady Russell mellett az ő társaságát keresi a leggyakrabban Bathban. Ráadásul ez egy olyan frigy lenne, amelyre nyugodt szívvel áldását adná a barátnője is, aki szeretné, ha anyja helyébe lépne Anne mint a jövőbeli Mrs. Elliot (Austen 2016: 164). Azonban Anne egy idő után megérzi, hogy a férfi nem teljesen őszinte. Nagyobb bizalmat szavaz azoknak, akik bár olykor felületesen és elsietve nyilvánulnak meg, mégis őszinték, mint a Mr. Elliot-féléknek, akiknek még véletlenül sem botlik meg egy alkalommal sem a nyelvük, és mindig érezhetően vigyáznak arra, hogy mit mondanak. Ráadásul a férfi látványosan ugyanolyan arcát mutatja mindenki felé. Egyik taktikai hibája Anne meghódítása és Mrs. Clay elcsábítása során, hogy bőszen szidja az utóbbi jellembeli hibáit Anne-nek, és kijelenti, hogy tudja, Sir Walter Elliot vagyona fája a nő foga, mégsem fejezi ki semmilyen formában ellenérzését, amikor egy helyiségben van Mrs. Clay-el (Austen 2016: 165). Majd Mrs. Smith is felnyitja Anne szemét: beszámol neki Mr. Elliot sötét múltjáról és arról, hogy milyen hátsó szándék miatt közeledik az Elliot családhoz (Austen 2016: 205–215). Ettől kezdve olyannak látja unokabátyját Anne, amilyen igazából: tolakodónak és erőszakos modorúnak (Austen 2016: 216). Mr. Elliot újra megismerése tehát a regény végére datálható csak: addig Anne a homályban tapogatózik, még ha kiváló emberismerő képességének hála sejti is, hogy nem szabad feltétlenül megbíznia a férjében.

Amilyen lassú mederben folynak az események a regény első két harmadában, olyannyira felgyorsul minden az utolsó harmadra, ez a gyorsuló folyamat pedig elvezet minket a regény csúcspontjához: Frederick leveléhez. Az a sok kimondatlan érzelem, amelyről legfeljebb sejtésünk lehetett, egy hosszú levél formájában kimondódik. Az utolsó ösztönző dolog, amire szüksége van a férfinak ahhoz, hogy megírja a levelet, az, hogy fiútanúja Harville kapitány és Anne beszélgetésének a nők és a férfiak állhatatosságáról. Ahogy Frederick hallgatja a szavaikat, azzal párhuzamosan írja a levelét (Austen 2016: 236–241). Austen itt egy érdekes megoldást alkalmazott: Anne és Harville kapitány diskurzusa látszó-

lag a két beszélgetőpartner között zajlik, de igazából Anne és a tőle nem messze ülő Wentworth a főszereplői (Duffy 1954: 287). Egyes kritikák a regény ezen részét a világirodalom egyik legszebb jelenetének tartják (Shields 2007: 219).

„Képtelen vagyok hallgatni. Szólnom kell magához, a rendelkezésemre álló módon és eszközzel. Belém hasít, amit mond. Kétség és remény közt gyötrődöm. Ne mondja, hogy elkéstem, hogy örökre elszálltak oly drága érzései. Hadd kínáljam fel ismét magamat és szívemet, mely ma sokkal inkább a magáé, mint volt akkor, mikor nyolc és fél esztendővel ezelőtt majdnem összezúzta. Ne állítsa azt, hogy a férfi hamarabb felejt, mint a nő, hogy szerelme hamarabb kihül. Soha nem szerettem mást, csak magát. Talán igazságtalan voltam, gyöngé és sértődött, bizonyosan, de állhatatlan soha. Maga, egyes-egyedül maga hozott engem Bathba. Csak magára gondolok, csak magáért tervezek – hát nem tudja? Lehetséges, hogy nem fogta fel vágyaimat? Nem vártam volna ki ezt a tíz napot, ha úgy tudnék olvasni érzelmeiben, mint amennyire hitem szerint maga belátott az enyéimbe. Most alig tudok írni. Minden pillanatban hallok valamit, ami levesz a lábamról. Halkra fogja a hangját, ám én ennek a hangnak minden árnyalatát ismerem, és nem veszítek el egyetlen szótagot sem abból, amit más meg se hallana – jóságos, nagyon, túlságosan is kiváló teremtés! Igen, valóban igazságosan ítél meg bennünket. Hiszi, hogy a férfiakban is van igaz ragaszkodás és állhatatosság. Higgyc há, hogy forrón és megingathatatlanul ez él bennem. [...]

Mennem kell, s nem dőlt el a sorsom; de visszatérek ide, vagy követem a társaságukat, mihelyt tehetem. Egyetlen szó, egy tekintet elég nekem, s tudni fogom, ott leszek-e ma este édesapja házában, vagy nem lépem át a küszöbét soha” (Austen 2016: 242–243).

Amikor közvetlen ezután találkoznak, számos dolgot tisztáznak, és Frederick belátja, hogy saját maga volt a legnagyobb ellensége (Austen 2016: 246–253). Ez is utal arra, hogy miként újra megismerik egymást, önmaguk szembesítésén is keresztül kell menniük, és hogy Wentworth kapitány sokáig tagadásban élt. Valószínűsíthetjük, hogy a boldogságukat jobban értékeli, mintha nyolc és fél évvel korábban Anne azonnal igent mondott volna a lánykérésre; hiszen már tudják, milyen a másik nélkül élni, és hogy együtt kell lenniük. Ahhoz, hogy újra rátaláljanak egymásra, és jobban szeressék egymást, mint valaha, előbb el kellett vesztíteniük egymást. A külön leélt éveket sohasem kapják vissza, de azok az együtt töltött napjaikat még fontosabbá és becsesebbé tehetik.

A helyzet ironiája, hogy míg nyolc és fél évvel korábban Frederick nem volt elég rangos és vagyonos ahhoz, hogy elvehesse Anne-t, ekkor Sir Walter az, aki csak a töredékét tudja kifizetni lánya örökségének (Austen 2016: 254). Ez is szé-

pen alátámasztja a regény egyik legfőbb üzenetét: mennyivel becsülendőbb és olykor sikeresebb is tud lenni egy aktív tengerésztiszt, mint egy enervált baronet. Anne-t, hűen önmagához, nem a vagyonának hiánya zavarja, hanem az, hogy férje nem jut általa olyan rokonokhoz, mint amilyeneket megérdemelne (Austen 2016: 257).

Mindezek fényében elkönnyvelhetjük, hogy egyes személyeket és azt a boldogságot, amelyet a velük való együttlét nyújt számunkra, csak azután vagyunk képesek igazán megbecsülni és gondosan ügyelni rájuk, miután már egyszer elvesztettük őket, majd szerencsésen (még ha áldozatok árán is) visszakaptuk őket.

Irodalomjegyzék

- Antal Éva 2019. „Ladies and Gentle(wo)men” – Mary Wollstonecraft az úrinő neveléséről. In: Tánczos Péter (szerk.): *Női reprezentációk*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 30–40.
- Arisztotelész 1997. *Poétika*. In: Arisztotelész: *Poétika, Kategóriák, Hermeneutika*. Budapest, Kossuth Kiadó. 5–59.
- Austen, Jane 2016. *Meggyőző érvek*. Szeged, Lazi Könyvkiadó. 2016.
- Duffy, Joseph M. Jr. 1954: *Structure and Idea in Jane Austen's „Persuasion”*. University of California Press.
- Hopkins, Robert 1987. *Moral Luck and Judgment in Jane Austen's Persuasion*. In: *Nineteenth-Century Literature* 42/2. University of California Press. 143–158.
- Lord Shaftesbury (Anthony Ashley Cooper) 2008. *Sensus Communis – Esszé a szellem és jó kedély szabadságáról (Levél egy barátjához)*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.
- MacIntyre, Alasdair 1999. *Az erény nyomában* (Ford. Bíróné Kaszás Éva). Budapest, Osiris Kiadó.
- Pinch, Adela 1993. *Lost in a Book: Jane Austen's „Persuasion”*. In: *Studies in Romanticism* 32/1. The John Hopkins University Press. 97–117.
- Rousseau, Jean-Jacques 1997. *Emil, avagy a nevelésről*. Budapest, Papyrusz Book Kiadó.
- Sélei Nóra 2015. ...s írni kezd – A női hang megjelenése az angol irodalomban. In: Sélei Nóra: *Lánnyá válik, s írni kezd – 19. századi angol írónők*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 11–26.
- Sélei Nóra 2019. A Női test és a nő „megtettesülése” Mary Wollstonecraft A Nő Jogainak Védelmében (1792) című esszéjében. In: Tánczos Péter (szerk.): *Női reprezentációk*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 16–29.
- Shields, Carol 2007. *Jane Austen*. Budapest, Ulpius-ház könyvkiadó.

- Walzer, Arthur E. 1995. Rhetoric and Gender in Jane Austen's *Persuasion*. In: *College English* 57/6. National Council of Teachers of English. 688–707.
- Wollstonecraft, Mary 2003. A nő jogainak védelmében (1792) Részletek. In: Péter Ágnes (szerk.): *Angol romantika: Esszék, naplók, levelek*. Budapest, Kijárat Kiadó. 79–101.
- Wollstonecraft, Mary 1787. *Thoughts on the Education of Daughters*. London, Printed for J. Johnson.

Hajdú-Bihar megyei kulturális és kreatív gazdaságot fejlesztő programok adatbázisa¹

1. Bevezetés

A 2021. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott kutatásom témája a helyi szellemi, épített és természeti örökségen alapuló kulturális gazdaságfejlesztés. A kutatásban foglalkozom a Hajdú-Bihar megyében fellelhető, kulturális alapú gazdaságfejlesztést működtető kezdeményezések motivációival, társadalmi felelősségvállalásával, hálózatosodási hajlandóságával és települési beágyazottságával. E négy szempont alapján elemzek hat kiemelten jól működő, példa értékű esetet. Az empirikus kutatás második felében pedig a megyében található kulturális és kreatív gazdaságot fejlesztő programok adatbázisát készítettem el.

2. Elméleti háttér

A szellemi, épített és természeti örökség fogalmát érdemes definiálnunk. Míg angol nyelvű szakirodalmak megfogható (tangible) és megfoghatatlan (intangible) örökség között tesznek különbséget (Munjery 2004), addig magyar vonatkozásban magyar világörökségi helyszínekről és szellemi kulturális értékekről beszélünk. A megfogható örökség kategóriájában eddig 4 elismert természeti örökség (Aggteleki-karszt, Hortobágyi Nemzeti Park, Fertő kultúrtáj, A tokaji borvidék), valamint 4 épített szerepel (Budapesten a Duna két partja, a Budai Várnegyed és az Andrásy út; Hollókő, azaz a hagyományőrző palóc falu; Pannonhalmi Bencés Főapátság; Pécsi ókeresztény sírkamrák) (Csorba 2017). Szellemi kulturális örökség tekintetében 31 értékről számolhatunk be (Szellemi Kulturális Örökség Magyarországon honlap, 2019). Többek között ide tartozik a Mohácsi busójárás, a Matyó népművészet és a Táncházmozgalom is. Ezeket fogja össze és egészíti ki más kategóriákkal a Hungarikum, a magyarság csúcsteljesítményét jelölő gyűjtőfogalom, melynek 8 kategóriájába több mint 70 értéket tudunk besorolni (Hungarikumok Gyűjteménye, Magyar Értéktár honlap, 2019). Nemzeti szinten folyamatosan bővülő kategóriák sorába sorolhatók a különféle értékek, melyek közül a mai napig 6631 került elismerésre (Hungarikumok Gyűjteménye, Magyar Értéktár honlap, 2019). Ezek az értékek kapcsolódó szolgáltatásokat hordozhatnak magukban egy nemzet

¹ A kutatást és a tanulmány elkészítését a Nemzeti Művelődési Intézet Tudományos ösztöndíjprogramjának „Közművelődési Ösztöndíj tudományos diákköri munkát végzők számára” alprogramja támogatta.

sámára, melyek hasznosítása nagy tudástartalmat jelent. Úgy termelhető bevétel egy település számára, hogy az értékekért eljönnek a fogyasztók (Csath 2018).

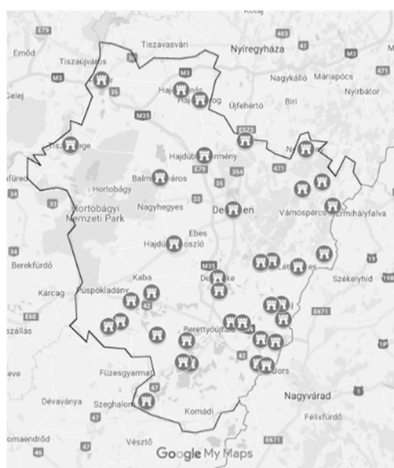
3. Hajdú-Bihar megyei kulturális és kreatív, gazdaságot fejlesztő programok adatbázisa

A fent említett gyűjtemény eseteit három fő kategóriába soroltam. Az eddig ismertetett jó gyakorlatok mellett olvashatók olyan ötletek, amelyekre alapozva új kreatív vagy kulturális gazdaságfejlesztéseket lehetne végezni. Természetesen nem minden településhez köthetők egyedi tulajdonságok vagy adottságok. A dokumentelemzés során kiderült, hogy több település honlapján hiányoznak tartalmak a Kikapcsolódás, a Kultúra és a Közösségeink menüpontok alatt. Ugyanakkor talá-lunk pozitív kicsengésű tartalmakat is. Váncsod honlapján a következő olvasható: „Noha sem az idegenforgalomnak, sem a falusi turizmusnak nincsenek hagyomá-nyai, a környező, részint érintetlen terület olyan értékeket rejt, melyek a jövőre nézve a fejlődés újabb perspektíváit nyújthatják a település lakosai számára”.

A lehetőségek mellett igyekeztem minél több megvalósult vagy rendszeresen megvalósuló programot összegyűjteni, azonban a megye nagyságát és a dolgotat terjedelmét figyelembe véve, a teljesség igénye nélkül tekintem át a főbb projekteket. Számszerűsítve megyei szinten több mint 140 működő és működtetésre érde-mes példát írtam össze. Szellemi örökségen alapuló projektekből 28 településen 68 esetet találtam (1. ábra), az épített örökség kategóriájában 41 településen 51 projektet (2. ábra), természeti örökségen alapuló kulturális gazdaságfejlesztési esetből pedig 28 településen 22 projektet sikerült feltárom (3. ábra).

1. ábra: Szellemi örökségen alapuló esetek Hajdú-Bihar megyében (saját szerkesztés).

2. ábra: Épített örökségen alapuló esetek Hajdú-Bihar megyében (saját szerkesztés).

3. ábra: Természeti örökségen alapuló esetek Hajdú-Bihar megyében (saját szerkesztés).

4. Szellemi örökségen alapuló programok

Szellemi örökségeink körébe számos dolgot sorolhatunk köszönhetően gazdag és nagy múltú kultúránknak. Az ország természeti adottságainak és az egykori paraszti életnek köszönhetően a gasztronómia területén felbecsülhetetlenül sok témát kínál nemcsak a megye, de az egész ország is. Ha országos viszonylatban vizsgálódunk, alaposabb kutatás nélkül is több fesztivál eszünkbe juthat, melyek egy-egy ételkülönlegesség köré szerveződnek. Bár maguk az ételek inkább az agrár- és az élelmiszergazdaság kategóriájába sorolandók, a köréjük szerveződő fesztiválok, hagyományőrző programok már szellemi örökségként is értelmezhetőek.

A fesztiválok szezonálisuknál fogva nem elsődleges területei a kulturális alapú gazdaságfejlesztésnek, de mégis ide sorolhatóak. Ha pedig társadalmi beágyazottságukat vesszük figyelembe, kimondottan jelentős szerepük van, ahogyan erről Saayman és Saayman (2006) is ír. A békéscsabai kolbászfesztiváltól kezdve a bajai halászléfőző rendezvényen, a kalocsai paprikafesztiválon, a karcagi birkafeőző programon, a szolnoki gulyásfesztiválon és a panyolai pálinkafesztiválon át az erdőbényei „Bor, mámor Bénye” elnevezésű fesztiválig számos más gasztronómiai ágazat megjelenik a fesztiváli tematikák palettáján. A megyeszékhelyi bor- és jazznapok, az édességfesztivál, a mangalicafesztivál, a pulykanapok, a Márton napi libalakoma egri borcsillagokkal, a Virágkarnevál és egyéb más programok mellett a Hajdú-Bihar megyére vonatkozó fesztiváli tematikákat az alábbiakban összesítettem, kiegészítve az egyéb szellemi örökségen alapuló lehetőségekkel (1. táblázat).

HOL?	MI?
Gasztronómiai tematikájú rendezvények	
Bakonszeg	Kemencés napok
Csökmő	Népi ízek versenye
Derecske	Disznótoros verseny
Esztár	Lecsófesztivál, Pogácsafesztivál, Disznótoros összeröffenés
Hajdúböszörmény	Hajdúsági disznótor, Ízek fesztiválja, Kemencés nap, Márton napi libator
Hajdúhadház	Hadházi káposztás napok
Hajdúnánás	Öhönfőző verseny
Kaba	Káposztás nap, Lecsónap
Komádi	Bihari ízek találkozója
Mezőpeterd	Burgonyafesztivál
Nagyrábé	Sárrét íze fesztivál
Pocsaj	Csigacsináló
Szentpéterszeg	Hurka- és kolbásztöltő fesztivál, Szüreti felvonulás
Egyéb szellemi örökségen alapuló rendezvények	
Biharkeresztes	BIHart művészeti fesztivál, Szüreti felvonulás és bál
Biharnagybajom	Lovasnap
Csökmő	Sárkánynap, Pásztortalálkozó
Földes	Vőfélytalálkozó
Hajdúböszörmény	Országos díjugrató és fogathajtó verseny, Országos cífraszűrős találkozó és hagyományörző nap, Hajdúhét, Bezermeni vigasságok
Hortobágy	Pusztai programok
Komádi	Körösmenti hagyományörző lovasnap
Körösszegapáti	Kun László fesztivál
Nagyrábé	Szüreti felvonulás
Pocsaj	Vőfélytalálkozó, Citerás találkozó, Fogathajtó és díjugrató verseny
Sárrétudvari	Aratónap, Lovasnap
Újiráz	Búcsú
Egyéb szellemi örökségen alapuló lehetőségek	
Biharkeresztes	Kézműves közösség

Debrecen	Kerámia, Mézeskalácsosság
Derecske	Szúrrátetés
Furta	Hímzés
Hajdúnánás	Szalmafonás
Komádi	Hímzés
Nádudvar	Fekete kerámia
Közmunkaprogramban működő, szellemi örökségen alapuló tevékenységek	
Biharkeresztes	Rongyszőnyeg- és száraztészta-készítés
Biharnagybajom	Gyékényfeldolgozás
Bojt	Seprűkötés és vesszőfonás
Földes	Varrottások, Földesi Portéka üzlet
Gáborján	Vesszőfonás
Hajdúnánás	Nánási Portéka üzletek
Kismarja	Fafaragás
Körösszegapáti	Lekvárok, Apáti Ízek üzlet
Nagyrábé	Papírfonás

1. táblázat: Szellemi örökségen alapuló programok a fesztiválok és a közmunkaprogramok kiemelésével (saját szerkesztés).

Az egyéb lehetőségek kategóriájában főként a Hajdú-Bihar megyei Értéktár kulturális örökség kategóriájában is szereplő elemeket látunk (Hajdú-Bihar megyei Értéktár), melyek között két hímzésminta is szerepel. Érdeemes átgondolni, hogy miért éppen a kalocsai és a matyó minta vált híressé az utóbbi években, milyen stratégiát alkalmaztak az imázs létrehozásakor. Jelen dolgozatnak ez nem témája, de Pozvai (2018) zalai vonatkozásban ír a kreatív iparról mint a hagyomány mai igényekre való formálásáról, ennek jegyében a furta és a komádi hímzés is felkarolandó lenne.

Érdekes lehet, hogy a 19. század közepétől elhíresült hajdúnánási szalmafonás ma ismét reneszánszát éli a településen. Népi iparművészek vezetésével készülnek a helyi motívumok, amelyek turisztikai jellegük mellett állami ünnepek alkalmával is megjelennek (vö. Hajdúnánási Hírek). Hasonlóképpen a debreceni mézeskalácsos kézművesség és a nádudvari keramikusság is több évre visszamenően jól működik. Vannak olyan települések, ahol a szellemi hagyatékként értelmezendő népi mesterségeket a közmunkaprogram segítségével próbálják újjáéleszteni. És mint minden területen, itt is vannak egyéni vállalkozók, akik a piaci igényeket egyénileg kívánják kiszolgálni, erre számos példa hozható. Végül pedig a többek között a Berettyóújfaluban is működő gazdaboltokhoz némileg ha-

sonlító biharkeresztesi kézműves közösség tevékenységét emelném ki. Míg az első olyan üzlet, ahol több termelő egymással összefogva értékesíti saját termékeit (Horváth 2007), addig az említett közösség egyénenként eltérő tevékenységű kézművesei és kistermelői összefogva vásárokat szerveznek, időnként egymás portékáit árulják, felajánlásokkal támogatják a helyi rendezvényeket, és gyakoriak a helyi közintézményektől vagy magánszemélyektől érkező megrendelések. Ezek alapján elmondható, hogy a közösségi szellem mellett a települési beágyazottság, a hálózatosodás és a társadalmi felelősségvállalás is megjelenik a közösség tevékenységében.

5. Épített örökségen alapuló programok

Az épített örökségeken alapuló kreatív vagy kulturális alapú gazdaságfejlesztés számos lehetőséget rejt, ezt a lista hosszúságából is jól láthatjuk (2. táblázat). Azonban ha az első kategóriában szereplő tájházakat vesszük szemügyre, elmondható, hogy ugyan az Országos Tájházszövetség közrefogja őket, így a hálózatosodás lehetősége adott, sok ház tevékenységek és programok nélkül üresen áll, azaz a gyakorlatban nem működik. A kastélyok egy részéről ugyanez mondható el. Van, amelyik elhagyatottan áll, és vannak, amelyekben köznevelési és közoktatási intézmények, pszichiátriai intézetek, időotthonok üzemelnek, így ezek kevésbé tartoznak a lehetőséget nyújtó épített örökségek közé.

HOL?	MI?
Tájat bemutató vagy emléket állító házak	
Álmosd	Kölcsey Emlékház
Bakonszeg	Bessenyei György Emlékház
Báránd	Tájgyűjtemény, Múltunk Háza, Koroknai Porta
Biharkeresztes	Csicsóka Tájház
Bojt	Galambdúcos Bojti Porta
Csökmő	Tájház
Debrecen	Tímárház
Derecske	Tájház
Furta	Tájház
Hajdúböszörmény	Tájházak, Népi Hajdúház
Hajdúdorog	Tájház
Hajdúnánás	Hajdúház és Kovácsműhely
Hajdúszoboszló	Tájház
Hosszúpályi	Tájház
Kismarja	Tájház

Létavértes	Tájház
Monostorpályi	Tájház
Nagyrabé	Tájház, Mezőgazdasági Hagyományok Gyűjteménye
Nyíradony	Tájház
Nyírmártonfalva	Falumúzeum
Pocsaj	Tájház
Polgár	Archeopark
Sárrétudvari	Helytörténeti kiállítás
Szentpéterszeg	Zsellérház
Tetétlen	Barcsa János Helytörténeti Gyűjtemény és Tájház
Tiszacsege	Zsellérház
Kastélyok, kúriák	
Ártánd	Hodossy-kastély
Balmazújváros	Semsey-kastély
Esztár	Erdődy-kúria
Hosszúpályi	Zichy-kastély
Létavértes	Lédig-kúria
Nagykerek	Bocskai-kastély
Nagyrabé	Füsti-kastély, Des Echerolles-kastély
Nyíracsad	Vécsey-kúria
Nyírábrány	Eördögh-kastély
Szerep	Kornis-kastély
Téglás	Degenfeld-kastély
Tépe	Préposti-kastély
Tiszacsege	Vay-kastélyszálló
Zsáka	Rhédey-kastély

2. táblázat: Épített örökségen alapuló programok a tájházak és a kastélyok kiemelésével (saját szerkesztés).

Továbbá a táblázatban nem szereplő monostorpályi hármastábor, a debreceni Zsuzsi erdei vasút, a gáborjáni földvár, a berettyóújfalui zsinagóga, valamint az ártándi Kamarás vendégház is ide sorolandó, mely utóbbi példájára több hasonló projekt valósult meg főként a Dunántúlon, a Balaton környékén. Az egyéni vállalkozásnak számító ötlet lényege, hogy régi parasztházakból vendéglátó szálláshelyeket alakítanak ki. A megyében ennek – a turizmus hiánya miatt – kevésbé van létjogosultsága, ahogyan települési beágyazottságra, hálózatosodásra vagy társadalmi felelősségvállalásra való hajlandósága sem jellemző.

6. Természeti örökségen alapuló programok

Bár kétségtelenül fontos szerepet játszik a térségben a mezőgazdaság és a növénytermesztés, úgy tűnik, mégsem ebben a kategóriában a legtermékenyebb Hajdú-Bihar megye (3. táblázat).

HOL?	MI?
Növények	
Derecske	Almás kert
Körösszakál	Homoktövis-
Létavértes	Tormaültetvények
Tetétlen	Chilifarm
Vámospércs, Újléta, Létavértes, Kokad Álmosd, Bagamér	70 km-es tormaút
Vekerd	Bazsarózsa kertészet
Termálfürdők, gyógyfürdők, strandfürdők	
Balmazújváros	Kamilla gyógy-, termál és strandfürdő
Berettyóújfalu	Bihar termáliget
Debrecen	Aquaticum
Földes	Termálfürdő
Hajdúböszörmény	Bocskai gyógyfürdő
Hajdúdorog	Városi strandfürdő
Hajdúnánás	Gyógyfürdő
Hajdúszoboszló	Hungarospa
Kaba	Strandfürdő
Nádudvar	Strandfürdő
Polgár	Városi strandfürdő
Püspökladány	Gyógyfürdő
Tiszacsege	Termálstrand

3. táblázat: Természeti örökségen alapuló programok: a növénytermesztés és a termálfürdők kiemelésével (saját szerkesztés).

A felsorolt projektek többségét inkább a magánvállalkozói forma jellemzi, csakúgy, mint a bihartordai meggyültetvényt, a nádudvari tej- és húskészítményeket előállító céget vagy a sárrétudvaribeli Hajnal Tejmalom. Az ok, amiért ezek nem kerültek be az összefoglaló táblázatba, az, hogy ezek a vizsgált hipotézisek egyik pontjához sem illeszkednek, míg például a derecskei gyümölcsös és a belőle kinőtt DÉR Juice rendszeresen támogat gyermek- és ifjúsági programokat, helyi települési eseményeket. A települési beágyazottság megjelenése mel-

lett pedig a társadalmi felelősségvállalásra is nagy hangsúlyt fektet gyümölcsös-kerti ismeretterjesztő interaktív programjai révén.

Hajdú-Bihar térsége messze híres a gyógyvizeiről. Számos – betegségek gyógyítására és megelőzésére alkalmas – strandfürdő található ezen a területen. Értethető, hogy emiatt mindenképp természeti örökségként tekinthetünk rá, azonban felmerül a kérdés, mitől válhat ez kreatív vagy kulturális gazdaságot támogató ágazattá. Manapság a fürdők alaptevékenységükön kívül más programelemekkel színesítik kínálatukat, melyekkel forgalmukat is növelni tudják, illetve a szезont is meg tudják nyújtani általuk. A programok között szerepelnek kézműves foglalkozások, néptáncbemutatók, népdalkörök fellépései és sok egyéb kulturális esemény, melyekhez nem ritka, hogy helyi vagy környékbeli csoportokat kérnek fel, ezzel is erősítve a települési beágyazottságot.

A fenti két kategórián kívül megemlítendő még a Debrecen-Bánkon található Bemutatóház és Arborétum, valamint az ártándi és a szentpéterszegi horgászto mint természeti örökségen alapuló, rendezvényeknek is otthont adó lehetőségek.

7. Összegzés

A kutatás során 103 olyan kezdeményezést gyűjtöttem össze és kategorizáltam, amelyekre lehet kulturális alapú gazdaságfejlesztési programot építeni. Ezek különböző fejlettségi szinten állnak: vannak olyanok, amelyekben látható a lehetőség, és vannak olyanok is, amelyek már kiforrott és megvalósult elképzelések. A térségben szép számmal sikerült szellemi értékre példákat összegyűjteni, így elmondható, hogy kulturális szellemi értékekben bővelkedik Hajdú-Bihar megye, amire érdemes a jövőben alapozni. Ennek egyik legfőbb előnye az, hogy a szellemi értékek fenntartása és fejlesztése a legköltséghatékonyabb a három kategória közül, hiszen itt semmilyen ingatlant vagy természeti képződményt nem kell fenntartani, csupán szellemi hagyatékként megőrizni.

Irodalomjegyzék

Csath Magdolna 2018. A kultúra mint társadalmi tőke és versenyképességi tényező. In: *SZÍN Közösségi Művelődés. A Nemzeti Művelődési Intézet folyóirata. Kulturális gazdaságfejlesztés* 23/3. 4–9.

Csorba György 2017. Magyarországi világörökségi helyszínek. *Infojegyzet.* 2017/77. http://www.varosrehabilitacio.net/new/pdf/kreativ_gazdasag.pdf

Horváth Gergő (szerk.) 2007. *Közvetlenül földről az asztalra, termelőtől a vásárlóhoz.* Tudatos Vásárlók Egyesülete.

<https://tudatosvasarlo.hu/attachment/file/99/Kozvetlenul.pdf>

Hungarikumok Gyűjteménye. *Magyar Értéktár.*

<http://www.hungarikum.hu/hu/szakkategoria>

- Munjery, Dawson 2004. Tangible and Intangible Heritage: from difference to convergence. In: *Museum International* 56/1–2. 12–20.
- Pozvai Andrea 2018. Kreatív ipar, hagyomány új köntösben. Zalai Népi Design Stúdió, a Zala Megyei Népművészeti Egyesület alkotóközössége. In: *SZÍN Közösségi Művelődés. A Nemzeti Művelődési Intézet folyóirata. Kulturális gazdaságfejlesztés* 23/3. 59–63.
- Saayman, Melville–Saayman, Andrea 2006. Does the location of arts festivals matter for the economic impact? In: *Papers in Regional Science* 4. 569–584.
- Szellemi Kulturális Örökség Magyarországon.
<http://szellemikulturalisorokseg.hu/?menu=fooldal>

A fenséges és az absztrakció fogalmának vizsgálata a (poszt)modern képzőművészet tükrében¹

1. Bevezető

A modernség művészetében a fenséges mint esztétikai minőség meghatározó szerepet tölt be, az absztrakció pedig szintén a modern művészet egyik elemi alkotórésze. Dolgozatomban e két fogalmat, a fenséges és az absztrakció fogalmát kívánom felvázolni, összehasonlítani és összekapcsolni, kitekintve néhány 20. századi absztrakt képzőművészeti alkotásra, melyekben felfedezhető a fenséges minősége.

A fejezetekben igyekszek kitérni Edmund Burke és Immanuel Kant fenségesről, illetve szépről alkotott elméleteire, rávilágítva az elméletek közötti analógiákra és differenciákra egyaránt, ezt követően pedig röviden felvázolom Wilhelm Worringer absztrakcióról és beleérzésről szóló elméletét arra a hipotézisre támaszkodva, hogy az előbbi két minőség – tudniillik a fenséges és a szép – hasonlóságokat mutat Worringer utóbbi két fogalmával. A szép minőségét a beleérző, a fenségest pedig az absztrakciós hajlamhoz közelítem. Mindenekelőtt a fenséges fogalmát vizsgálva bontom ki ezt az alapfelvetést, minthogy elsősorban a képzőművészet felől vizsgálom a művészet és az esztétika (poszt)modern kori problematikáit, és úgy gondolom, hogy a fenséges minősége a modern, illetve kortárs képzőművészetben meghatározóbb helyet tölt be a szépségnél. Ezt a következő fejezetekben fejtem ki, addig is azonban röviden kitérek arra, honnan merítettem a témaválasztás ötletét.

Jean-François Lyotard, 20. századi francia filozófus *A fenséges és az avantgárd* című munkájában Barnett Newman alkotásaira, illetve a festő *The Sublime is Now* (A fenséges most) nevezetű esszéjére támaszkodva fejti ki a fenséges és az avantgárd összefüggését (Lyotard 1995). Lyotard röviden sorra veszi az olyan gondolkodókat, akik foglalkoztak a fent említett esztétikai minőség fogalmával – mint például Longinosz, Burke és Kant –, továbbá említ olyan összefüggéseket, mint például a fenséges és a kapitalista piacgazdaság kapcsolata. Azonban – minthogy írásomban elsősorban esztétikai, illetőleg művészetfilozófiai témákat érintek, és a példaként hozott műalkotásokat is elsősorban e szempontok szerint vizsgálom – ez utóbbi kapcsolatok tárgyalását itt nem tartom relevánsnak.

¹ Jelen tanulmányban terjedelmi korlátok miatt nem térhettem ki olyan témákra, összefüggésekre, amelyeket az azonos című OTDK-pályamunkámban feldolgoztam, mint például a művészet végének kérdése; a művészet „filozofálódása”, azaz önmagára való rákérdezése; a művészet fogalmának megváltozása, autonómmá válása; az alkotások nyitottsága stb.

Liotard említett szövegében az avantgárdról írva alapvetően tehát Newman esszéjére és festészetére támaszkodik, én azonban dolgozatomban az avantgárd fogalma helyett az absztrakció fogalmával foglalkozom, illetve e fogalom és a fenséges kapcsolatával. Avantgárdnak ugyanis azon 20. század első felében fellépő művészi tendenciákat nevezem, melyeknek képviselői tudatosan akartak radikálisan elszakadni az addigi hagyományoktól, utat törve valami új felé (például futurizmus, kubizmus dadaizmus stb.). A Lyotard által említett Newman-művészet ennél némileg később bontakozott ki, munkássága így sokkal inkább a posztmodern, azon belül pedig az absztrakt expresszionizmus, illetve a *color field* (színmező) festészet körébe illeszkedik, így inkább a neoavantgárd tendenciához sorolható. Maga az absztrakció fogalma azonban sokkal tágabb területet fed le, mint az avantgárd, így célszerűbbnek tartottam dolgozatomban ezt a fogalmat használni, illetve vizsgálni mind önmagában, mind a fenséggel összefüggésben.

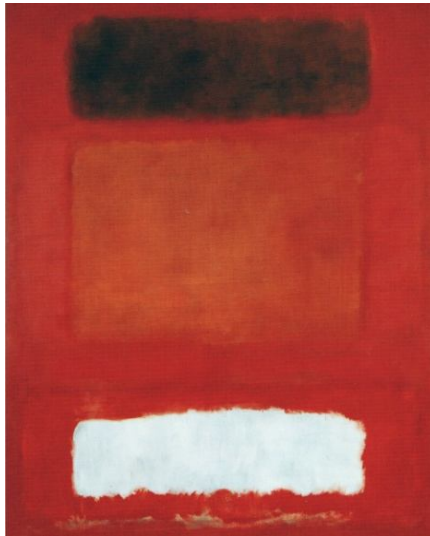
2. A fenségesről

2.1. A burke-i fenséges és a (poszt)modern művészet

Edmund Burke, 18. századi író és gondolkodó *Filozófiai vizsgálódás a szépről és a fenségesről való ideáink eredetét illetően* című írásában járja körül a szép és a fenséges fogalmát. Burke megfogalmazásában a fenséges forrása lehet bármi, ami rettenetes, mert az „létrehozza a legerősebb érzést, amelyre az elme képes lehet” (Burke 2008: 44). A fájdalomhoz – vagy enyhébb formájában a meghökkenéshez – köti ugyanis az erőteljesebb ideákat, nem pedig az örömhöz, amely a szépség kiváltásában játszik szerepet. Továbbá, ha el tudunk határolódni a veszélytől vagy a fájdalomtól, s megfelelő távolságból szemléljük őket, gyönyörködtethetnek minket. Burke azonban arra a látszólag ellentmondásos kérdésre keresi a választ, hogy hogyan képes a fájdalom, ez az elsősorban negatív érzés gyönyörködtetni. A továbbiakban azokból a minőségekből emelek ki néhányat, amelyeket Burke a fenséggel köt össze, s igyekszem ezen minőségeket a 20. századi vizuális művészetből vett alkotások példáival illusztrálni.

Elsőként a hatalmasságot említem, amely Burke állítása szerint a fenséges forrása lehet. A hatalmasság kapcsán a nagy kiterjedésű festmények vagy egyéb műalkotások számos példáját sorra vehetném, azonban itt elsősorban a 20. századi festészetre koncentrálna a *color field* (színmező) festészetet említem, mely az amerikai absztrakt expresszionizmus egyik meghatározó irányzata volt. Míg például az akciófestészettel foglalkozó művészeket inkább az improvizáció, addig a *color field* festőit az elmélyedés jellemezte. Ezen irányzat képviselői hatalmas, monokróm felületeket helyeztek egymás mellé nagy méretű alkotásaikon. A *color field* egyik híres képviselője az autodidakta Markus Rothkowitz, aki

Rothko néven vált ismertté, s akinek itt *No. 16 (Vörös, fehér és barna)* című, 1957-ben készült képét említem példaként (1. kép²).

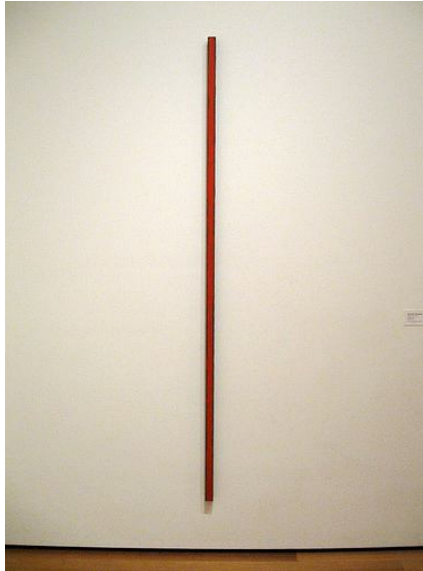
1. kép: Mark Rothko: *No. 16 (Vörös, fehér és barna)* (1957)

Rothko kapcsán fontos megjegyezni, hogy képeit jellemzően úgy helyezte el a kiállítóterben, hogy azok körülölelhessék a befogadókat, s ezáltal az legyen az érzésük, mintha belépnének a festmény terébe. Rothko fent említett festményének hatalmas, homogén vörös mezője önmagában is erőteljes hatást gyakorol a befogadóra, azonban e hatást fokozza a felületen lévő nagy kiterjedésű foltok elrendezése. A kép alsó részén elhelyezett vibráló, fehér színnel ellentétben a felső, sötét folt ránehezedik a festmény terére, így valamilyen szinten meggátolja a vertikális terjedést. Mintha egy fejjel lefelé fordított tájképet néznénk: a föld neheze felülről nyomja a világos, napos eget. Már önmagában ez is lehet a szemlélőre nyomasztó, megdöbbentő hatással. A hatalmas méret pedig fokozza ezt a hatást, ami elengedhetetlen velejárója a color field festészetnek, hiszen ezek a hatalmas színmezők azok, amelyek pusztán kiterjedésükkel hatnak ránk. A festmény elé kerülve elkap minket a végtelenség érzése is, ahogy szemlélődésünk következtében „belehelyeződünk” a festmény terébe.

A color field egy másik neves képviselője Barnett Newman. A festő hatalmas festményeinek homogén felületeit néhol egy-egy keskeny, függőleges irányú sáv szakítja meg. E függőleges sáv Newmannél amolyan vándormotívumként funkcionál, maga a festő „zip”-nek, vagyis cipzárnak nevezi. E sáv – állítása szerint – egy-

² A képeket a tanulmányban tett észrevételek értelmezhetősége végett érdemes eredeti színeikben megtekinteni, a képek forrását a tanulmány végi jegyzet tartalmazza.

szerre elválaszt és összeköt. Newman így határozza meg a „zip”-et: „olyan mező, mely életet ad a többi mezőnek, mint ahogy a többi mező is életet ad ennek az úgynevezett vonalnak” (Elger 2009: 94). Newman mindezt alkotói pályafutása kezdetén készült *A vad* (*The Wild*) című festménye kapcsán jegyzi meg (2. kép), mely egy rendkívül keskeny, 4,1 cm széles és 243 cm magas alkotás.

2. kép: Barnett Newman: *The Wild* (*A vad*) (1950)

A rendkívül keskeny vörös sáv elhelyezésénél egyértelműen figyelembe kellett venni magát a falat, azt a nagy homogén felületet, amely ezt a „zip”-et hordozza. Burke állítása szerint „a függőleges sík nagyobb erővel hozza létre a fenséget, mint a ferde” (Burke 2008: 86). Nem csoda hát, ha ezen függőleges sávok felfelé irányítják tekintetünket, s ezek a hatalmas, gyakran tiszta színfelületek létrehozják a már fentebb említett fenséges hatást.

Ezek a hatalmas színmezők, ahogy már említettem, a végtelen érzetét is keltyik, amely szintén egy Burke által a fenségeshez kapcsolt tulajdonság. A nagyméretű színmezők mellett mi magunk eltörpülünk, látásunk pedig képtelen egyetlen pillantással felfogni a teljes képfelületet, s ezáltal van félelemhez hasonlító érzésünk. Azonban amikor tudatosítjuk, hogy mindez csak egy műalkotás, és „túléljük” e hatalmas felülettel való találkozást, már képesek vagyunk csodálva szemlélni. Ez váltja ki a fenséges hatást. Burke arra is kitér, hogy „a részletek egymásutánisága és egyformasága alkotja a mesterséges végtelent” (Burke 2008: 89). Az előbbi azt szolgálja, hogy az ismétlődő részletek képzeletünkkel elhitessék, hogy ezek tényleges határaikon túl is folytatódnak. Az utóbbi, vagyis az egyformaság ahhoz szükséges, hogy képzeletünk akadálytalanul su-

hanhasson tovább az ismétlődő részleteken. Ehhez hasonló hatást váltanak ki például Donald Judd munkái, aki gyakran nagy méretű, polcszerű elemeket helyez egymás felé. Az alábbi képen is látszik (3. kép), hogy az ember eltöprekszik a magasra törő alkotások mellett. Már ez a nagyság is hozzájárul a fenséges érzetnek felkeltéséhez.

3. kép: Donald Judd: Untitled (1989)

Ez az alkotás azonban a Burke által említett mesterséges végtelent is reprezentálja. Az egyforma elemek egymás fölé helyezése kelti bennünk a végtelen érzetét, hiszen a tárgyak sorát szemlélődésünk során képzelőerőnkkel felfelé és lefelé is mintegy ösztönösen meghosszabbítjuk. Burke így ír: „ha feltartunk egy egyenes botot, és szemünket a bot egyik végéhez illesztjük, már-már hihetetlenül hosszúnak fog tűnni. Tegyük megannyi egyforma, egymástól egyenlő távolságra lévő jelzést a botra, ugyanezt a csalóka érzést keltik majd bennünk, és olybá tűnik majd, mintha vég nélkül sokszorozódnának” (Burke 2008: 88). Hasonlót tapasztalunk a fenti *Untitled* (1989), vagyis cím nélküli alkotás szemlélésekor is. A fenséges érzését ez utóbbinál talán fokozza még a lebegő hatás is.

Burke a fenségest kiváltó minőségekhez sorolja még a fényt, illetve a sötétséget is. Habár e kettő közül elsősorban a sötétség az, amely képes előidézni a fenségest, azonban bizonyos feltételek mellett a fény is alkalmas erre akkor, ha nagy az erőssége (pl. a napfény), vagy ha nagy sebességgel mozog (pl. a villámlás). Ezen-

felül a sötétségből a fénybe vagy fordítva, a fényből a sötétségbe való gyors átmenet is kelthet bennünk fenséges ideákat. Ezen tulajdonságoknak a fenséggel való kapcsolata a legújabb kori művészetben legegyszerűbben a fényművészettel illusztrálható. A fényművészetben belül elsősorban James Turrell alkotásait említhetjük. A művész talán legnagyobb projektje a *Roden Crater*, melynek lényege, hogy egy kialudt vulkán kráterét alakította, illetve alakítja át csillagászati obszervatóriummá. A mellékelt képen ezen transzformáció egy részlete látható (4. kép).

4. kép: James Turrell: *Roden Crater* (Alpha /East/ Tunnel) (1977–)

Ebben az úgynevezett *Alfa-csatornában* (Alpha Tunnel) végighaladva úgy érezzük, mintha egy végtelen alagútban sétálnánk. Az ismétlődő motívum és a grandiózus méret mellett a fény és a sötétség játéka is hozzájárul a fenséges érzetéhez. A fény itt sem önmagában jelenik meg – ahogy általában a fényművészek alkotásain sem –, hanem a sötétség mellett, és épp emiatt kelt bennünk egyfajta sejtelmes, megfoghatatlan érzést. A fény az, amely sejteti, megvilágítja a teret, mindezt azonban csak enyhén teszi. Igazat kell adnunk Burke-nek abban, hogy a pusztá fény képtelen erőteljes benyomást tenni elménkre, ugyanis ha az alagút jelen esetben teljesen és egyenletesen lenne megvilágítva, akkor a látvány nem fenséges, hanem sokkal inkább közömbös, hétköznapi lenne, s épp az hiányozna belőle, ami fantáziánkat megmozgatja, elménket kíváncsivá teszi.

A fent említett műalkotásokban azonban nem csak a Burke által említett egy-egy tulajdonság van jelen, hanem ezen tulajdonságok egymás mellett élése, ke-

veredése együttesen járul hozzá a fenséges előidézéséhez. A hatalmasság, a végtelenség, a fény és a sötétség csupán néhány példa a fenséges ideákat keltő tulajdonságokra, ahogy a fent említett alkotások is csak néhány apró szeletét jelentik az absztrakt művészetnek. Azonban ezek alapján úgy vélem, látható, hogy kapcsolat van a burke-i fenséges és a kortárs képzőművészeti alkotások között.

2.2. Kant és Kandinszkij

Immanuel Kant, 18. századi német filozófus *Az ítélőerő kritikája* című írásában vizsgálja többek között a szép és a fenséges fogalmát. Kant állítása szerint a szépben és a fenségesben olyan közös vonások is megmutatkoznak, mint például, hogy mindkettő önmagáért tetszik, és reflexiós ítéletet előfeltételez, nem pedig érzékelésen alapuló vagy logikailag meghatározható ítéletet. A tetszés ennek alapján nem érzéktől vagy meghatározott fogalomtól függ, azonban a szép és a fenséges is – nem meghatározott – fogalmakra vonatkozik. A szép és a fenséges között szám-talan különbséget lehet felfedezni, ezeket részletezem a továbbiakban.

Kant kifejti, hogy míg a természeti szép esetében alapvetően a tárgy formája számít, amely elhatároltságban áll, addig fenséges egy formátlan tárgy is lehet, ha „a tárgyon vagy a tárgytól indítatva *határtalanságot* jelenítünk meg, de ehhez a határtalansághoz hozzágondoljuk egyúttal totalitását is” (Kant 2003: 156). Ebből arra következtethetünk, hogy a szép egy meghatározatlan értelmi fogalom ábrázolása, a fenséges pedig egy meghatározatlan észfogalom ábrázolása. A tetszés ennek alapján a szép esetében a *minőség*, a fenséges esetében pedig a *mennyiség* ábrázolásához köthető. Kant tehát a fenségest szintén a mennyiséggel, a hatalmassággal köti össze, ahogy Burke is tette, ám fontos különbség a két filozófus felfogásában, hogy előbbi az érzékelésből, utóbbi az ítélő elméjéből eredezteti a fenséges megtapasztalását. Kant kifejti, hogy míg a szépet pozitív öröm érzése kíséri, addig a fenségest negatív öröm, mely csodálatot vagy tiszteletet vegyít magába. A fenséges érzése Kant szerint „olyan öröm, amely csak közvetve keletkezik, nevezetesen úgy, hogy az életerők pillanatnyi gátoltságának és ezt nyomban követő, annál erősebb kiáradásának érzése hozza létre”, így a fenséges érzésekor „a képzelőerő működését nem játék, hanem komolyság jellemzi” (Kant 2003: 157).

Kant állítása szerint a természeti szépség önmagában lehet tárgya a tetszésnek, ezzel szemben egy természeti tárgy nem lehet fenséges, hanem csak alkalmas arra, hogy ábrázolja az elmében megtalálható fenségességet. Lényegében egyetlen érzéki forma sem tartalmazhatja a fenségest, mert az az ész eszméihez kapcsolódik. Ebből kifolyólag, míg a természeti széphez önmagunkon kívül, addig a fenségeshez önmagunkban és abban a gondolkodásmódban kell megtalálnunk az alapot, mely fenségességet visz bele a fenséges ábrázolásába. Az előző fejezetben említett képzőművészeti példák esetében sem maga a tárgy hordozza a fenségest, hanem a monumentalitás és/vagy egyéb minőségek révén bennünk,

befogadóiban keletkezik az a benyomás, mely által végtelennek, határtalannak gondoljuk el az előttünk álló, valójában körülhatárolt formákat.

A fenséges érzése az elmének a tárgy megítélésével összekapcsolódó mozgással jár együtt, míg a szépség az elmét a nyugodt kontempláció állapotában lévőként feltételezi elő, és ebben meg is tartja. A mozgás pedig célszerű, mert maga a fenséges: tetszik (Kant 2003: 159). A mozgás kétféle lehet: a képzelőerőn átívelve vagy a megismerőképességre, vagy a vágyóképességre vonatkozik. Előbbit Kant *matematikailag-fenségesnek*, utóbbit *dinamikailag-fenségesnek* nevezi. Amennyiben a természet dinamikailag-fenséges, úgy félelmetesnek kell lennie. Azonban úgy is félelmetesnek tarthatunk egy tárgyat, hogy nem félünk tőle. Például ha elgondoljuk, hogy ellen akarunk állni neki, ám minden ellenállás hiábavaló lenne. Az ítélet kapcsán célszerű így cselekedni, ugyanis Kant szerint aki ténylegesen fél, az nem tud ítélni a fenségesről. A különféle természeti jelenségek (pl. vihar, háborgó óceán, vizesés stb.) hatalmához képest ellenállóképességünk rendkívül kicsi. E jelenségek félelmetesek, azonban látványuk felettébb vonzó, ha mi magunk biztonságban vagyunk. Hasonlóképpen fogalmaz Burke is, aki szerint, ha képesek vagyunk elhatárolódni a veszélytől vagy fájdalomtól, akkor azok képesek gyönyörködtetni. Ellenállásunk képessége pedig bátorságot ad ahhoz, hogy összemérjük magunkat a természet látszólagos hatalmasságával (Kant 2003: 174).

Kant a matematikailag-fenséges fogalma kapcsán kifejti, hogy mindazt fenségesnek nevezzük, ami összemérhetetlenül nagy, „amivel összehasonlítva minden más kicsi, s aminek már a pusztá elgondolni-tudása is az elme egy olyan képességét bizonyítja, amely felette áll az érzékek minden mércéjének” (Kant 2003: 163). A filozófus hangsúlyozza, hogy a természet tárgyainak minden nagyságbecslése esztétikai, vagyis szubjektíve meghatározott. Ahhoz pedig, hogy a fenséges kapcsán hozott esztétikai ítélet tiszta lehessen, nem vehetünk példának olyan dolgokat, melyek valamiféle célszerűséget hordoznak magukban, így például a művészeti alkotásokat, állatokat sem. A fenségest tehát mindezek alapján a nyers természetben kell megtalálnunk, amennyiben csupán nagyságot hordoz.

Kant a matematikailag-fenséges kapcsán említi a végtelen fogalmát, mely azáltal, hogy képesek vagyunk elgondolni, az elmének olyan képességét jelzi, mely az érzékin túlhalad. A természetnek pedig Kant szerint azon jelenségeit nevezhetjük fenségesnek, „melyeknek szemléletével együtt jár végtelenségének eszméje” (Kant 2003: 168). Fontos a kanti fenséges kapcsán megjegyezni, hogy az mindig az ítéelő elméjében keresendő, és nem a természeti objektumban. A matematikailag-fenséges tapasztalása közben képzelőerőnk teljes hatalma meg-nem-felelőnek tűnik az ész eszméihez mérve, ugyanakkor mégis egyfajta emelkedettséget, hatalmat érzünk, hogy képesek vagyunk megérteni az eszmét. E fent említett meg-nem-felelés érzése a tisztület. A fenséges ez esetben is egyfajta örömtelenség érzése, tudniillik az esztétikai nagyságbecslés folyamán a képzelőerő nem felel meg az ész általi becslésnek. Azonban ezt az örömtelenséget negatív

öröm követi hasonlóan a burke-i fenségeshez – noha Burke fájdalomról beszél, melyet gyönyör követ –, mivel ez az ítélet „összhangban van az észeszmékkal, amennyiben az ezekre való törekvés törvény számunkra” (Kant 2003: 170). A természeti fenséges esetében tehát – ahogy fentebb említettem – az elme mozgásban van, egyfajta megrázkódtatáson megy keresztül, s a képzelőerő és az ész összeütközésével jön létre az elme erőinek szubjektív célszerűsége. E célszerűség az az érzés, hogy tiszta önálló ésszel rendelkezünk. A fenséges tehát minősége szerint örömtelenség, mely célszerűként jelenik meg, hiszen az elme a képtelenség révén tudja esztétikailag megítélni egy korlátlan képességének tudatát.

Kant felfogása tehát összességében hasonlóságokat mutat a burke-i fenséges-sel, így például Kant is hozzáköti a végtelen fogalmát és a mennyiség ábrázolását a fenséges előidézéséhez. Azonban míg Burke fájdalomról, illetve meghökkenésről ír, melyet gyönyör követ, s alapvetően a szépséghez köti az örömet, mely nem olyan erőteljes érzés, mint a fenséges keltette gyönyör, addig Kant örömtelenségről ír, melyet úgynevezett negatív öröm kísér, s a széphez köti a pozitív öröm fogalmát. Kant a fenségest mindenekelőtt az elme fogalmaihoz kapcsolja, míg Burke az érzékek felől vizsgálja. Azonban a fenséges megtapasztalása mindkét filozófus szerint egyfajta negatív tapasztalat, mely szinte azonnal valamiféle enyhülésbe, felszabadulásba csap át.

Azt, hogy Kant gondolatai hogyan jelennek meg a 20. századi művészek felfogásában (még ha ők maguk nem is feltétlenül találkoztak a német filozófus írásai-val), elsősorban az első absztrakt festők között számon tartott Vaszilij Kandinszkij írásával tudom illusztrálni. Kandinszkijt állítólag oly mértékben lenyűgözték a moszkvai lenyugvó nap fényében ragyogó kupolák, hogy „elkezdett kételkedni abban, hogy a tárgynak döntő szerepe van a festészetben” (Lützeler 1970: 37). Többek között ez is hozzájárult ahhoz, hogy a festő az absztrakció felé orientálódott, s a színek és a formák elsődlegességét hirdette. Első absztrakt akvarelljét 1910-ben alkotta meg, melyet orosz paraszti ruhaminták ihlettek (5. kép).

5. kép: Vaszilij Kandinszkij: *Első absztrakt akvarell* (1910)

A festő a nonfiguratív képeket a zenével hasonlította össze, mivel a zenészek is képesek absztrakt módon átadni különféle érzéseket. Kandinszkij az absztrakt művészet elméleti alapozásához is hozzájárult, például *A szellemiség a művészetben* című írásával, melynek utószavában műveit három csoportra osztja fel: impressziókra, improvizációkra és kompozíciókra. Az impressziók olyan alkotások, melyek külső benyomás által keletkeznek, az improvizációk ezzel szemben már belső indítatásból, mintegy ösztönszerűen jönnek létre, s a kompozíciók szintén belső készletéből fakadnak, azonban hosszadalmas elméleti munka által teljeseznek ki. E hármas felosztás Kandinszkij szerint megfelel az ihlet három forrásának is (Kandinszkij 1987: 78–79).

Fent említett elméleti írásában a festő hangsúlyozza továbbá, hogy „a nézőt a megértés emeli a művész nézőpontjáig” (Kandinszkij 1987: 12). Maga a megértés pedig a befogadó elméjében történik, e megértési folyamat azonban az absztrakt műalkotások esetében általában nehezebben megy végbe. A mellékelt kép alapján is el tudjuk képzelni, hogy ha a néző egy ilyen képet lát, elsőként meghökkenhet azon, amit lát, hiszen nem érzel más, mint különféle színeket és kusza foltokat, melyeknek – első pillantásra így tűnik –, nincs értelmük. Tovább nehezíti a helyzetet az a napjainkban is helytálló kijelentés, hogy a befogadó „a műalkotásoktól vagy praktikus célokat szolgáló természetutánzást vár (például hagyományos értelemben vett portrét), vagy bizonyos interpretált természetutánzást (»impresszionista« festészetet), vagy *természeti formákban megjelenített lelkiállapotokat* (azt, amit hangulatnak szoktak nevezni)” (Kandinszkij 1987: 10). Az említett elvárásoknak az absztrakt művek nem felelnek meg. Azonban némi szemléletváltással orvosolható a probléma: ne akarjunk mindenáron értelmet adni a képen látható dolgoknak, hanem egyszerűen engedjük, hogy a formák és a színek közvetlenül hassanak ránk, s szabad asszociációkat idézzenek elő.

Az absztrakt képek befogadásakor egy a fenségeshez hasonló folyamatot élünk tehát át: előbb meghökkenünk – vagy épp kanti kifejezéssel szólva örömtelenséget érzünk, majd amikor felülemelkedünk ezen az érzésen, és képessé válunk arra, hogy az adott alkotás közvetlenül hasson ránk, átélünk egyfajta örömezt, vagy ha úgy tetszik, gyönyört. Így tehát a fenséges ideája megjelenik az absztrakt műalkotások szemlélésének folyamatában. Kandinszkij és Kant között pedig abban a tekintetben vonható párhuzam, hogy mindketten az elme, a szellemiség elsődlegességét hangsúlyozzák a befogadói folyamatban. Az absztrakt műalkotások esetében úgy is mondhatjuk, hogy egyfajta alapot kapunk, melyet a befogadás során elménk segítségével kiegészítünk, teljessé teszünk, tehát ez a folyamat már *bennünk* zajlik, hasonlóképp a fenségeshez, melyet az alkotás vált ugyan ki, de önmagában a mű nem hordozza.

3. Worringer absztrakcióelmélete

Wilhelm Worringer, 20. századi német művészettörténész a század elején publikált *Absztrakció és beleérzés* című doktori értekezésében Alois Riegl Kunstwollen- (művészetakarás-)elméletét és Theodor Lipps beleérzés-esztétikáját egyesíti és alakítja át. Worringer abból az előfelvetésből indul ki, hogy a műalkotás lényegileg nem áll kapcsolatban a természettel, hanem mellette létezik, amennyiben „természetben a dolgok látható felületét értjük. A természeti szép semmiképpen sem tekinthető a műalkotás feltételének, még ha úgy látszik is, hogy a fejlődés során a műalkotás értékes tényezője lett, sőt részben azonosult vele” (Worringer 1989:13). A természeti szép tehát nem feltétele annak, hogy egy műalkotás műalkotás legyen. Ebből következik, hogy nem azon feltételeket kell vizsgálnunk, melyek között egy adott dolog – Worringer a tájat hozza példaként, de gondolhatunk akár az emberi testre vagy számos egyéb témára is – szépnek minősül, hanem azokat a szempontokat, amelyek ezt az adott dolgot műalkotássá teszik.

Worringer állítása szerint a modern esztétika nyit az esztétikai szubjektivizmus felé, „tehát már nem az esztétikai tárgy formájából indítja vizsgálódásait, hanem a szemlélő alany magatartásából” (Worringer 1989:14). Ez a helyálló felfogás igen csak hasonlít az előzőekben felvázolt kanti perspektívához, mely szerint az esztétikai vizsgálódás során az ítéelő szubjektum elméjében lezajló folyamatokból kell kiindulni. E modern esztétika csúcspontja Worringer szerint a beleérzés-elmélet, melyet Lipps fogalmazott meg a legátfogóbb teljességgel. Worringer alapfelvetése azonban az, hogy ez az elmélet a művészet számos területén alkalmazhatatlan, mivel a művészi érzéknek csupán az egyik pólusát képviseli. A beleérzés-elmélet úgy válhat teljes esztétikai rendszerré, ha beemeljük a másik pólust, mely az ember absztrakciós hajlamából indul ki. „Míg a beleérző hajlam az esztétikai élmény feltételeként a szerves világ szépségében elégszül ki, addig az absztrakcióra való hajlam a szépséget az életet tagadó szervetlenségben, a kristályosban, illetve általánosságban mindenfajta absztrakt törvényszerűségben és szükségszerűségben találja meg” (Worringer 1989: 14).

Worringer a fentebb említett beleérzés-elmélet kapcsán úgy ír, hogy ha belső ellentmondás nélkül vagyunk képesek egy műalkotást befogadni, akkor ez kapcsolatos a szabadság érzésével, s örömet okoz, ha pedig nem vagyunk képesek akadálytalan befogadásra, akkor örömtelenséget tapasztalunk. „Az öröm tehát annak a jele a tudatban, hogy készítés és végrehajtás egymással harmonizál” (Worringer 1989: 16). Lipps ezt a két utat pozitív, illetve negatív beleérzésként aposztrofálja. Műalkotások kapcsán pedig csakis pozitív beleérzésről beszélhetünk. Worringer többször is hangsúlyozza azon véleményét, mely szerint „az esztétikai élvezet tárgyiasított önélvezet” (Worringer 1989: 15). Önélvezet, hiszen a rajtunk kívül elhelyezkedő tárgyba magunkat érezzük bele. Amit beleérzünk, az pedig a művészet-történész szerint maga az élet, más szóval tevékenység.

Worringer azonban azt írja, hogy a beleérzés másodlagos szerepet tölt be az *akarással* szemben. A *Kunstwollen* (művészetakarás) fogalmát megalapozó Riegl meghatározása alapján „»abszolút művészetakaráson« azt a rejtett belső követelményt kell érteni, mely a tárgytól és az alkotásmódtól tökéletesen függetlenül, önmagáért van, és a formára irányuló akaratként viselkedik” (Worringer 1989: 18). Riegl állítása szerint minden egyes műalkotás ennek az akarásnak a tárgyi manifestációja, a különböző korok stílusbeli sajátosságai a más irányú akarásból erednek. Azt pedig, hogy a korábbiakban említett *akaras* milyen irányt vesz, az úgynevezett *világérvés* szabályozza, melyen Worringer „a mindenkori emberiség lelkiállapotát” érti, „a kozmoszsal és a külvilág jelenségeivel szemben” (Worringer 1989: 21). Worringer szerint általában azért nem értik meg a művészetakarás jelentőségét, mert összekeverik az utánzó ösztönnel, a kettő azonban korántsem ugyanaz. Az utánzó ösztön ugyanis „esztétikán kívüli, és kielégítésének elvileg semmi köze nincs a művészethez” (Worringer 1989: 120). Worringer hangsúlyozza, hogy az utánzó ösztön nem jelent egyet a naturalizmussal. Előbbi inkább a kézügyességhez köthető, tehát egy olyan képességhez, amelynek önmagában nincs esztétikai jelentősége. Míg a valódi művészet minden esetben valamilyen mély lelki szükséglet kielégítését szolgálta és szolgálja, addig az utánzó művészet csak a természetutánzás örömét. A művészetet Worringer szerint mint „belső szükségletekből születő és azokat kielégítő” művészetként kell elképzelnünk (Worringer 1989: 20), ha pszichológiailag próbáljuk megmagyarázni jelentőségét. Ez a megfogalmazás szinte azonos Kandinszkij felfogásával, aki a művészeti tevékenységet szintén mint valami belső szükségyszerűségéből fakadót magyarázza.

Worringer összességében azt a tételt fogalmazza meg, mely szerint a Lipps-féle beleérzés-elmélet csak korlátozottan alkalmazható, s csak akkor jelenti feltételét a művészetakarásnak, ha az naturalizmusra törekszik. A természet sikerült utánzása sajátos boldogságérzettel tölt el minket, ezért nevezzük ezeket az alkotásokat szépeknek. E beleérző hajlam ellenpárja az úgynevezett *absztrakciós* hajlam, mely „minden művészet kezdetén áll” (Worringer 1989: 22). Worringer az absztrakció lelki feltételeit is az adott kor világérvésével magyarázza, állítása szerint a beleérző hajlam feltétele az ember és a külvilág közötti harmónia, míg az absztrakciós hajlam egyfajta belső nyugtalanságból ered, melyet az ember a külvilággal szemben érez. Ezt a helyzetet Worringer „hatalmas szellemi tériszonymnak” nevezi (Worringer 1989: 22), tehát valamilyen végtelenül instabil érzésnek, melyet mi magunk a rajtunk kívül eső világgal szemben tapasztalunk. A művészettörténész hangsúlyozza továbbá, hogy a művészi tevékenység alapjának a *félelemérzést* kell tekintenünk.

Az absztrakció és a beleérzés – mint két pólus – alapvetően az önelidegenítés igényének a fokozatait jelentik. Az absztrakcióra való hajlamban sokkal erősebb az elidegenítésre irányuló ösztön. A beleérző hajlam csak az egyéni létől igyekszik minél inkább elhatárolódní, az absztrakciós hajlam viszont „az emberi lét vé-

letlenszerűségétől, a szerves élet látszólagos önkényétől akar megváltódni a szükségyszerűség és a mozdulatlanág szemlélete révén” (Worringer 1989: 28).

Worringer tehát – mint fentebb látható – a beleérző hajlamot a széppel társítja, melynek során az általunk szépnek nevezett tárgyban önmagunkat élvezzük, tehát nem maga a tárgy a szép, hanem elménk adja neki ezt a tulajdonságot, mivel a jól sikerült utánczat boldogságérzetet kelt bennünk. Hasonló ez Burke és Kant felfogásához is, csupán annyi a különbség, hogy a szép megtapasztalásakor fellépő érzést előbbi örömként, utóbbi pozitív örömként aposztrofálja. Alapjában véve belátható, hogy a modern és a posztmodern művészetben a szépség mint esztétikai minőség egyre inkább háttérbe szorul. Ha például a konceptuális művészetre, a hulladékkal dolgozó junk art-ra vagy a bécsi akcionistákra gondolunk, be kell látnunk, hogy ezeket az alkotásokat nem sokan társítanák a „szép” jelzővel, ennek ellenére tagadhatatlan, hogy van bennük egyfajta potenciál.

A következő képen (6. kép) látható Szentjőby-alkotás sokakat megmosolyogtathat, hiszen semmi más nincs a posztamensen, csupán egy üvegnyi hűlő víz, melyet – mielőtt kihűlné – mindig kicserélnek egy újabb adag hűlésben lévő vízre.

6. kép: Szentjőby Tamás: *Hűlő víz* (1965)

Szentjőby konceptuális alkotása kapcsán egyértelmű, hogy az említett utánczó ösztön, amely a kézügyességhez köthető, egyáltalán nem játszott szerepet a létrehozásban. Szentjőby ugyanis semmi más nem csinált, csak kirakott egy üveg hűlő vizet a képen is látható posztamensenre, s ezzel az műalkotássá vált. Ez a duchamp-i elveket követő gesztus számos kérdést felvet, ahogy önmagában a konceptuális művészet is. Például bárki mondhatná azt, hogy mindenki fel tud rakni egy üveg meleg vizet egy posztamensenre, és ez így is van. Ez azonban, ha belegondolunk, homlokegyenest szembe megy a korábbi zsenikultusszal, sőt egyenesen azt hirdeti, hogy a művészek is ugyanolyan emberek, mint mi, és bárki képes lehet műalkotást

létrehozni. Vagy például az is kérdés lehet, hogy azzal, hogy egy tárgyat múzeumi közegben posztamensre helyezünk, műalkotássá válik-e? Milyen szerepe van a múzeumoknak és a galériáknak a képzőművészetben? Itt azonban ezeket a kérdéseket nem kívánom tárgyalni.

Ahogy a konceptuális műveknél általában, úgy a *Hűlő víz* esetében is a műalkotás az elménkben válik teljessé. Ugyanis nem látjuk, hogy ez a víz hűl, nem is tapintjuk, hiszen nem érhetünk hozzá, tehát érzékszerveinkkel nem tapasztaljuk, pusztán a felirat az, ami segítségünkre van abban, hogy értelmezzük a kiállított tárgyat. Tehát összességében nem is igazán látjuk, inkább tudjuk azt, hogy mit „jelenít meg” ez a műalkotás, hogy ez a víz éppen hűlőben van. A vizet magát látjuk, de a hűlés folyamatát, ami éppen zajlik, csak az elménkkel fogjuk fel. Emellett pedig maga a konceptuális művészet fogalmakkal dolgozik, tehát gondolatívává válik: ez tükröződik már elnevezésében is, hiszen az angol *concept* szó jelentése ’fogalom’. A konceptuális alkotók tehát fogalmakkal, absztrakciókkal dolgoznak, így gondolatgazdaggá válnak műveik, szemben a Duchamp előtti művészettel, ahol ez a gondolatiság nem volt jellemző. Mindez összességében közelebb áll a fenségeshez, mint a széphez. Hiszen egy ilyen alkotás befogadásakor először megütközünk azon, hogy – például Szentjóby említett munkája esetében – csupán egy üveg víz van előttünk, azonban ezt követően egy sor olyan kérdés keletkezik bennünk, mint amilyeneket fentebb említettem.

Anish Kapoor *Marsyas* című munkája sem feltétlenül a szépsége miatt köti le figyelmünket (7. kép).

7. kép: Anish Kapoor: *Marsyas* (2002)

A hatalmas installáció az egész belső teret kitölti, mellette eltörpülünk, és képtelenek vagyunk a monumentális alkotást teljes egészében átlátni, befogadni. Az acélgyűrűk között feszülő vörös membrán emlékeztethet minket Marsyas, a szatír testére, melyet Apollón egy fához feszített, s lenyúzta bőrét (Kerényi 2010: 84). A szemlélés során tapasztalt hatalmasság és a végtelenbe nyúló kiterjedés ezen alkotás esetében hozzájárul a fenséges megtapasztalásához.

Kapoor installációja monumentalitása révén talán nagyobb hatást is gyakorol ránk, mint Marszüasz korábbi, figuratív ábrázolásai. Tiziano képén (8. kép) például Marszüasz eleven megnyúzásának egészen konkrét ábrázolását láthatjuk. A nyúzás folyamata a szemünk előtt történik, az eszközöket használat közben láthatjuk, így természetesen ez az ábrázolás is megrendítő, s ezt a hatást fokozza is a kép bal oldalán zenélő figura.

8. kép: Tiziano: *Marszüasz megnyúzása* (1576)

Marszüasz bőrét Apollón később saját temploma falára szegezte. A szemünk előtt feszülő, véres, lenyúzott bőrnek a konkrét képe az, amit előidézhet bennünk Kapoor installációja. Ez a kép kötheti leginkább össze az installációt a mítosszal, ugyanakkor a lüktető vörös szín – ahogy fentebb is említettem – a szatír fához feszített eleven testére is utalhat. Kapoor munkáját monumentalitása és színválasztása mellett talán a teljes absztrahálás teszi igazán izgalmassá. Mindez elsősorban tehát a fenséges érzését keltheti inkább bennünk, míg Tiziano alkotásán az olyan mozzanat, mint például a kompozíciós elrendezés – minden perspektivikus vonal a középső, központi alakra mutat, akárcsak például Leonardo *Az*

utolsó vacsora című híres festményén – a reneszánsz harmóniájára való törekvését mutatja, mely közelebb áll a szépség tapasztalatához az alkotás minden borzalma ellenére. Mindemellett az sem elhanyagolható, hogy Kapoor munkájához talán több szállal kötődünk aktualitása folytán. Raiman Rochlitz *Művészet, intézmény és az esztétikai követelmények* című írásában ugyanis rámutat arra, hogy egy olyan művet, amelynél hiányzik az *aktualitás* eleme – amely minket az adott alkotáshoz hozzáfűz – nem vagyunk képesek „az esztétikai élményhez mérhető elragadtatással szemlélni” (Rochlitz 2001: 179).

A fenti példákkal elsősorban tehát azt kívántam illusztrálni, hogy a szépség fogalma, illetve a hozzá kapcsolható beleérző hajlam a 20. századi művészetben háttérbe szorult. Természetesen nem csak a konceptuális és az installációs művészet esetében van ez így, hanem a képzőművészet és általában a művészet más területein is, azonban a fenti két példa, úgy gondolom, elég érzékletesen illusztrálja a problémát. A korábbi fejezetekben említett képzőművészeti alkotásokra is hasonlóképpen vonatkozik mindez, hiszen egyrészt az absztrakciós hajlam, az emberitől, a szerves léttől való elhatárolódás megmutatkozik bennük, másrészt a fenséges tapasztalásának már részletezett folyamata is lezajlik bennünk a szemlélés során. Mindemellett vissza kell utalnom még arra, hogy Worringer hangsúlyozza, hogy a művészi tevékenység alapja nem más, mint a *félelemérzés*. Bár a művészettörténész ezt elsősorban ahhoz a gigantikus „szellemi tériszonyhoz”, belső nyugtalansághoz köti, melyet az ember a külvilággal szemben tapasztal, s mindezt alapvetően az alkotók magatartásával, irányultságával kapcsolatban taglalja, úgy vélem, – mivel Kandinszkij is úgy fogalmaz, hogy „a nézőt a *megértés* emeli a művész nézőpontjáig” (Kandinszkij 1987: 12) –, hogy ahhoz, hogy igazán megérthessük alkotását, bennünk is jelen kell lennie egyfajta félelemérzésnek a szemlélés során.

4. Konklúzió

Az előző rövid fejezetek során említett összefüggéseket figyelembe véve remélem, sikerült rávilágítanom egy olyan problémára, mely a modern, illetve posztmodern művészet esztétikai és művészetfilozófiai vizsgálatakor felmerül. Az esztétikai diskurzusban e korszakokban a szép szerepe és nélkülözhetetlensége erősen kérdésessé vált. Ezt Lukács György is hangsúlyozza *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika* című írásában, amelynek bevezetőjében utal arra, hogy a műalkotást mint az esztétika elsőrendű és egyetlen tényét kell kezelnünk (Lukács 1975: 15). A szépség fogalma kapcsán arra világít rá, hogy ez metafizikai eredetű, ennél fogva tágabb területet fed le a művészetnél, s ha elhelyezzük e fogalmat egy metafizikai rendszerben, és abból vezetjük le különféle objektívációit (a természeti és a művészeti szépet), akkor felmerül a kérdés, hogy ezzel nem semmisítjük-e meg a művészetet magát? (Lukács 1975: 16) A középpontba

tehát a műalkotást kell helyezni, és ennek következménye lesz az, hogy a szépség nem az esztétika központi tárgya, hanem a különféle esztétikai magatartásmódok egyike úgy, ahogyan például a fenséges is. Ez a felfogás nagyon hasonlít Worringer korábbiakban említett nézeteihez. Ő is úgy fogalmaz, hogy a szép nem feltétele a műalkotásnak, vagyis nem a szépség eszméje az, amely alapján megítélhetjük azt, hogy valami műalkotás-e, vagy sem; ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyetlen művet sem lehet szépnek nevezni.

Mindezek ellenére mindenképpen van valami, ami hat ránk, ha találkozunk egy művészeti produktummal. Ezért indultam ki Lyotard – bevezetőben is említett – írásából, ahol az avantgárdot a fenséggel rokonítja. Az avantgárd helyett én az absztrakció tágabb fogalmát tartottam relevánsabbnak megvizsgálni. A fenséges fentebb felvázolt fogalmi meghatározásai, illetőleg a bemutatott képzőművészeti példák alapján úgy gondolom, sikerült illusztrálnom, hogy felvetésem nem alap nélküli, hiszen a példaként említett képzőművészeti alkotások mellett számos egyéb modern és posztmodern alkotást említhetnénk, melyek monumentalitásuk vagy éppen gondolatiságuk révén inkább a fenséges, mintsem a szépség esztétikai tapasztalatát idézik elő a befogadóban. Szeretném azonban ismét hangsúlyozni, hogy nem tartom kizárólagosnak e minőség érvényét, nem tartom kizártnak tehát azt, hogy a fenséges egyszerűen lép fel egy-egy esetben a szépség esztétikai minőségével. Mindössze arról van szó, hogy a fenséges elemibb ereje jobban érvényesül ezen absztrakt műalkotásokban a szépség könnyed tetszésénél, és sokkal problémásabb vagy – ha úgy tetszik – nehezkesebb ezen művek befogadása, mint például egy „csupán” szépnek mondható tájképé vagy csendéleté. Utóbbiak esetében nyilvánvalóan azért is egyszerűbb, zavartalanabb a befogadás, mert ezek az alkotások nem teszik kérdésessé saját műalkotás-mivoltukat.

Mindent összevetve tehát elmondható, hogy a Worringer-féle absztrakcióra való hajlamból születő műalkotások inkább a fenséges esztétikai minőségéhez, mintsem a szép tapasztalatához állnak közel, melyhez inkább a Lipps által fentebb említett beleérző hajlam társítható.

Irodalomjegyzék

- Burke, Edmund 2008. Filozófiai vizsgálódás a szépről és a fenségről való ideáink eredetét illetően. (Ford. Fogarasi György.) Budapest, Magvető Kiadó.
- Elger, Dietmar 2009. *Absztrakt festészet*. Budapest, Taschen/Vince Kiadó.
- Kandinszkij, Vaszilij 1987. *A szellemiség a művészetben*. (Ford. Szántó Gábor András.) Budapest, Corvina Kiadó.
- Kant, Immanuel 2003. *Az ítélőerő kritikája*. (Ford. Papp Zoltán.) Budapest, Osiris Kiadó.
- Kerényi Károly 2010. *Görög mitológia*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- Lukács György 1975. *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Lützel, Heinrich 1970. *Absztrakt festészet*. (Ford. dr. Szabadi Elemér.) Budapest, Corvina.
- Lyotard, Jean-François 1995. A fenséges és az avantgárd. (Ford. Széchenyi Ágnes.) In: *Enigma* 1955/2. 49–61.
- Rochlitz, Rainer 2001. Művészet, intézmény és az esztétikai követelmények. In: *Változó művészetfogalom – Kortárs frankofon művészetelmélet*. Budapest, Kijárat Kiadó. 39–59.
- Worringer, Wilhelm 1989. *Absztrakció és beleérzés*. (Ford. Kocziszky Éva.) Budapest, Gondolat Kiadó.

Képjegyzék

1. kép: Mark Rothko: *No. 16 (Vörös, fehér és barna)* (1957)
Forrás: Elger, Dietmar 2009. *Absztrakt festészet*. Budapest, Taschen/Vince Kiadó. 75.
2. kép: Barnett Newman: *The Wild (A vad)* (1950)
Forrás: <https://brettdavidpotter.wordpress.com/2011/09/01/abstract-expressionism-new-york-the-ago/> (Letöltés: 2020. 10. 30.)
3. kép: Donald Judd: *Untitled* (1989), Dero Sanford fotója (crystalbridges.org)
Forrás: <https://hu.pinterest.com/pin/116249234105024777/> (Letöltés: 2020. 04. 06.)
4. kép: James Turrell: *Roden Crater* (1977–)
Forrás: <http://rodencrater.com/spaces/alpha-east-tunnel/> (Letöltés: 2020. 04. 06.)
5. kép: Vaszilij Kandinszkij: *Első absztrakt akvarell* (1910)
Forrás: Elger, Dietmar 2009. *Absztrakt festészet*. Budapest, Taschen/Vince Kiadó. 29.
6. kép: Szentjóby Tamás: *Hülő víz* (1965)
Forrás: <https://multiplika2000.wordpress.com/2008/11/16/hulo-viz/> (Letöltés: 2020. 04. 24.)
7. kép: Anish Kapoor: *Marsyas* (2002)
Forrás: <https://www.college.columbia.edu/core/content/marsyas-anish-kapoor-2002> (Letöltés: 2020. 04. 29.)
8. kép: Tiziano: *Marsziasz megnyúzása* (1576)
Forrás: https://www.artble.com/artists/titian/paintings/the_flaying_of_marsyas (Letöltés: 2020. 11. 06.)

A beteg test megjelenítése egy kortárs ifjúsági regényben: Paola Zannoner *Célvonal* című kötetének elemzése

1. Bevezetés

Számtalan irodalmi műben ábrázolják a betegséget mint egzisztenciális problémát. A fogalmat és a jelenséget körülvevő kérdések régóta foglalkoztatják a társadalmi közgondolkodást, ezért megjelenése a különböző művészeti ágakban, így az irodalomban sem tekinthető újdonságnak. A betegség narratívája már olyan, gyerekeknek szóló alkotásokban is megmutatkozott, mint Molnár Ferenc A Pál utcai fiúk vagy Móra Ferenc *Kincskereső kisködmön* című műve, de később a 60-as, 70-es években is találkozhatott az olvasóközönség a témával a pöttyös és a csíkos könyvekben.¹ Maga a betegség a 2000-es éveket megelőzően is előfordult gyerek- és ifjúsági művekben, amelyekre igaz, hogy lehet őket a tabu felől értelmezni, viszont egyértelműen érezhető, hogy a szövegek célja nem az adott probléma, nehézség tematizálása.

Az ezredforduló után változás vette kezdetét, hiszen a szerzők elkezdték tudatosan beemelni a tabutémákat – így a betegséget körülvevő kérdéseket is – a szövegekbe. Lovász Andrea *Felnőtt gyerekirodalom* című kötetében kiemeli, hogy a változásnak köszönhetően már a legkisebbeknek szóló könyvekben is szerepelnek különféle egzisztenciális nehézségek (Lovász 2015: 14). Több hazai és külföldi alkotás is megjelent az utóbbi időben, amelyek a betegséget körülvevő kérdéseket, problémákat tárgyalják. Ez azzal is magyarázható, hogy kiemelt fontosságúvá vált az a pszichológiai tapasztalat, amely azt mondja ki, hogy a gyermekeknek tudniuk, ismerniük kell a betegségeket, még akkor is, ha ezek gyógyíthatatlanok (Gáspár–Singer 2017: 329).

A művek két nagy kategóriába sorolhatók. Egyes szövegek a testi betegségekre fordítják a figyelmet. Tóth Krisztina *Anyát megoperálták* című történetében egy rákbeteg édesanyának és óvodás kislányának élethelyzete jelenik meg, míg Agnés Lacor *Lili* című alkotásában a Down-szindróma kerül a középpontba. A könyvek

¹ Kertész Erzsébet *Elizabeth* (1948) című regényében a viktoriánus kor ismert, nehéz sorsú költőnőjének, Elizabeth Barreth-Browningnek az életét ábrázolja, aki súlyos kórban szenvedett már gyermekként is. A történelmi regény mégsem a betegségeire és a mozgássérült életforma nehézségeire helyezi a hangsúlyt, a nő intelligenciája és akarateréje kap kitüntetett szerepet a történetben. Szántó György *A boszorkány* (1950) című műve Tötösi Borbála életét, az orvoslás iránti érdeklődését jeleníti meg. A lány a füvek gyógyító hatását már kislány korában megtanulta édesanyjától, később is fejlesztette tudását, hogy minél jobban megismerje az emberi test felépítését. A szövegben a betegség csupán közvetett módon, a gyógyítások révén kerül előtérbe.

másik csoportját a lelki eredetű, mentális problémákat ábrázoló művek adják. Szabó Borbála *Nincsenapám, seanyám* című regényében a pánikbetegség, az árulás és a kiszolgáltatottság témái kapnak kitüntetett szerepet, míg Jónína Leósdóttir *Halálkomoly* című története a depresszió jelenségére, a fiatalok életében megjelenő pszichés terhekre mutat rá. A szövegek lehetőséget nyújtanak a másság elfogadására, segítik az empátia kialakulását, vagy annak a helyzetnek, traumának a feldolgozását, amikor a családtagok, közeli ismerősök körében valamilyen testi vagy mentális nehézség jelentkezik.

2. *Célvonal*

Paola Zannoner *La linea del traguardo* című regénye 2011-ben *Célvonal* néven jelent meg a Móra Kiadó *Tabu* sorozatában, Todero Anna fordításában. A kötet a betegséget, a mozgáskorlátozottságot mint egzisztenciális problémát állítja a középpontba. A regény fordulatát egy fiatal fiú motorbalesete adja, melynek következtében a tinédzser kerekesszékebe kényszerül: a főszereplő a focimeccsét követően robogóra ül, és az esős aszfalton elveszíti uralmát járműve felett. A motor kisorsódik az útról, a fiú pedig a járdának csapódik, ez a kamasz bénulását eredményezi. Leo erős, edzett, minden napját a labdarúgásnak szenteli, hiszen féltett álma, hogy élsportoló váljon belőle, viszont a baleset következményeként lábai mozgás-képtelenné válnak. A cselekmény két szálon fut: egyrészt ábrázolja a fiú életét a baleset előtt és után, másrészt megjeleníti a gátfutó Viola mindennapjait. A cím előre jelzi, hogy a történet eseményeinek egészét egy elérendő cél alakítja, ez határozza meg a szöveg szemléletét, ilyen módon a sport nemcsak tematikus, hanem a szerkezetet is determináló elem. A regényben a mozgáskorlátozottság mellett olyan témák mutatkoznak meg, amelyek jellemzőek a tinédzserek mindennapjaira, ezáltal is közelebb tudnak kerülni a műben szereplő egzisztenciális kérdéshez. A fiatalok az életszakaszból ismerős, gyakran előforduló problémákkal találhatják szembe magukat: szülő-gyermek konfliktusok; iskolába, közösségbe való beilleszkedés; önmegvalósítás; a szerelem érzésének kibontakozása.

A tabutémákat feldolgozó ifjúsági regényeket az utóbbi időben az a tendencia határozza meg, hogy az omnipotens – a befogadóval szemben is felsőbbrendűséget élvező –, felnőtt elbeszélővel szemben az egzisztenciális problémákkal küzdő, a befogadóval hasonló korú fiatal veszi át a narrátori szerepet. Az olvasók ezáltal közelebb tudnak kerülni a tárgyalt nehézséghez, emellett „a naplószerű, monologikus gyerekszövegek hitelesebben tudnak szólni a célközönséghez” (Lovász 2015: 29). A *Célvonal* című regény esetében érdekes a narrátori pozíció alakulása. A mű értelmezhető úgy, hogy a kötet első két részében egy heterodiegetikus elbeszélő által válnak ismertté az események: a baleset körülményei, Leo érzései, reakciói, a felépülés folyamata. A mindentudó narrátor képes a történetet több nézőpontból is

prezentálni, a különféle mozzanatok előzményeivel, körülményeivel és következményeivel is tisztában van, viszont ez sok esetben távolságtartást is eredményez. A tárgyalt regény különlegessége, hogy a szöveg külső narrátora képes egy bensőséges légkör megteremtésére, hiszen a főszereplő mellett magát az olvasót is megszólítja, mintha ő is a történet egyik résztvevője lenne: a bevonódás mellett az együttérzés és az átélés lehetőségét is kínálja. A műben a mindentudó narrátor számol be a tinédzser balesetét követő időszakról, ami szintén a közeli, bizalmas viszony érzését erősíti: „Nem, kutya bajod. Csak az ütéstől érezted magad olyan kábultnak és súlyosnak, ez világos. Máskor is elestél már, kifecamítottad a vállad, meghúztad az ínszalagjaidat, kifordult a bokád: a futball hozzászoktatott a sok apró sérüléshez. Ilyenkor általában éles fájdalom hasított beléd. Most viszont szúrást érzel a hátadban” (Zannoner 2011: 58). A fiú az események következtében elveszítette az időérzékét, az ítélőképességét, viszont az elbeszélő pontosan ismerteti a körülményeket, a test fájdalmait, a felmerülő gondolatokat. Leo kórházban töltött időszakának bemutatását pszicho-narráció jellemzi, hiszen az elbeszélő közléseket ad az olvasó számára a főszereplő tudati folyamatairól, lelkiállapotáról (Dorrit 1996: 93–98). „Ebben a pillanatban, amikor a lábadat képzelted magad elé, megszólalt benned egy hang: »Ezt soha többé nem teszed« [...]». Abban a pillanatban megpróbáltál fellázadni, azt gondolni, hogy ez csak olyan sötét gondolat volt, vagy talán csak álmodtad, és te, aki sosem vesztet el a reményt, hirtelen belezuhantál a kishitűségbe, a kórház miatt, a magány miatt, a végtelen éjszaka miatt, a szokatlan zajok miatt, a gumitalpú cipőt viselő, halk léptű nővérek örökös járkálása miatt” (Zannoner 2011: 60). Ezek a megnyilatkozások a homodiegetikus narráció lehetőségét is magukban hordozzák: maga a főszereplő számol be az eseményekről egy külső perspektívából. Ezáltal az elbeszélő önmegegyező narrátorként is értelmezhető, hiszen a baleset következtében a kamasz eltávolodik magától, vagyis a test és a megszólaló hang elválik egymástól. Az elképzelést alátámasztja a trauma megjelenése, amely abban nyilvánul meg markánsan, hogy Leo nem tudja a régi tereket úgy használni és birtokába venni, mint korábban. A szobájába sem képes bemenni, nem érzi otthon magát a helyiségben: „Nem tudtad megmagyarázni, de akkor sem mentél volna be abba a szobába, ha fizetnek érte. Amikor a küszöbhez érve megérezted a holmid észrevehetetlen illatát, úgy tűnt, valami súly telepszik a szívedre, aztán erős fájdalom fogott el ott, a szíved és a gyomrod között” (Zannoner 2011: 74). A trauma következtében a kamasz tárgyiasítja önmagát: ahogyan időről időre alkalmazkodik új életéhez, úgy talál vissza újra önmagához.

A test és a megszólaló hang a történet utolsó egységében összekapcsolódik egymással: az elbeszélői pozíció változása a lelki fejlődés és az önelfogadás ábrázolását szolgálja. A regény végén lévő perspektívaeltérés szimbolikusan érzékelteti Leo életformájának átalakulását is: a fiú mozgássérültként máshogy tapasztalja a körülötte lévő világot, amellyel az olvasó csak az ő nézőpontján keresztül azonosulhat. „Ezek után nem csoda, hogy Violáéknál, ahol az előszoba valóságos táncterem, a

konyha a nappali része, a szobák tágasak, a padló sima, és az ablakok nem magasak, hanem inkább szélesek, úgy érzem magam, mint a paradicsomban. Ülve is kilátok az ablakon” (Zannoner 2011: 134). A szöveg utolsó egységében az önelbeszélés válik meghatározóvá, hiszen Leo hangot ad érzéseinek, bemutatja kerekesszékekben töltött hétköznapjait, küzdelmeit, vagyis egyéni mentális megnyilatkozást ad. Ezeket a narrátori szövegeket a jelen idejű történetmondás határozza meg, így az olvasó jobban tud azonosulni a fiú élethelyzetével. Az önelbeszélést is szimbolizálja az elbeszélés: „Május van, a kerekesszéket ott hagyjuk a pázsit szélén, lefekszünk a földre, és bámuljuk az eget, a lassan tovaördülő felhőket, a csapkodó szárnyú rigókat. Viola utazásokról beszél, távoli országokról” (Zannoner 2011: 142). A fiatal, életerős sportolónak rendkívül nehéz feldolgoznia a tragikus eseményt. Ezeket a belső folyamatokat érzékletesen, kifinomultan jeleníti meg a regény a perspektíva-váltások által.

2.1. A betegség nyelvi megjelenítése a regényben

A *Célvonal* című regény a tabutémát, a betegséget és a mozgáskorlátozott testet változatosan ábrázolja. A könyv gazdag szóképekkel és alakzatokkal mutatja be a betegség nehézségeit a fiatal olvasóközönség számára. A kezdőmondat után, amely azonosítja a főszereplő személyét – „Leo újabban magától ébred, pár perccel azelőtt, hogy hat negyvenkor megszólalna az ébresztőóra” (Zannoner 2011: 13). – részletgazdag leírások következnek. Ezáltal az olvasó könnyen bele tud helyezkedni a regény alapszituációjába, emellett a narrátor pontos beszámolóit az események legapróbb részleteit is tartalmazzák: „Nyitott szemmel bámulod a fehér kórházi fényt, a zöldes mennyezetet. A végén mégiscsak levették rólad a bukósisakot, és nem következett be, amitől féltél, nem nyílt szét a fejed, mint egy gyümölcs. Annyi röntgenfelvételt készítettek rólad, hogy már azt gondoltad, azért fotózzák az egész csontvázadat többféle pózban és szögben, mert naptárt akarnak összeállítani a képekből” (Zannoner 2011: 56). A leírások gyakran több érzékszervet is működésbe léptetnek: a látásra, a tapintásra és a szaglásra is hatást gyakorolnak. Erre példa az a jelenet is, amikor a főszereplő a betegágyon visszagondol a focimeccs eseményeire: „Lepergett előtted mindaz, ami aznap történt, de egyszerűen nem bírtad felidézni azt a pillanatot, amikor lerepültél a robogóról. A képzeletbeli lassított felvételen visszajátszottad a meccset, a lökdösdést az ellenfél játékosaival, a feszült arcokat, a nedvességtől a homlokodra és a nyakadra tapadó fürtöket, a társaidat, akik a pálya túlsó végéből kiabáltak, a lábadat, amely kikerült egy bokát, hogy megtartsa a labdát” (Zannoner 2011: 60). Később a szöveg az érzékszervi tapasztalatok lajstromszerű rögzítésével ábrázolja Leo kórtermet is: zöldes a mennyezet, fehér a kórházi fény, durvák és hidegek a lepedők, halk, de örökös a nővérek járkálása, fű- és nedvességszagot áraszt az apa a betegágynál.

A regény elején – a focimeccset megelőzően – a sejtetés és a homályos utalások határozzák meg a történetet. Már a fejezet első mondata is előrevetíti a cselekmények negatív alakulását, amelyről a külső perspektívából megszólaló narrátor számol be: „Ez a vasárnap az első perctől fogva elátkozott nap” (Zannoner 2011: 30). A markáns kijelentés révén az olvasó előre számíthat a jelentős fordulatra. A fejezet első mondata mellett a család zavart viselkedése is előjelként értelmezhető: Leo arca sápadt, fél, hogy vizes pályán kell játszania; Gisella a fáradságtól nem képes koncentrálni; Enricóra jeges borzongás tör az időjárás láttán; Jona olyan élesen énekel, mint egy sziréna. A tragédiát megelőzően a szöveg több pontján is olyan motívumok jelennek meg, amelyek finoman sejtetik, hogy valamilyen drámai esemény fog bekövetkezni: a fiú a rövidebb útvonalat választja hazafelé; az apa nézi, ahogy motorjával elhajt a forgalmas útszakasz felé; nedves az aszfalt; a kávéfőző úgy visít, mint a sziréna. A baleset leírását megelőző és a tragédiát sejtető szövegrészekben a babona is meghatározó, ez a homályos utalások egyik eszköze. A fiatal labdarúgó az edzése után elárulja édesapjának, hogy játékosmegfigyelő fog a meccsükre érkezni, Enrico már ekkor elkönnyveli gyermeke sikerét. A fiú erre ezt válaszolja: „Azért várd ki a végét, apu. Még nincs vasárnap. [...] Még a végén elkiabáljuk” (Zannoner 2011: 29). Szintén negatív előjelnek tekinthető a baleset napján a „gyászos” időjárás, mely nem alkalmas focimeccs megrendezésére: az eső szakad, a levegő párás, ködös, a pálya sáros, csúszós és hideg, a napfény alig dereng. Ezek azok az elemek, amelyek finoman utalnak a történet későbbi pontján megjelenő sorsdöntő, megrázó eseménysorra.

Leo nem tud karrierje legfontosabb mérkőzésén kiválóan teljesíteni, ami az összeomlásához vezet, az ezt követő baleset nem egyszerűen az identitásválság okozójaként, hanem bizonyos tekintetben a következményeként is értelmezhető. A lehetőség elmulasztása idézi elő a műben szereplő tragédiát, a kamasz figyelmetlensége miatt következik be a sorsfordító esemény. A baleset mint egy kiterjesztett pillanat jelenik meg a regényben: habár az események gyorsan mennek végbe, a narrátor mégis minden mozzanatról beszámol. „A robogó mindenestre önálló életre kelt, ő pedig a következő pillanatban a földön találta magát. Puffanás hallatszott, a teste volt az, amely a földre zuhant, és a járdának csapódott. Amikor a háta a földre került, kinyitotta szemét, és meglátta a sötét ponyvát – most kezd csak rájönni, hogy az égbolt az” (Zannoner 2011: 46). Megrázóak azok a jelenetek – a motorbaleset elbeszélését követően –, amikor az egészséges, edzett, fiatal fizikumhoz képest már egy kiszolgáltatott, védtelen test képe mutatkozik meg: a sportoló mozgássérült fiúvá válik. A két állapot közötti kontrasztot erősíti a mozdulatlanság, a magatehetetlenség részletgazdag leírása is: „Érzi a karja súlyát, a válla súlyát, még a mellkasa is olyan súlyos, mintha bele akarna süppedni a hordágyba. De nem érzi a lábát, a térdét, még a meccs közben szerzett horzsolás sem fáj. Nem érzi a combját, semmi súlya nincs. Mintha a teste alsó része csak úgy lebegne” (Zannoner 2011: 50). A narrátor felerősíti a szövegben a test megváltozásának

ábrázolását: a trauma következtében a főszereplő eltárgyasítja önmagát. A traumatikus tapasztalat során „elidegenítem azt az örök képességemet, hogy »világokat« tudok adni magamnak, és a többit kizárva csak egy világot adok magamnak, és éppen ezáltal ez a kitüntetett világ elveszti szubsztanciáját, és végül nem lesz több, mint egyfajta szorongás” (Merleau-Ponty 2020: 105). Ez a viselkedés a mű több pontján is megmutatkozik, például a kamasz nem képes felidézni a baleset körülményeit, viszont a mérkőzés minden mozzanatára emlékszik, emellett a tereket sem tudja úgy használni és birtokába venni, mint korábban. „A házatok is jóval fenyegetőbbnek tűnt, a bejárati ajtó szűk volt és magas, a lakás tele volt éles sarkokkal, ormóttan bútorokkal, csukott ajtókkal, magas szekrényajtókkal, elérhetetlen polcokkal. A szobád is idegennek tűnt, mintha valaki másé volna” (Zannoner 2011: 73). Merleau-Ponty az észlelő saját testről az alábbi megállapítást teszi: „A testem – mondják – arról ismerszik fel, hogy »kettős érzeteket« nyújt számomra: amikor jobb kezemet megérintem a bal kezemmel, a »jobb kéz«-tárgy szintén az érzékelésaktus sajátos tulajdonságával rendelkezik. [...] a két kéz felváltva veheti fel az »érintő« és az »érintett« szerepét” (Merleau-Ponty 2020: 115). A testtapasztalat kettős természete megszűnik a baleset következtében: a tinédzser nem képes működő szervezetként tekinteni magára.² Ezt támasztja alá az a szövegrész is, melyben Leo könnyű csővel azonosítja magát: „A karod nagyon nehéz volt, közben viszont testetlennek éreztél magad, nem bírtál megmozdulni, mintha üres lennél, egy könnyű cső, olyan, mint amilyenek fölötted húzódtak” (Zannoner 2011: 57). Az idézet végén szereplő hasonlat fokozza a testetlenség érzését, utal a mozgásképtelenségre: a fiú nem tudja többé irányítani alsó végtagjait. Az ellentétes tapasztalatok egymás mellé állítása is a tragikus események nyomatékosítását szolgálja: felsőtestének súlya és fájdalma a lebegő, könnyű, érzéketlen lábakkal szemben. Leo ekkor eszmél rá arra, hogy alsó végtagjait nem képes irányítani, eddig birtokolta a szervezetét, alakította, fejlesztette, most viszont elvesztette az uralmát felette. A betegséggel való szembesülés kíméletlen fájdalommal együtt jelentkezik, szúró, elviselhetetlenül hasogató érzésként a hátban. A másik meghatározó mozzanat az, amikor először találkozik Leo saját képével, vagyis ráébred arra, hogy mivé lett a teste: „A tükörbe nézve figyelted a tested, és ugyanolyannak tűnt, a lábad izmos maradt, nem látszott rajta, hogy nem képes megtartani. Hihetetlennek tűnt, hogy minden attól függ, amit az orvosok »gerincvelő-sérülés«-nek hívnak: [...]. Elég egyetlen kis szakadás, és kész az áramszünet: odalent sötét van” (Zannoner 2011: 84). A baleset előtt tudta, hogy hogyan kell bánnia szervezetével, próbálta kihozni belőle a maximumot, a rehabilitáció során viszont azt kell elsajátítania, hogy egyáltalán miként irányítsa.

² A Merleau-Ponty által megfogalmazott tézis, melyben a saját test – a szubjektum és az objektum összefonódása – egyszerre tapintó és tapintott, nem figyelhető meg a főszereplő viselkedésében.

A szöveg első része (a *Versenyek* című fejezet) e hasonlatok által ábrázolja a sportos, izmos, mozgékony fiatal testet. A kamasz rengeteget edzett azért, hogy fizikuma alkalmas legyen arra, hogy elismert labdarúgó váljon belőle, a testtapasztalat kettőssége ekkor még láthatóan érvényesül. Test és lélek egységét támasztja alá az az idézet is, melyben a narrátor megjegyzi, hogy a kamasz fizikai adottságait tekintve nem született focistának, de belső vágyai, akarata révén mégis elérte a kívánt eredményt: „Fizikai adottságait tekintve nem született sportolónak, de a teste hamar alkalmazkodott, kénytelen volt megváltozni, hozzáidomulni vágyaihoz” (Zannoner 2011: 28). A testtapasztalat kettőssége mellett a szellem és a test hierarchikus megjelenése is megfigyelhető. Az elme erősebb komponensként mutatkozik meg, hiszen a tinédzser fizikumának kell az akaratához idomulnia: a „csöndben elvégzett, nagy munka” révén válik Leo „csodaszéppé” és „sportossá”. Fejlődésének, átalakulásának hihetetlen léptékét mesebeli paszulyhoz hasonlítja a narrátor: „Leo egyetlen nyár alatt [...] úgy megnőtt, mint a mesebeli paszuly, amely egyetlen éjszaka alatt felszökik az égig. És miközben a törzse megnőtt, a végtagjai is hosszabbak, vékonyabbak, rugalmasabbak lettek, a felsőteste lefogott, a pocakja eltűnt, a mellizmai kidomborodtak, a nyaka erős lett, a fejét büszkén felvetette” (Zannoner 2011: 28). A szöveg elbeszélője az édesapa büszkeségéről, a fia iránt érzett elégedettségéről is beszámol, amit az oroszlán és a harcos hasonlata révén ábrázol. A *Leo* beszélőnév, amelynek a jelentése a gyakran alkalmazott állatmotívummal összefüggésében válik érthetővé: „De Enrico mindig is tudta, hogy az ő Leója olyan erős lesz, mint egy oroszlán. Nála magasabb és vékonyabb, ütemes, rugalmas lépteivel kiválik a társai közül, a válla széles, a haja sűrű és göndör, valami távoli őstől örökölhette ezt a harcoshoz illő megjelenést” (Zannoner 2011: 29).

A baleset következtében fellépő testi változások a családi kapcsolatok romlásához vezetnek. Enrico büszke labdarúgó fia eredményeire, és támogatja pályafutását, viszont a baleset után eltávolodik gyermekétől, kerekesszékehez hozzá sem ér, különféle gyógy módoktól és kuruzslóktól várja felépülését. Az anya–fiú viszony is megváltozik a tragédia következtében, Gisella túlságosan félti gyermekét, nem ad teret és lehetőséget neki, munkáját is otthagyja, hogy Leóval tudja tölteni minden percét, amit a tinédzser nem igényel. „Az anyád örökösen ott sűrög-forog körülötted, és te úgy tapadsz rá, mint a tengerirózsa a bernátrákra, hihetetlenül nagy szükséged van rá, és ugyanakkor azt kívánod, bár ne volna rá szükséged” (Zannoner 2011: 64). A főszereplő az erős, kitartó oroszlán képe helyett parazitához, tengerirózsához vagy koalakölyökhöz hasonlónak tartja magát, aki csak segítője nyakába kapaszkodva képes a lépcsőkön feljutni. Később Leo a tapadó amőba jelzöt is használja életformájának bemutatására: „Másfelől viszont mégsem élhet úgy az ember, mint a bernátrákra tapadó amőba” (Zannoner 2011: 139). Ezzel a hasonlattal a kamasz élősködőként identifikálja magát, ami a beteg testnek és az önképnek egyaránt a reprezentációja: a működő test tapasztalatának a hiányára is utal ez a kijelentés. A

konfliktus és a távolságtartás a regény végére oldódik, a szülők a kosárlabda-meccsen meglátják Leóban azt az akaratot és kitartást, amit korábban még ő maga sem tapasztalt, testét is olyan erősnek és edzettnek észleli, mint azelőtt soha. „Szép volt, mint egy ókori hős, bátor és erőteljes, és úgy küzdött a pályán, akár egy oroszlán. És amikor az a sötét sörényű oroszlán mancsa egyetlen csapásával a kosárba küldte a labdát, Enrico lehajtotta a fejét, és elsírta magát, mert meglátta, most végre meglátta, milyen is a fia” (Zannoner 2011: 160). Megrázó az apa viselkedésének ellentmondásossága: iszonyodik gyermeke külsejétől, mégis akkor jön rá arra, hogy szereti Leót, és büszke rá, amikor kerekesszéke kényszerülve ugyan, de kiválóan teljesít a kosárlabdapályán. A meccset egy eposzi csatajelenetként ábrázolja a regény: a kamasz kihasználja az ellenfél figyelmetlenségét; tiszteletére dicshimnusz zengenek; átizzadt póloja úgy rajzolja ki izmait, mintha ókori bronzpáncél lenne rajta; kerekesszéke pajzsként funkcionál; Athéné, a hősök istennője vezeti a kezét. A főszereplő a kosárlabdapályán egy hérosz alakjában jelenik meg: „az az érzése támadt, hogy valami ókori hőssé változott, mintha maga Akhilleusz törne előre a pályán úgy, hogy még nézni is rémítő, a testét csillogó páncél borítja, az ezüstlemezek minden lépésnél, minden kardcsapásnál megcsörrennek. Úgy kormányozta a kerekesszéket az ellenfél játékosai között, mintha kardot forgatna, és pajzzsal védekezne, utat tört magának a könyökök, térdek, tenyerek között” (Zannoner 2011: 158). Az oroszlán- és a harcoshasonlatok megteremtik a szöveg keretes szerkezetét, emellett a főhős megváltozott életének elfogadását is példázzák: a fiú balesete előtt és után is ugyanolyan akaratlansággal képes küzdeni. A visszatérő alakzatok utalnak arra is, hogy Leo újra rátalál korábbi énjére, erejére, még ha más formában is, de újra önmaga. A szöveg végén, a pályán a testtapasztalat kettőssége újra érzékelhető: „Leo egyszerre meglátott egy folyosót az ellenfelek között, talán elnéztek valamit (vagy talán lebecsülték az imént pályára lépett kis kezdőt), és a maga javára fordította az ellenfél hibáját, beékelődött két játékos válla közé, kikerült egy kinyújtott kart, aztán matematikai pontossággal dobta a labdát a kosárba” (Zannoner 2011: 158–159). Leo hőssé és győztesé akkor válik, amikor belső erejét, nagyságát testi cselekvései juttatják kifejezésre a kosárlabdapályán.

A regény a kamasz belső változását, a nehézségek leküzdését a gát metaforájával érzékelteti. Mivel a szöveg középpontjában egy olyan testi betegség áll, amely Leo nem veleszületett rendellenessége, markáns az a lelki folyamat, amely során eljut a reményvesztettségől az elfogadásig: a főszereplő célja, hogy mozgásszerűlként is tudjon érvényesülni az életben. Az első akadály az iskolába történő beilleszkedés, ami zökkenőmentesen megy, hiszen társai rendkívül empatikusak. Egy testépítő segítségével jut fel az iskola lépcsőjén, az egyes szám első személyű narrátor ebben a jelenetben is eltárgyasítja magát azáltal, hogy súlyzóhoz hasonlítja testét. „Ő viszont úgy viselkedik, mintha egy súlyzót emelne fel, mély belégzés kíséretében” (Zannoner 2011: 114). Merleau-Ponty megállapítása alapján a különféle testi viselkedések, tettek és cselekvések alkotják meg az egyént, vagyis a magát „tollpíhéhez”

hasonlító fiú kiszolgáltatott, magatehetetlen szubjektumként mutatkozik meg (Vermes 2006: 37). A regény ebben az esetben is érzéki tapasztalatok segítségével ábrázolja a kamasz visszatérését, ezen keresztül a látásra, a tapintásra és a hallásra is hatást gyakorol a szövegrészlet. „Nem tudom, mit mondjak, nem tudom, mit tegyek, érzem ezt a meleget sugárzó, tarka testet magamon, magam körül, és most először érzem át, hogy a »szeretlek« nem pusztán szó, itt van, tapintható, mint ezek a kezek és hajak, lélegzetek és erős szívdobbanások, az enyém és az övék, és ha ki tudnánk hangosítani, biztos vagyok benne, hogy mind egyetlen dobbanássá olvadna össze, egyetlen hatalmas akkorddá” (Zannoner 2011: 116–117). Az iskola mellett a labdarúgás töltötte ki Leo mindennapjait, viszont a focin kívül nem tud más tevékenységet elképzelni magának. A tinédzser kezei veszik át a lábai szerepét: karjaival hajtja a kerekeket, felső végtagjai segítségével igazítja meg az alsókat az ágyon vagy a széken. A fiú kerekesszékebe kényszerül, életében az eszköz a test pótlékeként jelentkezik, melyet be kell vonnia saját terébe ahhoz, hogy mozogni vagy akár sportolni tudjon. Merleau-Ponty a habitus képességének tulajdonítja azt, ha „képesek vagyunk kitágítani világon-létünket vagy megváltoztatni létezésünket azzal, hogy új eszközöket csatolunk magunkhoz” (Merleau-Ponty 2020: 167).

Leo a második gátat akkor küzdi le, amikor belátja, hogy hiányosságai ellenére is szüksége van a sportolásra. A mozgás nélküli időszakot jeges érzéshez hasonlítja, amely megfagyasztotta a testében keringő vért, viszont az edzés új erőt ad neki: „Izzadok, mint egy ló, többször is végighúzom a törölközőt az arcomon meg a nyakamon, a halántékomban dobol a vér, és olyan sokáig dermesztett meg az a jeges érzés – mintha a vér belefagyott volna az ereimbe –, hogy most valóságos ujjongással tölt el a testemben keringő tűz” (Zannoner 2011: 121). Ez az idézet is arra utal, hogy már nemcsak fizikai, hanem működő testként is tekint önmagára, szervezetére a fiatal. Életében markáns változás, hogy korábban testét alakította elképzeléseivel, labdarúgó karrierjéhez, de a balesete után – éppen fordítva – céljait a fizikumához, mozgáskorlátozottságához igazodva kell meghatározni. A trauma feldolgozását a sorstársakkal való találkozás is elősegíti: betegségét Leo mindaddig egyedinek tartja, amíg nem ismerkedik meg hasonló nehézségekkel küzdő fiatalokkal. „Úgy érezted, a te gyötrelmedet senkivel sem lehet megosztani, legfeljebb megpróbálhatod valamiképpen kivédeni. De Ruben olyan volt, mint te, és az a szó valahogy az érzéseken keresztül összekötött titeket, egyszerre úgy érezted, hihetetlenül közel álltok egymáshoz” (Zannoner 2011: 103).

A harmadik és a negyedik gát a mindennapi élet nehézségeinek a metaforájaként értelmezhető. Leo szeretné egyedül megállni helyét a világban, nem akar élete hátralevő részében másokra támaszkodni: egyedül küzdi fel magát Violáék lakásába, nem kér a boltban segítséget, az édesanyja és segítőtje nélküli közlekedést igényli. A tinédzser számára az egyik legnagyobb nehézség a hétköznapiak során a sajnálkozó, lenéző tekintetekkel való találkozás. Máté Orsolya tanulmányában a mozgáskorlátozottak életében megjelenő gyakori problémát – a bámuló tekintetek miatt

kialakuló frusztráló érzést – azzal a filozófiai tézissel támasztja alá, hogy a „test alant és a lélektől el- vagy leválasztható princípiumként jelenítődik meg, a test a lélek börtönévé válik” (Máté 2014: 117). A liftben lévő szűkös hely, az ismerősök szánakozó mosolyai és tekintetei, a testépítő segítségadása mind szorongással töltik el a fiút. „De azután a környéket is szűknek érzem, mindig ugyanazok az utcák, ugyanazok az üzletek, az emberek pedig, akik megismernek, mindig ugyanazzal a szánakozó mosollyal fordulnak felém. Valahányszor meglát egy ismerős, egy pillanat alatt összeveti a látványt a korábbi Leóval, és az arcára máris kiül a szánalom” (Zannoner 2011: 136).

Az utolsó gát annak a sztereotípiának a leküzdését szimbolizálja, amely szerint mozgáskorlátozottként nem lehet sportolói karriert építeni. Markáns az a változás, amely pályafutásában bekövetkezik: eddig a lábai segítségével ért el sikereket a focimeccseken, viszont a kosárlabdában karjai által szerez dicsőséget, amelyek átvették a lábak szerepét. Olaszországban (is) komoly kultúrája van a labdarúgásnak, így szimbolikussá válik a sportágak közötti váltás. A kamasz a kosárlabda révén, amely kevésbé népszerű, komolyabb sikert és elismerést képes kivívni, mint a foci által. „A közönség a nevét énekelte, Leo pedig felemelt kézzel köszöntötte azt a sokfejű testet, amely az ő tiszteletére zengett dicsőhimnusz; úgy érezte, soha életében nem volt még ilyen meccse, mert ilyen jól sikerült találatot még a focipályán sem ért el, erőteljes volt, mégis könnyed, olyan tökéletes, mint ez a magasztos örömmel teli pillanat, amelytől könnyek szöktek a szemébe” (Zannoner 2011: 159). A baleset után a mozgástér korlátozottsága válik hangsúlyossá, viszont a szöveg végére nyílik egy másik szabadságtér, melyhez egy másik önkép társul: Leo visszatalál önmagához, kialakul új identitása, emellett az emberi állapot kettőségének az érzékelése is újra tapasztalható a mű utolsó részében (a *Viola* című fejezetben).

A szoros szövegolvasás révén megfigyelhető, hogy a mű nyelvi megoldásai kulturálisan és területileg is elhelyezik a regényt. Az alkotásban megjelenik az itáliai focikultúra, a görög–római műveltség, emellett a hasonlatokban szereplő élőlények – a bernátrák vagy a tengerirózsa – is erre a vidékre pozicionálják az eseményeket (ezek az elemek Magyarországon nem evidensek, nem tekinthetők a hétköznapiak részeinek). Az említett nyelvi megoldások alapján megállapítható, hogy a történet a Mediterráneumban helyezhető el, azon belül is az olasz kultúrára történnek utalások.

2.2. A klasszikusok felé való elmozdulás

A *Célvonal* című regényt a „young adult” kategóriájába sorolják, viszont a szöveg kevésbé tartalmazza azokat a felhívó gesztusokat, melyek az ilyen jellegű alkotásokat meghatározzák. Mészáros Márton tanulmányában megnevezi azokat az elemeket, amelyek leginkább jellemzőek az említett csoportba tartozó művekre. A „young adult” szövegek olyan témákat tárnak a nyilvánosság elé, melyekre eddig

marginalizáltként vagy ignoráltként tekintettek, így jellemzően a droghasználat, a szexualitás, a depresszió, az internetes zaklatás vagy az öngyilkosság kerül előtérbe (Mészáros 2017: 296). A *Célvonal*ban egy egzisztenciális probléma, a betegség megjelenítése áll a középpontban, habár a krízis ábrázolása az elsődleges, az előbb említett tabuk közül egyik sem határozza meg a művet. „A „young adult” – nyilvánvalóan a megcélzott olvasótáborra való tekintettel – a »hagyományos« irodalomhoz képest sokkal inkább építkeznek a populáris kultúra, sőt a trashkultúra elemeire” – állapítja meg Mészáros Márton tanulmányában (Mészáros 2017: 298). Vagyis olyan filmek, sorozatok, képregények, zenék vagy számítógépes játékok szerepelnek a szövegekben, amelyek a fiatalok mindennapjaiban rendszeresen tetten érhetőek. A *Célvonal* című regény ezzel szemben a klasszikusok felé mutat elmozdulást. A szöveg nem a populáris kultúra elemeire épít, így nem dominálnak azok a fogyasztási szokások, melyek a kamaszok életvitelét jellemzik. A szereplők nem játszanak számítógépes játékokkal, telefonjaikat nem közösségi oldalakon történő kommunikációra használják, a sportolás és a személyes találkozások határozzák meg a történetet. A „young adult” kategóriájába sorolt alkotások a kultúrafogyasztási szokások mellett az egyes szám első személyű narratori pozíció által szólítják meg a fiatal közönséget, hiszen így könnyebben azonosulhatnak a mű szereplőivel. A *Célvonal* szövegében is végig egy homodiegetikus elbeszélő révén válnak ismertté a történet elemei, de csak a regény utolsó egységében kapcsolódik össze a test és a megszólaló hang egymással: a távolságtartó narrációs részek ellenére a könyv képes a közvetlen, bensőséges viszony megteremtésére.

A „young adult” művek másik jellemző tulajdonsága, hogy az intertextuális utalások helyett az intermediális kapcsolatrendszerek válnak kulcsfontosságúvá, a médiahasználat elsődlegessége markánsan jelentkezik (Mészáros 2017: 298). Az alkotást nem határozza meg a médiaközpontúság: a közösségi oldalak, az internetes portálok vagy az online térben való kapcsolattartás sem figyelhető meg. A szöveg retorikája nem követi a „young adult” esetében tipikus nyelvhasználatot, azaz szleng szavak, obszcén vagy trágár kifejezések csak elvétve fordulnak elő. Ehelyett antik utalások szerepelnek a műben, ilyen a korábban említett kosárlabdamerkőzés is, amely egy eposzi csatajelenetként realizálódik. Az Iliász-intertextus Leo testének leírásakor is megjelenik, a tinédzser fizikumát Akhilleusz alakjához hasonlítja a szöveg, akinek Pallasz Athéné irányítja kezét: „Abban a pillanatban pedig, amikor megszerezte a labdát, és a sportsarnokban felhangzott a tömeg fűlsüketítő moraja, úgy érezte, mintha Athéné, a hősök istennője vezetné a kezét és lökné előre, utat nyitna neki, mert Leo egyszerre meglátott egy folyosót az ellenfelek között” (Zannoner 2011: 158).

Az antik utalások mellett bibliai szereplőkről is esik említés a műben: a meccs előtt a kamasz edzője csapatát Dávidhoz, míg ellenfelüket Góliáthoz hasonlítja. Emellett Mózes alakja is feltűnik a regényben, amikor Leo először megy egyedül

vásárolni, párhuzamot von a fotocellás ajtó nyílása és a Vörös-tenger kettéválasztása között. „Csodálatos dolog, amikor az ember átmegy azokon a maguktól kitároló ajtókon, úgy érzi magát, mint Mózes, aki előtt kettévált a Vörös-tenger vize” (Zannoner 2011: 137). Az ígéret földjére is utalás történik: ahogy a zsidók eljutottak az Isten által ajándékozott területre, olyan küzdelem (gátak, akadályok teljesítése) után ér Viola is célba: „az útjában álló gátakat [...] egyetlen szempillantás alatt át kell lépnie, mert odaát, a sorompón túl valami ismeretlen vidék, az ígéret láthatatlan földje terül el” (Zannoner 2011: 96). Az említett karakterek a tinédzserek számára könnyen azonosíthatóak tanulmányaikból, így ez is segíti az összefüggések megteremtését.

Az antik és a bibliai szereplők, események említése mellett más intertextuális utalás is található a szövegben. A gátfutó lány falán a francia esszéíró és filozófus, Michel de Montaigne idézete szerepel. Viola a tankönyvében találta a sorokat, nem ismerte a szerző személyét, viszont úgy érezte, hogy élethelyzetét tökéletesen leírja a mondat: „Mindenkinek máshoz és a jövőhöz menekül, minthogy önmagához senki sem érkezett el” (Zannoner 2011: 135). Az idézet mondanivalóját a szöveg utolsó sorai írják felül, amikor Viola megnyeri a versenyt az edzéseknél, a kitartásának és a küzdésének eredményeként, magánélete és sportolói karrierje is kiteljesedik. Emellett Leo is győztes, hiszen sikerül feldolgoznia a tragikus balesetet, képes sorsa elfogadására, és megküzd azért, hogy mozgássérültként is teljes értékű, profi sportolóként tekintsenek rá, visszatál erejéhez és régi énjéhez. Az önismeret által mindketten képesek céljaik elérésére, amit röviden, tömören, de annál erőteljesebben érzékeltet a szöveg utolsó két mondata: „Én vagyok Viola, beértem a célba, megcsináltam. Én, Leo, megcsináltam” (Zannoner 2011: 166).

A regényt kevésbé határozzák meg a „young adult” ismertetőjegyei, viszont a zsánernek mégsem mond ellent. A műveknek gyakori eleme a történetben kibontakozó szerelmi szál, mely itt is megmutatkozik: a stréber lány és a menő fiú egymásra talál az egzisztenciális probléma következtében. A fiatalok körében népszerű sportok is fontos szerephez jutnak, illetve a történet végén a szurkolói táborok is feltűnnek. A szövegben uralkodó hangulat, a kamaszok problémás élethelyzete, a közösségek jelentősége mind azt szolgálja, hogy a fiatal olvasók magukra ismerjenek, könnyebben azonosuljanak a történettel.

3. Összegzés

A *Célvonal* című szöveg az elfogadásról, az önismeretről, a küzdelemről és a kitartásról szól. A tinédzserek az alkotás által egy komoly egzisztenciális problémát, a betegséget, ezen belül a mozgáskorlátozottság nehézségeit ismerhetik meg. Az elemzett mű számos lehetőséget kínál arra, hogy a téma és a fiatal olvasóközönség között kapcsolat alakulhasson ki: ennek egyik eleme a befogadóhoz hasonló életkorú elbeszélő alkalmazása. A mű a betegség, a mozgáskorlátozott test változatos

ábrázolásával – hasonlatokkal, metaforákkal, megszemélyesítésekkel és részletes leírásokkal – igyekeznek átadni és érthetőbbé tenni a mozgáskorlátozottság súlyosságát az azonos korosztály számára. A kamaszkori problémák fókuszba helyezése szintén a fiatalok szöveggel való kapcsolatát szolgálja, hiszen a könyv a krízis bemutatása mellett olyan kérdéseket is feszeget, mint a konfliktusos szülő–gyermek kapcsolatok, a közösségek szerepe, a barátság és a szerelem problematikája vagy a sport fontossága a tinédzserek életében. A regény a „young adult” felhívó gesztusai helyett a klasszikus irodalmi szövegekkel mutat kapcsolatot, az intermedialis utalások helyett az intertextualitás érvényesül, az iskolai tanulmányokból ismerős antik és bibliai szereplők, illetve az európai irodalom alapműveinek megidézése által. Emellett pozitív a történet befejezése, összességében optimista az üzenet, amely nem feltétlenül általános a zsáner könyveinek esetében. Ennek ellenére az alkotás megfelel a „young adult” kritériumainak, a már korábban említett elemek is ezt igazolják. A *Célvonal* című mű lehetőséget nyújt az érintettek számára a trauma feldolgozásában a részletgazdag leírások, a fejlődő emberi kapcsolatok és a pozitív zárlat segítségével: a marginalizált helyzetben lévő és a problémával azonosulni kívánó olvasó között kapcsolatot képes teremteni.

Irodalomjegyzék

- Cohn, Dorrit 1996. Áttetsző tudatok. (Ford. Cseresnyés Dóra.) In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* II. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- Gáspár-Singer Anna 2017. Címkék a borítón: Tabutémák a kortárs magyar gyerek- és ifjúsági könyvekben. In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán–Mészáros Márton–Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Budapest, Fiatalok Írók Szövetsége.
- Lovász Andrea 2015. *Felnőtt gyerekirodalom: Tanulmányok, kritikák és majdnem lexikon*. Szentendre, Cerka-bella.
- Máté Orsolya 2014. A test és nem problematizálása Szabó Magda A pillanat című regényében. In: Boros Oszkár–Horváth Kornélia–Osztrólczyk Sarolta–Varró Annamária–Zsuppán Klaudia (szerk.): *Test-konceptusok és test-reprezentációk az irodalomban és a kultúrában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Merleau-Ponty, Maurice 2020. *Az észlelés fenomenológiája*. (Ford. Sajó Sándor.) Budapest, L’Harmattan.
- Mészáros Márton 2017. „young adult”-ként olvasni: A Holtverseny példája. In: Hansági Ágnes–Hermann Zoltán–Mészáros Márton–Szekeres Nikoletta (szerk.): *Mesebeszéd: A gyermek- és ifjúsági irodalom kézikönyve*. Budapest, Fiatalok Írók Szövetsége.
- Vermes Katalin 2006. *A test éthosza: A test és a másik tapasztalatainak összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. Budapest, L’Harmattan.
- Zannoner, Paola 2011. *Célvonal*. (Ford. Todero Anna.) Budapest, Móra Kiadó.

„Vágd le a férfiasságát, és etesd meg a kecskével!” A csonkítás szimbolikája a *Trónok harca* című televíziós sorozatban

1. Bevezetés

„Láthattad, milyen, ha megfelelő eszközök/orvosságok hiányában kell levágnom egy lábat, félek, sok láb jut még ilyen sorsra, mielőtt véget ér a háború”¹ – hangzik el Talisa-tól, egy harctéri ápolónőtől a *Trónok harca* című televíziós sorozat 2. évadának 7. részében (20:48). Ahogy ez az idézet is utal rá, a háborúban a veszteség nemcsak a halált jelentheti: sokan válnak mozgásképtelenné, veszítik el szemük világát vagy valamely végtagjukat. A csonkítás – történjen csatában, párharcban, büntetésvégrehajtás által vagy kínzás során – gyakori jelenség a *Trónok harca*-ban. A sorozat értelmezése szempontjából viszont a jelenséget nem a gyakorisága, sokkal inkább egyedi volta, visszafordíthatatlansága teszi kiemelten fontosá. A *Trónok harca* mágikus világában uralhatók olyan folyamatok, amelyekre a saját világunkban nincsen ráhatásunk, legjobb példája ennek a feltámasztás. Míg a mi világunkban a halál a (földi) életút megmásíthatatlan lezárása, addig a *Trónok harca*-ban ez egy visszafordítható folyamat. Havas Jon-t feltámasztják, a Mások serege zombikból áll, még egy sárkányt is fel lehet támasztani. Ebből a mágikus nézőpontból lehet meghökkentő, hogy ugyanez a csonkításra nem igaz, a sorozatban a testi elváltozásokat még varázserő segítségével sem lehet meggyógyítani. Egy olyan világban, ahol még a halál is legyőzhető, ironikusnak hat, hogy egy levágott végtagot nem lehet visszanöveszteni. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy a csonkítás jelenségéhez milyen szimbolikus jelentésrétegek kapcsolódnak a sorozatban, valamint milyen viszonyban áll a halállal és a szexualitással.

Jóllehet a *Trónok harca* esetében egyre inkább egy transzmediális univerzummal van dolgunk – a könyvek és a sorozatadaptációk merchandise termékek, játékok, mémek sorozatában folytatódnak –, jelen dolgozat kifejezetten az HBO-sorozattal foglalkozik.

Kutatásom korpusza a teljes *Trónok harca* sorozat, a 2011 és 2019 között bemutatott 8 évad 73 epizódja. A kutatás során újraneztem a sorozatot, kigyűjtöttem a csonkítással összefüggésbe hozható jeleneteket. A kiválasztott jeleneteket kontextusukban értelmeztem. Ezt követően megnéztem, hogy a különböző jelenetekben milyen funkciók kapcsolhatók a csonkításhoz.

¹ A dolgozatban használt idézetek a sorozat magyar szinkronos verziójából származnak.

2. Az HBO önmeghatározása

Az HBO sokat tett azért, hogy a nevét összefüggésbe hozzák a *minőségi tévé*-vel (angolul „quality tv”-vel). Nagy költségvetésű, alkotói stílusú és kreatív innovációk jellemzik a minőségi programozást; minőségi demográfiával jellemzik azokat a műsorokat, amelyek a 18–49 éves közönséget érik el. Az HBO-nál minkettő felfedezhető (Santos 2008: 31). A minőségi műsor többsikű, egymást átfedő cselekményszálakat használ; társadalmi és kulturális kommentárjai vannak; a minőségi élményhez hozzájárulnak a technológiai innovációk is, melyek révén otthoni környezetben is egyre jobb minőségű adásokat lehet nyomon követni (Imre 2018).

Az HBO egyik önmeghatározása úgy hangzik, hogy „Ez Nem TV”.² De mégis mi az, amiben különbözik más csatornáktól? 1977-től az HBO kívül esik a Szövetségi Távközlési Bizottság³ (továbbiakban FCC) szabályozásán. Nem kell ügyelnie arra, hogy családbarát műsorokat gyártson. Ez azt jelenti, hogy expliciten használhatja a profánitást, az erőszakot és a szexualitást. Az elmúlt évtizedekben mindhárom tényező kulturális jegye lett a HBO-brand identitásának. A csatorna már a kezdetektől olyan képet fest magáról, ami nem illene egy network tévé kínálatába (Leverette 2018: 124–125). A „nem tévé” disztinkciót nyilván maga is a tévéhez képest teszi meg. Más tévécsatornákhöz, tévés diskurzusokhoz képest a csatorna megenged magának egy határátlépést (Molnár 2020: 5).

Marc Leverette a csatorna múltjának történeti áttekintése során több tabudöntőgető műsort is kiemel, többek között George Carlin stand up előadásait, aki műsorában azokkal a tabuszavakkal foglalkozott, „ami[ke]t nem mondhatsz ki a tévében”. Azzal, hogy a műsorát a későbbiekben az HBO sugározta, a komikus kikerülte az FCC szabályozását (Leverette 2008: 128). Leverette az HBO korai bokszközvetítéseit is a tabudöntögetés közé sorolja, mivel a sportág szociális és etnikai problémákra is reagál. De valójában „ez szórakoztatás, sport, box, hbo, nem tévé” (Leverette 2008: 134). A kortárs nézőnek a HBO tabusértéseiről elsősorban a nyílt szexualitás, a meztelenkedés, az erotikus jelenetekben bővelkedő sorozatok jutnak eszébe. Ezek alapján úgy tűnik, az HBO elsősorban a tabuk átlépése miatt nem tévé. Mint prémium brand olyan helyet ajánl fel fogyasztóinak, ahol normális a transzgresszív magatartás a mainstream tévéhez képest (Leverette 2008: 140).

Explicititás szempontjából a durva nyelvezet, az erőszakosság és az szexualitás terén a *Trónok harca* illeszkedik az HBO kínálatába, a három szempontot ötvözi a sorozat. A sorozat durva nyelvezetet használ: a szereplők nyíltan sértegetik, megfenyegetik egymást stb. Például az első 6 évad alatt 18-szor fenyegetik meg valamelyik szereplőt, hogy levágják egyik vagy másik testrészét. Az utolsó két évadra a csonkítással kapcsolatos fenyegetések megszűnnek, és a csonkítással kapcsolatos

² Ami egyben a csatorna szlogenje is 1996–2009 között.

³ Angolul Federal Communications Commission, rövidítve FCC.

diskurzusok száma is visszaesik. Erőszakosság terén az egyik legnagyobb kritikai visszhangja az 5. évad 6. részének volt, amikor Sansa Starkot az esküvőjén megérszakolta a férje, és ezt a kasztrált Theonnal nézette végig. A durva nyelvezet, az erőszakosság és az explicit szexualitás mind hozzájárul ahhoz, hogy a csonkítás olyan jelenség, ami nem tabu.

3. Az erőszakosság látványa a *Trónok harcában*

A csonkítás jelensége már a sorozat első epizódjában fókuszba kerül: a *Trónok harca* első része durva igazságszolgáltatással kezdődik, egy dezertórt lefejeznek. A sorozat később is bővelkedik azokban a karakterekben, akiknek nemcsak a fejét vágják le, de „a nyelvüket, kezüket, lábukat sőt a faszukat is” (MacNeil 2015: 35). A *Machiavelli fantasy/fantasztikum és törvények játéka* című tanulmány a westerosi törvénykezést a lovagi tornák példáján keresztül világítja meg. A lovagi tornába bele van kódolva az erőszakosság, és „ezáltal nyer értelmet a sok lefejezés, kizsigelés és csonkítás.” A lovagi torna azt példázza, hogy a westerosi társadalomban az erőszakosság szabályként működik: a törvénykezés határait az erőszak jelöli ki (MacNeil 2015: 38). De ide tartozik az is, hogy Westerosban nagyon sokáig lehetett harc általi ítéletet követelni egy bírósági tárgyalás során.⁴

A sorozat megcsonkított holttestek képével indít (1. évad, 1. rész), majd a legutolsó évadban szintén a levágott végtagok képéhez tér vissza (8. évad, 1. rész). A levágott végtagok keretezik a történetet, ezáltal is növelve a sorozatban a csonkítások jelentőségét.

Megcsonkított holttestek a sorozat első részében.

⁴ Ha a vádlott bajnoka legyőzte a vádló bajnokát, akkor a vádlott tisztázta magát, mert a párharc az istenek akaratát tükrözte.

A sorozat befejező évadában ismét megcsonkított holttesteket mutatnak.

4. A *Trónok harca* a fogyatékoságról

A diskurzus szintjén a politikai korrektség kontextusában a csonkítást a fogyatékoság nagyobb kategóriáján belül érdemes vizsgálni. Az erőszakosság szinte mindenhol jelen van a sorozatban, még a sérült, fogyatékkal élő szereplőket sem kíméli. A fogyatékoság ábrázolásában elveti a sorozat a politikai korrektséget. A politikai korrektség elvetése a társadalmi beilleszkedés segítőjeként értelmezhető a sorozatban: nem tabu beszélni a fogyatékoságról, ezáltal pedig a diskurzus részévé válik a téma. Azáltal, hogy nevéen nevezzük a fizikai vagy szellemi korlátolt-ságot, egyenrangúként kezeljük ezeket a kezdetben hátrányos szereplőket, ezáltal pedig normalizáljuk őket. Ez a sorozat narratívájában azt jelenti, hogy a fogyatékoság ugyanolyan támadási felület, mint bármilyen más tulajdonság. Itt nem tabu beszélni, kritizálni vagy bántani ezeket a szereplőket. A politikai korrektség ábrázolásmódja csupán egy törekvést közvetít, mert igazából a való életben is érik megpróbáltatások és hátrányok a fogyatékkal élőket (Molnár 2020: 24–25).

Kérdéses, hogy egy-egy fogyatékos szereplő mennyire tudja kompenzálni saját testi hiányosságát. Jaime Lannister – akinek levágták kardforgató kezét – kap egy aranyozott, kovácsolt kezét, ez a protézis viszont alkalmatlan a vívásra, így meg kell tanuljon a másik kezével kardot forgatni. Akármennyit gyakorol, nem tudja elérni ugyanazt a teljesítményt harcban, mint korábban. Brandon Stark lábai teljesen lebénulnak, és bár a tudata segítségével térben és időben, látomás-szerűen tud utazni, a lebénult végtagjaira nem tudnak gyógyírt találni. Időle-gesen fel tudja venni rémfarkasa, Nyár alakját; egy állatot megszállva képes felül-emelkedni emberi teste korlátain (Réti 2017: 73). A rémfarkas elvesztése után egy kerekesszéket készítenek neki, mely megkönnyíti számára a közlekedést.

Arya Stark időlegesen megvakul a kiképzése során, ezalatt a többi érzékszerve jobban kifejlődik, harci képességei javulnak. A történetnek van egy adaptációs mechanizmusa a fogyatékos szereplőkre nézve, idővel megtanulnak együttélni hiányosságaikkal. A szereplőknél sokszor nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy fizikai korlátoltságuk hátrányos, normál vagy éppen előnyös helyzetbe hozta-e őket. Előfordul, hogy inkább két kategória határán helyezkednek el ezek a szereplők. A fogyatékkal élő szereplők megalkotásánál mindenképp egy diverzifikált nézőpontot tartottak szem előtt a készítők.

5. Hipotézis

A csonkítás, a halál és a szexualitás központi szerepet kap a *Trónok harca*-ban, mindhárom elem szorosan összefügg az emberi testtel és a hatalom feletti történő gyakorlásával. A *Trónok harca* egy olyan világot mutat be, ahol a halál egy reverzibilis folyamat, tehát nem a legvégső büntetés. Ezzel szemben a csonkítás – és annak szélsőséges formája, a kasztrálás – nyomot hagy az adott szereplő testén, amellyel együtt kell élnen. A csonkítás kihat az adott szereplő harci képességeire és szexualitására is.

A csonkítást a sorozatban két lépésben vizsgálom. Elsőként a sorozatban megjelenő intézmények perspektívájából elemzem arra fókuszálva, hogy a kialakult társadalmi rendszerek, illetve csoportosulások hogyan viszonyulnak az emberi élethez és a testhez. Ez azért fontos, mert értelmezésem szerint a sorozat szerepet játszik a test fölötti hatalom társadalmi problémájának érzékenyítésében. A hatalom kérdése a sorozat középpontjában áll: a cselekmény mozgatórugója a Vastrónért⁵ folytatott küzdelem. A Vastrón hatalmi szimbolikájáról az egyik szereplő így elmélkedik:

„Varys: A hatalom különös dolog, nagyuram [...]. Három férfi ül egy szobában. Egy király, egy pap és egy gazdag úr. Középuitt áll egy közönséges, kardforgató zsoldos. Mindegyik férfi biztatja a kardforgatót, hogy ölje meg a másik kettőt. Ki marad életben? Ki hal meg?

Tyrion: A kardforgatón áll a dolog.

Varys: Valóban? Neki nincs koronája, nincs aranya, nem az istenek kegyeltje.

Tyrion: De van kardja, ő dönt életről és halálról.

Varys: De ha a kardforgató uralkodik, miért teszünk úgy, mintha a királyoké lenne a hatalom?”

(2. évad 3. rész, 41:00)

⁵ Westerosban, a Hét Királyság fővárosában található a trón, amelyet legyőzött ellenségek kardjából kovácsoltak.

Az idézet jól tükrözi, hogy a sorozatban az egyéni hatalom manifesztálódása a másik élete és teste fölötti ítélkezésben, rendelkezésben nyilvánul meg. Erre példa a hűbéresi eskü is, melynek értelmében a zászlóhordozónak feljebbvalója hívására harcba kell vonulnia, vagyis saját életét, testi épségét kell kockára tennie. De lehetne beszélni a rabszolgaságról és a bordély intézményéről is: az emberi test mindkét esetben árucikké degradálódik. Ugyanitt fontos megemlíteni a különböző katonai csoportosulásokat, amelyek szintén korlátozzák az egyéni szabadságot: élethosszig tartó elköteleződéssel, cölibátussal, kasztrálással járhat a szolgálat.

A dolgozat második részében a csonkításhoz az érintett karakterek egyéni életútja felől közelítünk. Megvizsgálom egyéni szinten, hogy a csonkított szereplők milyen változásokon mentek át csonkításuk után; hogyan változik viszonyulásuk szexualitásukhoz, a fizikai harchoz, a mentalitásukhoz stb. Illetve arra is kitérek, hogy a westerosi társadalomnak mi a kialakult képe a csonkításról: mit gondolnak róla, hogyan kezelik, milyen viszonyba állítják a halállal.

6. Csonkítás – halál – szexualitás: a három vezérlő elv

A csonkítás jelensége szorosan összefügg a halállal és a szexualitással a *Trónok harcában*. Mindhárom tényező nagyban meghatározza a *Trónok harca* világának működését. Egy-egy végtag elvesztése elég gyakori. Lopásért például lecsapják az ember kezét. Jaime Lannister elveszti a kardforgató kezét. Katonák sérülnek meg a harctéren, akiknek egy-egy végtagját amputálni kell. Ahogy lopásért kézlevágás jár, úgy erőszakért kasztrálás. A csonkításnak végső formája a kasztrálás, mely szintén elég gyakori fenyegetés a *Trónok harcában* függetlenül attól, hogy Westeros mely területén játszódik az adott cselekményszál. A falon túl, a vadak között éppúgy megjelenik, mint Királyvárban, vagy a Völgyben (a királyság egy elszigetelt területén), de távolabbi, egzotikusabb tájakon is, például a Makulátlanoknál (a kasztrált katonáknál). A sorozatban a következő szereplőkről tudjuk biztosan, hogy kasztráltak: Varys, a pók; Theon Greyjoy; Szürke Féreg és a Makulátlan katonák.

A halál is mindennapos jelenség a *Trónok Harcában*. Tyrion ezt mondja a kistanács ülésén: még „a királyok is úgy hullanak mostanában, mint a legyek” (3. évad, 10. rész, 6:51). Westeros folyamatosan hadban áll. A halálhoz való viszony többek közt a neveltetéstől függ, például Eddard Stark nem fél a haláltól – „engem katonák neveltek, arra tanítottak, hogyan kell meghalni” (1. évad, 9. rész, 5:10). Olyannyira mindennapos a halál, hogy a Hét vallásában egy külön, nemtelen alakot kap a halál, az Idegen képében. Arya kiképzésén kerül elő a haláltól való félelem: „csak egy isten van, az ő neve halál, és csak egy dolgot mondunk a halálnak, nem ma” (1. évad, 6. rész, 15:48).

A *Trónok harca* olyannyira bővelkedik szexualitásban, hogy Michael McNutt a *szexpozíció* kifejezést használja a sorozat kapcsán arra a jelenségre, amikor szex vagy intim helyzetek közben tudunk meg a történetzszál szempontjából lényeges információkat. Ebben egyébként nem egyedi a *Trónok harca* az HBO-n: már a *The Sopranos*ban is gyakori helyszín a Bada Bing sztriptízklub, a *Deadwood*ban pedig Al Swearangen hosszas monológjait hallgathatjuk, miközben éppen szexuális aktust hajt végre (Hann 2012).

A *Trónok harcában* a szexualitás kapcsán megfigyelhető, hogy a rengeteg szexjelenet általában meztelen női melleket jelent a képernyőn, meztelen férfiakat csak ritkán jelenít meg a sorozat, de általában azok a jelenetek sem hozhatóak összefüggésbe a szexualitással. A 73 rész alatt összesen 7 férfi nemi szerv jelenik meg: meztelen, együgyű Hodor a varsafáknál mászkálva; egy kereskedőt a dothrakiak meztelenül a lóhoz kötöznek; Cersei vezeklőútja közben a dühödt nép között mutatnak két meztelen férfit; egy bravosi színész azon aggódik, hogy valami nemi bajt kapott el; a fővárosi bordélyt szétverik, két klienst meztelenül ér a támadás.

7. Intézmények

A sorozatban a következő intézményeket, csoportosulásokat találjuk, amelyeknél a hatalom az egyén teste fölötti rendelkezésben, uralkodásban nyilvánul meg: a bordély, a Fal, a Makulátlanok, a királyi testőrség, a nemesi rendszer esküje.

7.1. A bordély

A bordély fő célja a vagyonszerzés mellett az információszerzés, ezért a kettőért pedig bármit megtesz Kisujj, a bordélytulajdonos és a tulajdonában lévő prostituáltak. Bár feltevésem szerint a csonkítás a férfiak büntetése, és női megcsonkított testet még csak nem is látunk, egyszer utalás szintjén kitérnek rá. Míg a megcsonkított szajhák vádjára Kisujj csupán annyival reagál, hogy pénzért mindent lehet, addig a tetemgyalázásról elismeri, hogy ellenkezik a király törvényeivel.

Kellemetlen az egyik örömlány számára az a jelenet, mikor Varys, az eunuch, megjelenik a bordélyban. Mindazok a technikák, amelyeket a lány használni tudna, teljesen haszontalanok. Ebből is fakad az, hogy Kisujj mint bordélytulajdonos Varysszal szemben tehetetlen.

Kisujj, miután intézményét lerombolták, így emlékezik meg róla: „Nem volt még egy ehhez fogható hely, kiszolgált minden igényt. Olyan vágyakat is, amelyek nem is léteztek felfedezésük előtt” (5. évad, 7. rész, 42:42). Ehhez képest Kisujjt „emberhússal üzérkedőnek” titulálja Lancel Lannister, a Harcos Hit szolgálatában álló nemes, míg az intézményét „húspiac”-nak nevezi Olenna Tyrell, egy gazdag ház képviselője (5. évad, 7. rész).

Érdekes még a sorozat záró epizódja, amelyben egy újonnan alakult kistanács vitatja meg a város közigazgatását. A gyűlésen felmerül a Bordély újjáépítése, mely prioritást élvező feladat a kistanács⁶ napirendjén.

7.2. A Fal

A Falon lévő őrséget nagyrészt bűnözők alkotják, akik választhattak a büntetés végrehajtása és a halálíg tartó szolgálat között. Lopásért csonkítás, kézlevágás jár, míg erőszakért kasztrálás; ellenben a falon teljesített szolgálattal ki lehet váltani a büntetést. Mindezek ellenére folyamatos létszámhiánnyal küzdenek a falon. Az éjjeli őrség rendjének nagy múltja van, társadalmilag megbecsült intézmény volt. A sorozat elején a köztudatban mint csöcselék van jelen. A falon lévő szolgálatnak van egy társadalmi státuszvesztése, ami részben azzal is összefügghet, hogy a westerosiak elfelejtették a falon túli, természetfeletti veszélyt. Az éjjeli őrségről létezik egy eszmei kép, ám ez ellentétben áll a valósággal. Esküjükben a következőket mondják: „Pajzs vagyok, mely az emberek birodalmát óvja. Életemet és becsületemet felajánlom az éjjeli őrségnek a mai éjszakára és az elkövetkezendőkre” (1. évad, 7. rész, 47:05). Összetételük viszont így alakul: „Erőszaktevő, erőszaktevő, lótolvaj, kilencedik fiú, erőszaktevő, tolvaj, tolvaj és erőszaktevő” (4. évad, 3. rész, 21:53). Az éjjeli őrség tagjai vállalják a társadalmi elszigeteltséget, a cölibátust és az élethosszig tartó szolgálatot. Legtöbben bűnözőként, börtönlakóként kerülnek a falra, ahol kapnak egy második esélyt. Bár a cölibátus is szexualitásuk elvesztésével jár, ez messze nem olyan visszafordíthatatlan folyamat, mint a kasztráció. Nyílt titok, hogy a testvériség tagjai gyakran meglátogatják a közeli bordélyt. A falon lévő örök elhagyják a falat, és ismét élhetnek szexuális életet. Havas Jon meghal, feltámad, elhagyja a falat, és romantikus, intim kapcsolatot létesít Daenerys Targaryennel.

7.3. A Makulátlanok

Míg a Falon szolgálók a csonkítást akarták elkerülni, addig a Makulátlan harcosok katonai kiképzésének része a kasztrálás. Nagy a fájdalomtűrő képességük, és kiirtották belőlük a félelmet. Ez derül ki Jorah és Missandei beszélgetéséből is:

„Jorah: Még a legbátrabb férfi is fél a haláltól.

Missandei: Az uram szerint a makulátlanok nem férfiak. Nekik semmi a halál”

(3. évad, 1. rész, 47:22).

⁶ Azon befolyásos emberek összesége, akik ténylegesen irányítják az országot, foglalkoznak a birodalom közigazgatással kapcsolatos problémákkal. Köztük van a kincstárnok, a király jobb keze, a nagymester, a katonaságért felelős személy stb.

A fiúkat már kiskoruk óta nagyon kemény kiképzésnek vetik alá, olyannyira, hogy sokan belehalnak. A kiképzés során arra nevelik őket, hogy nagy legyen a fájdalomtűrő képességük, és engedelmesek legyenek. A kasztrálás is a rabszolgartatók test fölötti hatalmának megnyilvánulása. Már nagyon fiatalon megveszik azokat a kisfiúkat, akiket Makulátlanoknak képeznek ki. Engedelmességre nevelik őket és arra, hogy ők a mesterek, azaz későbbi gazdájuk tulajdonai. Bár létszámuk sokszorosa a mestereknek, és jobb erőnlétben vannak gazdáiknál, meg sem fordul a fejükben a lázadás gondolata. A Makulátlanok ingerszegény szocializációja és a neveltetésük akadályozza meg őket abban, hogy önmaguktól fellázadjanak.

Ahogy Varys, az eunuch feltűnése a bordélyban zavart okoz, ugyanolyan furcsa a Makulátlanok megjelenése a bordélyban. Ők nem szexuális kielégülésre vágyanak, csupán valamiféle anyai törődésre. Az ötödik évad elején Meeren irányításában vesznek részt, a közrendet segítenek fenttartani. Elkezdik megtapasztalni, hogy milyen, amikor nem a háborúra törekszenek, hanem a város békéjének megőrzését a cél. Az ötödik évad első részében is valamiféle megnyugvást keres a makulátlan harcos, mikor felkeresi a bordélyt.

7.4. A királyi testőrség

Ők életüket a király védelmére szentelik fel, az Éjszakai Őrség tagjaihoz hasonlóan cölibátusban élnek. Ez azonban Jaime-t sosem akadályozza abban, hogy viszonya legyen testvérével. A falon szolgálókkal ellentétben ők társadalmilag nagy megbecsülésnek örvendenek. Egy könyvben vezetik hőstetteiket, melyek fennmaradnak az utókornak. Nevüket a birodalom valamennyi tagja név szerint ismeri. Az ideális megvalósulás szerint a királyi testőr többet tud adni magából a birodalomnak, mint azok, akiknek családdal kapcsolatos kötelezettségeik vannak (Harrington–Getty 1983).

7.5. A nemesi eskü

A zászlóhordozók esküt tesznek a Nemes háznak, hogy a nemes úr hívására bármikor harcba vonulnak. Ezt a generációkon átívelő esküt minden nemzedék megújíthatja. A zászlóhordozónak egész udvartartásával együtt kell harcba vonulnia a hívásra. Robb Stark is összehívja Észak lobogóit az első évad nyolcadik részében, hogy atyját kiszabadítsa. Észak zászlóhordozói a Stark háznak (Észak őrzőjének) tartoznak esküvel, bár az elején túl fiatalnak tartják Robb Starkot, ő emlékezteti Lord Umbert és a többi nemes urukat esküjükre:

„Lord Umber: Én vezetem a menetet, vagy fogom az embereimet és hazaviszem őket.

Robb Stark: Nyugodtan megteheted Lord Umber, de ha végeztem a Lannisterekkel, visszajövök Északra, kifüstöllek a váradból, és felakasztalak mint esküszegőt”

(1. évad, 8. rész, 31:35).

7.6. A dothrakiak

A dothrakiak – egy nomád lovas nemzetség – dolgozatom szempontjából azért fontosak, mert náluk nincs tényleges csonkítás, csupán szimbolikus; csonkítás hiányában pedig erősebb a halál és a szexualitás közti reláció. Vagyonukat más falvak, népek, városok kifosztásával, megfélemlítésével szerzik. A megfélemlítés eszköze náluk a fizikai erejük demonstrációja: leigázzák ellenségeiket. Számukra csak az erőteljes, ép testek a hasznosak. Bár erőszakos a közösségük, a csonkítás nem kap benne helyet. Náluk csupán a hajvágás jelenik meg mint szimbolikus csonkítás. Egy dothrakinak akkor vágják le a farkocsát, ha vereséget szenved. Ez a közszemlére tétele annak, hogy kikapott egy párviadalban. Hasonló ez a bibliai Sámson történetéhez, akinek az ereje a hajában rejtett. Amikor levágták a haját, akkor ereje is elhagyta. Itt kifordítva jelenik meg a történet: ha kikap egy dothraki, azt a közösség úgy értelmezi, hogy ereje cserbenhagyta, ezért levágnak a haját.

Halál és szexualitás szoros összefonódására a dothraki kultúrában jó példa a törzsi menyegző. Az első évad legelső részében láthatunk egy dothraki esküvőt: a közösség tagjai nyíltan közösjenek, és ha esetleg ebből nézeteltérése alakul ki, akkor a halálos kimenetelű harc csupán az esküvői látványosság részét képezi. A halál(ok) meg sem zavarják az esküvői ünneplést, sőt csak fokozzák azt. A dothrakiaknál a verekedés látványosság. „Egy dothraki menyegző, ahol nincs legalább három halott, unalmasnak számít” – jellemzi az eseményt Jorah Mormont (1. évad, 1. rész, 52:13).

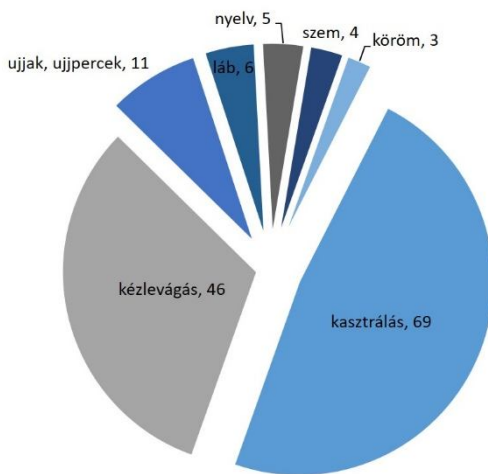
A dothrakiak éppen ellentétei a Makulátlanoknak: míg a Makulátlanok fegyelmeztségükkel keltenek félelmet, addig a dothrakiak vadságuk, nyers, hordaszerű életvitelük miatt válnak félelmetessé. Míg a Makulátlanokról gyakran viccelődnek a sorozatban, a dothrakiakkal kapcsolatban már kevésbé merészek, tőlük tartanak a westerosiak: „Láttam a dothrakikat a csatatéren, a zsoldosok nem ellenfelek nekik. Nincs hadsereg, amit nem gázolnak le. A gyilkolás nekik nem háború, hanem élvezet” (7. évad, 5. rész, 10:35) – mondja Jaime Lannister, aki bár maga is harcedzett férfi, a dothraki hordától még ő is tart.

8. A csonkítás kvantitatív elemzése

A vizsgálat során kiválasztottam azokat a jeleneteket a sorozatból, ahol előkerül a csonkítás. A csonkítás nyílt ábrázolása, egy-egy levágott végtag középontba helyezése mellett ide soroltam azokat a részeket is, ahol csonkítással fe-

nyezetnek egy szereplőt, és azokat is, ahol egy adott szereplő csonka kondíciójára utalnak. A sorozat 73 része között pusztán 8 olyan rész van, ahol nem jelenik meg a csonkítás valamilyen formában. A csonkítást tematizáló 65 részt további részletekre osztottam, megvizsgálva, hogy milyen csonkítás kerül elő, hogyan reflektálnak rá a csonka szereplők vagy épp a körülöttük lévő többi karakter. A 65 részből összesen 145 részlet került be a tartalomelemzésbe.

A két leggyakrabban felmerülő csonkítási forma a *Trónok harcában* a kasztrálás és a kézlevágás. Előbbire 69 alkalommal történik utalás, míg utóbbiról 46 alkalommal beszélnek, vagy jelenítik meg. Nagy eltérés viszont a két jelenség között, hogy míg levágott kezeket mutatnak a sorozatban, addig levágott férfi nemi szervet nem. Theon az egyetlen szereplő, akit kasztrálnak a sorozat ideje alatt, de az ő levágott férfiasságát nem mutatják, ahogy magát a kasztrációs folyamatot sem látjuk a képernyőn. A harmadik évadban vágják le Jaime kezét és Theon férfiasságát, ami a két nagy csonkítási formát reprezentálja. Ezenkívül előkerül még az ujjak (11), a lábak (6), a nyelv (5), a szem (4), az orr (1) levágása, valamint a szem (4) kivágása (a zárójelben megadott adatok az egyes csonkítások előfordulásának számát jelzik, az arányokat az alábbi grafikon szemlélteti).

Csonkítások a *Trónok harcában*

Csonkított szereplők: Varys, Theon, Szürke Féreg (és a Makulátlanok), Jaime, Davos, Lord Umber, Ilyn Payne, a Dalnok, a Lannister Katona, a Greyjoy katona. Ezek közül kasztrált szereplők (ahogy ezt fentebb már említettem): Varys, Theon, Szürke Féreg (és a Makulátlanok).

A 69 kasztrálással kapcsolatos részletből 21 vonatkozik Varysra, 15 Theonra, a Makulátlanokra pedig 17 (akikhez Szürke Féreg is tartozik). A kategóriába tartozó

egyéb előfordulások (16) pedig különböző szereplők fenyegetéseit vagy kasztrációs félelmét foglalják magukban.

Ahogy az adatok is mutatják, a csonkítások közül legtöbbször a kasztrálásról esik szó a sorozatban. Egyedül a 3. évadban egyenlő a kasztrációhoz kapcsolható diskurzusok száma a kézlevágáshoz kapcsolható részek számával: 10-10 részlet utal a jelenségekre. A 8. évadban előtérbe kerül a kézlevágás (6 részlet), és háttérbe szorul a kasztráció (3 részlet). Érdeemes megjegyezni még, hogy az utolsó két évadban csonkítások terén egyértelműen a kasztrálás és a kézlevágások dominálnak (ezek mellett egyetlen egyszer történik utalás levágott lábakra). Az utolsó két évadra leszűkül a csonkítások diverzitása. Az, hogy ennyiszer beszélnek a csonkítások között a kasztrálásról, úgy is értelmezhető, hogy a sorozat szereplői ettől félnek a legjobban.

9. A csonkítás kvalitatív elemzése

A csonkítások mennyiségi előfordulása mellett fontos megfigyelni azt is, hogy milyen környezetben jelenik meg ez a cselekvés: milyen konnotációja van egy csonkításnak, a test fölötti hatalom kinyilvánításán kívül van-e valami célja.

A csonkítás – történelmi tapasztalataink alapján – jelenthet többek közt gyógyítási folyamatot, büntetés-végrehajtást vagy támadási felületet. A *Trónok harca*-ban is előkerülnek olyan folyamatok, amelyek ismerősek lehetnek számunkra a történelemből. Ilyen például az, ha egy fertőző betegség továbbterjedését akarják megfékezni azáltal, hogy egy testrészt levágnak. A *Trónok harca* egy olyan fiktív feudális korban játszódik, ahol a penitencia legfőbb eszköze a testi fenytés. Ez összefüggésben áll azzal a középkori tisztító logikával, hogy a testnek az ellen a része ellen irányult a büntetés, amellyel a büntettet elkövették (Mills 2005: 95). A csonkított személyeket napjainkban is érik atrocitások. A sorozatban támadási felületként is megjelenhet a csonkítás. Ser Bronn az, aki a sorozatban megtestesíti mindazt, ami nem a politikai korrektség ábrázolása a megcsonkított szereplőkkel szemben. Ő harcol Jaime-vel, miután kezét elvesztette: „belevertem a seggedet a földbe, az aranykezeddél” (4. évad, 4. rész, 10:46).

A következőkben pedig azokról a funkciókról írok, amelyek eltérnek történelmi tapasztalatainktól, ilyen például a purifikálás és a bosszú.

9.1. A csonkítás mint purifikálás

Jaime elveszti királyölő kezét, ezáltal elveszti bűnös identitásának kulcselemét. Jaime-t az egész királyság elítélte azért, mert királya ellen szegült. Ráadásul

közvetlen hierarchiai viszonyban állt a királlyal⁷, személyes testőre volt. Jaime és Theon csonkításában közös, hogy mindkettőjüknél a purgatóriumot helyettesíti a csonkítás. Először negatív szereplők, a sorozat ki is szabja rájuk büntetésekként a csonkítást. Majd a megcsonkított önmagukkal való továbbélés lesz a purgatórium folyamata, abban az értelemben, hogy elindul bennük a megtisztulás. Ez viszont egy életfogytig tartó folyamat. Jaime megölte az örült királyt, kilökte Brant az ablakból, ezért el is veszi egyik kezét. Theon pedig azért, hogy bebizonyítsa, hogy ő igazi vasszülött, elárulja Robbot. Miután őt kasztrálják, nem tarthat igényt apja örökségére, és a Vassziget lakói nem is tekintenek rá úgy, mint közējük valóra. A sorozat végére mindketten pozitív karakterré válnak, akik megtartják ígéretüket, egykori önmaguk ellentétei lesznek.

9.2. A csonkítás mint bosszú

A nemesek megcsonkításában érvényesül az, amit Varys a korábban említett rejtvényében lefest, hogy a hatalom annak a kezében van, aki a kardot forgatja.

Theon Greyjoyt fogságba ejti Havas Ramsey, egy fattyú. Társadalmilag Ramsey Theon alatt helyezkedik el a hierarchiában. Jaime Lannister szintén egy nemesi ház sarja, míg foglyul ejtői közönséges katonák. Amíg a társadalmi hierarchia fennáll, addig az ítélelhozatal és a végrehajtás is fentről-lefelé történik. A piramis csúcán áll a király, aki bárkire kiszabhat büntetést, beleértve a nemeseket is. A nemesek pedig ítélkezhetnek az alattuk álló, alacsonyabb származású embereken. Mind Theon, mind Jaime a fennálló kasztrendszer felborulása miatt válnak áldozatokká. Közemberek a nemesekre nem emelhetnek kezét, mert rangban a nemesek náluk előkelőbb pozícióban helyezkednek el.

Ramsey azért, hogy kasztrálta Theont, kimetszette őt abból a patriarchális örökösödési rendszerből, amelyben ő fattyú lévén nem kaphatna helyet (Turi 2017: 83–84). Ezáltal kerekedik felül kisebbségérzetén. Valakit csonkítás útján megfosztani hatalmától véglegesebb megoldás, mint megölni őt⁸, ebben tér el a mi világunk tapasztalatától.

Mindkettőjük példája azt mutatja, hogy a hatalom diszpozitívuma – bár egy hierarchikus rendszerben érvényesül – amikor ez a hatalom kifordul önmagából. Mind Ramsey, mind Jaime elfogói megtorlást követnek el az egész rendszer ellen. Ramsey szadista lévén örömet leli mások kínzásában, „de Sade libertinus kéjurainak távoli leszármazottjaként lepleződik le, aki identitását kizárólag mások szenvedéseiben látja igazoltnak” (Turi 2017: 83). Jaime elfogói szintén örömet lelték abban, hogy levághatták egy nemes kezét. A szimbolikus társadal-

⁷ Az Örült királlyal végzett, annak érdekében, hogy Királyvár népét megmentsse. Az indoka soha nem látott napvilágot, így a közvélemény elítélte tettét.

⁸ A sorozatban több olyan kiváltságos szereplő van, aki legyőzi a halált. Pl. Beric Dondarriont hat-szor támasztják fel. Ez a halál profanizálása.

mi hierarchiát felülírja a nyers erőszak. Jaime Lannister és Theon Greyjoy is hiába nemesek, túszként hatalmukat nem tudják érvényesíteni.

9.3. Levágott kezek

A levágott fejekkel ellentétben a levágott végtagokhoz magas fokú bizonytalanság társul: míg az előbbiekről általában tudni, kihez tartoztak, addig az utóbbiak esetében ezt nem olyan könnyű eldönteni. A *Trónok harcában* így válnak az elhagyott testrészek baljós előjelekké.

Epizód	Csonkított testrész	Konnotáció
1. évad, 1. rész	Megcsonkított hullákkal, végtagokkal indít a sorozat.	Utal a természetfeletti ellenségre.
1. évad, 7. rész	Szellem, a rémfarkas hoz egy kezét az erdőből.	Utal az Északra leselkedő veszélyre.
2. évad, 6. rész	A dühödt nép letép egy kezét Királyvár utcáin.	Utal a nép és a királyi család viszonyának elmérgesedésére.
4. évad, 1. rész	A kannibál törzs egy emeri kezét tűz nyársra.	Utal a közelgő veszélyre, szociális különbségre.
4. évad, 9. rész	A vadak támadása közben egyikük keze ott marad a falon.	Utal a csata kezdetére, eldurvulására.
8. évad, 1. rész	Az Umber fiú hullája körül koncentrikusan levágott végtagok.	Utal a természetfeletti ellenségre.

A levágott kezek konnotációi a *Trónok harcában*.

9.4. Kannibalizmus

„A Másság azonosításának legmarkánsabb és legvégsőbb változata a kulturális–etnikai idegenség kannibalizmussal való gyanúsítása” – írja Békés Márton *A végső határvidék* című tanulmányában (Békés 2016: 62). Hangsúlyos Westeros térképén a Fal, mely a Másokat és a vadakat hivatott távol tartani. A sorozatban westerosi oldalról az összes vad törzset kannibalizmussal vádolják, róluk mesélnék a gyerekeknek ijesztő történeteket. Holott anatómiai szempontból a westerosiak és a vadak egyformák. A másság tehát csak kulturális eltérésként értelmezhető. A vadak folyamatosan vándorolnak, főként vadászattal szerzik élelmüket, és törzsekbe szerveződnek; a westerosiak letelepedtek, kialakult egy feudális rendszerük, és többlépcsős társadalmi hierarchiában élnek.

Érdekes a westerosiak és a vadak világlátásbeli különbsége: míg a vadak számára a szabadságot jelenti a vándorlás, az, hogy nincsenek helyhez kötve, addig a westerosiak szupremitásukat fejezték ki azáltal, hogy letelepedtek a Hét Ki-

ráltságban, és megépítették a Falat, hogy a másokat, a vadakat távol tartsa. A Falnak viszont lehet egy olyan olvasata is, hogy tulajdonképpen saját magukat zárták be a Hét Királyságban élők, helyet adva ezáltal egy társadalmi szimuláció megvalósulásának.

„Az emberiség ősi tabusértéseinek legerősebbike a kannibalizmus” (Békés 2016: 62). Tanulmányában Békés Márton a horror kapcsán arról ír, hogy tulajdonképpen a műfaj a határátlépésről szól, arról, hogy eddig egymással ellenséges közösségek találkoznak. Horrorjegyek felfedezhetők a *Trónok Harcában* is. Egy falon túli törzsnél látunk kannibalizmust. A vad törzsek fosztogatnak a faltól délre, közülük a Thennek a fosztogatás közben elfogyasztják áldozataikat. Ezt a többi vad törzs sem nézi jó szemmel, de nem tesznek ellene semmit.

A Thennek egy emberi kezét tűznek nyársra (4. évad, 1. rész).

Theont fogsága alatt Ramsey folyamatos kínzásoknak veti alá; levadássza, mint valami vadállatot; megnyúzza néhány ujját; folyamatos rettegésben tartja; kasztrálja és kitalálja, hogy Theon új identitása Bűzös lesz, aki nem mer ellenszegülni Ramsey-nek. A 3. évad 10. részében Ramsey kolbászévés közben azt mondja Theonnak ez utóbbi cellájában: „A lányok nem hazudtak, tényleg méretes farkad volt” (17:23). Theon rémulten néz Ramsey-re, hogy esetleg az ő nemi szervét fogyasztja éppen. Ezt a vádat már Ramsey sem engedheti meg magának, pedig ő a kegyetlenségéről ismert: „Nem, ez csak kolbász. Azt hitted valamiféle barbár vagyok?” (3. évad, 10. rész, 17:40).

Úgy látszik, hogy Theon kínzásába sok minden belefér, de az, hogy a férfiaságát levágják, és azt egy másik ember megegye előtte, már nem. A sorozat itt húz egy határt az erőszakosság ábrázolásában.

„Nem, ez csak kolbász. Azt hitted, valamiféle barbár vagyok?”

Ellenben fenyegetés szintjén jelen van, hogy a levágott nemi szervet esetleg egy állattal etetik meg:

„Shagga: Ha a félemler (vagyis Tyrion) elárul bennünket, Shagga, Doll fia lecsapja a férfiaságát...

Tyrion: és megeteti a kecskékkal, igen”

(1. évad, 8. rész 43:51).

A sorozatban a csonkítás legvégső formája a kasztrálás. A kasztrálás legvégső kínzásai közt van a levágott nemi szervek felhasználása: rituális kelléknek (Varys esetében) vagy megetetése valamilyen állattal.

9.5. Csonkítás és szexualitás közti összefüggések

A *Trónok harcában* nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy a csonkítás hogyan hat a szereplő szexualitására. A kasztrált szereplőknél feltételezhető lenne, hogy nem éreznek már szexuális vágyat, Szürke Féreg mégis romantikus kapcsolatba kerül Missandei-jel. Varys kiskorában kasztrálták, ő a sorozatban többször is utal csonka helyzetére. Illetve ő maga nyilatkozza, hogy szexuálisan nem vonzódik és nem is vonzódott egyik nemhez sem. Így fogalmaz: „Nagyon boldog vagyok, hogy engem nem kísérthet (a vágy). Azonkívül a vágy hiánya lehetővé teszi, hogy más iránt érdeklődjek” (4. évad, 6. rész, 29:43). Varys többször is kinyilatkoztatja, hogy ő mindvégig a birodalom érdekeit szolgálja. Addig szolgál egy uralkodót, amíg nem talál egy másik királyt, aki szerinte alkalmasabb lenne a trónra. Ő egy eszmei célt követ:

„Tyrion: Mi az, amit valójában akarsz?

Varys: Békét, jólétet, olyan világot, ahol az erős nem szipolyozza a gyengét”

(5. évad, 1. rész, 34:13).

Theont fogsága idején kasztrálják. Ő – mivel előtte aktív szexuális életet élt – a csonkítás után kellemetlenül érzi magát a kikötői örömlányok között (6. évad, 7. rész). Csonkítása után arra szenteli életét, hogy a Starkokat és testvérét megmentse, védelmezze. A holtak háborújában esik el.

Szürke Férget szintén kiskorában kasztrálták. Azt látjuk, hogy a Makulátlanok – bár az 5. évad elején meglátogatják a bordélyokat – nem szexuális kielégülést akarnak, csupán törődést. Ezzel szemben Szürke Féreg és Missandei között kialakul egyfajta romantikus kapcsolat. Kettejük romantikus kapcsolata banálisnak tűnik, hiszen Szürke Féreg kasztrált. Daenerys is ezt az álláspontot erősíti meg: „Szürke Féreg amúgy sem érdeklődhet irántad. A makulátlanok nem kíváncsiak arra, hogy mi van a szoknyánk alatt” (4. évad, 8. rész, 8:57).

Jaime Lannistert keze elvesztése nem akadályozza abban, hogy továbbra is aktív szexuális életet éljen amellet, hogy királyi testőr is. Csupán harctéri képeségeiben korlátozza őt levágott keze.

Davos és Lord Umber csak ujjlevágásokat szenvedtek el. Ők mindketten családos emberek, náluk nincs kapcsolatban a csonkításuk a szexualitásukkal. Ujjlevágásuknak inkább szimbolikus szerepe van, mivel mindennapi dolgaik intézésében és a harcban sem korlátozóttak.

A többi megcsonkított karakter csak epizódszereplő, róluk nem tudunk meg információkat arról, hogy a csonkításuk kapcsolatban áll-e a szexualitásukkal.

10. Összegzés

Az HBO múltjában felvázolt transzgresszív magatartásnak a *Trónok Harca* egy kifinomult példája. Megjelenik az erőszak, a szexualitás, a profanitás és ezek ötvözése. A sorozat abban más, mint a mi világunk, hogy másképpen vélekedik élet és halál összefüggéseiről és ennek fontosságáról.

Az intézmények, a csoportosulások rendszerében az látszik, hogy az emberi test van a leginkább kitéve a hatalmi mechanizmusoknak. A sorozatban nincs konszenzus arra nézve, hogy a test milyen mértékű fegyelmezettsége a célravezetőbb a harctéren. Nem állít fel a sorozat hierarchiát az éjjeli őrség, a makulátlanok vagy a dothrakiak között. A megtorlás elsődleges felülete az emberi test: megölik vagy megcsonkítják. Az, hogy a szereplőket csonkítják – ráadásul a csonkítás a vétkes testrészen megy végbe – egyfajta fejlettségre, kifinomultságra utal. Szemben a dothrakiakkal, akiknél nem ismert a tényleges csonkítás.

A csonkítás, a halál és a szexualitás összefüggéseiből az látszik, hogy ezek határozzák meg a sorozat alakulását. A csonkítás és ezen belül is a kasztrálás a sorozat világának legnagyobb büntetése, mely még a halálnál is véglegesebbnek tűnik. Mindez pedig még fontosabb szerepet ad a sorozatban egyébként is előtérben lévő szexualitásnak. Úgy tűnik, hogy a hatalomnak, amely a *Trónok harca* játszmájában központi helyet foglal el, nagyon is sok köze van a szexualitáshoz. Valakit kasztráció által megfosztani a hatalmától véglegesebb megoldás, mint megölni őt. Ezzel a sorozat egyedi gondolkodásmódot reprezentál a csonkítás, a halál és a szexualitás hármásával kapcsolatban.

Irodalomjegyzék

- Békés Márton 2016. A végső határvidék. In: *Szépirodalmi Figyelő* 2016/2. 49–64.
- Harrington, Daniel J.–Getty, Mary Ann 1983. *Korintusiakhoz írt első és második levél*. Collegeville, Minnesota, The Liturgical Press.
<https://mek.oszk.hu/00100/00188/html/7korint.htm#A%20kereszt%C3%A9ny%20ma%20gatart%C3%A1s%20alapelvei> (Letöltés: 2020. 12. 28.)
- Hann, Michael 2012. How 'sexposition' fleshes out the story. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2012/mar/11/sexposition-story-tv-drama> (Letöltés: 2020. 12. 12.)
- Imre Anikó 2018. Minőség és televízió. *Apertúra*. <https://www.apertura.hu/2018/tavas/imre-minoseg-es-televizio/> (Letöltés: 2020. 12. 11.)
- Leverette, Marc 2008. Cocksucker, Mothefucker, Tits. In: Leverette, Marc–Ott, Brian L.–Buckley, Cara Louise (eds.): *HBO It's not TV – Watching Television in the post television era*. New York–London, Routledge. 123–151.
- MacNeil, William P. 2005. Machiavellian fantasy and the game of laws. In: John Wilkinson (ed.): *Game of Thrones. Critical Quarterly* 57/1. Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons Ltd.
- Mills, Robert 2005. *Suspended Animation. Pain, Pleasure & Punishment in Medieval Culture*. London, Reaction Books Ltd.
- Molnár Kincső–Bernadett 2020. *A fogyatékoságok reprezentációja a Trónok Harcában*. Záródolgozat. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/284485> (Letöltés: 2021. január 03.)
- Réti Zsófia 2017. Pellengér nem piederstál. In: L. Varga Péter (szerk.): *Praefolyóirat: Trónok Harca*. Budapest, Palimpszeszt Kulturális Alapítvány. 69–77.
- Santos, Avi 2008. Para-television and discourses of distinction: The culture of production at HBO. In: Leverette, Marc–Ott, Brian L.–Buckley, Cara Louise (eds.): *HBO It's not TV – Watching Television in the post television era*. New York–London, Routledge. 19–46.
- Turi Márton 2017. A fantomfájdalom dalai. In: L. Varga Péter (szerk.): *Praefolyóirat: Trónok Harca*. Budapest, Palimpszeszt Kulturális Alapítvány. 78–84.

**„Magas hegyén ím az olajfáknak...”
Egy kora újkori gyülekezeti ének komplex elemzése¹**

1. Bevezetés

Jelen tanulmány tárgya a *Magas hegyén ím az olajfáknak...* kezdetű nagyheti gyülekezeti ének komplex elemzése. A filológiai megalapozást konkrét szöveg-elemzés fogja követni, majd a kettő összekapcsolása: vagyis annak megválaszolása, hogy milyen textológiai, pragmatikai tétje van a szövegvariánsoknak, illetve a különbségekből milyen használati, értelmezési sajátosságokra lehet következtetni. Az elemzés célja, hogy a vizsgált ének kritikai kiadásában (Ecsedi–H. Hubert–Vadai 2017: 144–164, 899–901) kirajzolódó szövegvariánsok, valamint néhány további variáns viszonyrendszerét tovább tudjuk pontosítani és alaposabban értelmezni. A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy minden variáns kapcsolathálóját alaposabban megvizsgáljuk. A felső időhatárt 1700-nál jelöltem ki, illetve a 17. századi variánsok közül sem foglalkozom mindegyikkel. A kutatásom későbbi szakaszában folytatni szeretném a fennmaradó szövegvariánsokkal kapcsolatos munkát.

2. A *Magas hegyén ím az olajfáknak...* incipitű ének főbb kontextusai

Kiindulópontként az RMKT XVII/17. kötetben, azaz a kritikai kiadásban fel-tüntetett szövegváltozatok és az ezekhez kapcsolódó jegyzetapparátus szolgáltnak. A kiadás említést tesz egy másik, hasonló gondolatmenetű evangéliumi kereszt-halál-parafrázistról, amely a *Petri András énekeskönyvben* található, és szintén Jé-zus Krisztus kereszthalálának eseményeit eleveníti fel. A *Magas hegyén* kezdetű ének előfordulásainak összegyűjtése, valamint a gyülekezetiének-kutatás szakiro-dalmának feldolgozása során azonban figyelmes lettem arra, hogy Fekete Csaba 2012-ben megjelent, a délvidéki graduálok nyelvi hagyományát középpontba állí-tó monográfiája elemzi a *Nagydobszai graduálban* és a *Kálmáncsai graduálban* található strófikus responzóriumot (Fekete 2012: 118–119). Ez a szöveg szintén a szinoptikus evangéliumok kereszthalál-elbeszélésének magyar nyelvű fordítása

*A tanulmány megszületéséért köszönettel tartozom OTDK-dolgozatom opponenseinek, H. Hubert Gabriellának és Csorba Dávidnak, akik kritikai észrevételeikkel hozzájárultak ahhoz, hogy az elem-zések során levont bizonyos következtetések még pontosabbak legyenek. Köszönöm továbbá a KTDK-n kapott bírálatokat, észrevételeket Imre Mihálynak és Száraz Orsolyának. Köszönettel tar-tozom Fekete Csabának, aki a graduálokban található szövegek kapcsán nyújtott segítséget. Végül, de nem utolsó sorban köszönöm témavezetőmnek, Fazakas Gergelynek, hogy mindvégig támogatta munkámat kritikai észrevételeivel és folyamatos, motiváló gondolataival.

és/vagy parafrázisa. A graduálok szövegei nagy valószínűséggel abba a szöveg-hagyományba tartoznak, amelybe a *Petri András énekeskönyv* szövege, és amelyet Holl Béla közöl az RMKT XVII/7. kötetében (Holl 1974).

Nagyon valószínűnek látszik, hogy mindhárom szövegnek volt egy közvetlen latin nyelvű forrása, amely azonban egyelőre ismeretlen. Az *Esztergomi Breviárium* közli a szinoptikus evangéliumok kereszthalál-elbeszélésének egy latin nyelvű változatát, az RMKT XVII/17. kötete ezt a szöveget közli a kritikai apparátusban (Ecsedi–H. Hubert–Vadai 2017: 899–901).

Közös pontja a kritikai kiadásban megjelentetett, valamint a graduálokban található szövegeknek, hogy minden olyan gyűjtemény esetében, amelyben a szöveg megtalálható, oda volt illesztve *Jeremiás Próféta Siralmai és Imádsága*: vagy szorosan a szöveg mellé, vagy ha nem közvetlenül a szöveg mellett közölték, akkor is mindenképpen a nagyheti énektömbben. A korszakban a két szöveget a nagyheti liturgiában szoros összefüggésben kezelték. Először hangzott el a prózai gregorián lamentáció (*Jeremiás Próféta Siralmai és Imádsága*), majd a passióként értelmezhető szöveg (*Magas hegyén im az olajfáknak*). A használat hasonlóan történt a katolikus és a protestáns liturgiában is.

Az elemzést megelőzően kitekintést teszek a gyülekezetiének-kutatás történetére. A kutatástörténet célja annak bemutatása, hogy milyen minták alapján végezhető el a komplex elemzés. Számomra az a leginkább figyelemre méltó, hogy a textológiai–filológiai vizsgálatok mellett bizonyos elemzésekben fokozatosan jelent meg az az engem is foglalkoztató módszertani megfontolás, hogy az énekszövegeket lehetőség szerint a korabeli használat, az úzus felől is érdemes vizsgálni.

3. Kutatástörténet: a komplex elemzés mintái

A kora újkori gyülekezeti énekek kutatásában mérföldkövet jelentett H. Hubert Gabriella monográfiája (H. Hubert 2004). Ez a szakmunka épít az addigi magyarországi előzményekre, és komoly nemzetközi, elsősorban német szakirodalmi háttérre van. Jelentősége abban áll, hogy ezt megelőzően nem volt olyan kutatás, amely a témát a teljes énekanyagra vonatkozóan kiterjesztette, tehát elvégezte volna a protestáns énekkincs 16–17. századi rendszerező számbavételét. H. Hubert azt is megfogalmazza, hogy a továbbiakban milyen módon elemezhetőek ezek az énekek, így annak a módszertani megfontolásnak az elve is tőle ered, hogy az énekek a használat felől is megközelíthetőek (H Hubert 2004: 19).

Fekete Csaba volt az első, aki az elemzéseit markánsan az úzuselv jegyében végezte el. A különböző graduálok Psalteriumait vizsgálva felvetette, hogy ezeket az énekeket a korszakban használták, és bizonyos filológiai és textológiai kérdésekre a használat felől is magyarázatot adhatunk. A délvidéki graduálok szövegei közül – többek között – a 115. zsoltárt vizsgálja olyan módon, hogy a szöveggha-

gyományozódás mellett figyelembe veszi azt is, hogy a zsoltárt hogyan alkalmazták a liturgia keretében. Az általa említett magyar nyelvű zsoltárfeldolgozás utolsó versszakának sem a latin, sem a héber forrásában nincs megfelelője. Ő ezt azzal magyarázza, hogy az elmaradt keretversek (antifónák) helyett gyakran fordul elő, hogy a doxológia előtt, ismétlődő részként (repetendaként) ezt hozzátoldották a zsoltárhoz (Fekete 2012: 72)

Pap Balázs 2014-ben *Históriák és énekek* címmel megjelent monográfiája a Bornemisza Péter által szerkesztett *Énekek három rendbe* című, 16. századi gyűjteményét elemzi. A vizsgálatok során arra törekszik, hogy egy-egy szöveg textológiai magyarázata során hangsúlyt kapjon, hogy az énekek a használatban különféleképpen realizálódnak. Például a *Senki ne bízzék jó szerencséjében* című – a Bornemisza énekeskönyvben, valamint a *Váradai énekeskönyvben* is meglévő – szövegek egymástól való különbözőségét is a szöveg lehetséges értelmezései felől magyarázza. Megállapítja, hogy a két szöveg közötti eltérések eltérő jelentésekhez vezetnek, tehát nagy valószínűséggel a két énekeskönyv szerkesztői csupán azonos forrást használnak, tehát a szövegek nem egymás variánsai (Pap 2014: 88–98).

A gyülekezeti énekek retorikai, valamint poétikai elemzések tárgyává is tehetők. Ez a kérdés szintén a korabeli használatához tartozik. Oláh Szabolcs különböző munkái úttörőnek bizonyultak, hiszen a vizsgált szövegekhez így közelít. Oláh Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználatát térképezte fel az *Énekek három rendbe* című énekeskönyv katekizmusi énektömbje alapján (Oláh 2000), majd a monográfiát követő tanulmányaiban újabb elméleti adalékokat közölt. „A könyörgő ember a hit-élmény és a teológiai tanítás által kijelölendő poétikai beszédterben létesíti saját beszédét. Az „én” arcot ad mindannak, ami benne emberi, és Istenhez fordultában lerombolja ezt a képet. Közben – és ez a lírai teljesítmény – teret kínál a későbbi felhasználónak, aki e poétikai tér beszédetteit a saját helyzetére aktualizálhatja majd” (Oláh 2005a: 178). Tehát a szöveg bármit állít egyes szám első személyben, ezt a használó közösség tagja mindig önmagára nézve is érvényesnek tartja.

Tanulmányom olyan munkákat is mintának tekint, amelyek más korpuszokon ugyan, de retorikai–poétikai szempontból végeznek elemzéseket. Szilasi László monográfiája is e módszerrel vizsgál 16–17. századi verseket (Szilasi 2008). Fazakas Gergely Tamás *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet* című monográfiája pedig a 17. század közepi imádságirodalmat elemzi a használat szempontjából is, azt, hogy miképpen vonatkoztathatták saját helyzetükre az egyes használók a nyomtatásban megjelent könyörgéseket (Fazakas 2012).

4. Komplex elemzés

A fent összefoglalt kutatási eredmények nyomán a *Magas hegyén im az olajfák-nak...* kezdetű ének különböző változatainak kapcsolódási pontjait nemcsak a textológia, hanem a használat szempontjából is meg kell vizsgálni. Elsőként az 1635.

évi lőcsei énekeskönyvben megjelent szövegváltozatot elemzem. Ezt követően más változatokat állítok párhuzamba vele, megvizsgálva, hogy a különböző változtatásoknak van-e pragmatikai jelentőségük, vagy csupán textológiai jellegűek.

4.1. A plurális szövegfogalom érvényesítése a *Magas hegyén im az olajfák-nak...* incipitű ének szövegvariánsai esetében

A vizsgálat középpontjában álló szövegnek a korszakban 23 változata volt, amelyek valamilyen módon kapcsolatban álltak egymással. Az egyik fő kérdés, hogy mely változatok variánsai egymásnak, illetve melyek azok, amelyek között más jellegű kapcsolat van. Szintén sarkalatos kérdés, hogy az RMKT által egymás variánsainak tekintett szövegek valóban ekként értelmezhetők-e (Ecsedi–H. Hubert–Vadai 2017: 144–164: 899–901). Először táblázatban közlöm a különböző szövegváltozatokat, évszámmal, gyűjteménytípussal együtt, ezt követően tisztázom a *szöveg* fogalmával kapcsolatos terminológiai alapkérdéseket, amelyeket érvényesítek a tanulmányban.

Évszám	Protestáns graduál	Protestáns énekeskönyv	Katolikus népénekgyűjtemény (nyomtatott)	Katolikus népénekgyűjtemény (kéziratos)
1600 k.	Nagydobszai graduál (Stoll, 9)			
1620 k.	Kálmáncsai graduál (Stoll, 43)			
1630–31				Petri András énekeskönyv (Stoll, 50)
1635		Lőcse (RMNy 1628)		
1654		Lőcse (RMNy 2532)		
1637–1681 (a kódex másolásának időszak)	Kecskeméti graduál (Stoll, 58)			
1675–76		Lőcse (RMK I. 1183)		
1676 előtt				Pálffi Márton énekeskönyv (Stoll, 129)
1677–87				Mihál Farkas kódex (Stoll, 103)
1676			Cantionale Catholicum (RMK I., 1188)	
1681		Kolozsvár (RMK I., 1244/B.)		
1690		Kolozsvár (RMK I., 1184–85)		
1694		Lőcse (RMK I., 1460–61)		
1696		Lőcse (RMK I. 1492/ B–C)		

1697		Debrecen (RMK I., 1499–1500)		
1700		Debrecen (RMK I., 1553)		
1700		Kolozsvár (RMK I., 1559/A)		

1. táblázat: *A magas hegyén im az olajfáknak...* magyar nyelvű fordításainak/parafrázisainak 17. századi szöveghagyományja. (Félkövérrel kiemelve azok a szövegek, amelyeket korabeli kiadásból vagy kéziratból, illetve kritikai kiadásból ismerek.)

Évszám	Protestáns graduál	Protestáns énekeskönyv	Katolikus népegyűjtemény (nyomtatott)	Katolikus népegyűjtemény (kéziratos)
1701		Lőcse [RMK I. Pótlások 1636/a]		
1714 előtt				Márton Mester Toldaléka (Stoll, 1039)
1719		Lőcse (Petrik I/346.)		
1778		Debrecen (Petrik, I., 484.)		
18. század				Rinyaújnépi énekeskönyv (Stoll, 67)
1802–1810				Nagyölvédi énekeskönyv (Stoll, 1144)

2. táblázat: *A magas hegyén im az olajfáknak...* magyar nyelvű fordításainak/parafrázisainak 18. századi szöveghagyományja.

Az *RPFA*, azaz a régi magyar versek és énekek adatbázisa már a plurális szövegfogalom jegyében készült el. Az adatbázis főszerkesztője, Horváth Iván újabban még pontosabban tisztázta a plurális szövegfogalom terminológiai kérdéseit. Az alapvetés lényege, hogy nincs egyetlen szöveg, hanem szövegek vannak, tehát a szöveg variánsokban él tovább. Ezek a variánsok egymással csak bizonyos fenntartásokkal tekinthetők azonosnak. Eszerint a szövegek az újabb hordozókon különböző értékeket vehetnek fel, ezáltal tulajdonságaik folyamatosan változnak (Horváth 2004).

A variánsok kérdésköréhez szorosan hozzátartozik a szöveghagyományozódás mikéntje is. Erről a szövegkritikai problémáról szólva Vadai István megállapította, hogy a különböző szövegek hagyományozódását is egy rendkívül komplex folyamatnak kell tekinteni, amelyet láncreakcióként kell elképzelni. Vannak ugyanis bizonyos alapszövegek, amelyeket akár hatszor-nyolcszor lemásolhatnak, míg bizonyos szövegeket csak egy-két alkalommal vagy egyszer sem. A sokszorozódás tényezőjét pedig a hordozó milyensége is befolyásolja. A kéziratos terjedés

erősen korlátozott, ráadásul a hordozók fizikailag kevésbé értékállóak. A nyomtatott terjedés viszont meggyorsíthatja egy-egy szöveg hagyományozódását, és akár sokszorosíthatja a variánsok számát, hiszen eleve magasabb példányszámban kerül ki a nyomdából egy-egy gyűjtemény, valamint fizikai állapota is jobban megőrződik. Vadai tanulmánya érinti a hagyományozódás egy harmadik módját is, a szóbeliséget. Az oralitás ugyanis éppúgy befolyásolhatta a szöveghagyományt, mint a kéziratosság és a nyomtatás (Vadai 2012: 453–454). A vizsgált énekszöveg stemmájának felrajzolásakor tehát ez a hagyományozódási mód sem hagyható figyelmen kívül.

Csörsz Rumen István 2009-es könyve szintén figyelemre méltó adalékokat közöl a különböző variánsok létmódjáról. Kiemeli, hogy egy-egy szöveg átvétele esetén a szerkesztők célja nem a szöveghű másolás. Hanem – ahogyan ő fogalmaz – a szövegek egy „retorikai játéktér” részeivé válnak, így formálódásukat ilyen szempontból kell szemlélni (Csörsz 2009: 158). Debreczeni Attila szövegkiadásokkal kapcsolatos munkái szintén ösztönzően hatottak a plurális szövegfogalom kontextusában vizsgált szövegekkel kapcsolatos diszkurzusra. Csörszéhez hasonlóan az ő munkái is a 18. századi filológia témakörében születtek. Az RPHA adatbázis által érvényesített plurális szövegfogalomból kiindulva viszont e módszertani alapelveket is mindenképpen figyelembe kell venni a 16–17. századi szövegekkel kapcsolatos vizsgálódások során. A Csokonai-filológia területén ugyanis a Debreczeni által elvégzett filológiai–textológiai vizsgálatok tisztázták, hogy a szövegek analízise során alapvetően a befogadás folyamata és – Debreczeni kifejezésével élve – a „variogenetikus szövegtér” vizsgálata a fő cél (Debreczeni 2012: 14, 17–18.). A jelen munkámban elemzett énekszöveg esetében is a variogenetikus szövegtér bejárása jelölhető ki elsődleges feladatnak, amelyben fontos szerep jut a használat figyelembe vételének. Az úzuselvű filológiai–textológiai vizsgálatok célja ennek megfelelően annak rekonstruálása, hogy melyek lehettek ezek a befogadói tapasztalatok.

A 4. 3. fejezetben kísérletet teszek a *Magas hegyén ím az olajfáknak...* incipitű ének szöveghagyományának felrajzolására. A stemma egyelőre bizonytalan, hiszen nem sikerült minden változatot megvizsgálni. Így egy későbbi kutatás változtathat a felvázolt viszonyrendszeren.

4.2. Használat és értelmezés a *Magas hegyén ím az olajfáknak...* 1635. évi lőcsei énekeskönyvbéli szövegében

4.2.1. *Jeremiás Siralmai és Imádsága* a protestáns nagyheti liturgiában

A 2. fejezetben már felvázoltam, hogy a liturgiában a *Jeremiás Siralmai és Imádsága* című bibliai textussal együtt használták a *Magas hegyén ím az olajfák-*

nak... incipitű, valószínűleg passióként értelmezhető éneket. A filológiai–textológiai kérdések csupán a passióként értelmezhető szöveget érintik, de a kettő mindegyik egy kontextusban kezelendő, hiszen az úzuselvű vizsgálatban a primer kontextus tekintendő elsődlegesnek, amelynek integráns része az ének előtt elhangzó siralom. Ebben az alfejezetben röviden összefoglalom, hogy a lamentációt milyen módon használhatták, majd a következő alfejezetben térek rá a lőcsei szöveg elemzésére.

A *Jeremiás Siralmi és Imádsága* szövegével kapcsolatban (Csíki) Szabó András közölt érdekes adalékokat. A lamentációéneklés kapcsán megjegyzi, hogy az *Öreg graduál* kolozsvári és debreceni példányai, valamint különböző egyházi jegyzőkönyvek alapján bizonyítható, hogy a protestáns liturgiában is használatban volt. A húsvéti ünnepkörben használták, aminek oka az volt, hogy Jézus Krisztus szenvedéstörténetét a korszakban összekötötték Jeruzsálem pusztulásával. Azt, hogy Jeremiás siralmaiból melyik szövegrészleteket használták az *Öreg graduál*ban, így foglalja össze: „1,1–9 és 2,1–9; 4,1–6, illetve a teljes 5. részt. A részek napokra, illetve olvasmányokra való felosztása a következőképpen történik. Nagycsütörtök este: 1,1–3; 1,4–6; 1,7–9. Nagypénteken: a 2. részből ugyanígy hárm-at-hárm-at. Nagyszombaton: 4,1–6 az első két olvasmányban; harmadikként viszont Jeremiás imádsága áll, mind a 22 versével” (Szabó 2011: 411–413). A lamentáció tehát három napon hangzott el, mindegyik napon a textus különböző részeit használták fel.

4.2.2. A Magas hegyén im az olajfáknak... az 1635. évi lőcsei énekeskönyvben

Az énekszöveg retorikai és poétikai szempontú elemzését azért tartom fontosnak, mert a többféle beszélő, valamint ezeknek a beszélőknek a folyamatos váltokozása által létrehozott pragmatikai szituáció ilyen módon mutatható meg leginkább. Másrészt a szöveg elemzése segíti, hogy a későbbi összehasonlítások során világosabbá váljanak a különböző variánsok közötti különbségek, nemcsak filológiai szempontból, hanem legfőképpen pragmatikus, használati szempontból.

A szövegben a *megszólalók* száma és személye folyamatosan változik, ami meglehetősen komplex beszédhelyzetet teremt. Ehhez a komplex beszédhelyzethez járul hozzá, hogy az éneket megelőzően a lamentáció is elhangozhatott, többes szám első személyben. A használatban először a lamentációt mondják, illetve éneklik el, ezt követően kerül sor a passióként értelmezhető szöveg eléneklésére.

Fazakas Gergely, Szilasi László, valamint Oláh Szabolcs a 3. fejezetben már hivatkozott elemzései is rávilágítanak erre a problematikára. Fazakas és Köleséri – Sámuel *Bánkódó Lélek nyögési* című imádságának szó szerinti és figurális értelmezési lehetőségeit elemezve, illetve Szilasit idézve – arra a következtetésre jut, hogy nem mindegy egy adott pragmatikai szituációban, hogy ki a beszélő, és milyen számban és személyben szólal meg, ugyanis a használat szempontjából tétje

van annak, hogy egy adott szöveget hogyan értelmezhetünk, ugyanis bárhol, bármely közösség elimádkozhatta azt. Tehát egy beszélő vonatkozathatta saját helyzetére is (Fazakas 2012: 193–195). Oláh Szabolcs felteszi a kérdést, hogy a lelki éneklés során ki számít „én”-nek (és „mi”-nek). Erre a válasz egyszerű. Az „én” és a „mi” mindig az a személy és közösség, aki kimondja, kiéneklí ezeket a grammatikai jelölőket: a gyülekezeti ének használójaként pragmatikai szempontból azonosulva a szövegek beszélőjével (Oláh 2005b: 281–291).

A lamentáció a kántortól vagy a gyülekezet közösségét vezető lelkésztől hangzik el többes szám első személyben, azaz „mi”-ként. Ez az a szerepminta, amelyet paraklétszi szerephagyománynak neveznek, és a kora újkori vallásos, közösségi műfajokban nagyon markánsan jelen van. Először Dávidházi Péter mutatta ki a *Hymnusban*, később a kora újkori szövegeket vizsgáló kutatók is alkalmazták ezt a terminust. Ennek a szerepmintának a lényege, hogy az alany „szimbolikus cselekvést” hajt végre azzal, amit mond, aminek célja, hogy szószólóként közbenjár Istennél, hogy kiengesztelje őt (Dávidházi 1996: 66). A siralomnak a célja, hogy a gyülekezet közössége nevében egyszerre szóljon Istenhez, valamint a gyülekezet közösségéhez is, tehát akihez könyörög, továbbá akiknek a nevében kéri az Úrtól a bűnbocsánatot.

A kiengesztelés egy aposztrophét követően történik meg, amely trópus alkalmazása meglehetősen összetett. A közösség szószólójának a könyörgés tárgyainak felsorolása után először Istenhez kell fordulnia, akitől a kiengesztelést várja, majd a közösséghez, akinek a nevében kéri a bűnbocsánatot, és egyúttal imára is inti őket: „Téríts meg minket Úr Isten, és te hozzád térünk, újítsd meg a mi időnket, mint kezdetben vala. De te elvetettél minket magadtól, mert felette igen reánk haragudtál. Jeruzsálem, Jeruzsálem miért, hogy mégsem térsz meg Uradhoz, Istenedhez?!” (JerSir 5,21, JerSir 5,22). Ezt követően, az imádság szituációjának felépítése után, a lamentáció lezárul. A következőkben a gyülekezet a passióként értelmezhető éneket, azaz a *Magas hegyén...* kezdetű evangéliumi kereszthalálparafrázist éneklí el. (Az ének szövegét alább, a 4. 2. 3. fejezetben közlöm.)

Az 1–6. strófában a megszólaló „én” mondja el a bibliai történetet, Krisztus kereszthalálának első stációját. A megszólalás egyes szám első személyben történik. A megszólaló itt Jézus Krisztus, azonban a prosopopeia elmarad, nincs szó azonosulásról, hiszen elmarad Isten megszólítása (erről bővebben lásd a 4. 3. 2. fejezetet).

A 7–12. versszakban ismét a bibliai történet elbeszélője szólal meg, aki Krisztus szenvedéseit, népe általi megcsúfolását mondja el a közösségnek. A 8. strófában már aposztrophikusan megszólítja a gyülekezeti közösséget.

A 12–16. versszakban Krisztus Júdás árulásáról, valamint a saját szenvedéséről, megcsúfolásáról beszél, továbbra is egyes szám első személyben. Ezeknek a strófáknak a célja, hogy az éneklő „én” átérezze azt, hogy Krisztus milyen szenvedéseken ment át az emberiségért, tehát érte is, aki éppen énekel. Ez a megoldás

kapcsolja össze ezt a szerkezeti egységet az előzővel: először elmondja, hogy Krisztus azért szenvedett, hogy minket megválthasson bűneinktől. Lényeges mozzanat, hogy itt már azonosulás van. A 8. versszakban ugyanis megszólítja a gyülekezeti közösséget, majd a 12. versszaktól az éneklő „én” retorikai és pragmatikai szempontból – a prosopopeia alakzatával élve – is azonosul Jézus Krisztussal.

A 17. strófa megszakítja a történetmondást. A beszélő által említett jelen idejű alak („legyen”) a közeljövőre vonatkozik. A megszólaló azokhoz szól, akik nem fogadják el Krisztus megváltását: „Légyen nékik az ő lakodalmok, / Veszedelmek és örök romlások, / Büntetések és botránkozások, / Kiknek nem lőn bennem bizodalmok.”

A megszakítás után ismét történetmondó strófák következnek (18–20. versszak), majd a 21. versszakban a lator szólal meg. Ezek a sorok mintegy példázattá feszessednek. A „jobb lator” megtér, miután látja, hogy Isten milyen cselekedetekre képes. Ennek a szerkezeti egységnek a célja, hogy kijelölje azt a magatartásformát, amely követendő példa a gyülekezet számára. A „jobb lator” a keresztfán, Krisztus mellett megtapasztalja, hogy Istennek milyen hatalmas ereje van, majd imádkozik hozzá, hogy járjon közben érte. Jézus pedig, látva rajta az őszinte bűnbánatot, megígéri neki, hogy a „paradicsomba” fog kerülni. A versnek ebben a szakaszában tehát nem a bibliai történet aktualizálása, az éneklő „én” saját helyzetére vonatkoztatása a fontos, hanem példázat jellege. A megszólalók száma ebben a szövegrészben is váltakozik, sőt az eddigiekben megszokottakhoz képest még egy újabb megszólaló, a „jobb lator” lép fel.

A 24. strófában a beszélő – aki ebben az esetben a bibliai történet elbeszélője – ismét a megszólítás alakzatával él. Az aposztrophé célja jelen esetben is a gyülekezet a megszólítása, könyörgésre intve őket. A 25. strófában a megszólaló a „választott szőlőm” allegória alkalmazásával kapcsolatot teremt a lamentáció szövegével: „Mint nemes vesszőt ültettelek el, mint igazán valódi magot. Hogyan változtál át idegen szőlő vad hajtásává?” (JerSir 2,21) A cél mindkét esetben a megszólítottak megfeddése, tehát a bibliai szituációban az adott népé, a gyülekezeti használatban viszont a gyülekezeti tagoké. Kérdés, hogy a 25–26. strófában ki a megszólító. A közösségi szószóló, aki korábban is jelen volt, vagy pedig Krisztus, aki a 27. strófában már egyértelműen egyes szám első személyű megszólalóként azonosítható. Nagy valószínűséggel az utóbbi, hiszen a megszólalás helyzete emlékeztet Jeremiás próféta megszólalására (Szabó 2011: 412–413).

A szövegnek ebben a változatában tehát jól látható, hogy első szakaszaiban (1–12.) két megszólaló váltakozik: egy elbeszélő, aki a bibliai eseményeket eleveníti fel, valamint Jézus Krisztus, aki egyes szám első személyben szólal meg. Az énekvers következő szakaszaiban (13–29.) egy harmadik megszólaló is fellép, az éneklő „én”, aki azonosul Krisztussal. Az elemzés tehát megmutatja, hogy ezek a megszólalási helyzetek hogyan váltakoznak, és ennek milyen retorikai-poétikai jelentősége van.

4.2.3. Az 1635. évi lőcsei énekeskönyv és a *Kálmáncsai graduál* szövegei közötti eltérések

	Lőcse (1635)	Kálmáncsai graduál (1620k)
1.	Magas hegyén ím az olajfáknak, Imádságot tövék szent Atyámnak, lehetése, hogyha volna annak, szörnyűsége távoznék kínomnak	Az olajfáknak magas hegyén; Imádkozván Istenhez szívemben hogyha lehetséges Atyám Isten távozzék el éntülem ez nagy kén
2.	Jóllehet az lélek halálra kész, és ismétlen az test gyarlóságos, légyen Atyám nálad méltóságos, én halálom híveknek érdemes	Mert jóllehet az Lélek halálra, készen megyen minden nyavájára, Gyarló testem de szernyű kínokra, nem mehetne szertelen halálra.
2.a		Mindazáltal ne légyen énnekem, Gyarló testvel miképpen kívánom; De miképpen végezted én kénom; Akaratod teljesödjék Atyám
3.	Az én lelke nagy szomorún vagyok, Tellyességgel mind az halálíglan, Én Atyámnak akarattyaíglan, Keresztfának az ő kinnyáíglan	Szomorúban és keserűségben, Lelkem vagyok halálígl bánatban, legyetök itt velem mastanában, vigyázásban és Imádkozásban.
4.	Legyetek itt velem vigyázatok, Az sereget majdan meg látjátok, Mekörnyékez engem nagy sokaság, Ti fejenként tőlem el futamtok	Nagy sereget ti majd szemetekkel, láttok ki megkernyékez fegyverrel, elfutamtok túlem gyorsasággal, érottök áldozom egyedül.
5.	Fejenként itt azért vigyázatok, És szüntelen imádkoztatok, Én Atyámhoz fel fohászokodgyatok, Kísértetben, hogy ti ne jussatok	Vigyázatok és imádkoztatok, Álmatokból már felserkenjetek, Az ördögűl meg ne csalassatok, Késértetben és ne vitesetek.
6.	Az hitetlen zsidóknak serege, Melly jézusra mindenkoron töre, És ellene bosszúképpen szóla, Halálakor az hitben nem szálla.	
7.	Im láttjátok úgymond mi közöttünk, Semmi színe nem láttatik tőlünk, Ékessége nem vala közöttünk, Bücsületi nem vala előttünk.	
8.	De ez az ki bűnünket el vévé, És értünk egyedül szenvede, Ki mennyégből Attyátul le jöve, Mellyet az Zsidó nép nem böcsülle.	Nagy kén miatt mindön színe nélkül, Krisztust látok ékessége nélkül, Semminemű méltó böcsületi, zsidók elett nem vala úneki
9.	Es mi értünk megsebesítették, Betegségünk tőle viselteték, És sokságos bűnünké téteték, Halálával bűnünk el véteték.	Az mi bűnünk üreá rakaték, Vétkeinkért megostoroztaték, bűneinkért ű megfeszítették, halálával éltünk adaték
10.	Mert ő reá Attyának haragja, Nagy sokságos bűneinkért szálla, Kinek minket meg válta halála, Elvéteték az bűnnek ő zsoldja.	
11.	Megrontaték ördögnek hatalma, Az pokolnak keserves nagy kinnya, Mert halálnak eljőve halála, Kiről régen az Próféta szólla.	Lévén ű gyógyítója sebünknek, Lén vevője mi betegségünknek, Lén törője Pokol ajtajának, lén rontója Iregy Ördögnek
12.	Mind fejenként kik velem valának, Én barátim engem elhagyanak, Tanítványim tőlem eloszlanak, Az csalárdok reám támadának.	Jó barátim engem elhagyanak, Ismerőim es megutálának sok hamisak ream támadának, sok csalárdok elhatalmazának

13.	Nagy hirtelen engem el árula, Kit legfeljebb én szeretek vala, Az ki nekem fő sáfárom vala, Az zsidóknak kezében az ada.	Ki sáfárom hív emberem vala, elárula kit szeretek vala, csókolással engem mutat vala, rám támada kit táplálók vala
14.	Es az zsidók igen megcsúfolván, Rettenetes szemmel reám nézván, Nagy kegyetlen vereséggel vervén, Keserves nevetéssel illetvén.	Rettenetességgel néznek vala, kegyetlenül engem vernek vala, és ecettel űk itatnak vala, rút méreggel es illetnek vala
15.	Én keserves nagy kínvallásomban, Szenvedtemben való szomjúságban, Itatának engemet ecettel Étetének keserű méreggel.	
16.	Legyen nekik az ő lakodalmok, Veszedelmek és örök romlások Büntetések és botránkozások, Kiknek nem lón bennem bizodalnok.	Legyen nekik az ű lakodalmok, veszedelmek és örök romlások, kiknek bennem nincsen bizodalnok, büntetések és örök romlások.
17.	Mikor Jézus az keresztfán füge, Ez földön lón akkor ilyen csuda, Meg szakada az Templom kárpitja, És mind az egész föld meg indula.	Mikor Jézus az keresztfán füge, Ez felden lén akkor ily csuda, megszakada az Templom kárpitja, és mind az egész föld megindula.
18.	Az kősziklák meg repedezének, Az koporsók megnyilatkozáának, Sok holttestek kiből kijövének, Az városban és megjelenének.	Az kősziklák megrepedezének, Az koporsók megnyilatkozáának, Sok holttestek kiből kijövének, és sokaknak ott megjelenének.
19.	Az Nap és ég meghomályosodék, És az földön setéség láttaték, Az mely kilenc óráig tartaték, Ezen nagy sok ember csudálkozék.	Az Nap, az Ég, meghomályosodék, és ez földön setéség láttaték, mely kilenced óráig tartaték, ezön nagy sok ember csudálkozék.
20.	Az tolvaj is az keresztfán füge, Bűne szerint feltétetett vala, Az Jézushoz fel szóval kiálta, Ilyen szóval imádkozik vala.	Az Tolvaj is az keresztfán vala, bűne szerint feltétetött vala, Úr Jézushoz felszóval kiálta, ilyen szóval imádkozik vala.
21.	Menvén Uram az te országodban, Szent Atyádhoz magas mennyországban, Rólam kérlek légy emlékezetben, Híveidnek szerzet boldogságban.	Menvén Uram az te országodban, szent Atyádhoz magas mennyországban, híveidnek szerzett boldogságban, Rólam kérlek légy emlékezőtben.
22.	Az kegyelmes Jézus nem kegyetlen, Bizonyítja ilyen beszédében, Azt ígéré tolvajnak kegyessen, Ma velem lész az Paradicsomban.	Az kegyelmes Jézus nem kegyetlen, bizonyítá élvén beszédében, azt ígéré Tolvajnak kegyesen, ma velem lész az Paradicsomban
23.	Mí is neki könyörögjünk mostan, Vigyen minket az Paradicsomban, Szent Attyának szép örökségében, Régtül fogván megszerzett sok jókban.	Mí is neki könyörögjünk mastan, vigyön minket az Paradicsomban, szent Anyjának szép örökségében régtül fogva megszerzett sok jókban.
24.	En tenéked én választott szőlóm, Gyökeredet nagy jó helyen szerzém, Az időnek korában plántáltam, Állapotod nagy jó helyen szerzém.	En tenéköd én választott szőlóm, Gyökeredet igaz magból szerzém, Az időnek korában plántálám, állapotod nagy jó helyen tevém
25.	Te peniglen hamar elváltozál, Nagy keserúségre elfordúltál, Mert magadban igen meghasonlál, És semmi hasznót nekem nem hozál	Te kediglen hamar elváltozál, nagy keserúségre elfordulál, mert magadban igen meghasonlál, és nekem semmi hasznót nem hozál.
26.	Lám te benned sokat munkálkodtam, És te benned én megfeszíttem, Magos fára el felemeltem, És tetőd büntelen szenvedtem	

27.	Barabásnak szabadság adaték, Tolvajságban az ki találtaték, Ottan tőled eleresztették, Ki halálra méltónak leleték	Az Borbásnak szabadság adaték, tolvajságban, az ki találtaték, és tetüled ű elereszteték, ki halálra méltónak leleték.
28.	Mindenható Atya Űr Istennek, Az megfeszült Űr Jézus Krisztusnak Hozzánk küldött szent Lélek Istennek, Nagy dicsőség az szentháromságnak	

3. táblázat: A lőcsei énekeskönyv (1635) és a *Kálmáncsai graduál* (1620k.) szövege.

A lőcsei 1635. évi variáns és a *Kálmáncsai graduál* közötti különbségek két csoportba sorolhatók. A változások egyik része csupán ortográfiai, a másik csoportba tartozók viszont a szöveg retorikai felépítésére is hatással vannak, ami az úzus elvét figyelembe véve felértékelődik. Ezek a változtatások főleg a kálmáncsai szöveg első 11 strófájában figyelhetők meg.

A kálmáncsai szöveg harmadik strófája (2.a) kimarad a lőcsei 1635. évi szövegből. Míg azt tapasztaltuk, hogy a lőcsei szöveg első 11 strófájában csupán kétféle megszólalás váltakozik (történetmesélés és Krisztus szavainak idézése a vele való azonosulás nélkül), addig a *Kálmáncsai graduál*ban többféle beszélő azonosítható, és ez a lőcseihez képest komplexebb beszédhelyzetet eredményez. A szöveg egyes szám első személyű megszólalással indul, a bibliai történet felidézésével. A kálmáncsai változatban olvasható strófa (2.a) azért lényeges, mert a prosopepeia alakzata a Krisztussal történő retorikai és pragmatikai azonosulást teszi lehetővé, azonban a lőcseiben ez elmarad.

Látható, hogy a lőcsei szöveg 6., 7., valamint 10. strófája a *Kálmáncsai graduál*ban nem található meg. Ezen kívül több esetben megváltozik a szórend és a rímelés az egyes versszakokban. Ilyen jellegű eltérések minden versszakban tapasztalhatók, a legnagyobb eltérések viszont a szöveg első két szerkezeti egységében vannak. Az énekszövegnek ezekben a szakaszaiban tehát jól látszik, hogy két teljesen különböző forrásszöveg lehetett az alapja a két fordításnak. Erre bizonyíték a 2.a strófa szövegéből következő pragmatikai szempontú változás.

A 16. strófától kezdve már jóval nagyobb egyezés mutatható ki a strófák között. Az ortográfiai különbségeken túl nincsenek komoly, a szövegrészek jelentésére is ható változtatások. A magyarázat az lehet, hogy az 1635. évi lőcsei énekeskönyv szerkesztője két különböző forrásból dolgozott, melyek közül az egyik a *Kálmáncsai graduál* lehetett, míg a másik egyelőre ismeretlen. Tehát az 1635. évi lőcsei kiadás szövege csak részben variánsa az *Kálmáncsai graduál*énak.

A változtatásokból levonható egy másik következtetés is, amely a módszertani alapvetésre fókuszál. A retorikai–poétikai szempontú, az úzus elvének jegyében végzett vizsgálódások szükségesek ahhoz, hogy a szövegben véghez vitt változtatások pragmatikai tétjét – amely a szövegek liturgikus kontextusára vonatkozik – megmutassuk.

4.2.4. A lőcsei és a kolozsvári szövegek eltéréseinek és hasonlóságainak vizsgálata

A következőkben a lőcsei és a kolozsvári szövegek közötti hasonlóságokat és különbségeket vizsgálom.

	Lőcse, 1635	Lőcse, 1694	Kolozsvár, 1700
1.	Magas hegyén im az olajfáknak, Imádságot tövék szent Atyámnak, lehetsége,hogyha volna annak, szörnyősége távoznék kínomnak	Magas hegyén im az olajfáknak, imádságot tevék Sz. Atyámnak, hogy ha volna lehetése annak, szörnyősége távoznék kínomnak	Magas hegyén im az olay fáknak, imádságot tevék Sz. Atyámnak, hogy ha volna lehetése annak, szörnyősége távoznék kínomnak
2.	Jóllehet az lélek halálra kész, és ismétlen az test gyarlóságos, légyen Atyám nálad méltóságos, én halálom híveknek érdemes	Jóllehet a' lélek a' kínra gyors, és ismétlen a' test gyarlóságos, légyen Atyám nálad méltóságos, halálom híveknek használatos.	Jóllehet a' lélek a' kínra gyors, és ismétlen a' test gyarlóságos, légyen Atyám nálad méltóságos, halálom híveknek használatos.
2.a		Mindaz által az én kívánságom, ne tedd Atyám az én akaratom, légyen inkább az te Szent akaratod, tételessék meg mindenben kívánságod	Mindaz által az én kívánságom, ne tedd Atyám az én akaratom, légyen inkább az te Szent akaratod, tételessék meg mindenben kívánságod
3.	Az én lelکم nagy szomorún vagyok, Tellyességgel mind az halálíglan, Én Atyámnak akarattyaíglan, Kereszt-fának az ő kijnjáíglan	Az én lelکم nagy szomorúan vagyok, Tellyességgel mind az halálíglan, Én Atyámnak akarattyaíglan, Kereszt-fának az ő kijnjáíglan	Az én lelکم nagy szomorúan vagyok, Tellyességgel mind az halálíglan, Én Atyámnak akarattyaíglan, Kereszt-fának az ő kijnjáíglan
4.	Legyetek itt velem vigyázzatok, Az sereget majdan meglátjátok, Mekörnyűezek engem nagy sokaság, Ti fejenként tőlem el futamtok	Legyetek itt velem vigyázzatok, A sereget majdan meglátjátok, Környűveznek engem nagy sok Zsidók, Ti fejenként én tőlem elfuttok	Legyetek itt velem vigyázzatok, A sereget majdan meg látjátok, Környűveznek engem nagy sok Zsidók, Ti fejenként én tőlem elfuttok
5.	Fejenként itt azért vigyázzatok, És szüntelen imádkoztatok, Én Atyámhoz fel fohászkozzatok, Kísértetben hogy ti ne jussatok	Fejenként itt azért vigyázzatok, És szüntelen imádkoztatok, Én Atyámhoz fel fohászkozzatok, Kísértetben hogy ti ne jussatok	Fejenként itt azért vigyázzatok, És szüntelen imádkoztatok, Én Atyámhoz fel fohászkozzatok, Kísértetben hogy ti ne jussatok
6.	Az hitetlen Zsidóknak serege, Melly Jézusra mindenkoron töre, És ellene bosszu képpen szálla, Halálakor az hitben nem szálla.	Az hitetlen Zsidóknak serege, Melly Jézusra mindenkoron töre, És ellene bossúképpen szóla, Halálakor az hitben nem szálla	Az hitetlen Zsidóknak serege, Melly Iesusra mindenkoron töre, És ellene bosszu képpen szóla, Halálakor az hitben nem szálla
7.	Im láttyatok úgymond mi közöttünk, Semmi színe nem látatik tőlünk, Ékessége nem vala közöttünk, Bűcsületi nem vala előttünk.	Imé láttyuk úgymond mi közöttünk: Semmi színe nem látaték közöttünk, Ékessége nem lón közöttünk, Bűcsületi nem lón mi tőlünk	Imé láttyuk úgymond mi közöttünk: Semmi színe nem látaték közöttünk, Ékessége nem lón közöttünk, Bűcsületi nem lón mi tőlünk
8.	De ez az ki bűnünket elvevé, És érettünk egyedül szenvedé, Ki mennyégből Atyjátul lejöve, Mellyet az Zsidó nép nem böcsülle.	De ez a' ki bűnünket elvevé, És érettünk egyedül szenvedé, Ki mennyégből Atyjátul lejöve, Mellyet a' Zsidó nép nem böcsülle.	De ez a' ki bűnünket elvevé, És érettünk egyedül szenvedé, Ki mennyégből Atyjátul lejöve, Mellyet a' Zsidó nép nem böcsülle.
9.	Es mi értünk megsebesítették, Betegségünk tőle viselteték, És sokságos bűnünkért téteték, Halálával bűnünk elvételék.	Es mi értünk megsebesítették, Betegségünk tőle viselteték, És sokságos bűnünkért téteték, Halálával bűnünk elvételék	Es mi értünk megsebesítették, Betegségünk tőle viselteték, És sokságos bűnünkért téteték, Halálával bűnünk elvételék
10.	Mert ő reá Attyának haragja, Nagy sokságos bűneinkért szálla, Kinek minket meg váltá halála, El véteték az bűnnek ő zsoldja.	Mert ő reá Attyának haragja, Nagy sokságos bűneinkért szálla, Kinek minket meg váltá halála, El véteték az bűnnek ő zsoldja.	Mert ő reá Attyának haragja, Nagy sokságos bűneinkért szálla, Kinek minket meg váltá halála, El véteték az bűnnek ő zsoldja.
11.	Megrontaték ördögnek hatalma, Az pokolnak keserves nagy kinnya, Mert halálnak eljöve halála, Kírül régen az Proféta szóla.	Megrontaték ördögnek hatalma, A' pokolnak keserves nagy kinnya, Mert halálnak eljöve halála, Kírül régen az Proféta szóla.	Megrontaték ördögnek hatalma, A' pokolnak keserves nagy kinnya, Mert halálnak eljöve halála, Kírül régen az Proféta szóla.
12.	Mind fejenként kik velem valának, Én barátim engem el hagyának, Tanítványim tőlem eloszlanak, Az családok reám támadának.	Mind fejenként kik velem valának, Én barátim engem el hagyának, Tanítványim tőlem el oszlanak, Az családok reám támadának.	Mind fejenként kik velem valának, Én barátim engem elhagyának, Tanítványim tőlem eloszlanak, Az családok reám támadának.
13.	Nagy hirtelen engem árulá, Kit leg fellyeb én szeretek vala, Az ki nékem fő sáfárom vala, Az Zsidóknak kezében az ada.	Nagy hirtelen engem el árulá, Kit fellyeben én szeretek vala, Az ki nékem fő sáfárom vala, Az Zsidóknak kezében az ada.	Nagy hirtelen engem el árulá, Kit fellyeben én szeretek vala, Az ki nékem fő sáfárom vala, Az Zsidóknak kezében az ada.

14.	Ésaz Zsidók igen megcsufolván, Rettenetes szemmel nézvénn, Nagy kegyetlen vereséggel vevén, Keserves nevetéssel illetvén	És a' Zsidók igen megcsufolván, Rettenetes szemmel reám nézvénn, Nagy kegyetlen vereséggel vevén, Keserves nevetéséggel nevetvén	És a' Zsidók igen megcsufolván, Rettenetes szemmel reám nézvénn, Nagy kegyetlen vereséggel vevén, Keserves nevetéséggel nevetvén
15.	Én keserves nagy kivallásomban, Szenvedtemben való szomjúságban Itatának engemet eczettel, Étetének keserű méreggel.	Én keserves nagy kivallásomban, Szenvedtemben való szomjúságban Itatának engemet eczettel, Étetének keserű méreggel.	Én keserves nagy kivallásomban, Szenvedtemben való szomjúságban Itatának engemet eczettel, Étetének keserű méreggel.
16.	Légyen nékik az őlakodalmok, Veszedelmek és orrok romlások, Büntetések és botránkozások, Kiknek nem lón bennem bizodalnok	Légyen nékik az ő lakodalmok, Veszedelmek és örök romlások, Büntetések és botránkozások, Kiknek nem lón bennem bizodalnok	Legyen nékik az ő lakodalmok, Veszedelmek és örök romlások, Büntetések és botránkozások, Kiknek nem lón bennem bizodalnok
17.	ld. a 28. strófát		Barabásnak szabadság adaték, Tolvajságban a' ki találtaték, Ottan tőled el eresztették, Ki halálra méltónak leleték
18.	Mikor Jézus az keresztfán füge, Ez földön lón akkor ilyen csuda, Meg szakada az Templom kárpittyá, És mind az egész föld meg indula.	Mikor Jézus a' keresztfán füge, Ez földön lón akkor ilyen csuda, meg szakada a' templom kárpittyá, És mind az egész föld meg indula.	Mikor Jézus a' keresztfán füge, Ez földön lón akkor ilyen csuda, meg szakada a' templom kárpittyá, És mind az egész föld meg indula.
19.	Az kősziklák meg repedezének, A' koporsók megnyilatkozáának, Sok holt testek kiből kijövének, Az városban és megjelenének.	A' kősziklák meg repedezének, A' koporsók megnyilatkozáának, Sok holt testek kiből kijövének, Az városban és megjelenének.	A' kősziklák meg repedezének, A' koporsók megnyilatkozáának, Sok holttestek kiből kijövének, Az városban és megjelenének.
20.	Az Nap és Ég meghomályosodék, És az földön setéség láttaték, Az mely kilenc óráig tartaték, Ezen nagy sok ember csudálkozóék.	A' Nap és az Ég meghomályosodék, És e' földön setéség láttaték, Amely kilenced óráig tartaték, Ezen nagy sok ember csudálkozóék	A' Nap és az Ég meghomályosodék, És e' földön setéség láttaték, Amely kilenced óráig tartaték, Ezen nagy sok ember csudálkozóék
21.	Az tolvaj is az keresztfán füge, Bűne szerint fel tétetet vala, Az Jézushoz felszóval kiálta, Illyen szóval imádkozik vala.	A' tolvaj is a' keresztfán vala, Bűne szerint fel tétetet vala, Úr Jézushoz felszóval kiálta, Illyen szóval imádkozik vala	A' tolvaj is a' keresztfán vala, Bűne szerint feltétetett vala, Úr Jézushoz felszóval kiálta, Illyen szóval imádkozik vala
22.	Menvén Uram az te országodban, Szent Atyádhoz magos mennyorszában, Rólam kérlek légy emlékezetben, Hiveidnek szerzet boldogságban.	Menvén Uram a' te országodban, Szent Atyádhoz magos mennyorszában, Rólam kérlek légy emlékezetben, Hiveidnek szerzett boldogságban	Menvén Uram a' te országodban, Szent Atyádhoz magos mennyorszában, Rólam kérlek légy emlékezetben, Hiveidnek szerzett boldogságban
23.	Az kegyelmes Jézus nem kegyetlen, Bizonyítja ilyen beszédében, Azt ígéré tolvajnak kegyesen, Ma velem lész az Paradicsomban.	A' kegyelmes Jézus nem kegyetlen, Bizonyítja ilyen beszédében, Azt ígéré tolvajnak kegyesen, Ma velem lész az Paradicsomban	A' kegyelmes Jézus nem kegyetlen, Bizonyítja ilyen beszédében, Azt ígéré tolvajnak kegyesen, Ma velem lész az Paradicsomban
24.	Mí is néki könyörögjünk mostan, Vigyen minket az Paradicsomban, Szent Attyának szép örökségében, Régtül fogván meg szerzet sok jókban.	Mí is néki könyörögjünk mostan, Vigyen minket a' Paradicsomban, Szent Attyának szép örökségében, Régtül fogván meg szerzet sok jókban.	Mí is néki könyörögjünk mostan, Vigyen minket a' Paradicsomban, Szent Attyának szép örökségében, Régtül fogván meg szerzet sok jókban.
25.	Én tenéked én választott szőlóm, Gyökeredet nagy jó helyen szerzém, Az időnek korában plántáltam, Állapotod nagy jó helyen szerzém.	En tenéked én választott szőlóm, Gyökeredet nagy jó helyen szerzém, Az jó idő korában plántáltam, Állapotod nagy jó helyen szerzém	En tenéked én választott szőlóm, Gyökeredet nagy jó helyen szerzém, Azt jó idő korában plántáltam, Állapotod nagy jó helyen szerzém
26.	Te peniglen hamar elváltozál, Nagy keserűségre elfordulál, Mert magadban igen meghasonlál, És semmi hasznót nékem nem hozál	Te peniglen hamar elváltozál, Nagy keserűségre elfordulál, Mert magadban igen meghasonlál, És semmi hasznót nékem nem hozál	Te peniglen hamar elváltozál, Nagy keserűségre elfordulál, Mert magadban igen meghasonlál, És semmi hasznót nékem nem hozál
27.	Lám te benned sokat munkálkodtam, És te benned én megfeszítettem, Magos fára el felemelttem, És tetőled büntelen szenvedtem	Lám te benned sokat munkálkodtam, És te benned én megfeszítettem, Magos fára el felemelttem, És tetőled büntelen szenvedtem	Lám te benned sokat munkálkodtam, És te benned én megfeszítettem, Magos fára el felemelttem, És tetőled büntelen szenvedtem
28.	Barabásnak szabadság adaték, Tolvajságban az ki találtaték, Ottan tőled eleresztették, Ki halálra méltónak leleték.		

29.	Mindenható Atya Úr Istennek, Az megfeszült Úr Jézus Krisztusnak Hozzánk küldött szentlélek Istennek, Nagy dicsőség az szentháromságnak	Mindenható Atya Úr Istennek, Az megfeszült Úr Jézus Krisztusnak Hozzánk küldött szentlélek Istennek, Nagy dicsőség az szentháromságnak	Mindenható Atya Úr Istennek, Az megfeszült Úr Jézus Krisztusnak Hozzánk küldött szentlélek Istennek, Nagy dicsőség az szentháromságnak
-----	---	---	---

4. táblázat: Lőcse (1635), Lőcse (1694), Kolozsvár (1700) szövegeinek összehasonlítása.

Az 1635. évi lőcsei szöveg teljes variánsának tekinthető az 1654. évi, szintén lőcsei énekeskönyvbeli kiadás szövege (szemben a *Kálmáncsai graduálé*val, ahol csak a szöveg egyik fele variáns). A két variáns között mindössze hangtani változtatások vannak, ezek irodalomtörténeti, használatörténeti szempontból nem relevánsak. Ugyanez a helyzet a kéziratként hagyományozódott *Kecskeméti graduállal*, szintén csupán hangtani, ortográfiai változtatások vannak az 1635. évihez képest. Ebbe a sorba illeszkedik az 1675–76. évi lőcsei variáns is.

Az 1690-es kolozsvári kiadáshoz nem értem hozzá, viszont nagy valószínűséggel az a szöveg is a lőcsei 1635. évinek a variánsa, azonban a kisebb ortográfiai eltérések mellett a strófák szintjén is van minimális változás. Az 1694. évi lőcsei változatot követi az 1696. évi lőcsei, majd az 1700-as debreceni és kolozsvári is, annyi különbséggel, hogy az utóbbi kettő szövegében az 1635. évi lőcsei 29. strófája („Barabásnak szabadság adaték...”) a 17. versszak. Így a „légyen nekik az ő lakodalmok...” kezdetű versszak után kerül eléneklésre ez a strófa.

Nagy valószínűséggel az erdélyi szóbeli hagyományban jelen lévő szövegrészletről lehet szó. Ha ugyanis összehasonlítjuk a – jelen tanulmányban részletesen nem elemzett – *Pálffy Márton énekeskönyv*, valamint a *Mihál Farkas kódex* szövegével az 1690. évi kolozsvári változat utáni protestáns szövegeket, akkor azt láthatjuk, hogy bennük van ez a strófa csakúgy, mint a *Petri András énekeskönyv* szövegében is. Mindegyik gyűjteménynek az előfordulási helye Erdély. Tehát nagyon valószínű, hogy az 1690. évi kolozsvári szöveg az erdélyi hagyományt rögzítette ebben a strófában, majd átvették a későbbi protestáns énekeskönyvek szerkesztői is.

Összességében tehát úgy tűnik, hogy a szövegrészek jelentése szempontjából nem lényegiek a különbségek az 1635. évi lőcseihez képest a 1694-es lőcseiben, az 1700-as kolozsváriiban, valamint az 1700-as debreceniben. Bizonyos, hogy a hagyomány ugyanazon ágáról beszélhetünk a lőcsei, a kolozsvári és a debreceni szövegek, valamint a kézirat *Kecskeméti graduál* esetében is.

A szerkesztés módjáról annyit mindenképpen kijelenthetünk, hogy tudatos átszerkesztés nincs, de a szerkesztők nem betűhűen, gépiesen másoltak. Tehát volt ugyan egy „főszöveg”, amely alapján a másolás történt, de egyéb tényezőket is figyelembe vettek. Megnézhetek más szövegvariánsokat vagy az általuk ismert latin forrást. Valamint – ahogyan erre a plurális szövegfogalomról szólva már utaltam a 4.1. fejezetben – nagy valószínűséggel a szóbeli hagyományozódással is számolnunk kell: könnyen lehet, hogy az 1694. évi lőcsei szöveg betoldott strófája (Mindaz által az én akaratom...) az orális hagyományt követte. Vadai István

gondolatainak gyakorlati megvalósulása tehát ezen a ponton érvényesnek látszik (Vadai 2012: 453–454). Valószínűleg a gyülekezeti tagok, esetleg a szerkesztő így ismerte a szöveget, ezért szükségesnek tartotta, hogy betoldja ezt a strófát.

4.2.6. A lőcsei (1635) ének és a *Cantionale Catholicum* (1676) szövegközlése közötti eltérések vizsgálata

Alább az 1635-ös lőcsei ének és a *Cantionale Catholicum* szövegét vizsgálom.

	Lőcse (1635)	Cantionale Catholicum (1676)
1.	Magas hegyén im az olajfáknak, Imádságot tövek szent Atyámnak, lehetsége,hogyha volna annak, szörnyüése távoznék kínomnak	Magas hegyen im az olay fanak, Imatsagot tövek szent Atiamnak, Hogy ha volna lehetsége annak, Szörniüese tavoznek kinomnak
2.	Jöllehet az lélek halálra kész, és ismétlen az test gyarlóságos, légyen Atyám nálad méltóságos, én halálom híveknek érdemes	Jöllehet az lelek halálra kész, Az test penigh igen gyarlóságos, Legyen atyám nálad méltóságos, Én halálom az híveknek hasznos.
3.	Az én lelkem nagy szomorún vagyok, Tellyességel mind az halálíglan, Én Atyámnak akarattyaíglan, Keresztfának az ő kinyáíglan	Szükség azért,hogy most vigyázzatok, Tanitványim, és imádkozatok, Késértetben hogy ti ne-jussatok, Az ellenség reánk tört tudgyátok
4.		Mindenható Szentséges Atyának, A' megfeszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szent Háromságnak.
5.		Az én lelkem nagy szomorúsággal, Teljes: míglen megvívom halállal, Békességet szerzek Szent Atyámmal, E' Világot megváltván kínommal.
6.	Legyetek itt velem vigyázzatok, Az sereget majdan meg látjátok, Mekörnyékez engem nagy sokaság, Ti fejenként tölem el futamtok	Legyetek itt velem, s' vigyázzatok, A' Sereget majdan meglátjátok, Mekörnyékez engem, mint a' latrot, Ti fejenként engem mind el hadtok.
7.	Fejenként itt azért vigyázzatok, És szüntelen imádkoztatok, Én Atyámhoz fel fohászokdgyatok, Kísértetben hogy ti ne jussatok	
8.		Mindenható Szentséges Atyának, A' megfeszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szentháromságnak
9.	Az hitetlen Zsidóknak serege, Melly Jézusra mindenkoron töre, És ellene bosszúképpen szóla, Halálakor az hitben nem szálla.	Az hitetlen Zsidóknak Serege, A Jézusra mely mindenkor töre, Szent Személyét bosszúval illette, Isten Fia, hogy volna, nem hitte.
10.	Im látjátok úgymond mi közöttünk, Semmi színe nem láttatik tőlünk, Ékessége nem vala közöttünk, Bücsületi nem vala előttünk.	Imé mostan ő drága Személye, Nem tetszik-meg, színre s' Embersége, Mert a' Zsidók nagy kegyetlensége, Kegyetlenül véreben kevere.
11.	De ez az ki bününket elvévé, És érettünk egyedül szenvede, Ki mennyégből Attyátul lejöve, Mellyet az Zsidó nép nem böcsüllé	Ez a' Jézus ki a' bűnt elvette, Es érettünk egyedül szenvede, Ki Mennyégből Attyától lejöve, Mellyet a' Zsidó Nép nem becüllé.

12.	Es mi értünk megsebesítették, Betegségünk tőle viselteték, És sokságos bűnünké téteték, Halálával bűnünk elvételék.	Ez a' Jézus, ki a' bűnt elvette, Es érettünk egyedül szenvedé, Ki Mennyégből Attyától lejöve, Mellyet a' Zsidó Nép nem becülle.
15. (13.)		Mindenható Szentséges Atyának, A' megfeszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szentháromságnak
16. (14.)	Megrontaték ördögnek hatalma, Az pokolnak keserves nagy kinyya, Mert halálnak eljőve halála, Kiről régen az Proféta szóla.	Megrontaték ördögnek hatalma, A Pokolnak rettenetes kinyya, Mert halálnak eljőve halála, Kiről régen a' Proféta szóla.
17. (15.)	Mind fejenként kik velem valának, Én barátim engem elhagyának, Tanitványim tőlem eloszlának, Az családok reám támadának.	Mind fejenként kik velem valának, En barátim engem elhagyának, Tanitványim tőlem távozának, Csalárd Zsidók reám támadának.
18. (16.)	Nagy hirtelen engem elárula, Kit legfellyeb én szeretek vala, Az ki nékem fő sáfárom vala, Az Zsidóknak kezében az ada.	Nagy hirtelen engem elárula, Tanitványom: kit szeretek vala, A' ki nékem fő Sáfárom vala, A' Zsidóknak kezekben ez ada.
19. (29.)	Es az Zsidók igen megcsúfolván, Rettenetes szemmel reám nézvén, Nagy kegyetlen vereséggel vervén, Keserves nevetéssel illetvén	Es a' Zsidók hogy megcsúfolának, Rettenetesképpen rongálának, Nagy keresztfát vállamra adának, Sok káromlást én reám szállának.
17.		Mindenható Szentséges Atyának, A' meg-feszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szent Háromságnak.
20. (18.)	Legyen nékik az ő lakodalmok, Veszedelmek és örök romlások, Büntetések és botrányok, Kiknek nem lón bennem bizodalmok.	
21. (19.)	Mikor Jézus az keresztfán füge, Ez földön lón akkor ilyen csuda, Meg szakada az Templom kárpittya, És mind az egész föld megindula.	Mikor Jézus keresztfán függ vala, E' földön lón akkor ilyen csuda, Meggzakada a' Templom kárpittya, Es mind az Ég, s' az Föld megindula.
22. (20.)	Az kősziklák megrepedezének, Az koporsók megnyilatkozának, Sok holt testek kiből ki jövének, Az városban és megjelenének.	A' kősziklák meghasadozának, Koporsók-is megnyilatkozának, Sok halottak kiből támadának, Es sokaktól meg is láttattának.
23. (21.)	Az Nap és Ég meghomályosodék, És az földön setéség láttaték, Az mely kilenc óráig tartaték, Ezen nagy sok ember csudálkozáék.	A' Nap, s' az Ég, meghomályosodék, Es e' földön setéség láttaték, Mely kilenced óráig tartaték, Ezen nagy sok Ember csudálkozáék
24. (22.)	Az tolvaj is az keresztfán füge, Bűne szerint feltétetett vala, Az Jézushoz felszóval kiálta, Ilyen szóval imádkozik vala.	A' Tolvaj is a' keresztfán vala, Bűne szerint feltétetett vala, Úr Jézushoz felszóval kiálta, Ilyen szóval imádkozik vala:
25. (23.)	Az kegyelmes Jézus nem kegyetlen, Bizonyítja ilyen beszédében, Azt ígéré tolvajnak kegyessen, Ma velem lész az Paradicsomban.	Kegyés Jézus tekintvén Tolvajra, Drága szóval nékie így szóla: Néked mondom Tolvaj bizonyára, Ma velem lész szép Paradicsomba.
26.	Mi is néki könyörögjünk mostan, Vigyen minket a' Paradicsomban, Szent Attyának drága Országában, Régtől fogva megérett sok jókban.	Mi-is néki könyörögjünk mostan, Vigyen minket a' Paradicsomban, Szent Attyának drága Országában, Régtől fogva megérett sok jókban

27. (29.)		Mindenható Szentséges Atyának, A' megfeszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szentháromságnak.
28. (25.)	Én tenéked én választott szőlőm, Gyökeredet nagy jó helyen szerzém, Az időnek korában plántáltam, Állapotod nagy jó helyen szerzém.	Én tégedet, én szerelmes szőlőm, Plántáltalak gyenge szőlő vesszőm, Hogy énnekem lennél jó szőlő tőm, Kedvem szerint való jó gyümölcsöm,
29.(b.)	Te penglen hamar elváltozál, Nagy keserűsége elfordúltál, Mert magadban igen meghasonlál, És semmi hasznot nekem nem hozál	De lám miért vad gyümölcs löttél, Jó gyümölcsből, te csipkét termettél, Es engemet megkeserítettél: Gyalázatos halálomra löttél.
30.(c.)	Lám te benned sokat munkálkottam, És te benned én megfeszítettem, Magos fára el felemeltem, És te tőled büntelen szenvedtem	Mert a' latrot te elbocsátottad, Az ártatlant a' halálra adtad, Mindenféle kínokkal kínoztad; Végezetre keresztfára vontad.
31.(d.)		Nem tekintéd sok fáradságomat, Teéretted való sok munkámat; Éhségemet, és szomjúságomat, Mindenféle sok nyavalyáimat.
32.(e.)		Nem kívántam a' te romlásodat, Sőt kívántam meg-jobbulásodat, Es Pokolból szabadulásodat, Menyországban velem lakásodat.
33. (29.)		Mindenható Szentséges Atyának, A' megfeszült Úr Jézus Krisztusnak, Hozzánk küldött Szent Vigasztalónknak, Nagy dicsőség a' Szentháromságnak.

5. táblázat: Az 1635-ös lőcsei ének és a *Cantionale Catholicum* (1676) szövegének összehasonlítása.

A *Cantionale Catholicum* és az 1635. évi lőcsei változat között láthatólag van valamilyen (közvetett vagy közvetlen) kapcsolat. A két variáns versszakainak jelentős része azonos, a *Cantionale* szerkesztője csupán nyelvhelyességi változtatásokat végzett a szövegen. Az egyezések mellett viszont vannak különbségek is. A katolikus énekgyűjtemény összeállítója, Kájoni János több strófát kihagyott, és helyükre újakat tett, valamint bizonyos strófákat más helyre szerkesztett át. Nem kizárt, hogy ezeket a változtatásokat valamely latin forrás figyelembe vételével tette. Ezek a strófák az érintett szövegrészek jelentésén is változtatnak, valószínűleg a katolikus és a protestáns teológiai–dogmatikai eltérések miatt.

Kájoni szerkesztési gyakorlatáról már korábban bizonyították, hogy többször is változtatott olyan szövegeken, amelyeket a protestánsoktól vett át. A *Mikor a Dávid vala keserűségben...* kezdetű zoltárparafraízisban eredetileg a MICHAEL FECIT szerepel a versfőkben, arra való utalásként, hogy a verset Sztárai Mihály szerezte. Kájoni kihagyott egy versszakot, egyet pedig átírt. Így MICHAEL FECID volt kiolvasható a versfökből (Szádóczki 2017: 146). Az RMKT XVI/4. kötete szerint a nótajelzés a bizonyítéka annak, hogy a verset Sztárai szerezte, ugyanis egy másik énekkel közös a dallama, amely ének szintén Sztáraitól eredeztethető (Szilády 1886: 354). Kájoni tehát eltüntette a protestánsokra utaló nyomokat.

Lássuk, hogy a lőcsei énekeskönyv szövegéhez képest milyen hasonlóságok és eltérések állapíthatók meg. Eltérés mutatkozik a nótajelzésekben. A *Cantionale Catholicum*ban közölt éneké (*Mennynek, földnek, ez világnak...*) változik a lőcseihez (*Jer diczerjük az Istennek fiát...*) képest. Ez a változtatás már értelmezhető úgy, hogy Kájoni a nótajelzést mint protestáns forrásra utaló nyomot akarta kiiktatni.

A szöveget hasonlóan használták, mint a lőcsei változatban, tehát a lamentáció (*Jeremiás Próféta Siralmi és Imádsága*) után hangzott el. Azokban a szövegrészekben, ahol a bibliai események felidézése történik, csupán kisebb helyesírási változtatások vannak a *Cantionale* szövegében. Vegyük például az első két strófát, amelyek a két változatban szinte teljesen megegyeznek, mindössze kisebb ortográfiai eltérések figyelhetők meg. Az első szerkezeti egységben a krisztusi szenvedéstörténet első stációja jelenik meg, amikor Krisztus az olajfák hegyén imádkozik tanítványaival. Ez a szövegrész a protestáns lőcsei énekeskönyv és a katolikus *Cantionale Catholicum* esetében is csupán azt a célt szolgálja, hogy arcot és hangot adjon a kérésének (vö. Szilasi 2008: 261).

Nagyobb változtatás történik azokban a szerkezeti egységekben, ahol a teológiai magyarázatok következnek. A második szerkezeti egységben, a szöveg 9. strófájában már olyan változtatások vannak, amelyek a mondat jelentését módosítják. Teológiai szempontból ugyanis nem lényegtelen, hogy a zsidóság nem tért igaz hitre, vagy nem hitte el, hogy Krisztus valóban Isten fia. Kimarad a lőcsei szöveg 17. strófája is, amelyben a narrátor arra figyelmezteti a gyülekezet közösségét, hogy az Úr megbünteti azokat, akik nem bíznak Krisztus megváltó erejében.

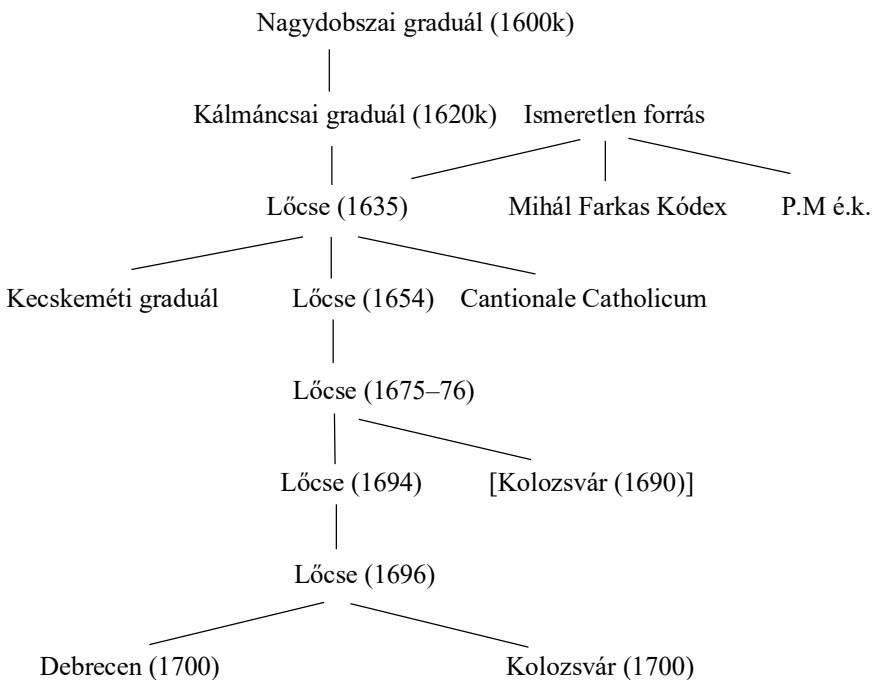
A 29. strófában nem a hívek lelkében való munkálkodás áll az előtérben, mint ahogyan a protestáns változatban. A katolikus variáns e szövegegységében sokkal inkább a bűnösség a nyomatékos. A „hamar elváltozál”-hoz képest a „vad gyömmölcs löttél” sokkal erőteljesebbet állít, utóbbi szövegrészletben ugyanis hangsúlyosabban jelenik meg a negatív irányú változás.

Az összehasonlítás alapján igazolódott az előfeltevés, amely szerint Kájoni protestáns forrásból dolgozott. Erre utalnak a szövegek közötti egyezések. A változások viszont azt jelzik, hogy Kájoni egy önálló szöveget akart kialakítani. Az 1635. évi lőcsei szövegnek, valamint a *Cantionale Catholicum* szövegének változtatásai között van egy olyan eltérés, amely a liturgiai különbség miatt alakult így. A doxológia refrénszerű ismétlése (minden 3. versszak után) a *Cantionale Catholicum*ban elsősorban a liturgiai hagyomány miatt jött létre.

Kérdés, hogy milyen kapcsolat mutatható ki a kézirat *Mihál Farkas kódex* és a *Pálffi Márton* énekeskönyvek szövegeivel: milyen viszonyban állnak vajon a *Cantionale Catholicum* szövegével, valamint a protestáns szövegekkel. Ezt a felvetést egy későbbi kutatás válaszolhatja meg.

4.3. A *Magas hegyén ím az olajfáknak...* stemmája

Tanulmányom előző fejezeteiben a vizsgált szöveg néhány variánsával foglalkoztam. A vizsgálatok után, a következőkben kísérletet teszek a *Magas hegyén ím az olajfáknak...* incipitű ének szöveghagyományának felrajzolására. A stemma bizonytalan, hiszen nem sikerült a sok szövegvariáns mindegyikét megvizsgálni. A szöveg kutatásának következő fázisa a szöveghagyomány részletesebb feltárása lesz, tovább árnyalva az alábbi stemmán jelzett szövegvariánsok közötti viszonyokat, oldva a bizonytalanságokat.

5. Összegzés

Az elemzés és a stemma felállítása után nyilvánvalóvá vált, hogy a szöveghagyománynak több ága van: egy, amelynek nyomtatott és kéziratos hordozókon is vannak variánsai (az 1635. évi lőcsei énekeskönyv variánsai), valamint egy másik, amelynek eddig ismert variánsai kéziratosak (*Nagydobszai graduál*, *Kálmáncsai graduál*, *Petri András énekeskönyv*). Ez utóbbi ág az RMKT XVII/7. kötetéhez tartozik. A kutatás későbbi szakaszában a szöveghagyománynak ezt az ágát alaposabban érdemes megvizsgálni, a textológiai szempontokat figyelembe véve megfelelően pontosítani a variánsok egymáshoz való viszonyát. Fontos lenne továbbá

a latin mintát (vagy mintákat) megismerni, hogy a szöveghagyomány két ágának egymáshoz való viszonyát aprólékosabban jellemezhesük.

Az elemzések során kiderült az is, hogy sok olyan különbség van, amely a használatban felértékelődik. Ezeket a pragmatikai tétellel bíró változtatásokat csak retorikai–poétikai elemzésekkel lehet megmutatni. Ezen az úton haladva szükséges megvizsgálni a szöveg retorikai–poétikai felépítettségét – a főistentiszteleten való használat kontextusán kívül – a nagyhét három utolsó napján való úzus liturgikus környezetében is, mint a lamentáció egy-egy textusát kísérő strófikus responzóriumot. A tervezett elemzés ugyanis bizonyos textológiai–filológiai következtetéseket árnyalhat, pontosíthat.

Irodalomjegyzék

- Borsa Gedeon (szerk.) 1983. *Régi Magyarországi Nyomtatványok II.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Csörsz Rumen István 2009. *Szöveg szöveg hátán. A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840).* Irodalomtörténeti Füzetek 165. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Dávidházi Péter 1996. A Hymnus paraklétoszi szerephagyománya. In: *Alföld.* 1996/12. 66–80.
- Debreczeni Attila 2012. *Csokonai költői életművének kronológiai rendje.* Debrecen–Budapest, Kossuth Egyetemi Kiadó–Akadémiai Kiadó.
- Ecsedi Zsuzsanna–H. Hubert Gabriella–Vadai István (szerk.) 2017. *Régi Magyarországi Költők Tára XVII. század 7.* Budapest, Balassi Kiadó. 144–164, 899–901.
- Fazakas Gergely Tamás 2012. *Síralmas imádság és nemzeti önszemlélet.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Fekete Csaba 2012. *Örvendözzük keresztényök. A délvidéki graduáljaink hagyománya a 17. század első felében.* Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- H. Hubert Gabriella 2004. *A régi magyar gyülekezeti ének.* Budapest, Universitas Kiadó.
- Holl Béla (szerk.) 1974. *Régi Magyarországi Költők Tára XVII. század 7.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth Iván 2004. Egy műfaj halála In: *Filológia és digitális barbárság.* Budapest, ELTE, Bölcsészettudományi Kar.
- Oláh Szabolcs 2000. *Hitélmény és tanközlés.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Oláh Szabolcs 2005a. Lira – trópus – szubjektum és valóságképzet. A líra előtörténete a kora újkori lelki éneklés kultúratudományi távlatában. In: Bényei Péter–Gönczy Mónika (szerk.): *Nemzet, identitás, irodalom.* Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. 156–167.

- Oláh Szabolcs 2005b. Líra „után mondás”, tropológia és valóságképzet a XVII. századi lelki énekekben. In: Ötvös Péter–Pap Balázs–Szilasi László–Vadai István (szerk.): *A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 281–291
- Pap Balázs 2004. *Históriák és énekek*. Pécs, Pro Pannonia Kiadó.
- Petrik Géza (szerk.) 1888. *Magyar Könyvészet 1712–1860. I., 1939–1942*. Budapest, Arcanum.
- Stoll Béla (szerk.) 2002. *Magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája 1542–1840*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Szabó András 2011. A lamentáció. In: *Református Szemle* 2011/4. 410–415.
- Szabó Károly (szerk.) 1879. *Régi Magyar Könyvtár I*. Budapest, Hungaricana.
- Szádóczki Vera 2017. Több felekezet által is használt énekek a 17. században. In: *Népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*. Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 141–151.
- Szilády Áron (szerk.) 1886. *Régi Magyarországi Költők Tára XVI. század 4*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 354.
- Szilasi László 2008. *A sas és az apró madarak*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Vadai István 2012. Szövegkritika – kritika In: Kecskeméti Gábor–Tasi Réka (szerk.): *Textológia és filológia a régi magyarországi irodalomban*. Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet.

A panoptikon rizomatikus elemzése avagy a tekintet normalizáló hatásának deleuziánus olvasata¹

1. Bevezetés

Hans Lenk amellett érvel, hogy az emberi nem egyik legfőbb sajátossága az, hogy metaszimbolikus lény, valamint szuperinterpretáló képességre képes szert tenni. Kiindulópontja az, hogy a humán interakcióknak mindig vannak normatív, azaz érték jellegű jellemzői. Ennek értelmében az interakciókról és a viszonyokról értékítéletet alkot. Mivel az embert körülvevő környezet folyamatosan változik, ehhez folyamatosan alkalmazkodnia kell. Ez adaptációs kényszert jelent. Ugyanakkor a változó környezethez való alkalmazkodás, azaz az adaptáció is értékítélet alkotása mellett megy végbe. Így értékítélet-alkotási kényszerről van szó. Az ember tehát folyamatosan fogalmakat alkot és absztrahál, s ezekhez értékítéletet társít. Mivel az emberi nem képes szimbólumok sokaságát létrehozni, amelyek szintűgy fogalmak; akkor az adaptációs kényszere értelmében a szimbólumok létrehozása és reinterpretálása is az ember sajátos tulajdonsága (Lenk 2008). Ennek értelmében a Michel Foucault (1990) által leírt panoptikon, valamint annak nem látható tornya, illetve az általa kiváltott normalizáció szimbólumként, a tekintet szimbólumaként értelmezhető.

Jelen dolgozat egy társadalomfilozófiai komparatív elemzésre vállalkozik. A Michel Foucault (1990) és a Gilles Deleuze (1997) által megalkotott modellek nagyban különböznek egymástól; sőt, ha Hans Lenk gondolatai mentén történik e két elmélet összehasonlítása, ellentétet is vélhetünk felfedezni a kettő között. Ez pedig nem más, mint a szimbólum eltűnése, normalizáló hatást kiváltó szerepének hiánya.

A komparatív elemzés során bemutatom Michel Foucault fegyelmezőtársadalom-elméletét, amely a 18–19. századokat fedte le, valamint Gilles Deleuze ellenőrzőtársadalom-elméletét, amely a második világháborút követően bontakozott ki. Továbbá a 20. század eleji, majd a század közepétől kibontakozó gazdasági, társadalmi és politikai változásokat, valamint az ezek révén kialakult jellegzetességeket.

Természetesen Foucault hatalomfelfogása – egyben munkássága – nem redukálható erre az egyetlen aspektusra, hiszen későbbi műveiben olyan újabb hatal-

¹ Jelen tanulmány a 35. Országos Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott dolgozat kivonatolt, átdolgozott verziója.

mi modelleket dolgozott ki, amelyeknek más a hangsúlya. Jelen elemzés szándékosan nem tér ki Foucault további hatalomkonceptióira, mivel Deleuze saját esszéjében Foucault kapcsán kizárólag a fegyelmező társadalom koncepciójára hivatkozik.

2. A foucault-i fegyelmező tekintet

2.1. Szimbólum és panoptikum

Foucault nagy hatást gyakorló panoptikumkonceptióját 1975-ben megjelent *Surveiller et punir: Naissance de la prison*² (Felügyelet és büntetés. A börtön rövid története, 1990) című művében fejtette ki, mint a fegyelmező társadalom metaforáját. E mű genealógiai vizsgálatot volt hivatott bemutatni. Azaz nem egy adott társadalom struktúráját, hanem egy adott gyakorlat vizsgálatát; pontosabban a büntetés mibenlétét és az egyénre irányuló hatását mutatja be.

Foucault azt állapította meg, hogy a 18. századtól a büntetés-végrehajtás humanizálódott. Elvesztette rituális jellegű bosszúállástartamát, s csupán a büntetés szerepe maradt meg (Foucault 1990). Kiss Balázs megfogalmazásában „míg korábban a test sanyargatása, az élet elvétele, illetve mindezek látványos bemutatása volt a lélek megközelítésének útja, most a viszony megfordult: a lélek megdolgozásán keresztül töri be a hatalom a testet” (Kiss 1995: 296).

Foucault úgy találta, hogy ez a változás részben azon felfogás miatt alakult ki, hogy innentől kezdve már nem az Isten akaratából uralkodó király ellen követett el bűncselekményt a deviáns – foucault-i terminológiával élve abnormális – egyén (Foucault 1990: 16), hanem a bűnelkövető a társadalmi szerződést szegte meg. Ennélfogva a bűnelkövetés értelmezésének megváltozása magával vonta a büntetés megváltozását is: a deviáns kilengést tanúsító egyén javító, normalizáló intézkedések alá vonása váltotta fel a nyilvános kivégzéseket (Foucault 1990).

Mindezek értelmében a büntetés-végrehajtás intézményi átalakulása is megtörtént: „megfordítják a tömlöc elvét; illetve három funkciójából – bezárás, sötétség és elrejtés – csak az elsőt tartják meg, és megszüntetik a másik kettőt. A teljes megvilágítás és a felügyelő tekintete jobban befog, mint a sötétség, amely végül is védelmet nyújtott. A láthatóság csapda” (Foucault 1990: 120).

Foucault ezzel rávilágított arra, hogy önmagában az elzárás nem elegendő az úgynevezett normalizációs folyamat érvényesüléséhez, ki kell egészítse legalább a felügyelet.³

² Jelen dolgozat az eredeti mű 1990-ben megjelent magyar fordításán alapszik.

³ Az deviancia visszaszorítása érdekében alkalmazott elzárással Foucault korábban a *Folie et Déraison: Histoire de la folie à l'âge classique* (1961) (*A bolondság története*, 2004) című művében foglalkozott.

A tökéletes börtön Foucault szerint a Jeremy Bentham által megtervezett *Panopticon*. Ebben a gyűrű alakú épületben az egymástól tökéletesen izolált rabokat folyamatosan meg tudják figyelni a gyűrű közepén álló toronyból. Mindeközben a rabok nem csupán egymással képtelenek kommunikálni, még szemmel tartójukat sem látják; így nem is tudhatják, mikor figyelik meg őket. Ezért ha nem tartják be a börtön szabályait, a börtönőrök a szabályszegést azonnal képesek megtorolni (Foucault 1990). Így tehát az egyén sikeres normalizációjának három feltétele az elzárás, a felügyelet és a fegyelmezés.

Ugyanakkor a normalizációs folyamat nem külső kényszer hatására alakul ki a rabokban. A szabályszegés azonnali megtorlását követően a rab tisztában van helyzetével, azaz azzal, hogy nagy valószínűséggel megfigyelik. Mivel cellájából nem lát rá a központi toronyra, élnie is kell a gyanúval, hogy éppen őt figyelik meg (Foucault 1990). Így a rabban a tekintet szimbolikus érzete állandósul, mely önszabályozó ösztönt vált ki belőle. Így a panoptikus mechanizmus alapvetően egy aszimmetrikus viszonyrendszert alakít ki a megfigyelő és a megfigyelt között: „Fontos elrendezés ez, mert automatizálja a hatalmat, és megfosztja egyéniségétől. A hatalom alapelve nem egy személyben testesül meg, hanem a testek, a felületek, fények, tekintetek összehangolt felosztásában; egy olyan elrendezésben, amelynek belső mechanizmusai teremtik meg azt a viszonyt, amely fogva tartja az egyént” (Foucault 1990: 121).

Az elzárás, a felügyelet és a fegyelmezés hármából kialakult hatásösszességként definiálható tehát a foucault-i panoptikus mechanizmus. Ennek egyik eleme pedig a normalizáció, amely az egyént önfelügyelővé és önfegyelmezővé teszi. Célja pedig az, hogy az egyén szabályt követő hajlandósága, valamint társadalmi hasznossága maximalizálódjon: „a kiszabadultak a társadalomba visszatérve magukkal viszik ezt a tudatot, és saját lelkiismeretük parancsának tekintve a kinti elvárásokat többet nem követnek el bünt. Így elkerülhetőek a korábban általános embertelen kínzások, és nincs szükség az esendő személyek likvidálására sem, sőt a legjobb munkások éppen belőlük lesznek a gyárakban” (Ocskay 2003: 288).

E hatalmi mechanizmus automatikus lefolyása pedig azt jelenti, hogy a toronyőr személye nem feltétlenül szükséges, elegendő csupán maga a torony, illetve a toronyőr szimbóluma (Foucault 1990, Kiss 1995: 297). Éppen ezért nevezi Foucault „nézésre szolgáló gép”-nek a panoptikont (Foucault 1990: 124).

Foucault szimbolikus ábrájával analogikus a Jean-Paul Sartre *L'être et le néant* (1943) (A lét és a semmi, 2006) című művében található tekintet szimbolikája, egyben ennek hatása az egyénre⁴. Sartre szerint a másik tekintete ráveszi az egyént arra, hogy szabálykövető legyen, létrehozva egy aszimmetrikus hatalmi viszonyt, korlátozva az egyént lehetőségeiben, valamint tárgyiasítva magát az egyént (Sartre 2006: 333). Martin Jay a torony szimbolikus jellegét próbálta

⁴ Jelen dolgozat az eredeti mű 2006-ban megjelent magyar fordításán alapszik.

meg érzékeltetni azzal a megfogalmazással, amely szerint „a Panopticon, annak rejtőzködő és láthatatlan istenével egy olyan építészeteti megtestesülés volt, mely a sartré-i »abszolút tekintetet« a legparanoidabb formájában adta vissza” (Jay 1994: 410).

Így tehát a szimbólum jelenlétének tudatosodása, azaz a foucault-i szubjektíváció – mely a panoptikus mechanizmus másik eleme – a rabokból kiváltja az önfelügyeletet és az önfegyelmézést. Ebből legalább két megállapítás következik. Egyrészt a rabok maguk tartják fenn a panoptikus mechanizmus működését, másrészt viszont a rab – mint szubjektum – önmagát hozza létre ebben a hatalmas viszonyrendszerben a szubjektívációs folyamat során: „a diszkurzív hatalmi folyamatok »megelőzik« az egyént” (Kiss 2018: 199). Így az egyén – racionális döntése révén – önkéntesen engedelmeskedik a rendszer részévé válva. Foucault szavaival élve: „Akit a láthatóság mezejébe helyeznek, és aki, ezt tudván, magáévá teszi a hatalom kényszerítéseit, s engedi, hogy spontán működjenek rajta: magáévá teszi a hatalom diktálta viszonyt, s e viszonyban két szerepet játszik egyszerre; saját alávetettsége alapulvává válik” (Foucault 1990: 122).

Így tehát a fennálló diskurzusokat megismerve, csak ezek alapján képes az egyén önmaga értelmezésére és identifikálására, végeredményben pedig önmaga megkonstruálására (Kiss 2018: 199–200). Ez jelenti a szubjektívációt, amely kiegészíti a normakövető magatartást kiváltó normalizációs folyamatot; megteremtve a tizennyolcadik században kialakult panoptikus mechanizmusösszességet, a modern állam új és sajátos hatalmi technikáját.

2.2. A fegyelmező társadalom

Foucault szerint az úgynevezett szuverén társadalmat a 18. századot követően felváltotta a fegyelmező társadalom. A fegyelmező társadalom működési logikáját pedig a panoptikum működési logikáján alapulónak vélte: „A Panopticon [...] a működés általánosítható modelljeként kell értelmeznünk; egy mód, amellyel hatalmi viszonyok határozhatók meg emberek mindennapi életében” (Foucault 1990: 123). Foucault kiemelte, hogy nem pusztán a büntetésvégrehajtás változott meg a 18. századtól, hanem maga a hatalom működési módja is. Ez a változás pedig egybeesik a modern állam kialakulásával. A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai béke létrehozta a kizárólagos szuverenitással és megkérdőjelezhetetlen erőszak-monopóliummal rendelkező, teljes territóriumára effektíve kiterjedő modern államot. Ennek hátterében az ipari forradalmak révén megjelent új technikai és technológiai vívmányok álltak. A háborúk költségesebbé váltak, így a nyersanyagot, a pénzt és a képzett embert biztosító új intézmény –maga a modern állam – létrehozása nélkülözhetetlenné vált (Foucault 1990: 89–99, Porkoláb – Bakos 2015).

Foucault vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a különböző intézmények mint a család, az iskola, a kaszárnya, a gyár, a kórház és a börtön ugyanazon logika mentén kezdtek el működni. A panoptikus mechanizmus működési logikája mindegyiket áthatotta, mégpedig úgy, hogy „a rendszer valamennyi elemének engedelmességét és hasznosságát egyszerre kell növelni” (Foucault 1990: 126). Ebből egyrészt az következik, hogy az elzárás, a felügyelet és a fegyelmezés révén létrejött normalizációs és szubjektívációs folyamatok, azaz a panoptikus mechanizmus nem az államhatalom sajátja; minden társadalmi intézményben megtalálható (Deleuze 1986: 26). Foucault-t idézve: „A »fegyelem« nem azonosítható egy intézménnyel, de egy apparátussal sem; a hatalom egyik típusa, gyakorlásának egyik módozata, amely eszközök, technika, eljárások, alkalmazási szintek, célpontok együttesét vonja maga után; a hatalom »fizikája« vagy »anatómiája«, egy technológia. [...] nem kizárólagos, de fő funkciója, hogy a társadalom szintjén uralkodóvá tegyék a fegyelmet” (Foucault 1990: 129).

A panoptikus mechanizmus maga tehát elválaszthatatlan a modern állam kialakulásától: „a megfigyelés a modernitás idején a hatalomgyakorlás és a társadalom működésének alapelvévé lett” (Ocskay 2003: 288).

A panoptikus mechanizmus megjelenése nem pusztán a modern nemzetállamok kialakulásával esett egybe, hanem a polgári átalakulással is, így a modern nemzetállamok fegyelmező eljárásai a polgári – és később demokratikus – intézményrendszer sajátjaiként értelmezendők: „A szabadságjogokat felfedező »felvilágosodás« a fegyelmezést is feltalálta” (Foucault 1990: 132). Ennek értelmében tehát a panoptikus mechanizmus alkalmazásával elért normalizált és szubjektívált egyén nem csupán a diktatórikus rendszerekben található meg; a demokratikus politikai berendezkedésekben is szükségszerűen fellelhető.

Mindebből látható, hogy Foucault szakított azzal a felfogással, hogy a hatalmat egy bizonyos autoritáshoz kösse. Ebben az esetben a hatalom egy viszonyrendszerből eredő reláció, mely nem represszív – mint a fegyelmező társadalmat megelőző szuverén társadalmában (Foucault 1990) –, hanem produktív. Mivel nincs jogi autoritás, amelyre visszavezethető lenne, hatalommal nem egy intézmény, szervezet, gazdasági társaság vagy az államhatalom rendelkezhet; a társadalom egészében fellelhető. Ezt emelte ki Kiss Balázs is: „Nem jelölhető meg az a személy, az a csoport vagy akár az az osztály, mely eme hatalmi technikákat kifejleszti és felhasználja. [...] Eme hatalom tehát nem kizárólag az államhoz kötődik, működésében, illetve működtetésében mindenki részt vesz” (Kiss 1994: 54–55).

A 18. századot megelőzően, a szuverén társadalmában az egyén az adott politikai autoritástól függött: engedelmeskednie kellett, törvénysértés esetén pedig kivégezték (Foucault 1990). Ugyanakkor a fegyelmező társadalomban a panoptikus mechanizmusnak köszönhetően a hatalom életigazgató funkciót tölt be: „a testek mozgásának rejtett irányítását célozza” (Kiss 1994: 50). Ebben az értelem-

ben a szuverén társadalmának hatalmi reprezentációja az „élni hagyni” és „halálra ítélni” (Foucault 1992: 46), míg a fegyelmező társadalomban az „élni segíteni” és a „halni hagyni” (Foucault 1992: 46) elv érvényesül.

A fegyelmező társadalom azonban egyben az úgynevezett zárt terek világa is (Foucault 1990: 119): „mindenki bezáródik egy-egy térrészbe, ahol jól ellenőrizhető, megfigyelhető, s ez önmagában is fegyelmez” (Kiss 1994: 50). Ezeket a zárt tereket a korábban említett család, iskola, kaszárnya, gyár, kórház és börtön testesítik meg. Foucault tehát úgy vélte, hogy az egyén minden esetben egy adott zárt térben van jelen. Ezek a zárt terek pedig külön-külön rendelkeznek a panoptikus mechanizmussal, azaz a normalizációs és szubjektívációs folyamatokkal. Így tehát az egyén folyamatosan e folyamatoknak van kitéve (Foucault 1990). Ugyanakkor a zárt terek közötti átjárás mint állapotváltozás – még ha pillanatnyi is – kivételt képző eseteket alakíthat ki.⁵

A fegyelmező társadalom tehát az egymástól elzárt terek világa, ahol a terekben rögzített, azaz a tereken belül is egymástól elzárt egyének tartózkodnak, ahogyan láthattuk a Bentham által megalkotott *Panopticon* leírásában. Az egyének folyamatosan normalizációs hatás alatt állnak szubjektíválva önmagukat, függetlenül attól, hogy éppen melyik zárt térben helyezkednek el, elvégre e zárt terekben fellelhető mechanizmusok lényegüket tekintve ugyanazok: normalizálják az egyént szubjektívációjuk következtében.

3. Az ellenőrző társadalom

Foucault fegyelmezőtársadalom-elméletének legfőbb kérdése tehát az, hogy hogyan lehet bizonyos számú sokaságot elhelyezni, rögzíteni és mozdulatlaná tenni egy zárt térben, avagy zárt terek alkotta struktúrában, normalizálva ezeket.

Ezzel szemben Deleuze – saját korára interpretálva a panoptikon-modellt – úgy vélte, hogy egyrészt a panoptikus mechanizmus mint hatalmi technika átalakult, másrészt pedig a fő kérdés is megváltozott. Az ellenőrző társadalom legfőbb kérdése ugyanis az, hogy hogyan lehet a sokaság összes, folyamatosan mozgó elemét felkutatni és azonosítani, valamint modulálni egy nyitott vagy relatíve korlátlan és

⁵ A Foucault által leírt pestis sújtotta város szindikusa az a személy, aki ellenőrzi, hogy lakóhelyükön tartózkodnak-e a városlakók, az állapotukról begyűjtött információkat pedig jelenti feljebbvalójának, azaz az intendánsnak (Foucault 1990: 118). A panoptikum-modell e kivételes szereplője normalizált, illetve normalizáló szerepű. Ugyanezen város kapuőre magát a városkaput tartja zárva annak érdekében, hogy a fertőzés ne juthasson ki a városból, egyben ne is juthasson be senki a városba; ő maga nincs elkülönítve otthonában. Másrészt a családsegítő személyek helyzete is speciális abban az értelemben, hogy ők pontosan azért járnak a karanténba helyezett családokat, hogy vízzel és élelemmel lássák el őket. E három szereplő abban a tekintetben is speciális szerepű, hogy míg a szindikusa és a kapuőr a foucault-i zárt tereken kívül helyezkedik el egyfajta kivételes állapotnak köszönhetően, addig a családsegítő helyzete folyamatosan és gyorsan változik: egyszerre zárt tereken kívüli és több zárt térben belüli szereplő.

végtelen térben. A következőkben Deleuze *Post-scriptum sur les sociétés de contrôle*⁶ (*Postscript on The Societies of Control*, 1990) című esszéje alapján láthatóak lesznek azok a legmarkánsabb tényezők, melyek Foucault fegyelmező társadalmának átalakulását eredményezték.

3.1. A zárt terek összeolvadása

Deleuze esszében felhívja a figyelmet arra, hogy a foucault-i társadalomfilozófiai elmélet a 18. századtól a 20. század közepéig datálható: „A diszciplínák később válságba kerültek a második világháborút követően egyre gyorsabb ütemben bevezetett új erők miatt: a fegyelmi társadalom megszűnt, valami más lépett a helyébe” (Deleuze 1997: 5).

Az új társadalmi modell, azaz az ellenőrző társadalom sajátossága az, hogy a korábbi zárt terek összeolvadtak létrehozva egyetlen nyílt moduláló környezetet: „A zárt térségek öntőformák, egymástól független minták, míg az ellenőrző mechanizmusok egy moduláció, akár egy önmagát deformáló öntőminta, mely minden pillanatban szakadatlanul változik” (Deleuze 1997: 6).

Ez a konstelláció ilyen formában kizárni látszik a panoptikon tornyát, azaz a fegyelmező társadalom zárt tereiben működő szimbólumot. E tézis bizonyításaként bemutatásra kerülnek a Deleuze által sarkalatos elemekként kezelt tényezők, melyek a fegyelmező társadalom megszűnését vagy átalakulását okozták.

Jelen komparatív elemzés Deleuze ontológiai kiindulópontjának bemutatásával válik teljessé a következő alfejezetben. Deleuze a változások okait a jóléti állam leépítésére, az egymást követő reformokra, a neoliberális gazdaságpolitika térnyerésére vezeti vissza (Deleuze 1997). Mindezen túlmenően átalakult a 20. század elején megfigyelhető fordista termelési mód. A foucault-i elzárás, a megfigyelés és a fegyelmezés tökéletesen nyilvánul meg például a Henry Ford gyárában a futószalag mellett dolgozó munkás esetében.

Ugyanakkor a fordizmus helyét az úgynevezett poszt-fordí termelési mód vette át. A tömeggyártás helyett immár a folyamatos innováció és az egyéni igényekre szabott termékek előállítására figyelhető meg, melyet rugalmas termelési formaként lehet a legegyszerűbben leírni (Csepeli 2020: 112, Giddens 2008). A termelés egyre inkább az immateriális javak felé tolódott, a nyugati világ nemzetgazdaságaiban a szolgáltatói szektor vált dominánssá az elmúlt évtizedekben (Csepeli 2020, Giddens 2008, Han 2019).

Mindezzel párhuzamosan a globalizálódó világban a technikai és a technológiai fejlődés olyan új vívmányok megjelenését idézte elő, amelyek megsokszorozták az információ áramlásának és feldolgozásának sebességét (Giddens 2008, Rosa 2009). Ennek egyik legmeghatározóbb tényezője az internet, melyet Deleuze az

⁶ Jelen dolgozat az eredeti mű 1997-ben megjelent magyar fordításán alapszik.

autópályához hasonlítva írt le az ellenőrző társadalom logikája mentén. Deleuze szerint az egyén az autópályán bármilyen gyorsan bárhová képes eljutni. Ugyanakkor a foucault-i tekintet szétszóródott, decentralizálódott és fragmentálódott a fegyelmező társadalom gyakorlatához képest (Lyon 1993: 659). Az egyén minden le- és felhajtón kamerákkal találkozik, útján számos sebességmérő van elhelyezve. A kamerák által követhető az egyén mozgása, sőt az autópálya is egy előre meghatározott nyomvonalon épült, így csak bizonyos városokat köt össze (Deleuze 1998). Ennek értelmében az ellenőrzés – mint hatalmi technika – szempontjából nyomon követhető az egyén, az, hogy merre jár, mit fogyaszt, úgy, hogy nem zárt térben tartózkodik, és nincs rögzítve. Így tehát a foucault-i fegyelmező társadalomhoz képest az ellenőrző társadalomban a hatalmi technika eszközei megsokszorozódtak.

A fegyelmező társadalomhoz képest ugyanakkor az ellenőrző társadalom hatalmi technikája már nem él a panoptikus mechanizmus elzáró és fegyelmező eszközeivel. Helyette olyan hatalmi technika rajzolódik ki, mely szabadon engedi az egyént, aki így korlátlan térben mozoghat. Továbbá a tekintet maga is decentralizált. Mivel az állami és az önkormányzati szereplők egyre több feladatot szerveznek ki piaci szereplők részére, az egyénre irányuló felügyelet egyre több irányból érkezik. Sőt maguk az egyének is képesek ezt a funkciót ellátni, például okoseszközök segítségével. A mindennapi élet egyre több mozzanata válik rögzíthetővé és megoszthatóvá az internet révén (Csepeli 2020, Han 2020). Ennek értelmében a magánszféra és a nyilvánosság közötti határ egyre inkább elmosódni látszik (Csepeli 2020). Azonban mindez azzal is együtt jár, hogy az egyén – Deleuze megfogalmazásában – dividuummá válik, egyszerre több adatbázisban szerepel. Így az egészségügyi vagy az oktatási adatbázisokban, illetve a rendőrségi nyilvántartásokban, noha ezek az egyénnek pusztán egy releváns szeletét képesek megismerni (Deleuze 1997).

3.2. Deleuze ontológiai kiindulópontja és a vágy politikája

Deleuze gondolkodásának ontológiai kiindulópontja az úgynevezett immanenciasík, amely a transzcendens, a mindenható rendező és végső magyarázó elemet kizáró gondolkodásmódot jelenti (Moldvay 1997, Deleuze–Guattari 1987).

Az immanenciasík kulcsfogalom Deleuze és munkatársa, Félix Guattari későbbi fogalmának, a rizómának a megértéséhez is. A rizóma végtelen számú, heterogén sokaságot tartalmazó, hierarchia nélküli halmazt jelöl, melynek nincs centruma. Ennek ellentétéként a szerzők az arboreszcens elrendeződést jelölték meg. Az arboreszcens elrendeződésnek van centruma szemben a rizomatikus elrendeződéssel. Ahogyan a fa ágai visszavezethetők egyetlen tényezőre, a fa törzsére, rizomatikus elrendeződés esetén nem található ilyen centrum szerepű elem (Deleuze–Guattari 1987).

Ilyen értelemben tehát a fegyelmező társadalomban fellelhető zárt terek mindegyikének van centrum szerepű eleme, még hozzá a torony. Ez a torony – Hans Lenk nyomán – a fegyelmező társadalom zárt tereinek a tekintet szimbolikus hatását keltő eleme. A panoptikon centruma tehát a test tér- és időbeli felosztásával normalizálja az egyént oly módon, hogy az „önkéntesen engedelmeskedik” a fennálló hatalmi diskurzusnak, tehát szubjektiválja önmagát. A zárt tér pedig arborescens elrendeződésű: az információ áramlása egyirányú, azaz az egyénektől kizárólag a panoptikon tornyához jut el.

Ezzel szemben az ellenőrző társadalomban – mint ez korábban látható volt – fragmentált módon megy végbe a felügyelet. Nemcsak az autoritások figyelik meg az egyént, hanem az állampolgárok is megfigyelik egymást, vagy akár képesek megfigyelni, ezáltal felügyelni az autoritásokat is. Így tehát a centrum hiányából fakadóan egy hálózatos struktúra fedezhető fel, melyben az információ képes rizomatikus módon terjedni.

Ugyanakkor ebben a környezetben – pontosan a centrum szerepű elem és a hatásának a hiánya miatt – nem következik be az egyének „önkéntes engedelmessége”. Deleuze és Guattari véleménye szerint egy adott társadalomban nem csupán az őt alkotó egyének szükségletei elégülhetnek ki, hanem „a benne élő egyének öntudatlan vágystruktúráinak” kialakítása is megtörténik (Kiss 2018: 211). A szerzőpáros véleménye szerint – kritikával illetve a kapitalizmust és a freudi pszichoanalízist – az adott termelési mód nem azt szabja meg az egyén számára, hogy mire vágyjon, hanem azt, hogy hogyan vágyjon (Deleuze–Guattari 1987, 2009). Eszerint pedig a korábbi panoptikus mechanizmus már axiomatikusan fejt ki hatását az ellenőrző társadalomban. Működése nem reaktív, hanem proaktív, prediktív és preventív, ahogyan ez érzékelhető volt az autópálya-metaphora kapcsán. Ráadásul az ellenőrző társadalom a realitás egészét fogja össze, nem pusztán egy lehatárolt térrészt és az elemek korlátozott számú halmazát, ahogyan a foucault-i család, iskola, kaszárnya, gyár, börtön, vagy kórház. „Így amikor Deleuze a les sociétés de contrôle-ról beszél, akkor olyan típusú társadalmakra vagy a társadalmi teljességen belül lévő, jól körülírt helyre gondol, ahol a mobilitást korlátozott mozgástérben segítik elő, ahol nyílások [lehetőségek – a szerző] inkább megjelennek, mintsem eltűnnek, ahol az alanyok (vagy éppen ezért tárgyak) felszabadulnak, mindaddig, amíg betartják a különféle előírt magatartási szabályokat” (Galloway 2014: 106).⁷

Az ellenőrző társadalom tehát nem szükségelteti az egyén izolációját. Éppen ellenkezőleg, folytonos mozgása – így a végtelen sokaság folytonos mozgása –

⁷ „So when Deleuze talks about les sociétés de contrôle he means those kinds of societies, or alternately those localized places within the social totality, where mobility is fostered inside certain strictures of motion, where openings appear rather than disappear, where subjects (or for that matter objects) are liberated as long as they adhere to a variety of prescribed comportments” (Galloway 2014: 106).

artikulálja a hatalmat eseményként, melynek forrása az egyének közötti viszonyrendszer folyamatos változása. Az elzárás és az utólagos – egyben esetleges – fegyvelmezés hiányában a hatalmi technika pedig oly módon alakult át, hogy az egyén szubjektívációjával egybekötött preventív kanalizálás valósul meg, az egyén vágyait véve célba, hogy biztosítsa axiomatikus működését. Így az önkéntes engedelmességet egy automatikus engedelmesség váltja fel. A kanalizálás alapja pedig az egyén által hátrahagyott adatmaradványok: „Az individuumok »dividuumokká«, a tömeg mintává, adattá, piaccá vagy »bankká« lett” (Deleuze 1997: 6). Az egyén mindeközben pedig egy olyan környezetben válik folyamatosan megfigyelhetővé, ahol nem pusztán a felügyeleti tényezők gyarapodtak meg, de kommunikációra késztető, így adatok, információ előállítására ösztönző hatások is érik (Csepeli 2020, Han 2020). Ezzel az egyén még inkább megfigyelhető, cselekvése pedig kanalizálható lesz.

4. Konklúzió

Jelen dolgozat álláspontja az, hogy Deleuze helyesen interpretálta a foucault-i panoptikont, azaz a gazdasági, a társadalmi és a politikai folyamatok valóban felbontották a fegyvelmező társadalom szigorú struktúráit. Ennek értelmében az ellenőrző társadalom elmélete tekinthető a foucault-i hatalmi technika evolúciójának.

Elképzelhetetlen, hogy napjaink iskolarendszere vagy a büntetésvégrehajtás ne rendelkezzen a foucault-i panoptikus mechanizmus eszközeivel. Azonban megállapítható a társadalmi folyamatok hálózatosodása, valamint az információ-monopóliumok, így a felügyeleti és a fegyvelmező monopóliumok megszűnése. A foucault-i abszolút pozícióval bíró szimbólum, avagy a centrum szerepű elem megszűnt, és így nem csupán a klasszikus bürokrácia felügyeleti rendszerének megsokszorozódásáról van szó. Egy jóval komplexebb rendszer veszi körül az egyént, amelyben az információ nem kizárólagosan az egyéntől a centrum irányába áramlik, hanem rizómaszerűen terjed. (Castells 1996, Galloway 2004: 31–32, Lyon 2003, Lyotard 1984).

Deleuze tehát egy hatalmi technika evolúcióját kívánta felfedni. Arra a megállapításra jutott, hogy a normalizáció többnyire már nem intézményesített keretek között, vagyis nem zárt tereken belül és nem egy konkrét, rögzített szimbólum hatására megy végbe. Saját felfogását Foucault-éhoz viszonyítva így fogalmazott: „Emlékszem, beszélünk erről, amikor Foucault megjelentette »A szexualitás története« első kötetét. Akkor rájöttem, hogy nem egyformán szemléljük a társadalmat. [...] A társadalom olyasmi, ami folyik, financiálisan, ideológiailag, mindenütt vannak lefolyók. Valójában az a társadalom problémája, hogyan tudja megakadályozni magát abban, hogy elfolyjon. Michel csodálkozott azon, hogy minden hatalom, annak minden alattomosága és képmutatása ellenére mégis képesek vagyunk ellenállni. Én ezzel szemben azon csodálkozom, hogy minden el-

folyik, és a kormány képes itt-ott dugót tenni a lefolyóba. Bizonyos szempontból ugyanazt a problémát közelítettük meg kétfelől. A társadalom valójában valami folyékony vagy ami még rosszabb, valami gáz. Michel számára építmény volt” (Deleuze–Rabinow 1998: 73).

A SARS-CoV-2 vírus – mint hatalmi viszonyrendszert kialakítani képes ahumán tényező (Nemes 2020) – okozta járvány, a terjedése és a társadalmi szintű kezelése következtében mégis más tapasztalható. A 2019 vége óta megszületett szakpolitikai döntések a világ minden terén felidéztek a foucault-i modell eszközeit. Így tehát a két társadalomfilozófiai elmélet jellegzetességei egyszerre mutathatók ki. Ugyan hálózatos formát mutat a társadalom és annak működése, maga az információ pedig rizomatikus módon képes terjedni, mégis felbukkantak a régi centrum szerepű elemek: „Most itt vagyunk, harminc évvel később, és azt látjuk, hogy a kontrolláló társadalom kígyótekervényei nem számolták fel végleg, hanem éppenséggel elkezdtek ismét kitermelni magukban a régi fegyelmező társadalom vakondüregeit, a bezárkózás buborékjait és gettóit. A szörny visszafordult az időben” (Moldvay 2020).

Ennek értelmében tehát nem írható le az egyént körülvevő társadalmi, gazdasági és politikai környezet tisztán rizomatikus elrendeződésüként. Ahogyan ez a magyarországi kormányrendeletekből⁸ is kirajzolódik, a járvány megfelelő kezelése érdekében olyan szakpolitikai intézkedések születtek, melyek a politikai autoritást – deleuze-i terminológiával élve – egyre inkább centrumpozícióba mozdítják el, így ebből a szempontból a deleuze-i arboreszcens kategória rajzolódik ki.

Ugyan jelen állapot valóban értelmezhető rizomatikus, poszt-panoptikus korának – amely a társadalomfilozófiai komparatív elemzés szempontjából helytálló –, mégis arra a felismerésre juthatunk, hogy nem érvényesül az ellenőrző társadalom kizárólagossága vagy teljessége. Napjainkban is találkozhatunk a fegyelmező társadalom panoptikus mechanizmusával. Ez leginkább azért alakulhatott így, mert ez a hatalmi technika a fordizmus fegyelmezési eszközöként funkcionált (Deleuze 1997), és nagy valószínűséggel maga a poszt-fordizmus is kialakította a saját maga „panoptikus” eljárásait (Deleuze 1997, Deleuze–Guattari 1987, 2009, Han 2020).

Összességében kettős elrendeződést tapasztalhatunk napjainkban: egy technikai és technológiai fejlődés okozta nyílt és korlátlan, folyamatosan változó és axiomatikusan moduláló környezetet, melynek gócpontjaiban fellelhetők a foucault-i panoptikon strukturális jegyei.

⁸ Jelen dolgozat a koronavírus okozta járványhelyzet kezelését célzó, 2020.01.31-től 2020.06.17-ig kihirdetett magyarországi kormányrendeleteken alapszik.

Irodalomjegyzék

- Castells, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture I*. Cambridge–Massachusetts–Oxford, UK, Blackwell.
- Csepeli György 2020. *Ember 2.0. A mesterséges intelligencia gazdasági és társadalmi hatásai*. Budapest, Kossuth Kiadó – Köszeg, Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete.
- Deleuze, Gilles 1986. *Foucault*. London, Athlone.
- Deleuze, Gilles 1997. Utóirat az ellenőrzés társalmához. (Ford. Ivacs Ágnes.) In: Sugár János (szerk.): *Buldózer. Médiaelméleti antológia*. Budapest, Média Research Alapítvány. 5–8.
- Deleuze Gilles 1998. Having an Idea in Cinema (On the Cinema of Straub-Huillet). In: Kaufman, Eleanor–Heller, Kevin Jon (eds.): *Deleuze & Guattari. New Mappings in Politics, Philosophy, and Culture*. Minneapolis–London, University of Minnesota Press. 14–22.
- Deleuze, Gilles–Guattari Félix 1987. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Deleuze, Gilles–Guattari, Félix 2009. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. New York–London, Penguin.
- Deleuze, Gilles–Rabinow, Paul 1998. Foucault és a börtönmozgalmak. (Ford. Karádi Éva.) In: *Magyar Lettre Internationale* 28. 72–73.
- Foucault, Michel 1990. *Felügyelet és büntetés. A börtön rövid története*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Foucault Michael 1992. Életben hagyni és halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. In: *Világosság* 1. 45–53.
- Galloway, Alexander R. 2004. *Protocol. How Control Exists after Decentralization*. Massachusetts, Massachusetts Institute of Technology.
- Galloway, Alexander R. 2014. *Laruelle: Against the Digital*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Giddens, Anthony 2008. *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Han, Byung-Chul 2019. *A kiégés társadalma*. Budapest, Typotex.
- Han, Byung-Chul 2020. *Pszichopolitika. A neoliberalizmus és az új hatalomtechnika*. Budapest, Typotex.
- Jay, Martin 1994. *Downcast eyes: the denigration of vision in twentieth-century French thought*. Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press.
- Kiss Balázs 1994. Michael Foucault hatalomfelfogásáról. In: *Politikatudományi Szemle* III/1. 43–70.
- Kiss Balázs 1995. Michel Foucault és a szimbolizáció. In: Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (szerk.): *Jelbeszéd az életünk: A szimbolizáció története és kutatásának módszerei*. Budapest, Osiris Kiadó. 289–300.

- Kiss Viktor 2018. *Ideológia, kritika, posztmarxizmus. A baloldal új korszaka felé*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lenk, Hans 2008. What Makes Human Beings Unique? *Philosophy Now* 69. https://philosophynow.org/issues/69/What_Makes_Human_Beings_Unique (Letöltés: 2021. 04. 25.)
- Lyon, David 1993. An Electronic Panopticon? A Sociological Critique of Surveillance Theory. In: *The Sociological Review* 41/4. 653–678.
- Lyon, David 2003. Surveillance Technology and Surveillance Society. In: Misa, Thomas J.–Brey, Philip–Feenberg, Andrew (eds.): *Technology and Modernity*. Cambridge–London, MIT Press.
- Liotard, Jean-François 1984. *The Postmodern Condition*. Manchester, Manchester University Press.
- Moldvay Tamás 1997. Deleuze és a filozófia. In: *Metropolis* 1997/2. <http://www.c3.hu/scripta/metropolis/9702/moldvay.html> (Letöltés: 2020. 10. 29.)
- Moldvay Tamás 2020. 25 éve halt meg Gilles Deleuze. In: *1749: Online Világirodalmi Magazin*. <https://1749.hu/fuggo/essze/25-eve-halt-meg-gilles-deleuze.html> (Letöltés 2021. 04. 10.)
- Nemes Z. Mária 2020. Vírussá-válás. A karanténsubjektum médiaantropológiája biopolitika és pszichopolitika kontextusában. In: *Apertúra* 2020/ősz. <https://www.apertura.hu/2020/osz/nemes-z-virus-sa-valas-a-karantenzubjektum-mediaantropologiaja-biopolitika-es-pszichopolitika-kontextusaban> (Letöltés: 2021. 04. 22.)
- Ocskay Gyula 2003. A panoptikon totalitása. In: Loboczky János (szerk.): *Filozófiai diskurzusok*. Eger, Líceum Kiadó. 288–295.
- Porkoláb Imre–Bakos Csaba 2015. Az urbanizáció folyamata és hatása a hadviselésre. In: *Honvédségi Szemle – A Magyar Honvédség központi folyóirata* 2015/2. 42–50.
- Hartmut, Rosa 2009. Social Acceleration: Ethical and Political Consequences of a Desynchronized High-Speed Society. In: Hartmut, Rosa–Scheuerman, William E. (eds.): *High-Speed Society. Social Acceleration, Power and Modernity*. University Park, Pennsylvania State University Press. 77–113.
- Sartre, Jean-Paul 2006. *A lét és a semmi. Egy fenomenológiai ontológia vázlatja*. Budapest–Szeged, L’Harmattan–Szegedi Tudományegyetem.

A roma szakkollégiumok hallgatóinak jövőképe

1. Bevezetés

Kutatásomban a roma származású, jelenleg felsőoktatási képzésben részt vevő fiatalok jövőképeinek vizsgálatával foglalkozom. A hazai szakirodalomban több kutatás foglalkozott már a témával (Pusztai 2004, Gereben és Lukács 2017, Elekes 2015, Lukács 2018), azonban jelen kutatásban a Magyarországon működő Roma Szakkollégiumi Hálózat hallgatóinak jövőbeni terveire, elképzelt munkahelyeire, családalapítási szándékaira kívánok rávilágítani, továbbá arra, hogy mennyire marad meg az identitásuk a felsőoktatási tanulmányaik során. Kutatásom témájának kiválasztásában nagy szerepet játszott saját életutam és az, hogy jómagam is tagja vagyok a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózatnak évek óta. Ez a rendszer meghatározó része az életemnek, és nagy hatással volt a jövőképem kialakulásában. Az sem elhanyagolható szempont, hogy a felsőoktatásban tanuló roma fiatalok kb. 70–80%-a ennek a hálózatnak a tagja.

Kutatásom aktualitását adja, hogy a szakkollégiumi hálózat által segített roma és hátrányos helyzetű egyetemisták egyre nagyobb számban szerzik meg diplomájukat, és mindez lehetőséget biztosít arra, hogy a roma fiatalok könnyebben illeszkedjenek be a többségi társadalomba. Ez a hálózat továbbá abban is segíti a roma hallgatókat, hogy hogyan dolgozzanak együtt a nem roma társaikkal az egyetemi létben és a munkaerőpiacon is.

2. Szocializáció a roma családokban

Néprajzi megközelítések szerint három családtípust különböztetünk meg. A monogám család olyan családszerkezetre utal, amelyben férfiak és nők esküsznek meg. Poligám családkról beszélünk, ahol egy férfi több nőt vesz feleségül. Amikor egy nő több férfihoz megy hozzá, az a poliandrán családszerkezet, mely a legszokatlanabb családtípus (Bodonyi–Busi–Hegedűs–Magyar–Vizely 2006).

A tanulmányaim során többször találkoztam ezekkel a fogalmi meghatározásokkal, és a kutatási témából kiindulva felmerült a gondolat, hogy vajon a cigány családok tekintetében történt-e változás a családszocializációt tekintve? Érintette-e modernizáció azt a hagyományos cigány családmodellt, melyet én személy szerint nagyszüleim meséiből ismertem meg? Egy 2010-ben elvégzett kutatás eredményeiben megtaláltam a választ. A tanulmány azt vizsgálta, hogy a társadalmi változásokhoz való alkalmazkodás során kialakult vegyes családváltozatok hogyan

hasonlítanak a roma és a nem roma családokhoz, miben különböznek ezektől, és hogyan lehet a roma családokat rétegezni a családvariáció fő típusai szerint.

A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a cigányságon belül van egy asszimilálódott csoport, amelyre érvényesek a többségi társadalomra jellemző családátalakulások. Ebben a csoportban nem volt különbség a családi átalakulások alapvető folyamataiban a nem cigány családokhoz képest. Azok a tendenciák, amelyek a nem cigány családokat is megformálták, úgynevezett hibrid kultúrákat eredményeztek a cigány családokban (Boreczky–Lukács–Nahalka–Rácz 2010). Az egyes családok hagyományai, a tradicionális és a modern családi élet elemei összefonódva jelentek meg a kutatásban részt vevő cigány családok szocializációs rendszerében (Boreczky–Lukács–Nahalka–Rácz 2010).

A hagyományos cigány családi életre jellemző vonásokat ezekben a családokban felváltották a napjainkban modern családjegyekként ismert sajátosságok.

Az apa a kenyérkereső, és a tekintély legfőbb kifejezője. Itt a gyermekek helyes viselkedését és szabadidejét egyértelmű elvárások és korlátok jellemzik, amelyek között a sorrend, a feladatok ellátása, az őszinteség és az alkalmazkodás nagyon fontos érték.

A családon belül a fiatalságot távol tartják a napi problémáktól, megtörtént a szülő és gyermekvilág különválasztása. A nevelési sajátosságokban jól megfigyelhető az erőteljes változás. Ezekben a családokban egyáltalán nem jellemző, hogy a gyermekek korlátozások nélkül nevelődnek. Ezek a szülők nem határolódnak el a szigortól és a büntetéstől, inkább kialakult az a fajta nevelési sajátosság, hogy apa az engedékenyebb, az anya a szigorúbb (vagy éppen ellenkezőleg), a gyermek pedig tisztában van a szülői elvárásokkal. A szerepszocializáció sem hagyományos módon jelenik meg ebben a csoportban. Továbbra is a nők elsődleges feladata a gyermeknevelés, de a korábban női szerephez rendelt munkafolyamatokból a családok férfi tagjai is kiveszik a részüket.

Nem utolsó sorban megemlítendő, hogy az említett cigány csoportban a tanuláshoz való viszony is változott. A csoporton belül még az analfabéta szülők is fontosnak tartják a tanulást, azt, hogy iskolába járjanak a gyermekek, és hogy a tanultabb, idősebb gyermekek felügyeljék a kisebbek megfelelő tanulásbeli előrehaladását. A szülők többsége fontosnak tartja az iskolai teljesítést, csupán néhány család volt, ahol ez a fajta érték nem jelent meg. Az viszont említésre méltó, hogy a kutatásban részt vevő családok csak kevés százalékára volt jellemző, hogy a gyermek kizárólagos feladata a tanulás (Boreczky–Lukács–Nahalka–Rácz 2010).

3. Roma Szakkollégiumi Hálózat

Ma a legismertebb felsőoktatási tehetséggondozó program a szakkollégiumrendszer. Kardos (2000) szerint a szakkollégium mint fogalom megjelenése összekapcsolható a Népi Kollégiumok Országos Szövetségével.

A roma szakkollégiumi hálózat megvalósítása lényeges oktatáspolitikai döntés a hazai roma népesség esélynövelő támogatása érdekében. A hálózathoz 11 szakkollégium tartozik, egyházi és felsőoktatási fenntartásúak. A szakkollégiumokban közel 300 rászoruló, nehéz körülmények között élő, javarészt cigány, felsőoktatásban tanuló fiatal komplex támogatását végzik (Forray 2016).

A keresztény roma szakkollégium egyedülálló kezdeményezés Európában. A különböző egyházak hálózatot alkotnak, és szoros együttműködésben dolgoznak a célok megvalósításáért. A felsőoktatási intézmények nem csupán háttérintézmények a szakkollégiumok számára, hanem stratégiai partnerek is, amelyek széleskörűen dolgoznak együtt (Forrai 2014).

A roma szakkollégiumok fenntartó intézményei a református, a jezsuita, a görögkatolikus és az evangélikus egyházak (Forray–Marton 2012).

3.1. A keresztény roma szakkollégiumok célkitűzése

A romák és nem romák együttélése hazánk jövője szempontjából lényeges kérdés. A keresztény roma szakkollégiumok létrehozásának legfőbb célja egy olyan roma értelmiségi réteg képzése, akik együtt tudnak és akarnak is gondolkodni, aktívan tevékenykedni roma és nem roma társaikkal. A szakkollégista hallgatók mellett, hogy szakmájukban kimagasló eredményt szeretnének nyújtani, leendő felelős értelmiségként társadalmi küldetést is vállalnak. A szakkollégiumok céljaival azonosulni tudó roma és nem roma hallgatók a szakmabeli tudás, az identitás és az önismeret fejlesztésén túl lehetőséget kapnak konkrét tevékenységekben a társadalmi felelősségvállalásra. Segíthetik a cigányság integrációját, működő együttélést idézhetnek elő (Forrai 2014).

A kettős megközelítés szerint a nemzeti felsőoktatásról szóló 2001. évi törvény 54.§-a rögzíti a szakkollégiumokra vonatkozó kötelezettségeket. A cél egyfelől a tehetséges vagy kiemelkedő képességű hallgatók, másfelől a hátrányos helyzetű hallgatók szakmai és tudományos fejlődésének támogatása.

A roma szakkollégiumok jellemzőit a jogszabály konkrétan nem részletezi, de a finanszírozó pályázati forrás meghatározza a bevonható hallgatók körét.

Az egyik kritérium, hogy a leendő szakkollégistának igazolnia kell hátrányos helyzetét. Amennyiben a hallgató ezt nem tudja a megfelelő dokumentummal igazolni, nem kap automatikus elutasítást, azaz nem kizáró ok a dokumentum hiánya, inkább előny a megléte.

A másik kritérium, hogy a leendő szakkollégista cigány származású legyen, és önkéntesen nyilatkozzon cigány származásáról. Nem roma hallgatók is jelentkezhetnek és lehetnek szakkollégisták, viszont a számuk nem haladhatja meg az összes felvételt nyert hallgató 35%-át.

3.2. A tanulmányi program

A Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat Alapító okirata meghatározza azokat a kötelező elemeket a tanulmányi programmal kapcsolatban, amelyek minden egyházi (felekezeti) roma szakkollégium tevékenységének alapjai. A moduláris felépítésű tanulmányi programnak három eleme van: kulturális modul, spirituális modul, közismereti modul.

A kulturális modul legfőbb célkitűzése a kettős identitás építése szakmai oktatás és kulturális programokon való részvétel által. A cigány és a magyar nép történelmének és kultúrájának ismerete által megérteni a kölcsönös függést, a történelmi egymásrautaltságot a békés együttélés szemléletének reményében.

A spirituális modul áthatja a kulturális közösségi életet a képzés tartalmának egészében. Célja, hogy a hallgatók elmélyüljenek hitükben, valamint egyházismereti, bibliaismereti jártasságot szerezzenek.

Végző soron a közismereti modul célja, hogy a szakkollégium hallgatói biztos alapokkal lépjenek majd ki a felsőoktatásból a munkaerőpiacra. Az önértékelési, önkritikai és szociális kompetencia fejlesztésén túl idegen nyelvi, informatikai képzésben is részesülhetnek a hallgatók (Forrai 2011, Jenei–Kerülő 2016).

4. A roma szakkollégistákat vizsgáló kutatás bemutatása

4.1. A kutatás célja

Kutatásommal elsősorban szeretném bebizonyítani, hogy a roma hallgatók értelmiségivé válásukkal továbbra is tudják követni a kultúrájukból fakadó hagyományos családmodellt úgy, hogy közben a társadalmilag elvárt normáknak is megfeleljenek. Másodsorban pedig arra keresem a választ, hogy a szakkollégisták többségi társadalomhoz, illetve saját csoportjukhoz való viszonyát mennyire jellemzi a bizalom, valamint ez milyen hatással van a jövőképükre. Jelen kutatásom mintázatot ad majd arról, hogy a cigány fiatalok értelmiségivé válásának útján hol lehetnek mélypontok, illetve mikor és hol lehet, esetleg kell beavatkozni az életükbe annak érdekében, hogy sikeressé váljanak. Az eredményeim hasznosak lehetnek majd azoknak a roma fiataloknak, akik a közeljövőben kezdik meg vagy a felsőoktatásba, vagy a munkaerőpiacra való belépésüket, valamint a jelenlegi hallgatók számára is segítségként szolgálhat.

4.2. A vizsgálat módja

Kutatásomat kvantitatív módszerrel végeztem. Az alapsokaságot az aktív roma szakkollégiumi hallgatói jogviszonnyal rendelkezők képezték. A lekérdezés teljes körű volt. A szükséges engedélyek beszerzése után saját készítésű kérdő-

ívemet az ország összes roma szakkollégiumába eljuttattam, összesen 300 hallgató részére. A járványügyi helyzet miatt a mérőeszközt online töltötték ki. A visszaérkezett és érvényesen kitöltött kérdőívek száma 201. A kérdőív a demográfiai adatokra és a társadalmi háttérre vonatkozó kérdésblokkok mellett a jelenlegi tanulmányokra, a jövőbeni munkára és a magánéleti tervekre vonatkozó kérdéseket tartalmazott. A jelenlegi vírushelyzetet figyelembe véve a kikérdezés online formában történt. Az adatok elemzéséhez SPSS Statisztikai programot és leíró statisztikai eljárásokat alkalmaztam.

4.3. Hipotézisek

1. Feltételezésem szerint a felsőoktatásban részt vevő roma hallgatók családi hagyományokhoz és értékekhez való viszonyulása nem változik társadalmi mobilitásuk során.
2. Azt feltételezem, hogy a roma értelmiségek karrierépítésében nagy akadályt jelent a többségi társadalomba vetett kölcsönös bizalom hiánya.
3. Feltételezem, hogy az értelmiségivé váló, sikeres romák etnikai identitása bizonytalanná válhat.

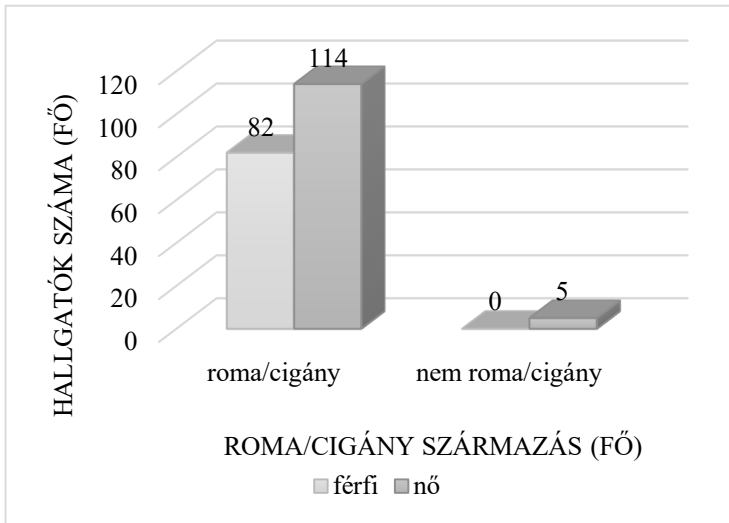
4.4. Az eredmények bemutatása

4.4.1. A kutatási minta általános jellemzői

A kérdőívet 201 hallgató töltötte ki, akik valamely Magyarországon működő roma szakkollégium tagjai. A Roma Szakkollégiumok Egyesületének minden szakkollégiumából kaptam vissza kérdőívet:

- Nyíregyházi Evangélikus Roma Szakkollégium: 31 fő (15,4%).
- Miskolci Görögkatolikus Roma Szakkollégium: 21 fő (6%).
- Debreceni Szent Miklós Görögkatolikus Szakkollégium: 12 fő (6%).
- Debreceni Wáli István Református Cigány Szakkollégium: 10 fő (5%).
- Hajdúböszörményi Lippai Balázs Roma Szakkollégium: 18 fő (9%).
- Budapesti Református Cigány Szakkollégium: 25 fő (12,4%).
- Budapesti Jezsuita Roma Szakkollégium: 29 fő (14,4%).
- Szegedi Keresztény Roma Szakkollégium: 22 fő (10,9%).
- Egri Roma Szakkollégium: 9 fő (4,5%).
- Pécsi Evangélikus Roma Szakkollégium: 12 fő (6%).
- Kaposvári Roma Szakkollégium: 12 fő (6%).

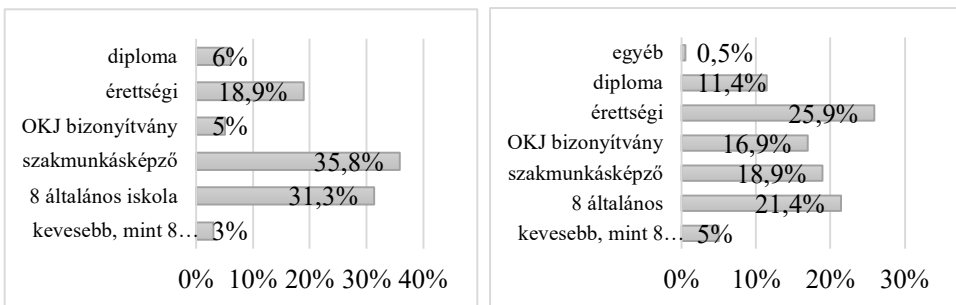
A kitöltők nemi megoszlás szerint: 82 fő férfi (40,8%) és 119 női (59,2%) hallgató. Az átlagéletkor: 21 év, a legfiatalabb hallgató 18 éves, a legidősebb pedig 28 éves volt.

1. ábra: Roma származás a nem függvényében (N=201).

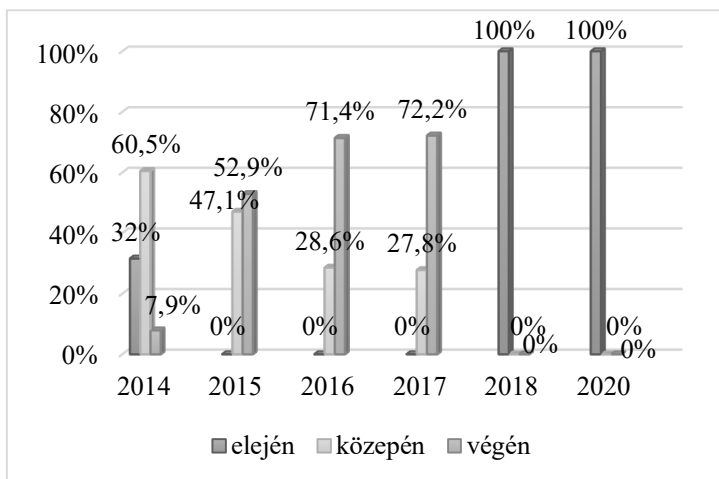
Az 1. ábrán a roma hallgatók száma látható a nemük függvényében. A válaszadók között 82 fő (40,8%) férfi hallgató volt, aki cigány származásának vallotta magát, míg a 119 fő (59,2 %) női hallgató közül 5 fő nem vallotta magát roma származásúnak, 114 fő pedig roma származásúnak vallotta magát. Ez azért is lehetséges, mert ahogyan már említettem, roma szakkollégiumi tag lehet csekélyebb százalékban hátrányos helyzetű nem roma származású hallgató is.

Megkérdeztem a hallgatókat szüleik iskolai végzettségéről. Ahogyan ez a 2. ábrán látható, az édesanyák 5%-a, míg az édesapák csupán 3 %-a rendelkezik kevesebb mint 8 általános iskolával. A diplomás szülők aránya is viszonylag számottevő, az anyák 11,4%-a és az apák 6%-a rendelkezik diplomával. Az édesanyák körében az érettségi jelenik meg a legnagyobb számban, 25,9%-ban. Az édesapák körében a szakmunkásképző a legelterjedtebb, 35,8%-ban.

2. ábra: Az édesanya és az édesapa iskolai végzettsége (N=201).

A 3. ábrán látható, hogy hol tartanak jelenleg a képzésükben a hallgatók, és mikor kezdték tanulmányaikat. A diagramról leolvasható, hogy azok közül a hallgatók közül, akik 2014-ben kezdték tanulmányaikat, 31,6% a képzés elején tart, 60,5% a közepén, és 7,9% a végén.

3. ábra: A tanulmányok kezdete a jelenlegi képzés függvényében (p=0,000, N=201).

Mivel ők kezdték a legkorábban tanulmányaikat, azt gondolnánk, hogy többségük a képzés végén tart. Valószínűleg sokan azért tartanak a képzés elején vagy közepén, mert továbbtanultak mester- vagy doktori képzésben, vagy esetleg halasztottak. A 2015-ben, 2016-ban, 2017-ben kezdő tanulók közül senki sem tart a képzés elején. A 2015-ben kezdők közül 47,1% a képzés közepén, 52,9% a tanulmányai befejezésénél tart. A 2016-ban kezdők közül 28,6% a képzés közepén, míg 71,4% már a végén tart. A 2017-ben kezdő hallgatók 27,8%-a a képzés közepén, de többségük (72,2%) már a képzés befejezésénél tart. A 2018-ban és 2020-ban kezdő hallgatók közül mindenki a képzése elején tart.

A szakkollégisták körében a pedagógiai szakirány a legkedveltebb: 42,8%-ban tanulnak valamilyen pedagógiai szakon. Ezen belül is a legelterjedtebb a tanító, az osztatlan tanári, a szociálpedagógia, a csecsemő-és kisgyermeknevelő, valamint mesterképzésként a neveléstudomány is. A második legkedveltebb az egészségügyi szakirány 13,9%-ban. Ezen belül is főként a diplomás ápoló, a szülésznő, a mentőtiszt és az általános orvosi szak. A kérdőívet kitöltő hallgatók 7%-a tanul szociális ágazatban, 6,5%-a mérnöki szakirányon, valamint 6%-a bünyügyi nyomozó szakirányon. A továbbiakban megjelent még csekély számban a gazdálkodás és menedzsment, a turizmus és vendéglátás, a romológia, a közgazdaságtan, az informatika, a zeneművészet és a pszichológia. Az 1. táblázatban összefoglalt adatok a szakkollégiumi tagság kezdetét mutatják a tanulmányok kezdetének a függvényében.

Tanulmányok kezdete	Mikor nyert felvételt először a szakkollégiumba?							
	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013
2014	7 fő (18,4%)	27 fő (71,1%)	7 fő (5,3%)	1 fő (2,6%)	0 (0%)	0 (0%)	1 fő (2,6%)	0 (0%)
2015	0 (0%)	16 fő (31,4%)	28 fő (54,9%)	1 fő (2%)	0 (0%)	5 fő (9,8%)	0 (0%)	1 fő (2%)
2016	6 fő (10,7%)	6 fő (10,7%)	8 fő (14,3%)	29 fő (51,8%)	7 fő (12,5%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
2017	0 (0%)	0 (0%)	6 fő (33,3)	2 fő (11,1)	10 fő (55,6%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)
2018	27 fő (77,1%)	0 (0%)	2 fő (5,7%)	3 fő (8,6%)	2 fő (5,7%)	1 fő (2,9%)	0 (0%)	0 (0%)
2020	2 fő (66,7%)	0 (0%)	1 fő (33,3%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)

1. táblázat: A szakkollégiumi tagság és a tanulmányok kezdete (p=0,000, N=201).

Azon hallgatók közül, akik 2014-ben kezdték felsőfokú tanulmányaikat, 7 fő 2020-ban, 27 fő 2019-ben, 2 fő 2018-ban, 1 fő 2017-ben csatlakozott a szakkollégiumi hálózathoz, míg a kezdés évében csupán 1 fő. Ezek az adatok érdekesek: a legtöbb hallgató csak 5 vagy 6 évvel később csatlakozott a szakkollégiumba a felsőfokú tanulmányok megkezdése után. Hogy mi lehet a háttérben, nehéz megmondani: talán továbbtanulás, a lemorzsolódás vagy a lehetőségek ismeretének a hiánya. Az 1. táblázatban jól látható, hogy vannak olyanok, akik hamarabb voltak szakkollégiumi tagok, mint ahogyan elkezdték tanulmányukat. Ez abból adódhat, hogy többen jelenlegi tanulmányaik kezdetének időpontját adták meg, ami lehet mesterképzés vagy doktori képzés is. Inkább az jellemző, hogy a tanulmányuk kezdete után egy évvel csatlakoztak a szakkollégiumokhoz a hallgatók.

A kérdőívben feltettem a hallgatóknak azt a kérdést, hogy honnan hallottak a szakkollégiumi hálózatról. A legnagyobb számban (30%) barátoktól, szomszédoktól. A megkérdezettek 26%-a a családtól, rokonoktól, 25%-a az internetről, 19%-a pedig a tanároktól, osztálytársaktól hallott a szakkollégiumokról.

4.4.2. A roma hallgatók tradícióinak alakulása

Az első hipotézisem szerint a felsőoktatásban részt vevő roma hallgatók családi hagyományokhoz és értékekhez való viszonyulása nem változik társadalmi mobilitásuk során. Hogy erről megbizonyosodjak, a kérdőívben megkérdeztem, vannak-e olyan szokások és értékek a hallgatók családjában, melyeket továbbadnának gyerekeiknek.

A kérdőívet kitöltő szakkollégisták 23,9%-a nem szeretne semmilyen szokást, családi hagyományt továbbadni gyermekének, kétharmaduk azonban tervezi ezt.

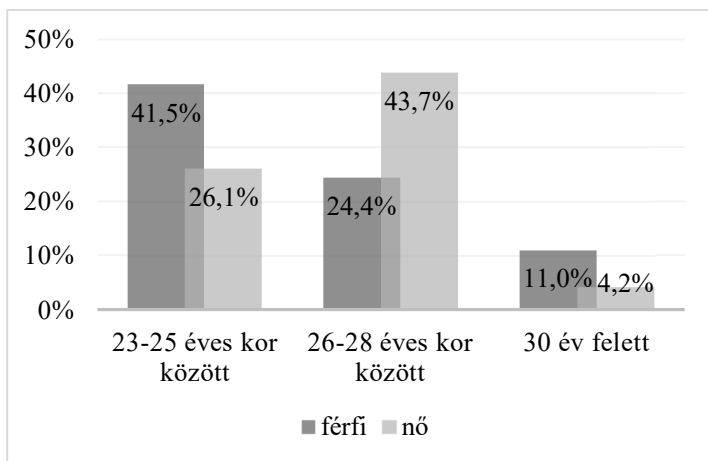
A megkérdezettek 19,9%-a nem talált családjában olyan értéket, melyet előnyben részesítene majd saját családjában. Mivel a szakkollégiumokban minimális százlékban vannak nem roma hallgatók is, ők csak a szakkollégiumi közösségben tapasztalják ezeket a szokásokat, értékeket, viszont saját családjukba nem szeretnék őket beépíteni. Azonban a roma hallgatók között is vannak olyanok, akik nem szeretnék semmilyen autentikus szokást, értéket a saját családjukba beolvasztani. A roma hallgatók többsége, 76,1%-a mindenképp szeretne a családban meglévő szokásokból, értékekből továbbadni születendő gyermekei számára.

A hallgatók nagyon sok szokást, hagyományt és értéket felsoroltak, melyeket tovább szeretnének adni gyermekeiknek is. Fontosnak tartják az ünnepek (a húsvét, a karácsony, a születésnap, a névnap) közös ünneplését. Fontos, hogy ilyen alkalmakon mindig legyen együtt a család: „*December 23-án süljön a dagadó, és együtt öltöztessük fel a családommal a karácsonyfát*” (22 éves férfi).

A szakkollégisták mindenekelőtt azt szeretnék, hogy a gyermekeik beszéljék a cigány nyelvet, tanulják meg a hagyományőrző cigány táncot. Többen bizakodnak abban, hogy lányaik megtanulják majd a „*cigány, ízes*” ételek elkészítését, és hogy kellően ellátják majd családjaikat. Megjelentek tehát a női szerepek, a család ellátása, a gyermekek nevelése.

A hagyományok mellett megfogalmazott értékek – melyeket szintén továbbadnának gyermekeiknek – nagyon szorosan összefüggenek a hagyományokkal, a szokásokkal. A tanulás a családban központi értéként jelent meg a szakkollégista hallgatók körében, szinte mindenki szeretné, ha gyermeke is továbbtanulna és diplomát szerezne. Fontos értéként említették az őszinteséget, a tiszteletet, a becsületet, az összetartást és a hitet. A vallás gyakorlását, a templomba járást is szeretnék a jövőben előnyben részesíteni. Lényeges momentumként jelent meg a női szerep is. Ahogyan már a hagyományok kapcsán is említettem, az értékek és a hagyományok nagyon szoros összefüggésben vannak. Mindkét kérdésnél a család áll az első helyen. Számukra a család a minden, valamint az, hogy mindent közösen éljenek át a családtagok. Azonban a párkapcsolati tendenciában visszaköszön az országos tapasztalat, ami szerint a férfiak nagyobb arányban egyedülállóak: a megkérdezett férfiak fele, a nők kevesebb mint egyharmada nélkülözi a partnerkapcsolatot. A mintában szereplő fiatalok közül tartós kapcsolatban (házasságban, élettársi kapcsolatban) kevesen élnek (5-5%), de a nők kétszer annyian, mint a férfiak.

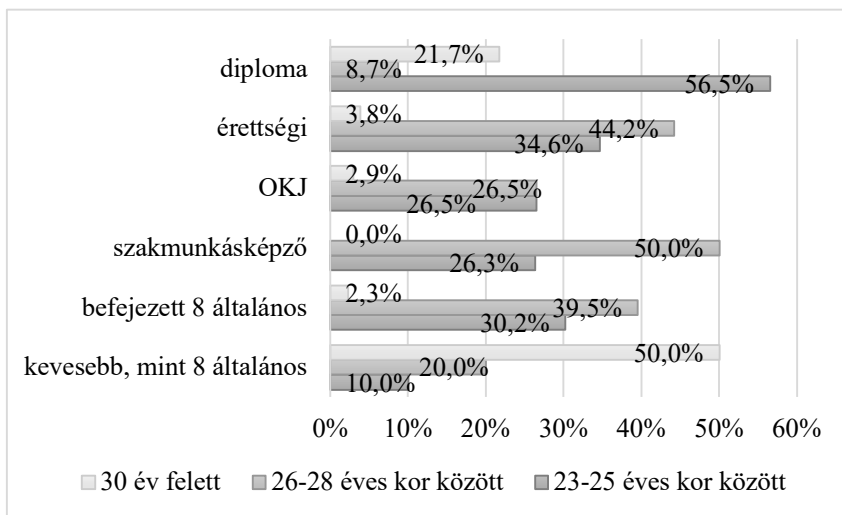
Az első gyermek vállalásának időzítése jóval korábbra datálódik, mint az első gyermek megszületésének országos átlagéletkora, de megelőzi a fiatalok terveiben szereplő életkort is (vö. Engler 2006, 2015, 2018). Az általam megkérdezett fiatalok háromnegyede legkésőbb 28 éves koráig tervezi a családalapítást, egynegyede a húszas éveit utolsó két évében, a 30 év felett tervezők aránya elenyésző. Szignifikáns összefüggés mutatkozik a nemek és a szülők iskolai végzettsége szerint. Érdekes, hogy noha a férfiak jóval nagyobb arányban egyedülállóak, mégis ők szeretnének korábban gyermeket vállalni, a nők későbbre halasztanák (4. ábra).

4. ábra: A roma fiatalok gyermekvállalási terveinek időzítése nemek szerint ($p=0,007$).

Ebben szerepet játszhat az is, hogy a felvállalt, a roma életúthoz képest eltérő irányról – attól, hogy nő létükre továbbtanulnak – nem akarnak letérni, azaz be szeretnék fejezni tanulmányaikat. Ugyanakkor jól látszik, hogy a hagyományos értékrendet nem rendelik alá karrierteveiknek, hiszen a többségi társadalomhoz képest így is évekkal korábban teszik a családalapítási szándékot.

Lényeges megvizsgálni a szülők iskolai végzettsége szerinti elképzeléseket, a családból hozott minták, a szülők irányadása meghatározó a gyermekeik szülővé válásában. Az 5. ábrán az édesanya legmagasabb iskolai végzettsége és a válaszadó gyermekvállalásának időzítését látjuk figyelhetjük meg.

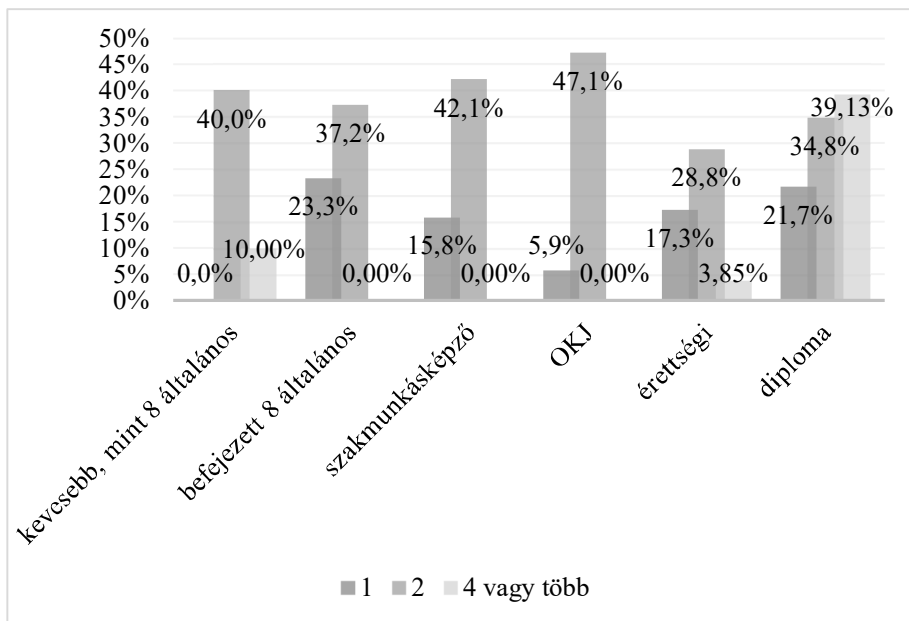

5. ábra: A roma fiatalok gyermekvállalási terveinek időzítése az édesanya legmagasabb iskolai végzettsége szerint ($p=0,000$).

Az erősen szignifikáns összefüggés meglepő eredményt mutat: a diplomás anyák gyermekei között találjuk azokat, akik a korai években tervezik az első gyermeket, a legalacsonyabban iskolázottak között pedig azokat, akik legkésőbb. Meg kell jegyeznünk, hogy a mintába kerültek között mindkét csoport alacsony arányban jelenik meg (előbbi 10%, utóbbi 5%). Azonban a nagyobb létszámú csoportokban is látszik a tendencia: magasabb végzettség esetén korábbra tervezett gyermekvállalás. Az édesapák végzettségére lefuttatott adatsor hasonló képet mutat, ugyanilyen szignifikanciaszinttel. Elképzelhető, hogy a fiatalok így próbálják összeegyeztetni a hagyományos és a modern életutat: megőrizni valamelyest a cigányságra jellemző korai családalapítást (habár így is közel egy évtizedes eltolódásról beszélünk), de megszerezni a vágyott végzettséget is.

A megkérdezettek többsége három (40%) vagy két (37%) gyermeket tervez, 16%-uk gondolkozik egy gyermekben, a fennmaradó hányad pedig háromnál több gyermekben. Nem volt olyan válaszadó, akik egyáltalán nem vágyik gyermekre. A férfiak és a nők erről a kérdéstről hasonlóan gondolkoznak, a gyermekszám tekintetében nemek szerint nem volt szignifikáns eltérés.

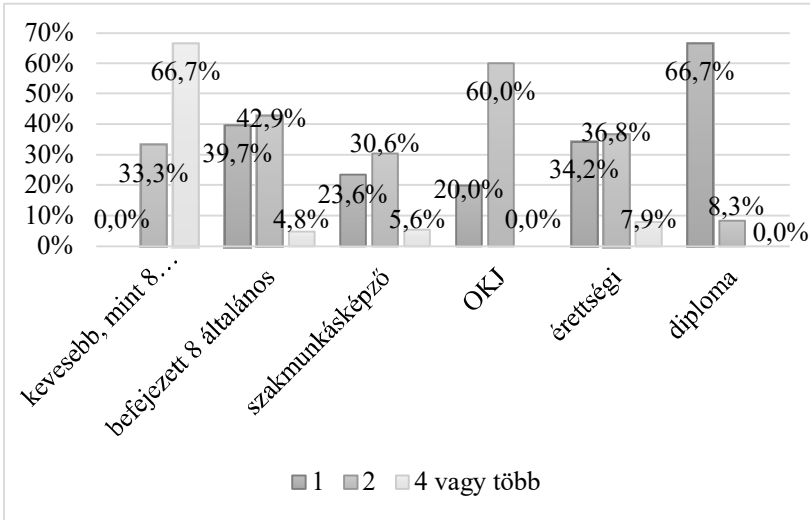
Az anya végzettsége szerinti erős összefüggés azt mutatja, hogy az iskolázottság emelkedésével a tervezett gyermekek száma is emelkedik (6. ábra).

6. ábra: A tervezett gyermekek száma az édesanya legmagasabb iskolai végzettsége szerint (p=0,000).

Kivételt jelent a 8 általánost be nem fejezettek csoportja, ahol eleve magasabb számú gyermeket terveznek. Az életkori időzítéshez hasonlóan itt is azt lát-

jük, hogy az anya iskolázottsága nemhogy visszafogja, hanem egyenesen motíválja a fiatalok gyermekvállalási hajlandóságát. Az apák végzettségét tekintve ebben az esetben már eltérést látunk (7. ábra). A magasabban iskolázott édesapák gyermekei kisebb családban gondolkodnak. Úgy látszik tehát, hogy a szülők iskolázottsága ellentétes irányban befolyásolja a gyermekvállalási szándékot: az apák továbbtanulása a fiatalokban inkább a karrier előtérbe helyezését eredményezi, míg az anyák esetében a jól képzettséggel együtt jár a családalapításra, a gyermekvállalásra való igény.

7. ábra: A tervezett gyermekek száma az édesapa legmagasabb iskolai végzettsége szerint (p=0,000).

Összességében hipotézisem beigazolódtott. A megkérdezettek 76,1%-a szokásokat, hagyományokat, 80,1%-a értékeket is szeretne saját családjából továbbadni gyermekeinek. A cigány kultúra apró részleteit is szeretnék megtartani és beépíteni saját családjuk életébe.

Mivel a tanulás érték a cigány családok életében, fontos a karrier. A gyermekvállalás szempontját tekintve fontosabbnak tartják a családalapítást, próbálják összeegyeztetni a tanulással. A hagyományos cigány családokban a szakkollégista hallgatók többsége 2 vagy 3 gyermeket szeretne, tehát nagycsaládot szeretnének alapítani. Összességében a hallgatók hagyományokhoz való viszonyulását nem befolyásolja a felsőfokú képzés és a társadalmi ranglétrán való előrelépés.

4.4.3. Roma értelmiségiek a többségi társadalomban

A második hipotézisben feltételezem, hogy a roma értelmiségiek karrierépítésében nagy akadályt okoz a többségi társadalomba vetett bizalom hiánya.

Az alábbi, 2. táblázatban jól látható, hogy azok a hallgatók, akiknek nem fontos, hogy a társadalom bizalommal forduljon feléjük, egyáltalán nem bíznak a társadalomban. Azonban érdekes, hogy akiknek fontos a társadalom bizalma, nem mindig bíznak a társadalomban, tehát a társadalomba vetett bizalmuk ingadozó. Ugyanakkor azok, akiknek nagyon fontos a társadalom bizalma, bíznak is társadalomban. Érzékelhető tehát, hogy próbálják kivívni a társadalom bizalmát, s ezzel együtt ők is bizalmat szavaznak a többségi társadalomnak.

Mennyire fontos önnek, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon önhöz?	Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?				
	egyáltalán nem	inkább nem	is-is	inkább bízom	teljes mértékben
egyáltalán nem fontos	0%	0%	100%	0%	0%
kevésbé fontos	55,6%	33,3%	11,1%	0%	0%
inkább fontos	0%	0%	55,2%	44,8%	0%
nagyon fontos	5,4%	10,1%	28,9%	31,5%	24,2%

2. táblázat: A társadalom bizalmának fontossága a társadalomba vetett bizalom függvényében (N=201).

A nőknek sokkal fontosabb, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon hozzá. A mutató ötfokú skálán átlagosan 4-es értéket ér el a nőknél, férfiaknál 3,7-et. A többségi társadalomba vetett hit is magasabb a nőknél (3,5), mint a férfiaknál (3,4). A szülők iskolai végzettsége szerint nem kapunk egységes képet (3. táblázat).

Iskolázottság	Édesanya		Édesapa	
	Mennyire fontos önnek, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon önhöz?	Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?	Mennyire fontos önnek, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon önhöz?	Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?
kevesebb, mint 8 általános	3,90	3,70	3,83	4,33
befejezett 8 általános	3,65	3,53	3,83	3,52
szakmunkás képző	3,63	3,13	3,76	3,53
OKJ	4,00	4,12	3,30	3,20
érettségi	3,94	3,06	3,89	3,08
diploma	3,78	3,78	4,25	4,00

3. táblázat: A bizalom mértéke a szülő iskolázottsága szerint ötfokú skálán (p=0,20 és 0,018).

A többségi társadalom bizalmának fontossága egy iskolázottsági szintig növekszik az anya iskolázottságának növekedésével párhuzamosan, majd csökkenni kezd. Az apa végzettségénél éppen ellentétesen alakul a fontosság megítélése: csökken, majd növekedni kezd. Ebből az sejthető, hogy az apa kvalifikáltsága (az érettségi vagy a diploma) erősíti a fiatal beilleszkedési, elfogadottság iránti vágyát, jobban, mint az anyáét. Utóbbi kapcsán sejthető az is, hogy a képzetebb roma nők kevésbé elfogadottak, valószínűleg ezt érzékelik a megkérdezettek.

A fiatalok többségi társadalomba vetett bizalma azok körében a legerősebb, ahol az anya és az apa a legalacsonyabb vagy a legmagasabb szinten iskolázott, bár a kevés elemszám miatt az előbbi csoport eredménye torzíthat. Az anyák esetében az OKJ-képzés vízválasztó. Érdekes, hogy az érettségizett szülők gyermekeinek társadalomba vetett bizalma elég erősen megrendül, ami talán a kiemelkedés mértékével magyarázható: elértek valamit, de nem eleget ahhoz, hogy sikerüljön integrálódniuk.

A kérdőívben megkérdeztem, hogy az adott válaszadó roma értelmiségként szeretne-e hozzájárulni ahhoz, hogy a roma fiatalok a tanulásban, a munkában, az életben eredményesek legyenek (4. táblázat).

Roma értelmiségként szeretne-e hozzájárulni, hogy a roma fiatalok a tanulásba, a munkában, az életben eredményesek legyenek?	Mennyire fontos önnek, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon önhöz?	Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?
igen	3,81	3,49
nem	4,00	2,80

4. táblázat: Értelmiségi aktivitás szándéka a bizalommal való összefüggésben 5 fokú skálán.

Érdekes megfigyelés, hogy azok, akik számára fontosabb, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon hozzájuk (ötfokú skálán 4-es átlag), nem tervezik a fentieket. Akik igen, ott 3,8 a bizalom igényének átlagértéke. Ez alapján úgy látszik, hogy nem elvárják a bizalmat és az elismerést, hanem tesznek is ezekért saját kisebbségi létükben. Ugyanakkor a többségi társadalomba vetett hit az aktív értelmiségieknél magasabb (3,49 szemben a 2,8-as értékkel), ami ezek szerint szükséges az elköteleződésükhöz. Az 5. táblázat adatai alapján megfigyelhető, hogy azok a hallgatók, akik bíznak a többségi társadalomban, abban is biztosak, hogy Magyarországon fognak élni. Érdekes, hogy azok sem terveznek külföldre települni, akik nem bíznak a társadalomban.

Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?	Magyarországon fog élni	Külföldön fog élni	Hazamegy a szüleihez
egyáltalán nem bízom	3,00	1,71	2,00
inkább nem bízom	2,28	2,22	1,39
is-is	2,78	1,93	1,81
inkább bízom	3,15	1,52	1,83
teljes mértékben bízom	3,02	1,51	1,32

5. táblázat: A bizalom mértéke a lakóhelyválasztás függvényében 5 fokú skálán.

Összevettem a hallgatók bizalmát értékelő adatokat azzal, hogy mit gondolnak arról, hogy mit vár el egy roma diplomástól a társadalom. Akik egyáltalán nem szavaznak bizalmat a társadalomnak, ennek ellenére úgy gondolják, hogy elvárja tőlük a társadalom, hogy betartsák a törvényeket, környezettudatosan éljenek, fizessék az adót, neveljék a gyermekeiket, és ezzel együtt jó anyagi helyzetet teremtsenek a családjuknak, valamint önkénteskedjenek, és segítsék a nehéz sorsú roma vagy hátrányos helyzetű embereket. Azok a hallgatók, akik bíznak a társadalomban, az előzőekben említettek mellett úgy gondolják, hogy a társadalom még azt is elvárja tőlük, hogy ne csalják meg házastársaikat, képezék magukat, tanuljanak tovább, és képviseljék a kisebbség érdekeit.

A feltételezés részben beigazolódott: akiknek nem fontos a társadalom bizalma, nem is biztosak abban, hogy el tudnak majd helyezkedni a végzettségükkel. Akik tehát nem bíznak a társadalomban, nem biztosak az elhelyezkedéssel kapcsolatosan sem. Mindezek mellett a roma szakkollégista hallgatók tesznek a bizalom és az elismerés érdekében saját kisebbségi létükben és mások érdekében is.

4.4.4. Roma identitás az értelmiségivé válás útján

Kutatásom során feltételezem, hogy az értelmiségivé váló, sikeres romák etnikai identitása bizonytalanná válhat, az erre vonatkozó kérdésekben a szakkollégium szerepét emeltem ki. Megkérdeztem a hallgatókat, mennyire tartják fontosnak a szakkollégium által nyújtott támogatást. A válaszadók 57,2%-a nagyon fontosnak, 25,4%-a fontosnak, 14,4 %-a kevésbé fontosnak tartotta az identitás erősítését, 3%-uk egyáltalán nem tartotta ezt fontosnak.

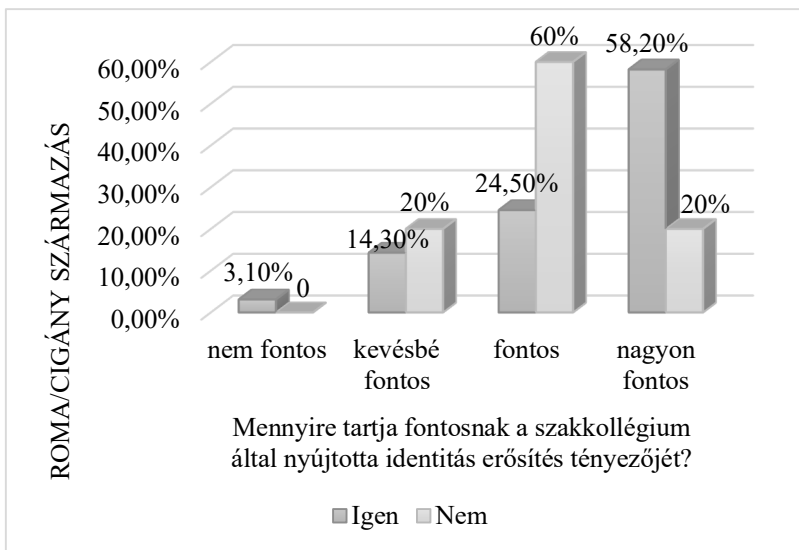
Mivel a normák, a tradíciók szerves részét képezik az identitásnak, megkérdeztem, mennyire egyeztethető össze a társadalom által elvárt norma a hagyományos családdal. A válaszadók 43,8 %-a szerint teljes mértékben, 24,9 %-uk inkább igennel válaszolt, 22,4%-uk csak valamennyire tartja összeegyeztethetőnek, míg 9%-uk egyáltalán nem.

Mennyire tartja fontosnak a szakkollégium által nyújtott identitás erősítést?	Ön szerint mennyire egyeztethető össze a társadalom által elvárt norma a hagyományos családdal?			
	inkább nem	valamennyire	inkább igen	teljes mértékben
nem fontos	83,3%	16,7%	0%	0%
kevésbé fontos	20,7%	27,6%	13,8%	37,9%
fontos	13,7%	35,3%	19,6%	31,4%
nagyon fontos	0	15,7%	31,3%	53,3%

6. táblázat: Az identitás erősítés fontossága a társadalom által elvárt norma és a hagyományos családdal összeegyeztethetőségének függvényében (P=0,000).

A fenti kérdéseket összevetve azt tapasztaltam, hogy azon hallgatók szerint, akik nem tartják fontosnak identitásuk erősítését (83,3%), nem egyeztethető össze a hagyományos cigány családdal a társadalom által elvárt normákkal. Azonban a szakkollégisták 53,3%-a nagyon fontosnak tartja az identitás támogatását, és úgy gondolják, hogy teljes mértékben összeegyeztethető a hagyományos családdal a társadalmi normákkal.

Nagyon érdekes, hogy azon szakkollégisták közül, akik roma származásúnak vallották magukat, csupán 58,2% tartja nagyon fontosnak, 24,5% fontosnak az identitás erősítését. Azok közül, akik nem vallották magukat roma származásúnak, 60% fontosnak, 20% nagyon fontosnak tartja az identitás erősítését (8. ábra).

8. ábra: A hovatartozás az identitás erősítés fontosságának függvényében (p=0,269).

A 7. és a 8. táblázatban láthatjuk a hallgatók identitáserősítésének fontosságát a többségi társadalomba vetett bizalmuk és a társadalom bizalmának fontossága függvényében. Akiknek nem fontos a szakkollégium általi identitáserősítés, azoknak ingadozó a társadalomba vetett bizalmuk. Azok a szakkollégisták, akiknek fontos az identitás erősítése, inkább bíznak a társadalomban, néhol elbizonytalanodnak ugyan, de bíznak. Ez nagyon érdekes, de mivel a szakkollégisták többsége úgy gondolja, hogy a társadalom által elvárt norma összeegyeztethető a hagyományos cigány családdal, s ezzel együtt fontosnak is tartják az identitás erősítést, arra következtethetünk, hogy a szakkollégisták próbálják fenntartani identitásukat, valamilyen mértékben erősíteni is, és ezt próbálják a társadalom normáival összeegyeztetni. Ha néha meg is inog a bizalmuk, próbálkoznak bizni, és tesznek is a társadalom bizalmáért.

Mennyire tartja fontosnak a szakkollégium által nyújtott identitáserősítést?	Ön mennyire bízik a többségi társadalomban?				
	egyáltalán nem bízom	inkább nem bízom	is-is	inkább bízom	teljes mértékben bízom
nem fontos	0	0	100%	0	0
kevésbé fontos	17,2%	17,2%	37,9%	24,1%	3,4%
fontos	5,9%	13,7%	23,5%	43,1%	13,7%
nagyon fontos	5,2%	5,2%	33,9%	37,0%	28,7%

7. táblázat: Az identitáserősítés fontossága a többségi társadalomba vetett bizalom függvényében ($p=0,000$).

Mennyire tartja fontosnak a szakkollégium által nyújtott identitáserősítést?	Mennyire fontos önnek, hogy a többségi társadalom bizalommal forduljon önhöz?			
	egyáltalán nem fontos	kevésbé fontos	fontos	nagyon fontos
nem fontos	0%	0%	16,7%	83,3%
kevésbé fontos	0%	20,7%	27,6%	51,7%
fontos	0%	0%	23,5%	64,7%
nagyon fontos	0,9%	2,6%	7,0%	83,5%

8. táblázat: Az identitáserősítés fontossága a társadalom bizalmának fontossága függvényében $p=(0,000)$.

Mindent egybevetve jelen hipotézisem nem igazolódott be, hiszen a roma fiatalok próbálják az értelmiségivé válás során megtartani identitásukat, és próbálnak teljes mértékben megfelelni a társadalom által elvárt normáknak. Attól, hogy egy roma fiatal értelmiségivé válik, a szakkollégium segítségével fenn tudja tartani az

identitását. Ezek mellett a szakkollégium segíti a fiatalokat abban, hogy beilleszkedjenek a társadalomba.

5. Összegzés

A szakkollégiumi hálózat által segített roma és hátrányos helyzetű egyetemisták egyre nagyobb számban szerzik meg diplomájukat, ami lehetőséget biztosít arra, hogy a roma fiatalok könnyebben illeszkedjenek be a többségi társadalomba. Ez a hálózat abban is segíti a roma hallgatókat, hogy hogyan működjenek együtt nem roma társaikkal az egyetemi létben és a munkaerőpiacon is. A megkérdezett hallgatók többsége számára nagyon fontosak a szakkollégium által nyújtott támogatások. Nagy segítség, hogy az egyetemen tutort választhatnak, aki a tanulmányaik során felmerülő nehézségekben segítségükre lehet. Továbbá fontos a mentorlás, a nyelvi képzések, a kortársi kapcsolatok, a vallás gyakorlása, a szakmai fejlesztő képzések, a kommunikációs tréningek, a kulturális lehetőségek, a kirándulások. Több hallgató a szakkollégium révén jut el olyan helyekre, ahová egyébként nem tudna. Olyan kapcsolatokat alakíthat ki, olyan lehetőséget kaphat, amelyekre a szakkollégium nélkül nem biztos, hogy lenne esélye.

A kutatásnak az volt a célja, hogy bebizonyítsam, hogy a roma hallgatók értelmiségi emberekké válásukkal továbbra is követni tudják a kultúrájukból fakadó hagyományos családmodellt. Mindezt úgy teszik, hogy közben megfelelnek a társadalom által elvárt normáknak is.

A kutatás három hipotézisre épült, melyek közül kettő igazolódott be az eredmények alapján. Az első hipotézis értelmében van szignifikáns kapcsolat a roma fiatalok hagyományokhoz való viszonyulása és a képzésben való előre haladás között. Az eredmények ezt a feltevést igazolták: a hallgatók jelenleg és a későbbiekben is szeretnék tartani a hagyományokat, a tradíciókat és ezzel együtt tovább haladni céljaik felé.

A második hipotézis értelmében is van szignifikáns kapcsolat a többségi társadalomba vetett bizalom megléte vagy hiánya, valamint a karrierépítés sikeressége vagy akadályozottsága között. Jelen hipotézis részben igazolódott be, hiszen a roma hallgatók többségi társadalomba vetett bizalma ingadozó, azonban tesznek a társadalom bizalmáért.

A harmadik hipotézis értelmében találunk szignifikáns kapcsolatot az identitás erősítése és az értelmiségivé válás kapcsán, azonban jelen hipotézisem nem igazolódott be. A szakkollégisták számára fontos az identitásuk megtartása, erősítése és ezt értelmiségivé válásuk során is sikerül fenntartani.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a szakkollégiumban tanuló fiatalok többsége roma értelmiségiként szeretne hozzájárulni ahhoz, hogy a roma fiatalok következő generációja eredményes legyen a tanulásban, a munkában, az életben. Így sokan részt vennének a pályaaorientációjukban, a szakkollégiumon kívül is

végeznének mentorálási feladatokat, sőt előadásokat is tartának a jövő nemzedékeinek, illetve visszamennének a volt iskolájukba órát tartani.

Bár a szakkollégium lehetőséget ad a hallgatóknak a mentorálásra, úgy gondolom, hogy ahhoz, hogy egyre több roma hallgató kerüljön be a felsőoktatásba, szükség van a jelenleg a felsőoktatásban tanuló roma fiatalokra. Nálunk hitelesebben senki nem tudja motiválni a nehéz helyzetben lévő diákokat. Visszamenve régi iskoláinkba, előadásokat tartva fel lehet hívni a diákok figyelmét a kitörési lehetőségekre, a szakkollégiumok létre, kihasználhatóságukra.

Nagyon fontosnak tartom a roma fiatalok értelmiségivé válásának elősegítését, ami a fentebb említett tényezők segítségével megvalósulhat.

Irodalomjegyzék

- Bodonyi Edit–Busi Etelka–Hegedűs Judit–Magyar Erzsébet–Vizely Ágnes–Ballér Endre 2006. *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése: Család, gyerek, társadalom*. Budapest, Bölcsész Konzorcium.
- Boreczky Elemérné–Lukács István–Nahalka István–Rácz Sándor 2010. *A kultúraazonos pedagógia felé – A családi szocializáció és a kognitív fejlődés sajátosságai roma családokban = Towards culturally responsive teaching – socialization patterns and cognitive development in Roma families*. Beszámoló, OTKA.
- Elekes Györgyi Margit 2015. *Roma fiatalok sikeres és sikertelen iskolai karrierjének társadalmi meghatározói egy kvalitatív kutatás alapján*. Budapest, Corvinus Egyetem.
- Forrai Tamás Gergely 2011. Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat. Alapító okirat. <http://krszh.hu/dokumentumok> (Letöltés: 2020. 10. 13.)
- Forrai Tamás Gergely 2014. Keresztény Roma Szakkollégiumok. Szakmai Standard. <http://krszh.hu/szakmaisag> (Letöltés: 2020. 10. 01.)
- Forray R. Katalin–Marton Melinda 2012. Egyházi Szakkollégiumok. http://real.mtak.hu/56613/1/EPA00011_Iskolakultura_2012-7-8_035-044.pdf (Letöltés: 2020. 10. 02.)
- Forray R. Katalin 2016. Reziliencia a cigány, roma hallgatók körében. In: Fehérvári Anikó–Juhász Erika–Kiss Virág Ágnes–Kozma Tamás (szerk.): *Oktatás és fenntarthatóság*. Budapest, Magyar Nevelés- és Oktatókutatók Egyesülete.
- Gereben Ferenc–Lukács Ágnes 2017. *Fogom a kezét, és együtt emelkedünk! Tanulmányok és interjúk a romaintegrációról*. Budapest, Jezsuita Kiadó.
- Jenei Teréz–Kerülő Judit 2016. *Perszonális és szociális kompetenciák szakkollégiumi fejlesztése*. <http://mek.oszk.hu/16000/16053/16053.pdf> (Letöltés 2020. 10. 05.)
- Lukács J. Ágnes 2018. *Roma egyetemisták beilleszkedési mintázatai kapcsolathálózati megközelítésben*. Doktori értekezés. Budapest, Semmelweis Egyetem.
- Pusztai Gabriella 2004. Kapcsolatban a jövővel. In: *Valóság* 5. 69–84.

Az *-e* kérdő partikula mondatbeli helye a magyar nyelvben Az *ige-e volna* esete

1. Bevezetés

A magyar nyelvben az *-e* kérdő partikula kitétele a függő eldöntendő kérdésekben kötelező, míg a főmondatban az intonáció mellett opcionális a használata. A szakirodalomban a kérdő partikula eredetével, kialakulásával, hangalakjával, szófajtani besorolásával és használatával kapcsolatban sokszor egymásnak ellentmondó magyarázatokat olvashatunk.

Többek között Simonyi (1882), Fábri (1981), Schirm (2006) és Kenesei (2018) is azt tekintik sztenderd használatnak, amikor az egy egységet alkotó múlt idejű feltételes módú igealak végére kerül az *-e* kérdő partikula.

(1) Nem tudtam megítélni, hogy járt volna-e büntető a Fradinak.

A felméréseim és a Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett kutatásom alapján kiderült, hogy a sztenderdben elfogadott *ige volna-e* szerkezet mellett az anyanyelvi beszélők elfogadják az *-e* kérdő partikulát az *ige* és *volna* között. A szakirodalom sokáig elhanyagolta a nem sztenderd alakok előfordulásának kérdését.

(2) Nem tudtam megítélni, hogy járt-e volna büntető a Fradinak.

A dolgozatomban az *-e* kérdő partikula mondatbeli elhelyezkedését vizsgálom, különös tekintettel az *ige-e volna* szerkezetre. Ebben a témában még nem született átfogó empirikus vizsgálat, ezt szeretném dolgozatommal pótolni. A Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett adatgyűjtés mellett kérdőíves felmérést is végeztem olyan adatok gyűjtése céljából, amelyeket még nem vizsgáltak meg. Nevezetesen, hogy az igealak szótagszáma befolyásolja-e az *ige-e volna* szerkezet megítélését, valamint hogy az *-e* kérdő partikulán kívül milyen más szavak (*is, én, még, el, ő, be, meg, csak, ki*) illeszthetők be az *ige* és a *volna* közé. A dolgozatomban az *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezetek elfogadhatóságát hasonlítom össze a kutatási eredményeim alapján.

Munkám első részében ismertetem a téma szakirodalmi hátterét, a másodikban a Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett kutatásaim eredményét közlöm. A harmadik részben az *-e* partikula mondatbeli helyére és használatára vonatkozó felméréseim eredményeit prezentálom, a dolgozatot rövid konklúzióval zárom.

2. Az *-e* kérdő partikula szakirodalmi háttérének bemutatása

2.1. Az *-e* kérdő partikula etimológiája

Az *-e* kérdő partikula eredetét több szakirodalom is tárgyalja, a legelső adat a 14–15. századi Jókai Kódexből való.

- (3) nemde mondamee neked hogy bernaldo fya peternek ne hygy (JókK 53)
(É. Kiss 2014: 48)

Gyakori előfordulása a műben jelzi, hogy a partikulát már korábban is használták. Gallasy (2003) szerint az ősmagyar kor elejéből, az ugor korból származik. Benkő (1967) a feltevését, miszerint az *-e* kérdőszó már az ősi finnugor korban használatos volt az EWUng-ban (1993), elveti.

Gallasy (2003: 231) szerint az *-e* kérdőszó figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonságú mutató névmásból (4) szófajváltás során kérdőszóként állandósult.

- (4) Itt van e!
(Gallasy 2003: 231)

Indulatszói eredetét alátámasztja, hogy más partikulák is, mint a *vaj* indulatszó, kérdésekben 'vajon' jelentésű szóvá alakult át (Juhász 1987: 459). Munkácsi (1894) az igéhez kapcsolódó *-e* kérdőszói funkciójú *vogul* elemről írt. Az *-ä* névszóhoz is csatlakozik felkiáltásokban, ami a kérdő partikula indulatszói eredetére utal. Ám ezt Honti (2013) elveti, úgy gondolja, hogy ugyan az *itt e!* szerkezethez hasonló megnyilatkozásokban a mutató névmási elemek rámutató funkciójúak, de a kérdőszói funkció ezzel nem kapcsolható össze. Az indulatszói eredettel szemben Simonyi (1882) az alábbi példával támasztja alá, hogy az *-e* kérdőszó függő kérdés feltételes kötőszava volt, ám ezt a felvetését Benkő (1967) elveti.

- (5) hisztek-é istenben, én bennem is higgyetek (Ján. 14:1)
(Simonyi 1882: 183)

A szakirodalom másik része (ld. D. Mátai 2000) nem indulatszóból, hanem mutató névmásból vezeti le a partikulát, amelynek figyelemfelkeltő, indulatszói tulajdonsága volt. Figyelemfelkeltésből, nyomatékosításból az eldöntendő kérdésekben a kérdőszói használat állandósult, önálló mondatból önállóan simulószó lett, amely átalakulás a hangzás szintjén is megjelent. Mutató névmásból függőszóvá való alakulását támasztja alá, hogy az *Ott van e!* felkiáltás manapság is hallható egyes nyelvjárásokban, amelyből *Ott van-e?* kérdés lett.

2.2. Az *-e* kérdő partikula szófaja

Nemcsak eredetével, hanem szófaji besorolásával kapcsolatban is eltérőek a vélemények. Fábricz (1981) szerint az *-e* a módosítószók közé tartozik, eldöntendő kérdésekben a kérdő jellegét pedig nem a hanglejtés, hanem a partikula jelenléte jelzi. Kötött használata miatt nem lehet kiemelő funkciót tulajdonítani neki.

A Magyar Grammatika az *-e* partikulát olyan viszonyozók közé sorolja, amelyek nem morfológiai természetű szerkezetben fordulnak elő (Kugler 2000: 69), a modális-pragmatikai partikulák közé (Kugler 2000: 277). Funkciója, hogy „a mondatban lévő állításon műveletet végez (pl. előfeltevést kapcsol hozzá, meghatározza téma-réma szerkezetét); a modális viszonyt, a beszélő attitűdjét (érzelmi, akarat, értékelő viszonyát) fejezi ki, vagy jelöli a beszélő reagálását a kommunikációs helyzetre, illetve annak valamely összetevőjére” (Kugler 2000: 275).

Kenesei a partikulát a szintaktikai összetevőkhöz kapcsolódó függőszók közé sorolja, amelyek „azok a lexikai elemek, amelyek nem tartoznak a szabad formák közé, de minden más tekintetben önálló szóként viselkednek” (2018). Schirm szerint az *-e* „nem képvisel egy szófaji osztályt sem, ugyanis fejekhez tud kapcsolódni (ige, igekötő, tagadószó), nem pedig mindig azonos kategóriához, valamint nem minden esetben szükségeszerű a kérdőszó kitétele a mondat grammatikusságához” (2006: 135).

2.3. A „nem sztenderd” szerkezetek

Schirm (2006) nem sztenderd alakoknak nevezi, amikor az *-e* nem az állítmányhoz, hanem más mondatrészekhez kapcsolódik. A nyelvhasználók hajlamosak az összetett igealakban a főigéhez (Kassai 1994a), határozószókhoz, ragos melléknevekhez (Schirm 2006), tagadószóhoz, összetett állítmánynál a névszói részhez, igekötős igenél az igekötőhöz, feltételes módú igealakoknál a ragozott ige után, a ragozatlan segédige előtt, igemódosítóhoz, valamint személyes névmáshoz is kapcsolni a kérdő partikulát, emellett többszörösen is előfordulnak egy kérdésben (Schirm 2014).

Schirm (2006) a nyelvjárásokban a nem sztenderd alak előfordulását a partikula figyelemfelkeltő, rámutató indulatszói, kiemelő, érzelemkifejező funkciójára vezeti vissza. Azért kerül a mondat végéről az elejére, akár az állítmány elé is a kérdő partikula, mert a hangsúlyozni kívánt részhez teszik a beszélők.

Kassai szerint az *-e* a mondat belsejében vagy „az értelmileg nyomatékos állítmányi szerkezet fonológiailag hangsúlyos eleme mögött” (1944b: 46), a szintagmán belül van, vagy azon szintagma mögött áll, amelyet az beszélő értelmileg összetartozónak tart, nyomatékoságtól függetlenül. Csak akkor tud egy szerkezetet meghatározni, ha azon kívül marad, ezért kerülhet a mondat végére, amikor a kérdés a mondat egészére vonatkozik. Amikor az *-e* a fókusz kiemelt eleméhez

kapcsolódik, a hangsúly ráirányítja a hallgató figyelmét a beszéd fontos pontjára, ekkor a figyelemirányító funkció kerül előtérbe.

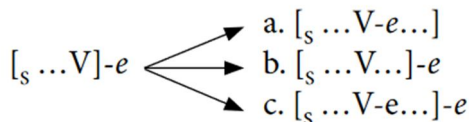
2.4. Az *-e* partikula vándorlása

Imre Sándor volt az első, aki főmondatban szereplő *-e* kérdő partikulával mélyrehatóbban foglalkozott. Vándorlását a hangsúly megváltozásával indokolja. A mondat első felébe kerülve nem az igekötővel vagy a segédigével összetett állítmány után áll, hanem annak eleme, vagy a mondat legelején álló nem nyomatékos tag után kerül (1873: 171).

Gallasy (2003) szerint az *-e* az ugor korból származik. Az ómagyar korban a már kialakult SOV mellett megjelent a SVO szórend, amelyek egyaránt nyomatéktalanok voltak. A beszédhelyzettől függő, szabadabban módosítható szórend kialakulása során a partikula az eredeti mondatvégi, ige utáni helyéről „a fő hírt követő helyre” mozdult (Gallasy 2003: 448). Kenesei (2015) is arra támaszkodik, hogy a magyar SOV szórendű volt, hasonlóan a törökhöz, és a magyar *-e* a mondat végén található COMP alatt helyezkedett el. A szórend átalakulása miatt a mondat végi COMP csomópont fellazult, és a partikula az igével együtt előre, a mondat bal szélére mozdult el.

- (6) Nemde három férfiakat, megbéklyózottakat, eresztettek a tűzközepébe-e?
(Kenesei 2015: 635)

É. Kiss (2013) csatlakozik Kenesei (2015) gondolatához, miszerint a magyar a manysihoz és a hantihoz hasonlóan „fejvégű” SOV szerkezetű volt. Amikor a szórend átalakulásával az igenek a mondat végi helye megszűnt, a hozzá simuló partikuláról úgy gondolhatták, hogy vagy az igehez, vagy a mondatot záró elemhez csatlakozik, és ezt a bizonytalanságot úgy oldották fel, hogy mindkét helyre kitették (É. Kiss 2014: 18).

1. ábra: Az *-e* partikula az ige és a mondatzáró elemen egyszerre is megjelenhetett (É. Kiss, 2014:18).

A szakirodalom szerint lezárult a partikula vándorlása, így a sztenderd alaknak az *ige volna-e* szerkezet számít. Jelen tudásom szerint Kálmán László (2015) az egyetlen, aki szerint az *-e* partikula beférkőzhet az ige és a *volna* közé.

(7) Feláldoztam volna-e a telefonvásárlást a kaland érdekében?

(Kálmán 2015)

A (7)-es példában a *feláldoztam volna* szerkezetben joggal gondolhatnánk azt, hogy az ige a *feláldoztam*, mivel a múlt idejű feltételes módú igealakoknak nem a legvégén van a személyrag. Így az eldöntendő kérdésben a személyragozott ige és a *volna* közé kerülhetne a partikula. Az *őrült volnék* szerkezetekbe nem hatolhat be más szó, ám amikor fókusz vagy tagadószó van jelen, akkor kétszavas szerkezetnek számítanak: *nem volnék őrült*. Ezt támasztja alá, hogy az *is* beférkőzhet a szerkezetekbe: *őrült is volnék*. Természetesnek tartja a múlt idejű feltételes módú igealakok esetében az *is* beférkőzését:

(8) Hoztam is volna, ha lenne nekem.

(Kálmán 2015)

„Ha pedig már az *is* megjelenhet a klitikum előtt, akkor nyitva az út az *-e* szócska előtt is” – írja (Kálmán 2015).

3. A Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett kutatásom

3.1. Az *ige-e volna* és az *ige volna-e* esete

A Magyar Nemzeti Szövegtárban az *ige volna-e* szerkezetre rákeresve 1189 találatot kaptam, amelynek a *lehetett volna-e*, a *kellett volna-e* és a *lett volna-e* a 65%-át teszi ki. Az *ige-e volna* szerkezetre 182 találatot kaptam, amelyben a *lehetett-e volna*, a *kellett-e volna* és a *lett-e volna* 55%-át teszi ki az összes releváns adatnak.

	<i>ige volna-e</i>	<i>ige-e volna</i>
lehetett	155 (13,0%)	41 (22,5%)
kellett	171 (14,4%)	16 (8,80%)
lett	449 (37,8%)	44 (24,2%)
egyéb igék	414 (34,8%)	81 (44,5%)
összes találat	1189 (100%)	182 (100%)

1. táblázat: Az MNSZ2-ben talált *lehetett*, *kellett*, *lett* és egyéb igék előfordulása a vizsgált szerkezetben (db (%)).

Az *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezetekre kapott találatokat szótagszám szerint csoportosítottam. Ezekből az adatokból az látszik, hogy a szótagszám növekedésével a találatok aránya változik. Minél hosszabb az ige, annál kisebb a

találatok aránya az *ige volna-e* esetében, és nagyobb az *ige-e volna* esetében. Tehát míg az *ige volna-e* szerkezet az 1 és 2 szótagos igék esetén átlagosan 89,75%-ban fordul elő, addig ugyanez az arány 3, 4 és 5 szótag esetén 77,97%. Ezzel összehasonlítva az *ige-e volna* szerkezet: míg az 1 és 2 szótagos igékkel átlagosan 10,25%-ban fordul elő, addig 3, 4, illetve 5 szótag esetén 22,03%-ban.

ige szótagszáma	<i>ige volna-e</i>	<i>ige-e volna</i>	összesen
1	511 (91,0%)	51 (9,0%)	562
2	330 (88,5%)	43 (11,5%)	373
3	269 (78,9%)	72 (21,1%)	341
4	72 (85,7%)	12 (14,3%)	84
5	9 (69,3%)	4 (30,7%)	13
összesen	1189 (86,7%)	182 (13,3%)	1371

2. táblázat: A találatok számának, illetve arányának alakulása az ige szótagszámától függően.

3.2. Az *ige [] volna* esete

A múlt idejű ige és a *volna* között nemcsak az *-e* partikula, hanem más szavak, határozószók, módosítószók és személyes névmások is megjelennek.

(9) Az egyiknek a kezében mintha láttunk *is* volna könyvet.

A dolgozatomban *ige [] volna* szerkezeteknek fogom nevezni azokat a szerkezeteket, amelyekben az ige és a *volna* közé az *-e* partikulát leszámítva más rövidebb szó kerül. A Magyar Nemzeti Szövegtárban 912 ilyen találatot kaptam. Az adatokból kiderült, hogy az ige és a *volna* között más kisebb fonológiai súlyú elemek is megjelenhetnek (*is, én, még, el, ő, be, meg, csak, ki*), amelyek közül a leggyakrabban előforduló az *is* volt, ezt a fenti példában illusztráltam. A 3. táblázatban azt mutatom be, hogy melyek azok az elemek, amelyek beférkőzhetnek az ige és a *volna* közé.

Megvizsgáltam azt is, hogy hány szótagból áll az ezekben a szerkezetekben megjelenő igealak azt feltételezve, hogy minél nagyobb az ige szótagszáma, annál nagyobb arányban jelenik meg mögötte és a *volna* előtt egy rövidebb szó vagy igekötő (4 táblázat).

Az adatokból jól látszik, hogy az *ige [] volna* szerkezet három szótagos igealak esetén a leggyakoribb. Az egy szótagostól a három szótagos igealakokig folyamatosan nő a találatok százalékos aránya az összes találatához viszonyítva. Azt, hogy a négy, illetve több szótagos igealakok esetében az *ige [] volna* szer-

kezet gyakorisága csökken, magyarázhatja az, hogy kevésbé gyakoriak ezek az igealakok a magyar nyelvben.

	találat (db)	összes találathoz viszonyítva		találat (db)	összes találathoz viszonyítva
<i>is</i>	811	89,0%	<i>fel</i>	6	0,6%
<i>el</i>	27	2,9%	<i>még</i>	6	0,6%
<i>meg</i>	19	2,1%	<i>csak</i>	2	0,2%
<i>le</i>	11	1,2%	<i>én</i>	2	0,2%
<i>ki</i>	8	0,8%	<i>át</i>	2	0,2%
<i>már</i>	8	0,8%	<i>föl</i>	1	0,1%
<i>be</i>	8	0,8%	<i>ő</i>	1	0,1%

3. táblázat: Az ige és a volna közé beférkőző elemek a találatok száma (aránya) szerinti csoportosításban.

beférkőző elem	ige szótagszáma					
	1	2	3	4	5	6
<i>is</i>	165	175	287	111	68	5
<i>el</i>	9	8	9	1		
<i>meg</i>	3	3	9	4		
<i>le</i>	2	6	3			
<i>ki</i>	3	4	1			
<i>már</i>	2	6				
<i>be</i>			2	6		
<i>fel</i>	1	4	1			
<i>még</i>	4	1		1		
<i>csak</i>	1	1				
<i>én</i>		1	1			
<i>át</i>	1	1				
<i>föl</i>		1				
<i>ő</i>	1					
Összesen (db (%))	192	211	313	123	68	5

4. táblázat: Az MNSZ2-ben talált *ige [] volna* szerkezetek esetében a találatok számának alakulása az ige szótagszámának változásával.

4. A felmérések

A kérdőíves kutatás két fő egységből áll: Az első fő egység három előzetes felmérést foglal magába. Ezen belül az első kérdőívben az *ige [] volna* és az *ige-e volna* szerkezeteket, a másodikban az egy és az öt szótagos igealakból álló *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezeteket hasonlítottam össze. Ezzel azt vizsgáltam meg, hogy az adott szerkezetek elfogadhatósága között tapasztalható-e összefüggés. A harmadik kérdőívem *ige volna-e* szerkezeteket tartalmazott, amelyek vizsgálatával az volt a célom, hogy a lehető legtermészetesebb mondatokat válasszam ki a következő felméréshez. Az előzetes felmérések célja a változók előzetes tesztelése és lehetséges új változók keresése volt. A kapott eredmények alapján megfogalmaztam a hipotéziseimet, amelyeket további két kérdőívvel teszteltem.

A második fő egység két „tényleges” felmérésből állt. Az első felmérésben, amelyre a továbbiakban [1.]-ként fogok utalni, az *ige-e volna* és *ige [] volna* szerkezetek elfogadhatóságát hasonlítottam össze. Ezzel a kérdőívvel az volt a célom, hogy megvizsgáljam, hogy azok a kitöltők, akik elfogadnak az *ige* és a *volna* között kisebb fonológiai súlyú elemeket, az *ige-e volna* szerkezetet is jobban elfogadják-e. A második felmérésben, amelyre ezentúl [2.]-ként fogok utalni, egy és négy szótagos igealakot tartalmazó *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezeteket tartalmazó minimálpárokat teszteltem. Ezzel azt vizsgáltam meg, hogy az igealak szótagszáma befolyásolja-e az *ige-e volna* szerkezet elfogadhatóságát.

5. Az előzetes felmérések

5.1. Az előzetes felmérések módszere

Az *-e* kérdő partikula használatára vonatkozó felméréseimet online Google-kérdőív formájában végeztem. Az [1.] és [2.] „tényleges” felméréseim előtti előzetes felmérések módszerét az alábbiakban mutatom be.

Az első előzetes felmérésben 10 *ige [] volna* és 10 *ige-e volna* szerkezetet, a második előzetes kérdőívemben 10 darab egy és 10 darab öt szótagos igealakból álló *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezetet tartalmazó minimálpár értékelését kértem. Mind a két felmérésben a kitöltők feladata az volt, hogy értékeljék a mondatokat aszerint, hogy mennyire elfogadhatóak. 1-től 5-ig terjedő skálát használtam, ahol az 1 az elfogadhatatlanságot, míg az 5 a teljes elfogadhatóságot jelöli.

A kérdőívekben két-két ellenőrző mondat¹ értékelését is kértem, amelyek alapján az első kérdőívemet kitöltő 31 emberből 5 értékeléseit vettem ki, így 26 ember

¹ Az alábbiakban az első és a második előzetes kérdőívben szereplő ellenőrző mondatok olvashatók.

válaszát elemeztem; a második kérdőívemet 18 ember töltötte ki, ebből 13 választ vettem figyelembe. Egy újabb előzetes kérdőívet terveztem meg, amelyben 15 *ige volna-e* szerkezetet tartalmazó alárendelő mondat mellett további 15 „figyelemelterelő” mondat² 1-től 5-ig való pontozását kértem. Ezzel a kérdőívvel az volt a célom, hogy megtaláljam azokat a mondatokat, amelyek a kitöltők számára a legtermészetesebbek. A kérdőívet 105 ember töltötte ki, ebben nem használtam ellenőrző mondatokat. A kapott adatokból kiszámoltam minden egyes mondatra az adott pontok átlagát, majd ezeket az összesített átlaghoz viszonyítottam. A 10 legjobb, összesített átlag feletti értékelést kapott mondat alapján terveztem meg a következő [1.] kérdőívemet, amelyben az *ige-e volna* és *ige [] volna* szerkezeteket hasonlítottam össze. Ezt az alábbi példában illusztrálom.

(10) Nem tudom, hogy én küzdöttem volna-e tovább.

(11) a. Nem tudom, hogy én küzdöttem-e volna tovább.

b. Küzdöttem én volna tovább, ha nem kapok egy hatalmas ütést.

Mivel a főmondatban a kérdő jelleg hanglejtéssel is jelölhető és az *-e* használata csak egy alternatíva, így annak érdekében, hogy a kitöltőknek a partikulát kötelezően használniuk, azaz alkalmazásáról dönteniük kelljen, a kérdőívekben alárendelő mondatok megítélését kértem.

5.2. Az előzetes felmérések eredménye

5.2.1. Az *ige [] volna* és az *ige-e volna* összehasonlítása

Az első előzetes felmérésben 10 *ige [] volna* (12a) és 10 *ige-e volna* (12b) szerkezetet tartalmazó mondat értékelését kértem. A két ellenőrző mondat alapján a megmaradt 26 válaszadó értékelését vettem figyelembe. Például:

(1) a. Érdekelte, hogy megcsinálnád volna-e az ebédet.

b. Nem válaszolt arra, hogy megáshatnátok volna-e egy gödröt.

(2) a. Azt kérdezte, hogy eljönnél vele a bálba.

b. Vitatott, hogy ellopta volna a vázát.

Az (1)-es példában szereplő mondatok agrammatikusak a sztenderd magyarban, hasonlóképpen a (2)-es példában szereplő mondatok, mivel az alárendelt mellékmondatban az *ige volna-e* szerkezet használatos. Azokat, akik ezekre a mondatokra 3-asnál jobb értékelést adtak, kizártam. Ők valószínűleg nem olvasták el, vagy nem tudták értelmezni a mondatokat. A további kérdőíveimben is ilyen ellenőrző mondatokat használtam.

² Ezekkel a „figyelemelterelő” mondatokkal az volt a célom, hogy a kitöltők az értékelés során ne az *-e* partikulát tartalmazó minimál párokat hasonlítsák össze, hanem a mondatokat egyenként, a nyelvérzékükre hagyatkozva értékeljék. Például:

(3) Lehetséges, hogy ő lenne a legjobb választott.

- (12) a. Annak ellenére jól mutat, hogy lett még volna rajta csiszolni való. 3.46 (1.03)
 b. Azt kérdezte, hogy még lett-e volna rajta csiszolni való. 3.35 (1.32)

A kapott adatok alapján a kitöltők átlagban jobbnak ítélték azokat a mondatokat, ahol az ige és a *volna* közé *is*, *még*, *már*, *csak*, *én* szavak kerültek. Az *ige [] volna* szerkezetekre kapott átlag 3.45, míg az *ige-e volna* szerkezetekre kapott átlag 2.48 volt. Tehát a kitöltők elfogadják, ha az ige és a *volna* közé az *-e* partikulát leszámítva egy rövidebb szó férkőzik be.

<i>ige [] volna</i>	<i>be</i>	<i>fel</i>	<i>el</i>	<i>csak</i>	<i>le</i>	<i>meg</i>	<i>még</i>	<i>már</i>	<i>is</i>	<i>én</i>
<i>ige [] volna</i> átlag	1.96	2.38	2.42	2.62	2.81	2.85	3.46	3.65	3.73	3.81

5. táblázat: Az *ige [] volna* szerkezetekre adott értékelések átlaga.

Az *ige [] volna* szerkezetek közül a legjobb értékelést az (13) példában található mondat kapta, valamint hasonlóan magas értékelést kapott a (14)-es példában látható mondat is.

- (13) Küzdöttem én volna tovább, ha nem kapok egy hatalmas ütést. 3.81 (1.39)
 (14) Tudjuk, hogy győzhetnél is volna a mérkőzésen. 3.73 (1.28)

5.2.2. Az *ige-e volna* és az *ige volna-e* összehasonlítása

A második előzetes kérdőív 10 egy (15) és 10 öt szótagos (16) igelakokból álló *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezetet tartalmazó minimálpár értékelését kérte. Az ellenőrző mondatok alapján megmaradt 13 kitöltő válaszát elemeztem.

- (15) a. Nem válaszolt arra a kérdésre, hogy sírt volna-e örömeiben. 3.31 (1.38)
 b. Nem válaszolt arra a kérdésre, hogy sírt-e volna örömeiben. 3.69 (1.25)
 (16) a. Arról beszélgettek, hogy a gyerekeknek adományozták volna-e a kinőtt ruhákat. 3.08 (1.38)
 b. Arról beszélgettek, hogy a gyerekeknek adományozták-e volna a kinőtt ruhákat. 3.69 (1.18)

A t-teszt alapján az egy és öt szótagos *ige volna-e*³, az egy és öt szótagos *ige-e volna*⁴, valamint az egy szótagos *ige volna-e* és *ige-e volna*⁵ szerkezeteket

³ t-teszt: t(63)=0.78; p>0.05

⁴ t-teszt: t(63)=1.3; p>0.05

⁵ t-teszt: t(63)=-0.2; p>0.05

összehasonlítva nem találtam szignifikáns különbséget. Ezzel szemben az öt szótagos *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezeteket összehasonlítva szignifikáns különbséget találtam.⁶ Ugyan nem volt a vizsgált szerkezetek többsége között szignifikáns különbség, mégis az alábbi táblázatban látható, hogy a szótagszám növekedésével az *ige volna-e* elfogadhatósága csökken, míg az *ige-e volna* szerkezeté növekszik, ami összhangban van az előfordulásuk gyakoriságának változásával. Az alábbi táblázatban a felmérésben kapott átlagokat mutatom be.

<i>ige volna-e</i> átlag	3.42	<i>ige-e volna</i> átlag	3.63
<i>ige volna-e</i> átlag egy szótagos ige	3.49	<i>ige-e volna</i> átlag egy szótagos ige	3.52
<i>ige volna-e</i> átlag öt szótagos ige	3.35	<i>ige-e volna</i> átlag öt szótagos ige	3.74

6. táblázat: Az *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezetek összehasonlítása szótagszám alapján.

A tényleges felmérésben továbbra is az *ige-e volna* és az *ige volna-e* szerkezeteket hasonlítottam össze az ige szótagszámának változása mellett azzal a módosítással, hogy nem egy és öt, hanem egy és négy szótagos igealakokkal teszteltem a korpusz tendenciáit. Ennek az volt az oka, hogy a magyar nyelvben az öt szótagos ige kevésbé gyakoriak, ezért nehéz természetes tesztmondatokat találni.

6. Hipotéziseim

Az Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett kutatásom, valamint az előzetes felméréseim alapján a következő hipotéziseket állítottam fel.

1. Azok a kitöltők, akik elfogadják a kis fonológiai súlyú szavakat (*is, én, még, el, ő, be, meg, csak, ki*) az *ige* és a *volna* között, az *-e* partikulát is jobban elfogadják fogadni. Feltételezésem szerint a két szerkezet elfogadhatósága között statisztikailag szignifikáns korreláció várható.
2. Azt feltételeztem, hogy az *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezet egyaránt elfogadható a magyar nyelvben. Az *ige volna-e* szerkezetet a kitöltők nem találják szignifikánsan jobbnak az *ige-e volna* szerkezetnél.
3. Az *ige-e volna* szerkezet négy szótagos igealak esetén szignifikánsan elfogadhatóbb, mint az egy szótagos esetén. Ha az igenek nagyobb a fonológiai súlya, mint a *volná*-nak, akkor jobban elfogadható, ha az *-e* partikula az igehez kapcsolódik, mint kisebb fonológiai súlyú ige esetében.

⁶ t-teszt: $t(63)=-2$; $p<0.05$

7. A tényleges felméréseim

7.1. A tényleges felméréseim módszere

Két további online Google-kérdőívet készítettem, amelyekkel a hipotéziseimet teszteltem. A kitöltők csak egy mondatot láthattak egyszerre. Feladatuk az volt, hogy értékeljék a mondatokat elfogadhatóság szerint 1-től 5-ig, ahol az 1 az elfogadhatatlanságot, az 5 a teljes elfogadhatóságot jelöli. Mivel a sztenderdben az *-e* partikula használata a főmondatban a hanglejtés mellett opcionális, míg az alárendelt mellékmondatban használatos, ezért alárendelő mondatok megítélését kértem.

Az [1.] felmérésben 10 *ige-e volna* és 10 *ige [] volna* szerkezetet tartalmazó, valamint 20 „figyelemelterelő” mondat értékelését kértem. A kérdőívben az ellenőrző mondatok alapján a 107 kitöltő közül 15-öt zártam ki. Ők valószínűleg nem olvasták el, vagy nem tudták értelmezni a mondatokat. A hipotéziseimet a megmaradt 92 kitöltő válasza alapján teszteltem. A [2.] kérdőívben 10 darab egy és 10 darab négy szótagos igealakból álló *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezetet tartalmazó minimálpárt hasonlítottam össze. A kérdőív 20 „figyelemelterelő”, valamint ellenőrző mondatokat is tartalmazott, amelyek alapján a 104 kitöltőből 17 embert zártam ki, így 87 kitöltő válasza alapján teszteltem a hipotéziseimet.

7.2. A tényleges felméréseim eredménye

7.2.1. [1.] Az *ige [] volna* és az *ige-e volna* összehasonlítása

Az [1.] felmérésben tehát 10 *ige-e volna* (17a) és 10 *ige [] volna* (17b) szerkezetet tartalmazó mondatot értékelték a kitöltők. A fentebb megfogalmazott 1. hipotézist az ellenőrző mondatok alapján megmaradt 92 válaszadó megoldása alapján teszteltem.

(17) a. Nem tudom, hogy én küzdöttem-e volna tovább. 3.53 (1.44)

b. Küzdöttem én volna tovább, ha nem kapok egy hatalmas ütest. 3.59 (1.45)

A korrelációs együttható szignifikanciájának vizsgálatára t-tesztet végeztem. Ez a teszt igazolta azt a hipotézist, amely szerint akik elfogadják a kis fonológiai súlyú szót (*is, én, még, el, ő, be, meg, csak, ki*) az *ige* és a *volna* között, az *-e* partikulát is jobban elfogadják. Az *ige-e volna* és az *ige [] volna* szerkezetek között biztos⁷ kapcsolat van, a korreláció statisztikailag szignifikánsnak⁸ bizonyult. To-

⁷ Korrelációs együttható: 0.3.

vábbb t-tesztet végeztem az egyes mondatpárok közötti korreláció szignifikanciájának vizsgálatára. A 10 mondatpárból 1 esetben volt 0-hoz közeli⁹ a korrelációs együttható, amely függetlenséget jelent.

- (18) a. Úgy látta, mintha virágot raktam ki volna a párkányra. 1.92 (1.25)
b. Megkérdezte, hogy kiraktam-e volna a virágot a párkányra. 2.41 (1.32)

A mondatpárok közül 2 esetben volt a korrelációs együttható 0.2 alatt, ez gyenge kapcsolatot jelöl. Emellett 5 esetben volt 0.2 és 0.4 között a korrelációs együttható, amely biztos, de gyenge kapcsolatot jelöl. Valamint 2-szer volt a korreláció 0.4 vagy ennél nagyobb, ebben az esetben közepes korrelációról beszélhetünk, jelentős kapcsolattal. Tehát a 10 mondatpárból 7-szer bizonyult szignifikánsnak a két szerkezet közötti kapcsolat, és 3 esetben nem. Az alábbi (19)-es¹⁰ példában olvasható az a mondatpár, amelyben a legmagasabb volt a korrelációs együttható.

- (19) a. Jött ő volna velünk, ha időben szóltunk volna neki. 2.73 (1.55)
b. Arról beszélgettünk, hogy ő jött-e volna velünk. 3.26 (1.46)

Az *ige [] volna* szerkezeteket tartalmazó mondatokra adott átlag 2.92 volt, míg az *ige-e volna* szerkezetes mondatoké 2.97. Az *ige-e volna* szerkezetre adott átlag a sorrendben középen található, valamint az átlag felett helyezkedett el. Az ehhez kapcsolódó adatokat az 2. ábrán szemléltetem. Az ábrán látható, hogy a legjobb értékelést az *ige [] volna* szerkezetek közül az *is* szót beengedők kapták, amelyeknek az átlaga 4.07 volt. Hasonlóképpen a korpuszban is a legtöbb találatot az *ige is volna* szerkezetre kaptam.

- (20) Tudjuk, hogy győzhetél is volna a mérkőzésen. 3.75 (1.23)
(21) Lehet, hogy ugráltunk is volna örömkömben. 4.39 (1.08)

A korpuszban a második legelfogadhatóbb *ige [] volna* szerkezetek közül az *ige el volna* volt; átlag feletti, 3.07 értékelést kapott a kérdőívben.

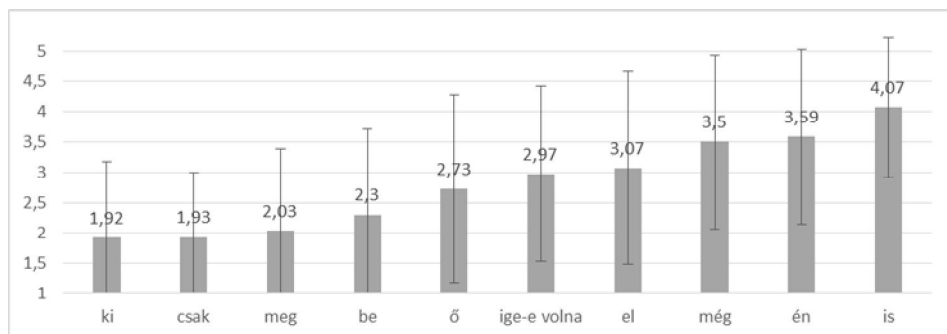
- (22) Akkor is ugyanúgy tisztelnék, ha nem ért el volna ilyen eredményt.
3.07 (1.59)

⁸ t-teszt: $t(918)=9.65$, $p<0.05$

⁹ Korrelációs együttható: -0.01.

¹⁰ t-teszt: $t(90)=4.58$, $p<0.05$; korrelációs együttható: 0.43

A korpuszban az *ige még volna* és az *ige én volna* szerkezetre kevés találatot kaptam, de a felmérés alapján kiderült, hogy a nyelvhasználók elfogadják ezeket is.

2. ábra: A különböző elemek elfogadhatósága az *ige []* szerkezetekben (átlag (szórás)).

(23) Annak ellenére jól mutat, hogy lett még volna rajta javítani való. 3.5 (1.44)

(24) Küzdöttem én volna tovább, ha nem kapok egy hatalmas ütést. 3.59 (1.45)

7.2.2. [2.] Az *ige volna-e* és *ige-e volna* összehasonlítása

A [2.] kérdőívben 10 darab egy és 10 darab négy szótagos igealaktól álló *ige volna-e* és *ige-e volna* szerkezetet tartalmazó minimálpárt hasonlítottam össze. Az ellenőrző mondatok alapján 87 kitöltő válasza alapján teszteltem a hipotéziseimet.

Nem igazolódtott az a felvetésem, hogy az *ige-e volna* a négy szótagos igealakok (25) esetében szignifikánsan elfogadhatóbb lesz, mint a rövidebb, egy szótagosok (26) esetében ugyanez a szerkezet, nem találtam statisztikailag szignifikáns különbséget.¹¹

(25) Nem tudom, hogy a színésznő vacsorázott-e volna a barátaival. 3.25 (1.55)

(26) Nem tudom, hogy a híres költő írt-e volna verset a megkeresésünkre.
3.32 (1.56)

Összehasonlítottam az egy szótagos *ige volna-e* (27) és a négy szótagos *ige volna-e* (28) szerkezeteket, amelyek esetében nem találtam statisztikailag szignifikáns különbséget.¹²

(27) Nem tudom, hogy egy erősebb mezőnyben nyert volna-e a versenyzőnk.
3.78 (1.38)

¹¹ t-teszt: $t(433)=0.51$, $p>0.05$

¹² t-teszt: $t(433)=-0.23$, $p>0.05$

(28) Azt nem tisztázták, hogy a csata kimenetelén változtatott volna-e egy jobb haditerv. 3.78 (1.42)

Hasonlóképpen az egy szótagos igealakokat tartalmazó *ige volna-e* (29) és *ige-e volna* (30) szerkezeteket összehasonlítva sem találtam statisztikailag szignifikáns különbséget.¹³

(29) Nem tudtam megítélni, hogy járt volna-e büntető a Fradinak. 3.31 (1.61)

(30) Nem tudtam megítélni, hogy járt-e volna büntető a Fradinak. 3.32 (1.51)

Statisztikailag szignifikáns különbséget találtam a négy szótagos igealakokat tartalmazó *ige volna-e* (31) és *ige-e volna* (32) szerkezetek esetében.¹⁴

(31) A színészek arról vitáztak, hogy folytatódott volna-e a sorozat egyéves szünet után. 3.6 (1.5)

(32) A színészek arról vitáztak, hogy folytatódott-e volna a sorozat egyéves szünet után. 3.08 (1.46)

Ezen felül statisztikailag szignifikáns különbséget találtam az összes *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezetet összehasonlítva is.¹⁵ A fentebb említett szerkezetekhez tartozó átlagokat és szórásokat az alábbi táblázatban szemléltetem.

összes adat	átlag	szórás
összes <i>ige volna-e</i>	3.51	1.47
összes <i>ige-e volna</i>	3.28	1.50
1 szótagos <i>ige volna-e</i>	3.41	1.49
1 szótagos <i>ige-e volna</i>	3.30	1.51
4 szótagos <i>ige volna-e</i>	3.62	1.46
4 szótagos <i>ige-e volna</i>	3.26	1.49

7. táblázat: Az összes 1 és 4 szótagos *ige-e volna* és *ige volna-e* átlaga, szórása.

7.2.3. Preferencia

Ahhoz, hogy meghatározzam a preferenciát minden egyes beszélő esetében, az *ige volna-e* szerkezetre adott értékből kivontam az *ige-e volna* szerkezetre adott értéket. Így minden kitöltő esetében 10 számértéket kaptam, amelyek -4-től

¹³ t-teszt: $t(433)=0.97$, $p>0.05$

¹⁴ t-teszt: $t(433)=3.25$, $p<0.05$

¹⁵ t-teszt: $t(868)=2.96$ $p<0.05$

+4-ig terjedtek. Azért, hogy megkapjam, hogy hány ember döntött mindig ugyanazon változat mellett, megnéztem, hogy van-e különböző előjelű szám a kapott adatok között. Ha találtam különböző előjelű értékeket, akkor ez azt jelentette, hogy egyszer az egyik, másszor a másik „típusú” mondatot értékelte elfogadhatóbbnak a párjához viszonyítva. A 87 kitöltő közül 6 olyan volt, aki az *ige-e volna* (6.9%), és 12 (13.8%), aki az *ige volna-e* szerkezet felé érzett konzisztensen preferenciát.

A kapott adatokból látszik, hogy az emberek többségének nincs egyértelmű preferenciája egyik szerkezet felé sem. A kitöltők 86.2%-a nem ítélte el konzisztensen az *-e* beférkőzését, ami azt mutatja, hogy mind a két szerkezet elfogadható.

7.3. Egy újabb változó a [2.] *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezetet összehasonlító felmérésem eredményeinek tükrében

A kapott adatokból kitűnt, hogy bizonyos főmondatokat tartalmazó mondatpárok tagjaira adott átlagok között hol nagy, hol pedig elhanyagolható volt a különbség. A *Nem tudom / Kérdéses* kezdetű mondatok bizonytalanságot fejeznek ki, ami lehetővé teszi a beágyazott kérdés használatát.

- (33) a. Nem tudom, hogy a híres költő írt volna-e verset a megkeresésünkre.
3.16 (1.47)
b. Nem tudom, hogy a híres költő írt-e volna verset a megkeresésünkre.
3.32 (1.56)

A felmérésben a (33a) és a (33b) példákhoz hasonló mondatokra kapott átlagok egymáshoz közeliak voltak, nem tapasztalható ezekben az esetekben szignifikáns különbség a két szerkezet között.¹⁶

Ezzel szemben például az *Megkérdezte / Nem tisztázták / Arról vitáztak* kezdetű főmondatokban a beszélő a kérdést, egy vita tárgyát idézi.

- (34) a. A hegymászót arról kérdezték, hogy vállalkozott volna-e egy veszélyes expedícióra. 3.93 (1.44)
b. A hegymászót arról kérdezték, hogy vállalkozott-e volna egy veszélyes expedícióra. 3.08 (1.42)

A (34a) és a (34b) mondatokhoz hasonló esetekben az *ige volna-e* szignifikánsan elfogadható.¹⁷

¹⁶ t-teszt: $t(86)=-0.65$, $p>0,05$

¹⁷ t-teszt: $t(86)=3.41$, $p<0,05$

Az összes adat alapján az *ige volna-e* szignifikánsan jobb, mint az *ige-e volna* szerkezet. Ez alapján el kellene vetnünk azt a hipotézist, hogy az anyanyelvi beszélők nem érznek szignifikáns különbséget a két szerkezet elfogadhatósága között.

- (35) a. Azt nem tisztázták, hogy a csata kimenetelén változtatott volna-e egy jobb haditerv. 3.78 (1.42)
b. Azt nem tisztázták, hogy a csata kimenetelén változtatott-e volna egy jobb haditerv. 3.24 (1.51)

Ugyanakkor az adatok érdekes különbséget mutatnak. 4 mondatpár esetében bizonyult szignifikánsan¹⁸ jobbnak az *ige volna-e* szerkezet az *ige-e volna* szerkezetnél. A főmondatok a következők voltak: *A tanár megkérdezte / A hegymászót arról kérdezték / Azt nem tisztázták / A színészek arról vitáztak.*

- (36) a. A tanár megkérdezte, hogy a feladat megoldása ment volna-e a segítségével nélkül. 3.55 (1.46)
b. A tanár megkérdezte, hogy a feladat megoldása ment-e volna a segítségével nélkül. 2.97 (1.57)

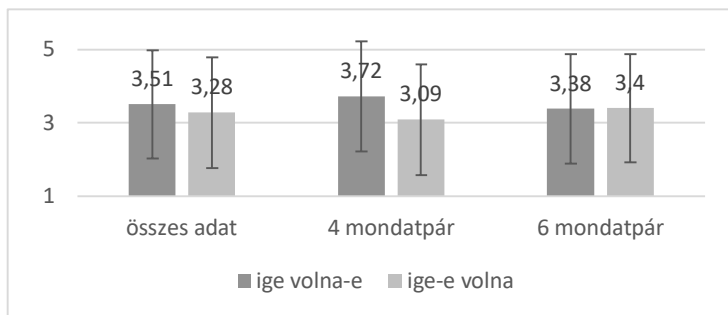
6 mondatpár esetén, amelyekben a főmondat a beszélő bizonytanságát fejezte ki a mellékmondatban megfogalmazott állítással kapcsolatban, a vizsgált szerkezetekre adott átlagok között nem volt statisztikailag szignifikáns különbség.¹⁹ A vizsgált 6 mondatpárban a főmondat a következő volt: *Nem tudom / Nem volt egyértelmű / Nem tudtam megítélni / Kérdéses.*

- (37) a. Kérdéses, hogy nagyobb fizetés esetén jelentkezett volna-e valaki az állásra. 3.67 (1.47)
b. Kérdéses, hogy nagyobb fizetés esetén jelentkezett-e volna valaki az állásra. 3.66 (1.49)

A fentebb tárgyalt szerkezetekhez tartozó átlagokat és szórásokat az alábbi ábrán szemléltetem.

¹⁸ t-teszt: $t(346) = 4.95$, $p < 0.05$

¹⁹ t-teszt: $t(520) = -0.2$, $p > 0.05$

3. ábra: Átlagértékek a 4 és a 6 mondatpár esetében.

8. Konklúzió

A Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett kutatásom, valamint a felméréseim is alátámasztják, hogy azok az anyanyelvi beszélők, akik az *ige* és a *volna* között elfogadnak bármilyen más kis fonológiai súlyú szót (*is, én, még, el, ő, be, meg, csak, ki*), az *-e* partikulát is inkább elfogadják, ebben az esetben leginkább az *is* férközik be az *ige* és a *volna* közé.

A korpuszból gyűjtött adatok alapján minél hosszabb az igealak, annál kisebb a találatok aránya az *ige volna-e* esetében, és annál magasabb az *ige-e volna* esetében. A kérdőívekben kapott adatokból kiderült, hogy az ige szótagszáma nem befolyásolja az *ige-e volna* szerkezet elfogadhatóságát. Összességében a kapott adatokból az látszik, hogy az kitöltők többségének nincs egyértelmű preferenciája egyik szerkezet felé sem, nagy részük nem ítélte el konzisztensen az *-e* beférkőzését, ami azt mutatja, hogy a szerkezet nyitott.

Az *ige-e volna* elfogadhatóságát leginkább a főmondat jellege befolyásolja. Azaz ha idézett kérdésről van szó, akkor szignifikáns különbség található az *ige volna-e* és az *ige-e volna* között, a kitöltők elfogadhatóbbnak ítélték az előbbi szerkezetet. Ezzel szemben ha a főmondat a beszélő bizonytalanságát fejezi ki a mellékmondatban megfogalmazott állítással kapcsolatban, akkor az *ige volna-e* és az *ige-e volna* szerkezetek egyformán elfogadhatók, tehát ebben az esetben nincs egyértelműen sztenderd szerkezet.

A továbbiakban azt is szeretném megvizsgálni, hogy a hatóköri változások befolyásolják-e az *-e* kérdő partikula használatát.

Irodalomjegyzék

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1. A–GY. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1993. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I., Budapest, Akadémiai Kiadó.

- D. Máta Mária 2000. A módosítószó-történet újragondolása. In: Hoffmann István–Kis Tamás–Nyirkos István (szerk.): *Magyar Nyelvjárások* 38. 97–109.
- É. Kiss Katalin 2014. Kérdő mondatok változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar Generatív Történeti Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 47–52.
- Fábricz Károly 1981. Az -e kérdő partikula. In: Szarvas Gábor (szerk.): *Magyar Nyelvőr* 105. 447–451.
- Gallasy Magdolna 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.
- Honti László 2013. Etimológiai adalékok. In: Honti László (főszerk.): *Nyelvtudományi közlemények* 109. 69–90.
- Imre Sándor 1873. *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szókészek bírálata, tekintettel az újítás helyes módjaira*, Budapest, Eggenberger.
- Juhász Dezső 1987. A módosítószók kései ómagyar szófaj történetéhez. In: Benkő Lóránd (szerk.): *Magyar Nyelv* 83. 454–461.
- Kálmán László 2015. Jól hangzott is volna, ha nem így mondtam volna, *Nyelv és Tudomány*.
<https://www.nyest.hu/hirek/jol-hangzott-is-volna-br-ha-nem-igy-mondtam-volna>
- Kassai Ilona 1994a. Az -e kérdőszó vándorlása. In: Kemény Gábor–Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 125–130.
- Kassai Ilona 1994b. Nyelvi norma és nyelvhasználat viszonyáról az -e kérdőszó mondatbeli helye(i) kapcsán. In: Benkő Lóránd (szerk.): *Magyar Nyelv* 90. 42–48.
- Kenesei István 2015. Az alárendelt kérdések szerkezeti tulajdonságai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 632–637.
- Kenesei István 2018. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
<https://mersz.hu/kiefer-strukturális-magyar-nyelvtan-3>
- Kugler Nóra 2000. A partikula. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Munkácsi Bernát 1894. *A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Ugor Füzetek* 11. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- Schirm Anita 2006. Az -e kérdő partikula nyomában. In: Gárgyán Gabriella–Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 5. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, JATEPress. 131–153.
- Schirm Anita 2014. A többszörös „-e” kérdőszó. In: *Nyelv és Tudomány*.
<https://m.nyest.hu/hirek/a-tobbszoros-e-kerdoszo> (2014. aug. 6.)
- Simonyi Zsigmond 1882. *A magyar kötőszók, egyuttal az összetett mondat elmélete. Második kötet. Az alárendelő kötőszók első fele. A hogy és -e kötőszók*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

A különböző típusú bocsánatkérések hatásai a megbocsátásra közeli kapcsolatokban. A bocsánatkérés hatását közvetítő folyamatok.

1. Bevezetés

Az ember társas lény, kapcsolatokra van szüksége a boldogsághoz és a fejlődéshez. Akkor érzi magát jól, ha tartozhat valakihez. Azonban kapcsolatainkban óhatatlanul fölmerülnek problémák is. A konfliktusok, sérelmek, megszegyenítések negatív érzésekkel járnak, és megbántottsághoz vezethetnek. Mindkét fél érdeke, hogy megszabaduljon ezektől a kellemetlen érzésektől, és „megmentse” kapcsolatát a másik féllel.

Bár a megbocsátás jelensége számos definíció mentén leírható, talán minden kutató egyetért abban, hogy az interperszonális sérelmekre adott egyik lehetséges válasznak tekinthető, melynek fókuszában a sérelmet elszenvedő személy kognitív, érzelmi és viselkedéses válaszaiban bekövetkező proszociális változás áll (Szondy 2006: 15). Tomlinson, Dineen és Lewicki (2004: 182) megállapították, hogy a bocsánatkérés bármilyen formája hatékonyabbnak bizonyul a kapcsolatrendezésben, mint a bocsánatkérés hiánya. Lewicki, Polin és Lount (2016: 189) a felelősségvállalást, a jóvátételi ajánlatot és a büntudat kifejezését találták leghatékonyabbnak, amikor a bocsánatkérés komponenseit vizsgálták. Az érzelmek szerepét vizsgálva a kutatás azt találta, hogy a büntudat és a szégyen motiválja a bocsánatkérést, fokozza a megbocsátást, ezzel szemben a szánalom kifejezése csökkenti a megbocsátás mértékét, és növeli a haragot (Hareli és Eisikovits 2006: 191).

2. Szakirodalmi áttekintés

2.1. A megbocsátás fogalmi meghatározása, a megbocsátást befolyásoló tényezők

A megbocsátásnak nincs egységes definíciója, a különböző szerzők a megbocsátás különböző aspektusait helyezik előtérbe (Exline–Worthington–Hill–McCullough 2003: 337; Szondy 2006: 21). Megbocsátásnak az áldozat elkövetőre irányuló gondolataiban, érzelmeiben és/vagy viselkedésében bekövetkező proszociális változást nevezzük (McCullough–Witvliet 2002: 448).

McCullough, Worthington és Rachal (1997: 321) bizonyos motivációs változások összességének nevezték. Ha valaki megbocsát, kevésbé lesz motivált a sérelmet elkövető személy ellen megtorló viselkedéseket folytatni, csökken a motivációja a sértő személytől való elkülönülésre, továbbá nő arra, hogy kibéküljön a sértő személlyel, és jót akarjon neki. Ezt a változást proszociálisnak fogják fel, mert azt a célt szolgálja, hogy a kapcsolat a sérelem ellenére fennmaradjon.

A számos megbocsátásdefiníciónak az a közös eleme, hogy megbocsátáskor a sérelmet okozóval kapcsolatos negatív érzések, gondolatok, viselkedések redukálódnak (Papp–Kovács 2015: 267), ezzel egyidőben a sértettek a sértővel kapcsolatban egyre pozitívabban éreznek és gondolkodnak (McCullough–Pargament–Thoresen 2000: 9).

Worthington, Witvliet, Lerner és Scherer (2005: 170) különbséget tesznek a döntési és az érzelmi megbocsátás között. A döntésiben a megbocsátás tudatos elhatározásán van a hangsúly, melyet a negatív érzelmek megszűnése nem feltétlenül követ. Az érzelmi megbocsátás kialakulása hosszabb időt igényel. Ebben az esetben a tettesre vonatkozó érzelmekben és motívumokban történik változás.

A megbocsátás valószínűbb, ha a sértett és a sértő közötti kapcsolat közeli és érzelmileg kielégítő. Szorosabb kapcsolatban gyakrabban kérnek bocsánatot, és jobban törekednek a sérelem okozta negatív következmények csökkentésére az elkövetők (Papp és Kovács 2015: 272). A megbocsátást segíti, ha a sértett félben is jelen van a kapcsolat rendezésére irányuló motiváció és viselkedés (Karremans–Van Lange 2004: 220). Több kutatás is igazolta, hogy a másik fél iránti elkötelezettség elősegíti a megbocsátást (Finkel–Rusbult–Kumashiro–Hannon 2002: 956; McCullough és mts. 1998: 1592). A megbocsátásnak a pszichés jólléthez való kapcsolódása is annál erősebb, minél erősebb a kapcsolat iránti elköteleződés.

Az elkötelezettség magas szintje azonban nem mindig vezet megbocsátáshoz. Sőt, valójában néha még nehezebb lehet megbocsátani egy olyan embernek, aki iránt erős elkötelezettséget érzünk. Bizonyos körülmények között egy sérelem, például egy ígéret megszegése kevésbé bocsátható meg egy erősen elkötelezett kapcsolatban, mert megsért néhány olyan elvárást, amelyek távoli vagy alkalmi kapcsolatok esetén nem annyira relevánsak (pl. bizalom) (Karremans–Van Lange 2004: 225).

A megbocsátást befolyásoló tényezők között a szituatív (pl. hogy milyen súlyos a sértés) és a kapcsolati tényezők (hogy szoros vagy távoli-e a kapcsolat) mellett a személyiségjellemzők szerepe is jelentős (Fehr–Gelfand–Nag 2010: 897). A megbocsátó emberek alacsonyabb szorongással és ellenségességgel jellemezhetőek, és kevésbé narcisztikusak (Brown 2004: 576). A Big Five vonások közül a neuroticizmus és a lelkiismeretesség negatív, míg a barátságosság pozitív kapcsolatban áll a megbocsátással (Brose–Rye–Lutz–Zois–Ross 2005: 39). Fehr és kollégái (2010: 911) ku-

tatási eredményei szerint a helyzeti megbocsátással az egyik legszorosabb kapcsolatban álló tényező az általános értelemben vett megbocsátásra való hajlandóság, a vonásmegbocsátás.

A megbocsátást a jó mentalizációs képesség, azaz más személyek mentális tartalmaiba (gondolataiba, nézőpontjaiba, érzelmeibe, szándékaiba) való belegondolás és beleérzés képessége is segítheti (Allen–Fonagy–Bateman 2008), amennyiben ez a másik fél részéről érkező békülési hajlandóság azonosítását támogatja. A perspektívaváltás – a másik fél nézőpontjának felvétele – is megkönnyít sok proszociális cselekedetet, így megkönnyítheti a megbocsátást is. Segítséget nyújthat az ütköző szempontok, érdekek összehangolásában, valamint az elkövető kognitív nézőpontjának megértésében (McCullough és mts. 1997: 328).

Ugyancsak jelentős szerepet töltenek be a sértő féltől érkező kapcsolatrendezésre irányuló próbálkozások, amelyek alatt a bocsánatkérést és a kompenzációt értjük (Hareli–Eisikovits 2006: 189). Röviden szólva, a jóvátétel és a bocsánatkérés különbsége abban rejlik, hogy a jóvátétel konkrétan a sérelemre irányul, a bocsánatkérés pedig a kapcsolatra.

Ideális esetben egy bocsánatkérés során a sértő fél kifejezésre juttatja felelősségvállalását és büntudatát az okozott sérelem miatt (Leunissen–De Cremer–Folmer–Van Dijke 2013: 320). Az ilyen bocsánatkérés a felszín alatt tartalmazza az arra vonatkozó ígéretet is, hogy a sérelem nem fog többször megisméltódni (Kim–Dirks–Cooper 2009: 411). Ezzel a sérelemokozó azt közvetíti a sértett fél felé, hogy megbízható, törekszik a bizalom helyreállítására, és a kapcsolat folytatására ösztönzi a másikat (Haesevoets–Reinders–Folmer–De Cremer–Van Hiel 2013: 98). Bár a bocsánatkérés nem a sérelem okozta károk rendezését célozza, mégis hatékonyan segítheti a megbocsátást és a kapcsolat rendeződését (Fischbacher–Utikal 2013: 600). McCullough és kollégái (1997: 326) kutatásának eredményei is megerősítették azt az elképzelést, amely szerint a megbocsátás valószínűségét nagymértékben növeli, ha az elkövető bocsánatot kér, illetve megbocsátást keres. Ennek hátterében elsősorban az elkövető iránti negatív érzelmek csökkenése és a felé megnyilvánuló empátia erősödése áll. A bocsánatkérés tehát bizonyítottan hatékony stratégia, amelyet az elkövető a sértett féllal való kapcsolat helyreállítására használ, és amelynek hatékonysága többek között attól függ, hogy a bocsánatkérő üzenetben szerepelnek-e bizonyos verbális és nem verbális elemek, valamint attól, hogy ezt az üzenetet hogyan értelmezi a sértett fél. De Cremer (2010: 846) kimutatta, hogy a bocsánatkérések akár önmagukban, tényleges kompenzáció nélkül is hatékonyak lehetnek.

2.2. Milyen a hatékony bocsánatkérés?

A bocsánatkérés hatékonyságát a tartalma és a felépítése, illetve a formája is befolyásolja. Noha nincs teljes egyetértés a tökéletes tartalommal és felépítéssel kapcsolatban, vannak komponensek, melyek fontosságában a kutatók egyetértenek. Az egyik legfontosabb ilyen elem a felelősségvállalás, ami azt közvetíti a sértett fél számára, hogy a bocsánatkérő tudatában van annak, hogy megsértett egy társadalmi normát, felismeri a kárt, és törődik a helyrehozásával. Másik fontos tényező, hogy a bocsánatkérést a büntudat kifejezése is hitelesíti, mivel jelzi, hogy a beszélő lépéseket fog tenni a sérelem megismétlődésének megakadályozása érdekében. A harmadik a kompenzációs ajánlat, amely jelzi, hogy a sértő tudatában van annak, hogy szükség van a helyzet orvoslására és a kapcsolat helyreállítására irányuló erőfeszítésekre (Lewicki és mts. 2016: 185), és kézzel foghatóan szeretné visszaállítani a kapcsolatban az egyensúlyt, mintha a sérelem meg sem történt volna. Végül a bocsánatkérések hatékonyabbnak bizonyulnak, ha megbízhatónak, valódinak és őszintének tartják őket a sértett személyek (Takaku–Weiner–Ohbuchi 2001: 152). Következésképpen a bocsánatkérés bármely aspektusa, amely ezeket a komponenseket közvetíti, valószínűleg növeli a bocsánatkérés hatékonyságát (Hareli–Eisikovits 2006: 195).

Lewicki és Polin azt állítják, hogy a maximálisan hatékony bocsánatkérésnek hat összetevőből kell állnia: (1) a sajnálat kifejezése, (2) magyarázat arra, hogy miért történt a sérelem, (3) a felelősség vállalása, (4) a büntudat kifejezése (5) a jóvátételi ajánlat és (6) a megbocsátás kérése (2012: 95).

2.3. Az érzelmek, mint a bocsánatkérés hatását közvetítő lehetséges tényezők

A bocsánatkéréseket gyakran az érzelmek motiválják, amelyeket a vétkes a helyzettel kapcsolatban érez. Azt, hogy mennyire hatékony egy bocsánatkérés, valamint azt, hogy milyen mértékben segíti elő a megbocsátást, többek között meghatározza, hogy milyen érzelmeket közvetít a sértő fél a bocsánatkérő üzenetben, és a sértett fél hogyan észleli ezeket (Hareli–Eisikovits 2006: 189). A vétkes a sérelem kapcsán tapasztalhat büntudatot, szégyent és szánalmat. Míg a büntudat és a szégyen a sértőnek a saját nem megfelelő viselkedésével kapcsolatos megfontolásaiból fakad, illetve abból, hogy a vétség milyen fényt vet rá, a szánalom a sértett nemkívánatos helyzetére összpontosító gondolatok következménye (Weiner 1986).

A büntudat azt jelzi, hogy a személy vállalja a felelősséget nemkívánatos cselekedetért (Baumeister és mts. 1994: 245), ennek kifejezése azt közvetíti, hogy az elkövető tisztában van azzal, hogy megszegett egy társadalmi normát, és a jövőben el

fogja kerülni a hasonló viselkedést. A felelősség vállalása azt is közölheti, hogy a vétkes nem a sértett felet hibáztatja a törtétekért. Ezenkívül a bűnösség érzése tükrözheti a személy emberségességét, mivel érzékeny arra, ahogyan cselekedetei másokra hatnak. A büntudat olyan gondolatokhoz és cselekvésekhez is vezethet, mint a segítség vagy a kompenzáció, amelyek rendezhetik a kapcsolatot (Tangney–Dearing 2002). Ezenkívül a büntudat a megbocsátáshoz azáltal is hozzájárulhat, hogy fokozza a bocsánatkérés vélt őszinteségét, valamint helyreállítja a sérelem által okozott státuskülönbséget, egyenlőtlenséget a felek között, mivel átélése lelki fájdalommal jár, így egyfajta büntetésnek is tekinthető (Hareli–Eisikovits 2006: 196).

Ellentétben a büntudattal, amely a sérelemmel kapcsolatos cselekedetek önkritikáját foglalja magába, a szégyen az én globális negatív értékelését hordozza a helyzetre reagálva (Lewis 1971). A szégyen intenzív negatív tapasztalata csökkenti az ember önbecsülését, ami akár csökkentheti is annak valószínűségét, hogy segítséget vagy jóvátételt ajánljon fel a sértő. A tehetetlenségérzés akadályozhatja a helyreállító törekvést. A szégyen azt is jelezheti, hogy a vétkes tudomásul veszi nemkívánatos cselekedetét és a következményeit, illetve törődik a törtétekkel. Ez az elkövető karakterének pozitív aspektusaira irányítja a figyelmet, ami elősegítheti a megbocsátást. A szégyen átélése és kifejezése az önbüntetéshez, a státus csökkenéséhez és az alárendeltséghez kapcsolódó szempontokat – a büntudathoz hasonlóan – magában hordozza, ez hozzájárulhat a vétkes és a sértett közötti egyenlőség helyreállításához (Tangney–Dearing 2002). Jelen kutatásban a büntudatot és a szégyent együtt kezeltem, mint a belátásból következő érzelmeket. Belátáson az elkövetőnek a saját helytelen viselkedését illető beismerését értem. Azt feltételezem, hogy a megbocsátást elősegíti, ha a sértett úgy észleli, hogy a sértő belátta a hibáját (észlelt belátás).

A szájalom – a büntudattól és a szégyentől eltérően – kifelé fókuszál az áldozat sajnálatos helyzetére (Weiner 1986). Megnyilvánulásai egyrészt nem tartalmazzák a felelősség semmiféle elismerését, de még azt a jelentést is közvetítik, hogy a szájalmat átélő személy valamivel magasabb rendű, mint az a személy, aki a szájalom tárgya (Tavuchis 1991). Ez a jelentés valószínűleg nemcsak a megbocsátást gátolja, hanem súlyosbítja a vétkes és a sértett fél közötti nemkívánatos helyzetet is, mivel tetézi a felek közötti státuskülönbséget, amit már a sértés kialakított (Hareli–Eisikovits 2006: 190). Hareli és Eisikovits (2006: 197) kutatása összegezve arra jutott, hogy a büntudat és a szégyen kifejezése fokozza a megbocsátást és motiválja magát a bocsánatkérést is. Ezzel szemben a szájalom kifejezése csökkenti a megbocsátás mértékét, és inkább növeli a haragot.

3. Kérdések, hipotézisek

Jelen kutatásomban azt vizsgálom, hogy közeli kapcsolatokban a különböző típusú bocsánatkérések milyen észlelt és megélt érzelmeket keltenek a sértett félben, illetve milyen valószínűséggel vezetnek megbocsátáshoz. Kíváncsi vagyok arra, hogy melyik bocsánatkérés címkézhető a leghatékonyabbnak, és melyik az, amelyik a legkevésbé vonja maga után a megbocsátást és a bizalom helyreállítását. Továbbá vizsgálatomban kiemelt szerepet kapnak – és egyben a kutatás újszerűségét is jelentik – a bocsánatkérés és a megbocsátás közvetítő tényezői: az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék. Olyan személyiségtényezők megbocsátásra való hatását is vizsgálom, mint a barátságosság, a perspektíva felvétel, a mentalizációs igény és a vonásszintű megbocsátás. Az alábbi hipotézisekből indulok ki:

1. A különböző típusú bocsánatkérések különböző észlelt és megélt érzelmekkel járnak.
2. Minden bocsánatkérés-típus inkább vezet megbocsátáshoz, mint az, ha a sértő fél egyáltalán nem kér bocsánatot.
3. A leghatékonyabb a felelősségvállaló bocsánatkérés.
4. A barátságosabb, perspektíva felvételre hajlamosabb, magasabb mentalizációs igényű, vonásszintűleg is erősen megbocsátó személyek inkább megbocsátanak.
5. A bocsánatkérés és a megbocsátás között az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék közvetít.

4. A vizsgálat bemutatása

Az etikai kérelemben részletezett kutatási tervet a Debreceni Egyetem BTK Pszichológia Intézetének Kutatásetikai Bizottsága megvizsgálta és jóváhagyta. Az etikai engedély száma: UD-IP-2020/29.

A kutatáshoz szükséges adatokat kérdőíves formában, Google űrlapon gyűjtöttem. A kérdőívet közösségimédia-felületeken tettem közzé, hogy különböző korosztályokhoz eljuthasson. A részvétel önkéntes alapon történt, teljes mértékben anonim módon zajlott, a kitöltés 10–15 percet vett igénybe, és bármikor megszakítható volt.

4.1. A vizsgálati minta

Összesen 316 személy vett részt a vizsgálatban. Életkor szerint 18 éves volt a legfiatalabb, és 64 éves a legidősebb kitöltő. Az átlagéletkor 29,6 év volt. A nemek eloszlását tekintve a kitöltők 76,1%-a nő volt, 23,9%-a férfi. Végzettség szempont-

jából a résztvevők 54,6%-a érettségizett, 39,9%-a diplomás, a maradék 5,5% legmagasabb iskolai végzettsége általános iskola vagy érettségi nélküli szakképzettség.

A vizsgálat manipulált változójának (a bocsánatkérés típusának) megfelelően a vizsgálati személyek véletlenszerűen kerültek egyik vagy másik feltételbe. Ez egy randomizáló linkgenerátor segítségével valósult meg.

4.2. A vizsgálati eszközök

A demográfiai adatokra vonatkozó kérdések (nem, életkor, iskolázottság) megválaszolása után a vizsgálati személyek egy kitalált történetet olvastak egy közeli baráti kapcsolatban elkövetett sértésről. Ez a következő volt: „Képzelve el, hogy egy nagyon jó barátjával, akivel már egy ideje nem látták egymást, találkozót beszélnek meg a hétvégére. Ön egész héten izgatottan várja a találkozást, viszont amikor a megbeszélts helyszínre ér, azt kell tapasztalnia, hogy a barátja nem jött el.”

Negatív érzések a manipuláció előtt: Miután beleképzeltek magukat a sértett fél szerepébe, ötfokú Likert-skálán jelezték, milyen mértékben élnék át az adott helyzetben a meglepődöttség, a harag, a csalódottság, a düh, a neheztelés és a megállottság érzését.

A bocsánatkérés manipulációja: A történet a továbbiakban úgy folytatódott, hogy a vizsgálati személy (aki a sértett fél) másnap összefut a barátjával, azaz a sértő féllel (akiről azt megelőzően a történetet olvasta), aki vagy említést sem tesz a történetéről, vagy valamilyen formában bocsánatot kér.

A vizsgálati személyek véletlenszerűen kerültek egyik vagy másik feltételbe. A bocsánatkérési feltételeket elvi konceptuális alapon ordinális sorrendbe rendeztem, mely sorrendről tapasztalati alapon is megbizonyosodtunk. 15 a vizsgálatban nem részt vevő személytől azt kértük, hogy állítsanak fel sorrendet az alapján, hogy mennyire tartanak helyénvalónak egy-egy bocsánatkérést. Közülük 12 személy egybehangzó véleménye alapján az alábbi sorrend jött létre: hibáztató bocsánatkérés, nincs bocsánatkérés, szánakozó bocsánatkérés, mentegetőző bocsánatkérés, egyszerű bocsánatkérés és hibaelismerő bocsánatkérés.

A 6 feltétel:

1. A sértett hibáztatása: „*Ne haragudj, de igazán emlékeztethetél volna még aznap a találkozóra.*”
2. Nincs bocsánatkérés: A barát említést sem tesz a tegnapi történetéről.
3. Szánakozó bocsánatkérés: „*Sajnálom, biztos nagyon kellemetlenül érezhetted magad.*”
4. Mentegetőző bocsánatkérés: „*Sajnálom, ha valamivel megbántottalak volna.*”

5. Egyszerű, érzelmet nem tartalmazó bocsánatkérés: „*Bocsánat.*”

6. Hibaelismerő, felelősségvállaló bocsánatkérés: „*Sajnálom, hogy nem jelentem meg a találkozónkon. Mivel megígértem Neked, nem szabadott volna elfelejtkezniem róla.*”

Megbocsátás: Az állításokkal való egyetértésüket a válaszolók ötfokú skálán fejezték ki. Ahol nem ötfokú skálán válaszoltak, azt külön jelölöm. A megbocsátást négy állítással mértem (pl. „*Megbocsátottam a másíknak.*”), melyek alapján megállapíthatóvá vált, hogy mennyire haragudna a válaszadó a sértőre, mennyire élne át megtorlási késztetést, mennyire kerülné a másíkat, valamint mit mond arról, mennyire bocsátana meg.

Észlelt belátás: Az észlelt belátást hat állítással mértem (pl. „*A másík pontosan tudja, hogy rosszat tett az előbb.*”), melyek alapján felmérhető volt, hogy a sértett mit gondol arról, vajon a másík mennyire látja át és mennyire sajnálja, hogy hibázott, valamint mennyire szégyenkezik a normasértés miatt.

Észlelt kapcsolatrendezési szándék: Az észlelt kapcsolatrendezési szándékot öt állítással mértem (pl. „*A másík szeretné, ha a kapcsolatunk érdekében túl tudnék lépni a sérelmeimen.*”), mely állításokra adott válaszokból megítélhető, hogy a válaszadó mennyire észlelte úgy, hogy a sértő szeretné vele a kapcsolatát rendezni.

A manipuláció utáni negatív érzések: Megkérdeztem, hogy a manipuláció után milyen érzéseket élne át a válaszadó, hiszen feltételezésem szerint a bocsánatkérés hatására tompulnak a sértettséghez kapcsolódó rossz érzések, és az érzelmek közvetítő szerepet töltenek be a bocsánatkérés és a megbocsátás között. Öt állítással mértem föl ezeket az érzelmeket (pl. „*A történetek után tele vagyok rossz érzésekkel.*”).

Észlelt normasértés: Mivel a sértések súlyossága komoly hatással van a megbocsátásra (a súlyos sérelmeket nehezebb megbocsátani), fontos volt felmérni, hogy a sérelmet ki mekkora fokban látta súlyos sérelemnek. Ezt három állítással mértem (pl. „*Elfogadhatatlannak tartom, amit a másík tett.*”).

Bizalom: A cselekedetben kinyilvánított bizalmat a megbocsátás manifesztációjának tekinthetjük (De Cremer 2010). A bizalmi válasz mérésére újabb történetet találtam ki: „A beszélgetésük során a barátja elmondja Önnek, hogy a napokban elromlott a laptopja, viszont sürgősen szüksége lenne rá egy prezentáció elkészítéséhez. Majd megkérdezi, hogy nem adná-e kölcsön neki Ön a saját laptopját. Ezidőben Önnek is fontos dolga akad, ami számítógépet igényel, azonban a barátja megígéri, hogy egy napon belül visszahozza majd.” Ezt követően a tesztalanyoknak egy 10 fokú skálán kellett jelölniük, hogy milyen eséllyel adnák kölcsön a laptopot (1 – „*biztosan nem adnám neki oda*”, 10 – „*biztosan odaadnám*”).

Személyiségváltozók mérése: A vizsgálatba bevont személyiségváltozók a vonás szintű megbocsátás, a mentalizációra irányuló igény, a perspektíva felvétel és a barátságosság voltak, melyeket az alábbi skálák segítségével vizsgáltam:

– *Vonás Szintű Megbocsátás Skála* (Berry–Worthington–O’Connor–Parrott–Wade 2005: 183–226): A skála 10 tételt tartalmaz, a vizsgálati személyeknek 5 fokú Likert-skálán kell kifejezniük, hogy mennyire értenek egyet az adott állítással. A kérdések nem a fiktív szituációra vonatkoztak, hanem általános önjellemzéseket kértek (pl. „Általában könnyedén megbocsátok és elfelejtek sértéseket.”).

– *Mentalizációra irányuló igény* (Bernáth–Kovács 2013: 671–685): Bernáth és Kovács (2013) 23 iteméből azt a négyet használtam, melyek a mentalizációs igényhez legerősebben kapcsolódnak (pl. „Ha beszélek egy emberrel, mindig igyekszem az ő nézőpontjából is átgondolni a dolgokat.”). Fontos, hogy a skála nem a mentalizációs képességet vagy teljesítményt méri, hanem a mentalizációra irányuló motivációt.

– *Perspektíva felvételi hajlandóság: Interpersonal Reactivity Index (IRI)* (Davis 1980: 1–19): Vizsgálatomban Davis (1980) Interperszonális Reaktivitás Indexének (IRI) második faktorát, azaz a perspektíva felvételt alkalmaztam (Kulcsár 2002). A perspektíva felvétel azt méri, hogy mennyire tudunk nézőpontot váltani, a másik szemével nézni a dolgokat (kognitív empátia). Az állításokkal kapcsolatban a válaszadók ötfokú skálán fejezték ki egyetértésüket (pl. „Olykor nehézséget okoz, hogy a dolgokat a másik személy nézőpontjából ítélem meg.”).

– *Big Five Inventory (BFI) – Barátságosság* (John–Srivastava 1999: 102–138): A vizsgálat szempontjából a BFI-ből csak a barátságosság dimenziója volt releváns, ezért csak a hozzá tartozó 9 állítást alkalmaztam Rózsa, Kő és Oláh munkája alapján (2006: 57–76). Olyan tételeket foglalt magába ez a skála, mint „Olyannak látom magam, mint aki szinte mindenki vel tapintatos és kedves.”, vagy „Olyannak látom magam, mint aki hajlamos másokban a hibát keresni.”. A válaszadók ötfokú Likert-skálán értékelték az állításokat.

Vallásosság: A vallásosságot nem a demográfiai tényezők között mértem föl, hanem a kérdőív végén, hogy elejét vegyünk az ezzel kapcsolatos nyilvánvaló társas kíváncsisági hatásoknak. Két állítással kapcsolatban fejezték ki egyetértésüket: hogy rendszeres vallásgyakorlók-e, valamint vallásos embernek tartják-e magukat.

5. Az eredmények bemutatása és értékelése

5.1. Leíró statisztika

Az eredmények elemzése előtt ellenőriztem, hogy mennyire megbízhatók a skáláim, melyhez a Cronbach-alfa értékét vizsgáltam meg. Az általam mért változók statisztikai és megbízhatósági mutatóit táblázatban összesítettem (1. táblázat).

Változók	Átlag	Medián	Szórás	Cronbach-alfa
Negatív érzelmek a manipuláció előtt	3,30	3,33	0,88	0,82
Észlelt kapcsolatrendezési szándék	3,62	3,8	0,99	0,85
Észlelt belátás	3,29	3,33	0,83	0,77
Megbocsátás	3,79	4	0,88	0,70
Átélt érzelmek (alul-érzés)	3,42	4	1,40	0,86
Elmarasztaló ítélet	2,42	2,33	1,04	0,75
Vonásmegbocsátás	3,25	3,3	0,79	0,80
Vallásosság	2,81	3	1,49	0,90
Barátságosság	3,75	3,78	0,64	0,73
Mentalizációs igény	4,04	4,25	0,81	0,84
Perspektíva felvételi hajlandóság	3,55	3,57	0,74	0,77

1. táblázat: A vizsgált változók statisztikai és megbízhatósági mutatói.

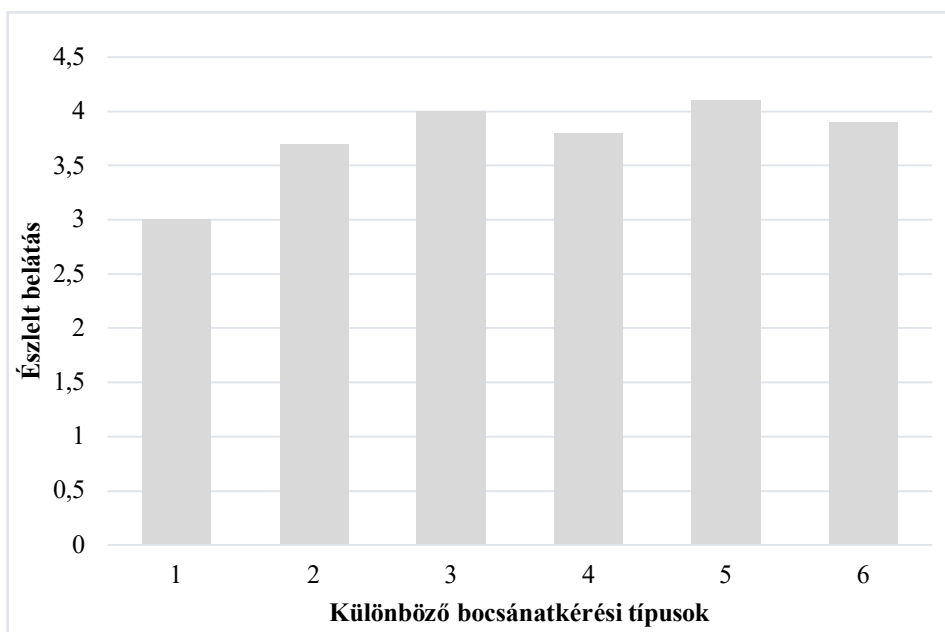
A hipotézisvizsgálatok előtt Kolmogorov-Szmirnov-féle normalitásvizsgálatot végeztem a mért változókra. Az összes függő változó és a perspektívaátvételen kívül az összes személyiségváltozó eltért a normál eloszlástól ($p < 0,001$). A továbbiakban ezért nemparaméteres eljárásokkal vizsgáltam.

5.2. Hipotézisvizsgálatok

5.2.1. Bocsánatkérési típusok közötti különbségek azonosítása a függő változók mentén Kruskal–Wallis-próbával

A bocsánatkérési feltételek tekintetében Kruskal-Wallis próbának vettem alá a vizsgált függő változókat. A próba eredményei szerint az észlelt belátás ($p < 0,001$) és az észlelt kapcsolatrendezési szándék ($p < 0,001$) vonatkozásában volt különbség a feltételek között. A megbocsátás csak tendenciaszerűen ($p = 0,070$), a negatív érzelmek pedig egyáltalán nem ($p = 0,650$) különböztek a különböző feltételekben.

A következő grafikonok a szignifikáns különbségeket szemléltetik:

1. ábra: Az észlelt belátás különbségei a különböző bocsánatkérési típusok függvényében (1 – hibáztató, 2 – nincs, 3 – szánakozó, 4 – mentegetőző, 5 – egyszerű, 6 – felelősségvállaló).

2. ábra: Az észlelt kapcsolatrendezési szándék különbségei bocsánatkérési típusok szerint (1 – hibáztató, 2 – nincs, 3 – szánakozó, 4 – mentegetőző, 5 – egyszerű, 6 – felelősségvállaló).

5.2.2. Páronkénti utóelemzés Mann–Whitney-próbával

Hogy megbizonyosodjak arról, mely feltételek kapcsán van különbség, utóelemzést végeztem Mann–Whitney-próbával. Az eredmények csökkentett szignifikancia-szint-mércével értelmezhetők, amely jelen esetben 0,003. Az eredmények szerint a hibáztatás szinte az összes másik feltételnél kisebb belátást tükröz ($p < 0,003$), egyedül ahhoz képest nem tér el, amikor nincs bocsánatkérés ($p = 0,020$). A nem-bocsánatkérés viszont egyik feltételtől sem tér el az észlelt belátás függvényében, minden esetben nagyobb volt a p -érték, mint 0,003.

Az észlelt kapcsolatrendezési szándékban mutatkozó különbségekre szintén páronkénti összevetésekkel derítettem fényt. A próba eredményei azt mutatták, hogy a hibáztatás a nem-bocsánatkérésnél nem rosszabb az észlelt kapcsolatrendezés esetében ($p = 0,020$), de minden más bocsánatkérés-típusnál rosszabb, mivel az összes többi összevetésben a p -érték kisebb volt 0,001-nél. A semminél, tehát a bocsánatkérés teljes elmaradásánál – ezen vizsgálat eredményei szerint – nem bizonyult jobbnak a szánakozó ($p = 0,194$), a mentegetőző ($p = 0,033$), az egyszerű ($p = 0,103$) és a felelősségvállaló ($p = 0,076$) bocsánatkérés sem.

5.2.3. Többszörös lineáris regresszióelemzés a bocsánatkérés hatását közvetítő folyamatok feltárására

Hárommodelles regresszióelemzést végeztem, folyamatosan növelve a független változók számát. A függő változó a megbocsátás. Az első modellben a negatív érzelmek a manipuláció előtt, a mentalizációs igény, a nem, a vallásosság, az életkor, a barátságosság, a vonásmegbocsátás és a perspektíva felvételi hajlandóság szerepeltek. Vagyis az összes olyan változó, amely a bocsánatkéréshez nem kapcsolható közvetlenül. A második modellbe beemeltem a bocsánatkérési típusokat magába foglaló „feltételsor” változót is. A harmadik modell a változókat kiegészítette az észlelt belátással, az észlelt kapcsolatrendezési szándékkal, az elmarasztaló ítélettel és az „alul-érzéssel”. A táblázat utolsó sorában feltüntetett p-érték azt mutatja, hogy az új változók bevonása milyen mértékben hozott szignifikáns változást a modell magyarázó értékében.

Változók	1.	2.	3.
Nem	-0,010	-0,006	-0,016
Életkor	-0,086	-0,096	0,011
Vallásosság	-0,111*	-0,122*	-0,072*
Vonásmegbocsátás	0,222***	0,217***	0,136**
Barátságosság	0,071	0,071	0,020
Mentalizációs igény	-0,180*	-0,172*	-0,080
Perspektíva felvétel	0,230**	0,232***	0,149**
Negatív érzelmek manipuláció előtt	-0,444***	-0,449***	-0,136**
Feltételsor		0,108*	0,014
Alul-érzés			-0,245***
Észlelt belátás			0,022
Észlelt kapcsolatrendezés			0,179***
Elmarasztaló ítélet			-0,359***
p-érték	*** <0,001	**0,001	*0,01
Magyarázott variancia	60%	61%	69%

2. táblázat: Többszörös lépésenkénti lineáris regresszióelemzés a megbocsátás tekintetében.

Mint láthatjuk, a megbocsátást számos, a bocsánatkéréstől független változó is befolyásolja, melyek szerepe – a mentalizációs igény kivételével – akkor is megmarad, ha a bocsánatkéréssel kapcsolatos változókat is figyelembe vesszük. A perspektíva felvétel és a vonásmegbocsátás pozitív, a vallásosság pedig enyhén negatív kapcsolatban áll a megbocsátással. A negatív érzések a bocsánatkérés előtt szempontja arról árulkodik, ki mennyire találta a sértést súlyosnak, illetve arról, hogy minél súlyosabbnak látták, annál kevésbé bocsátottak meg.

A manipuláció, vagyis a bocsánatkérés szempontja hozzájárult a magyarázathoz: ugyanis minél jobb bocsánatkérés hangzott el, a megbocsátás annál biztosabb volt ($\beta=0,108$; $p=0,014$). Tehát a megfelelő bocsánatkérés bizonyítottan hozzájárul a megbocsátáshoz.

Ezt követően kerültek a modellbe a potenciális közvetítő változók: a normasértés érzése ($\beta=-0,359$; $p<0,001$), az alul-érzés ($\beta=-0,245$; $p<0,001$), az észlelt belátás ($\beta=0,022$; $p=0,567$) és az észlelt kapcsolatrendezési szándék ($\beta=0,179$; $p<0,001$). Mint ahogyan ezt a táblázatból is láthatjuk, ezek (a belátás kivételével) „elvitték” a manipuláció hatását, vagyis a manipuláció ezeken keresztül érvényesül. A harmadik modell a variancia több mint kétharmadát magyarázza ($R^2=0,69$).

Elvégeztem a többszempontos lineáris regresszióanalízis harmadik modelljét még egyszer úgy, hogy csak az észlelt belátást emeltem be a második modell meglévő változói közé. Az eredmények azt mutatták, hogy normasértés, alul-érzés és észlelt kapcsolatrendezési szándék nélkül az észlelt belátás önmagában is funkcionál ($\beta=0,049$; $p<0,001$).

5.2.4. Többszörös lineáris regresszióelemzés a bizalom tekintetében

A bizalmat a bocsánatkérés viselkedéses manifesztációjaként kezeltem. Négymodelles regresszióelemzést hajtottam végre, amelyet hasonló metodikával végeztem, mint az előbbi regresszióvizsgálatot a megbocsátás tekintetében: modellenként folyamatosan bővítettem a változók számát (3. táblázat).

Ennek a modellnek a magyarázó ereje az előzőénél jóval kisebb: 26%-os. Láthatjuk, hogy a bizalmi döntésre a vallásoságnak ($\beta=0,170$; $p=0,001$), a vonásmegbocsátásnak ($\beta=0,169$; $p=0,010$), az észlelt belátásnak ($\beta=0,144$; $p=0,013$) és az észlelt kapcsolatrendezési szándéknak ($\beta=0,231$; $p<0,001$) pozitív, az elmarasztaló ítéletnek ($\beta=-0,144$; $p=0,043$), más néven normasértésnek pedig negatív hatása van.

Változók	1.	2.	3.	4.
Nem	0,059	0,057	0,029	0,036
Életkor	-0,059	-0,055	-0,094	-0,033
Vallásosság	0,156*	0,161*	0,134*	0,170**
Vonásmegbocsátás	0,223**	0,225**	0,170*	0,169*
Barátságosság	-0,002	-0,002	0,013	-0,020
Mentalizációs igény	-0,106	-0,110	-0,099	-0,082
Perspektíva felvétel	0,179*	0,179*	0,144	0,125
Negatív érzelmek manipuláció előtt	-0,100	-0,098	-0,130*	0,002
Feltételsor		-0,048	-0,118*	-0,163**
Észlelt belátás			0,303***	0,144*
Elmarasztaló ítélet				-0,144*
Alul-érzés				-0,037
Kapcsolatrendezési szándék				0,231***
p-érték	*** <0,001	**0,001	*0,01	
Magyarázott variancia	18%	18%	25%	26%

3. táblázat: Többszörös lépésenkénti lineáris regresszióelemzés a bizalom tekintetében.

A leglényegesebb különbség a megbocsátáshoz képest, hogy az észlelt belátás hatása ($\beta=0,144$; $p=0,013$) még akkor is megmarad, ha bekerülnek az érzelmi és a kapcsolati közvetítő változók. Ez azért lehet, mert a cselekvő bizalom kockázatos lenne anélkül, ha a másiktól hiányozna a belátás az okozott sérelem miatt. Továbbá új hatásként jelent meg a vallásosság segítségnyújtást stimuláló hatása. Ennek hátterében az állhat, hogy azon túl, hogy bizalmi döntést hoz a döntéshozó, gyakorlatilag egyidejűleg segítségnyújtással kapcsolatos döntést is hoz.

Meglepő eredmény, hogy a bocsánatkérés „jószágának” (a „feltételsornak”) a hatása negatív ($\beta=-0,163$; $p=0,001$), vagyis a vizsgálati személyek éppen annak adnak kölcsön a laptopjukat, aki a legkevésbé érdemi meg, és annak nem, aki a leginkább. Ennek magyarázata az is lehet, hogy közeli jó kapcsolatainkat szeretnénk valahogy megőrizni, és a hibázató bocsánatkérés nagy rést üthetne a sértés miatt amúgy is megromlott kapcsolaton, viszont a kölcsönadás gesztusa szolgálhat a kapcsolati tőke reparálásaképp. Ennek függvényében használhatja a döntéshozó.

5.3. Az eredmények értelmezése

Az első hipotézisem szerint a különböző típusú bocsánatkérések különböző észlelt és megélt érzelmekkel járnak. Eredményeim szerint az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék tekintetében van különbség a bocsánatkéresi feltételek között, különösképpen ami a hibáztató bocsánatkérés és a többi bocsánatkérés generálta észleleteket illeti.

Második hipotézisként azt fogalmaztam meg, hogy bármelyik bocsánatkérés-típus inkább vezet megbocsátáshoz, mintha egyáltalán nem kérnénk bocsánatot. A megbocsátás tekintetében a statisztikai próba nem mutatott szignifikáns különbséget a hat bocsánatkéresi feltétel között, tehát a pusztán csak a feltételek különbözőségével számoló egyszempontos elemzés alapján hipotézisem nem igazolódott be.

Harmadik hipotézisem azt foglalta magában, hogy a felelősségvállaló bocsánatkérés a leghatékonyabb abban az értelemben, hogy ebből tűnik ki legegységesebben a belátás és a kapcsolatrendező szándék. A felelősségvállaló bocsánatkérés csak a hibáztatástól tért el mindkét tekintetben.

Negyedik hipotézisem szerint a barátságosabb, a perspektívaafelvételre hajlamosabb, magasabb mentalizációs igényű és vonásszintűleg is erősen megbocsátó személyek inkább megbocsátanak, mint azok, akikre kevésbé jellemzőek ezek a személyiségjegyek. Mérésemben a vonásmegbocsátás és a perspektívaafvételi hajlandóság pozitív, a mentalizációra irányuló igény, valamint a vallásosság azonban inkább negatív kapcsolatban állt a megbocsátással.

Ötödik hipotézisem szerint a bocsánatkérés és a megbocsátás között az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék közvetít. Feltételezésem az észlelt kapcsolatrendezési szándék tekintetében mind a beszámolt, mind pedig a kinyilvánított megbocsátás tekintetében beigazolódott, de az észlelt belátás közvetítő szerepét a beszámolt megbocsátás esetében csak úgy azonosíthattuk, ha más lehetséges közvetítő változókat nem vettünk számításba. A kinyilvánított megbocsátás (a bizalom) esetében viszont az észlelt belátás akkor is közvetítő szerepű maradt a bocsánatkérés és a megbocsátás között, ha más változókkal is számoltunk.

6. Összefoglalás

A szakirodalmi háttérre alapozva a kutatástól általánosságban azt a következtetést vártam, hogy különböző típusú bocsánatkérések különböző észlelt és megélt érzelmekkel járnak; a felelősségvállaló bocsánatkérés a leghatékonyabb; illetve a bocsánatkérés teljes elmaradása a legkevésbé vezet megbocsátáshoz. Feltételeztem továbbá,

hogy a megbocsátás összefügg a proszocialitással kapcsolatba hozható személyiség-változókkal. Feltevéseim között az is szerepelt, hogy a bocsánatkérés és a megbocsátás között az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék közvetít.

A kapott eredményeim alapján megállapítható, hogy közeli kapcsolatok esetében nem kell sok a megbocsátáshoz, talán azért, mert feltételezzük, hogy a másik fél belátja és bánja az elkövetett sérelmet. A hibáztatás és a bocsánatkérés teljes elmaradása nem segíti a konstruktív megbocsátó hozzáállást. A hibáztató bocsánatkérés bármilyen más bocsánatkérés-típusnál kisebb észlelt belátást és észlelt kapcsolatrendezési szándékot tükröz. Minél negatívabb érzelmekről számolnak be a sértett személyek, és minél súlyosabbnak látják a vétséget, annál kevésbé bocsánatnak meg a sértő félnek. Az egyéni változók közül a vonásmegbocsátás és a perspektívahajlandóság növeli a megbocsátást. A bocsánatkérés és a megbocsátás között az észlelt belátás és az észlelt kapcsolatrendezési szándék közvetít.

Irodalomjegyzék

- Jon, Allen G.–Fonagy, Peter–Bateman, Antony W. 2008. *Mentalizing in Clinical Practice*. Arlington, American Psychiatric Publishing.
- Baumeister, Roy F.–Stillwell, Arlene M.–Heatherton, Todd F. 1994. Guilt: An interpersonal approach. In: *Psychological Bulletin* 115. 243–247.
- Bernáth Ágnes–Kovács Judit 2013. A mentalizációs igény és a machiavellianus nézetekkel való egyetértés. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 68/4. 671–685.
- Berry, Jack W.–Worthington, Everett Jr.–L, O'Connor, Lynn E.–Parrott, III Les–Wade, Nathaniel G. 2005. Forgiveness, vengeful rumination, and affective traits. In: *Journal of personality* 73/1. 183–226.
- Brose, Lesley A.–Rye, Mark S.–Lutz-Zois, Catherine–Ross, Scott R. 2005. Forgiveness and personality traits. In: *Personality and Individual Differences* 39. 35–46.
- Brown, Ryan P. 2004. Vengeance is mine: narcissism, vengeance, and the tendency to forgive. In: *Journal of Research in Personality* 38. 576–584.
- Davis, Mark H. 1980. A multidisciplinary approach to individual differences in empathy. In: *JSAS: Catalog of Selected Documents in Psychology* 10/85. 1–19.
- De Cremer, David 2010. To pay or to apologize? On the psychology of dealing with unfair offers in a dictator game. In: *Journal of Economic Psychology* 31/6. 843–848.
- Exline, Julie Juola–Worthington Jr., Everett L.–Hill, Peter–McCullough, Michael E. 2003. Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology. In: *Personality and social psychology Review* 7/4. 337–348.

- Fehr, Ryan–Gelfand, Michele J.–Nag, Monisha 2010. The road to forgiveness: A meta-analytic synthesis of its situational and dispositional correlates. In: *Psychological Bulletin* 137/2. 894–914.
- Finkel, Eli J.–Rusbult, Caryl E.–Kumashiro, Madoka–Hannon, Peggy A. 2002. Dealing with betrayal in close relationships: does commitment promote forgiveness? In: *Journal of Personality and Social Psychology* 82. 956–974.
- Fischbacher, Urs–Utikal, Verena 2013. On the acceptance of apologies. *Games and Economic Behavior* 82. 592–608.
- Haesevoets, Tessa–Reinders Folmer, Chris–De Cremer, David–Van Hiel, Alain 2013. Money isn't all that matters: The use of financial compensation and apologies to preserve relationships in the aftermath of distributive harm. In: *Journal of Economic Psychology* 35. 95–107.
- Hareli, Shlomo–Eisikovits, Zvi 2006. The role of communicating social emotions accompanying apologies in forgiveness. In: *Motivation and Emotion* 30/3. 189–197.
- John, Oliver P.–Srivastava, Sanjay 1999. The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In: Pervin, Lawrence A.–John, Oliver P. (szerk.): *Handbook of personality: Theory and research*. New York, Guilford Press. 102–138.
- Karremans, Johan C.–Van Lange, Paul A. M. 2004. Back to caring after being hurt: The role of forgiveness. In: *European Journal of Social Psychology* 34. 207–227.
- Kim, Peter H.–Dirks, Kurt T.–Cooper, Cecily D. 2009. The repair of trust: A dynamic bilateral perspective and multilevel conceptualization. In: *Academy of Management Review* 34/3. 401–422.
- Kulcsár Zsuzsanna 2002. *Egészségpszichológia*. Budapest, ELTE, Eötvös Kiadó.
- Leunissen, Joost M.–De Cremer, David–Folmer, Christopher P.–Van Dijke, Marius 2013. The apology mismatch: Asymmetries between victim's need for apologies and perpetrator's willingness to apologize. In: *Journal of Experimental Social Psychology* 49. 315–324.
- Lewicki, Roy J.–Polin, Beth 2012. The art of the apology: The structure and effectiveness of apologies in trust repair. In: Kramer, R.–Pittinsky, T. (eds.): *Restoring trust: Challenges and prospects*. New York, Oxford University Press. 95–128.
- Lewicki, Roy J.–Polin, Beth–Lount Jr., Robert B. 2016. An exploration of the structure of effective apologies. In: *Negotiation and Conflict Management Research* 9/2. 177–196.

- Lewis, Helen Block 1971. *Shame and guilt in neurosis*. New York, International Universities Press.
- McCullough, Michael E.–Pargament, Kenneth I.–Thoresen, Carl E. 2000. The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview. In: McCullough, Michael–Pargament, Kenneth–Thoresen, Carl (eds.): *Forgiving: Theory, research and practice*. New York, Guilford. 1–14.
- McCullough, Michael E.–Rachal, Chris K.–Sandage, Steven J.–Worthington Jr., Everett L.–Wade, Brown S.–Hight, Terry L. 1998. Interpersonal forgiving in close relationships: II. Theoretical elaboration and measurement. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 75. 1586–1603.
- McCullough, Michael E.–Witvliet, Charlotte Vanoyen 2002. The psychology of forgiveness. In: Snyder, Charles Richard–Lopez, Shane J. (eds.): *Handbook of Positive Psychology*. New York, Oxford University Press. 446–457.
- McCullough, Michael E.–Worthington Jr., Everett L.–Rachal, Chris K. 1997. Interpersonal forgiving in close relationships. In: *Journal of Personality and Social Psychology* 73/2. 321–336.
- Papp Gábor–Kovács Judit 2015. A bocsánatkérés és a jóvátétel hatása a megbocsátásra közeli és távoli kapcsolatokban. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 70/1. 265–282.
- Rózsa Sándor–Kő Natasa–Oláh Attila 2006. Rekonstruálható-e a Big Five a hazai mintán. In: *Magyar Pszichológiai Szemle* 26. 57–76.
- Szondy Máté 2006. A megbocsátás pszichológiája: kialakulása, hatásai és fejlesztése. In: *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika* 7/1. 15–34.
- Takaku, Seiji–Weiner, Bernard–Ohbuchi, Ken-Ichi 2001. A cross-cultural examination of the effects of apology and perspective taking on forgiveness. In: *Journal of Language and Social Psychology* 20. 144–166.
- Tangney, June Price–Dearing, Ronda L. 2002. *Shame and guilt*. New York, Guilford.
- Tavuchis, Nicholas 1991. *Mea culpa: A sociology of apology and reconciliation*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- Tomlinson, Edward–Dineen, Brian–Lewicki, Roy J. 2004. The road to reconciliation: Antecedents of victim willingness to reconcile following a broken promise. In: *Journal of Management* 30. 165–187.
- Weiner, Bemnard 1986. *An attributional theory of motivation and emotion*. New York, Springer Verlag.
- Worthington, Everett L.–Witvliet, Charlotte van Oyen–Lerner, Andrea J.–Scherer, Michael 2005. Forgiveness in health research and medical practice. In: *Explore* 1/3. 169–176.

Argument structural properties of manner+result verbs from a cross-linguistic perspective

1. Introduction

Since at least Talmy (1985, 1991, 2000) established a dichotomy between verb-framed and satellite-framed languages, based on the general observation that verbs in different languages systematically differ in what kind of semantic information they can encode, the literature on argument structure has devoted much attention to the consequences of this distinction with respect to constructions such as resultatives, among others, from a comparative point of view (Folli 2002, Harley 2005, Fábregas 2007, Rodríguez Arrizabalaga 2014, Folli–Harley 2020, Bigolin–Ausensi, to appear). The generalized assumption at the core of the dichotomy is that verbs in satellite-framed languages such as English encode the manner component of the action in the verb and the path/result component of the event appears separately, while verbs in verb-framed languages such as Spanish lexicalize the path/result component in the verb and the manner appears outside the verb.

After a review of the pertinent literature, I discuss a syntactic account of resultatives in the two types of languages advocated by Bigolin & Ausensi (to appear) following, among others, Mateu (2002), Mateu & Rigau (2002) and Mateu & Acedo-Matellán (2012). They analyze resultatives which are possible in Spanish, and in verb-framed languages, from a constructivist approach (Marantz 1997, Hale–Keyser 2002, Mateu 2002, Borer 2005a,b, Harley 2005, Ramchand 2008, Mateu–Acedo-Matellán 2012, Acedo-Matellán 2016) as constructions with a predicative small clause in which the result state appears as an adjunct, further specifying the result state already encoded in the verb.¹

I also discuss an alternative syntactic analysis by Folli & Harley (2020), who propose that in verb-framed languages *v* has an uninterpretable Result feature that has to be checked, and to do so, the head of the Result Phrase moves to *v*. They call this phenomenon Res-to-*v* movement. I show, however, that the head movement analysis incorrectly rules out weak resultatives but Bigolin & Ausensi’s (to appear) result adjunct approach predicts them, along with the ungrammatical structures that the head movement approach accounts for.

¹ Throughout the paper, for the sake of brevity, I refer to this approach under Bigolin and Ausensi’s names. Let us keep in mind, however, that they build on previous proposals developed in Mateu (2002), Mateu & Rigau (2002) and Mateu & Acedo-Matellán (2012), among others.

Importantly, verbs that can enter into resultative constructions in Spanish prove to be manner+result verbs. I illustrate with empirical evidence that the verbs that Beavers & Koontz-Garboden (2020) show to be manner+result verbs in English – in an effort to challenge Rappaport Hovav & Levin’s (2010) Manner/Result Complementarity Hypothesis – are also manner+result verbs in Spanish, with the addition of coloring and cutting verbs.

The structure of the paper is as follows: section 2 offers a review of the literature on the above-mentioned topics with the first subsection devoted to Talmy’s typology and its theoretical implication as well as to Manner/Result Complementarity and the second to manner+result verbs in English. Section 3 summarizes Washio’s (1997) distinction between strong and weak resultatives, then section 4 illustrates possible resultatives in Spanish and elaborates on Bigolin & Ausensi’s (to appear) and Folli & Harley’s (2020) analyses of resultative constructions in verb-framed languages. Section 5 shows how arguments formulated by Beavers & Koontz-Garboden (2020) against Manner/Result Complementarity seem to hold for Spanish too in the case of the five verb classes mentioned above. Section 6 concludes.

2. Literature review

2.1. Verbal lexicalization patterns and constraints

Talmy (1985, 1991, 2000) proposes a distinction between satellite- and verb-framed languages based on how they lexicalize different meaning components. Talmy (1985) first observes in the class of directed motion events that verbs in satellite-framed languages encode, apart from the motion itself, the manner of motion and the path of motion appears outside the verb, in a satellite expression. In verb-framed languages, however, verbs encode, apart from the motion itself, the path of motion and the manner of motion is encoded outside the verb. English (and other Germanic languages) are classified as satellite-framed languages, while Spanish (and other Romance languages) are classified as verb-framed languages. Consider the differences between the two types of languages below in (1) and (2).

- (1) a. La botella entró_{PATH} en la cueva flotando_{MANNER}. Spanish
 the bottle enter.PAST.3SG in the cave floating
 ‘The bottle entered the cave floating.’
 b. *La botella flotó_{MANNER} en la cueva_{PATH}.
 the bottle float.PAST.3SG in the cave
 Intended: ‘The bottle floated into the cave.’
- (2) The bottle floated_{MANNER} into the cave_{PATH}. English
 (Talmy 1985: 69, (15))

In the first Spanish example in (1a), the verb *entró* ‘entered’ encodes the path of the motion while the manner of motion is expressed separately from the verb in the non-finite form *flotando* ‘floating.’ The opposite pattern in (1b), where the verb *flotó* ‘floated’ contributes the manner component and *en la cueva* ‘into the cave’ the path component, is unavailable in Spanish. It is worth noting that (1b) is only out on the directed motion reading but it is available on the locative reading where the bottle was already inside the cave and was floating. This latter pattern, however, is available in English on the directed motion reading in (2): the verb *floated* encodes the manner and the directional PP *into the cave* encodes the path.

An important consequence of this typology is that satellite-framed languages are compatible with resultative constructions of the type illustrated in (3), but verb-framed languages are not (Talmy 2000). The example in (3) illustrates the canonical structure of resultatives in satellite-framed languages such as English (Beavers 2012).

(3) John_{DP} hammered_V the metal_{DP} flat_{AP}. (Beavers 2012: 908, (1))

The first DP *John* is the subject of the sentence whose referent carries out the action expressed by the verb *hammered*. The verb lexicalizes the manner component of the action directed at the entity denoted by the second DP *the metal*. The second DP is the object of the verb (as in *hammered the metal*) as well as the subject of the secondary predication. The AP *flat* is the secondary predicate which contributes the result state (as in *the metal becomes flat*) that is obtained by the referent of the subject of the secondary predication through the action denoted by the verb.

A structure such as the one in (3) is unavailable on the resultative reading in verb-framed languages (4), such as in Spanish (Mateu 2012: 258). It is, however, possible on an attributive reading where the AP does not denote a result state but expresses an attribute of the object of the verb, as illustrated by (5).

(4) *Tomás martilló el metal plano.
 Tomás hammer.PAST.3SG the metal flat
 Intended: ‘Tomás hammered the metal flat.’
 (5) Tomás martilló el metal plano.
 Tomás hammer.PAST.3SG the metal flat
 ‘Tomás hammered the flat metal.’ (Mateu 2012: 258, (12))

The sentence in (4) is unavailable in Spanish on the resultative reading where the verb *martilló* ‘hammered’ should be responsible for the manner component of the action and the AP *plano* ‘flat’ should add the result state. In (5), however,

where the AP is not there to add a result component separately but to provide an attribute of the object of the verb, the construction is possible.

More recently, Rappaport Hovav & Levin (2010) have proposed a constraint that they call the Manner/Result Complementarity Hypothesis. They propose this complementarity as a lexicalization constraint on monomorphemic verbal roots and formulate it in the following way:

(6) Manner/Result Complementarity:

There can be no root that expresses both a manner and a result.

(Rappaport Hovav–Levin 2010: 26)

Intuitively, manner verbs encode manners in which actions are carried out and result verbs entail a result state that is reached at the end of an event. According to the authors, the distinction between manner and result verbs is relevant insofar as it has implications for argument realization (Rappaport Hovav–Levin 2010: 21), and their realization patterns can be used as tests to identify whether a verb encodes a manner or a result component.

Two of the diagnostics offered by Rappaport Hovav & Levin are object omission and the tendency that “while manner verbs are found with unspecified and nonsubcategorized objects in nonmodal, nonhabitual sentences, result verbs are not” (Rappaport Hovav–Levin 2010: 21) See (7) for examples with a manner verb and (8) for examples with a result verb.

(7)a. Kim scrubbed all morning.

b. Kim scrubbed her fingers raw.

(8)a. *The toddler broke.

b. *The toddler broke his hands bloody.

(Rappaport Hovav–Levin 2010: 21–22; (2)–(3))

(7a) with the manner verb *scrub* is grammatical even without an overt object, i.e., the participant at which the scrubbing is directed, but the result verb *break* cannot appear without an overt object (8a). In other words, (8a) is ungrammatical because *break* has to appear with a theme argument of which the result state of being broken is predicated, i.e. it has to abide by the Argument-per-Subevent Condition (Rappaport Hovav–Levin 2011: 779), which states that for every subevent a verb encodes, there must be one overt argument. Result verbs entail a scalar change in the case of the object, and since “scales require that the participant whose property is measured out by them is overtly realized” (Rappaport Hovav 2008: 24), the object cannot be omitted. Manner verbs, including *scrub*, require a single actor participant in subject position.

(7b) is also grammatical on the reading that Kim scrubbed the floor, for example, and her fingers became raw because of the hard work. In contrast, (8b) is out on the reading that the toddler broke his hands and as a result they started bleeding. Being bloody is not a usual result state of a breaking event and thus the appearance of the adjective *bloody* as a result state specifying an already existing result encoded in the verb makes the sentence unacceptable.

Having established Talmy's typology and the Manner/Result Complementarity Hypothesis, in the following subsection I discuss how Manner/Result Complementarity has been questioned by Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020) who show that the complementarity does not hold in every verb class in a truth-conditional sense.

2.2. Manner+result verbs in English

As it has been shown, according to the Manner/Result Complementarity Hypothesis, a monomorphemic verbal root cannot encode both a manner and a result component. Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020) claim, however, that Manner/Result Complementarity is not an adequate generalization about all verbs in a truth-conditional sense because there are some monomorphemic verbal roots that encode both a manner and a result component simultaneously. Namely, these are manner of killing verbs, manner of cooking verbs and ditransitive verbs of ballistic motion.²

The authors observe that these types of verbs behave as manner and as result verbs simultaneously (Beavers–Koontz-Garboden 2020: 178) in manner and result diagnostics. They pattern with result verbs in that denial of result yields an anomalous string (9)–(11), and object deletion leads to unacceptability (12)–(14). (The examples that follow in the remainder of this section are from Beavers–Koontz-Garboden 2020: 180-189.)

- (9) #Jane just drowned Joe, but nothing is different about him.
- (10) #Shane just poached the egg, but nothing is different about it.
- (11) #Mary just threw John the ball, but it is not somewhere else.
- (12) #All last night, Shane crucified.
- (13) #All last night, Shane poached.
- (14) #All last night, Kim threw.

² In their syntactified event structure, manner+result verbs lexicalize their two components separately, but in a truth-conditional sense they seem to be able to encode both components in one morpheme. Here, I set this detail aside. See section 4.5 in Beavers & Koontz-Garboden (2020) for further discussion.

In examples (9), (10) and (11), the result denying frame generates a contradiction because killing, cooking and throwing events are often associated with a change-of-state (becoming dead or cooked) or change-of-location (being in another location), i.e., a result, and denying it proves unacceptable. The unacceptability of object deletion once again can be argued to follow from the Argument-per-Subevent Condition.

The members of the three verb classes also pattern with manner verbs in that denial of any action taking place leads to a contradiction, even in negligence contexts (15)–(17), and that they impose selectional restrictions on their subjects such that the subject referent has to be of a type that is capable of carrying out the action denoted by the verb. More specifically, in the case of these verbs that entail actorhood, the subjects have to be animate, active ones. (18)–(20).

- (15) #The governor electrocuted/crucified the prisoner, but didn't move a muscle – rather, after taking office she failed to issue a pardon!
- (16) #Shane poached the salmon, but didn't move a muscle – rather, he just sat there while the heat simmered the water.
- (17) ??Isaac threw the kids the balls after 4 p.m., but didn't move a muscle – rather, he failed to stop the machine at a specific time.
- (18) a. #Sailing rope hanged/crucified Jesus.
b. #The wind hanged/crucified Jesus (by opening the trap door/raising his cross).
- (19) a. ??Shane's Le Creuset pan poached/braised/sautéed the duck perfectly.
b. ??The heatwave/even heat poached/braised/sautéed the duck to perfection.
- (20) a. #The new glove threw/tossed/flipped Sandy the ball.
b. #The wind threw/tossed/flipped Sandy the ball.

Both of these diagnostics serve as evidence for manner of killing, manner of cooking and ballistic motion verbs requiring subjects that are not only causers (through negligence or otherwise) but are also the actors capable of acting in the manner specified by the verb. Beavers & Koontz-Garboden (2020: 187) note, however, that judgments may vary with these examples, especially in the case of instruments that can be understood as being under the control of an active but covert agent. This is indicated by examples (17) and (19).

The authors employ other diagnostics too, but it is clear even from these four that the members of the three verb classes contain both manner and result components. In section 5, I return to the four diagnostics to illustrate that the three verb classes that Beavers & Koontz-Garboden show to have manner+result verbs, as well as those of coloring and cutting verbs are also manner+result verbs in Spanish, a verb-framed language. Before that, I discuss the distinction between

strong and weak resultatives. This is important insofar as Spanish disallows strong resultatives but allows weak resultatives, in line with Talmy’s typology.

3. Strong and weak resultatives

In this section I discuss the distinction between strong and weak resultatives, a classification based on the nature of the result state expressed in the construction, namely whether it is predictable from the main verb or not.

In weak resultatives the result phrase expresses a result state that is predictable from the meaning of the verb, as illustrated by (21). In strong resultatives, the result state that the result phrase expresses is not predictable from the meaning of the verb, as illustrated by (22).

- (21) a. John painted the wall blue.
 b. Mary dyed the dress pink.
 c. I froze the ice cream hard.
- (22) a. The horses dragged the logs smooth.
 b. She kicked the dog black and blue.
 c. The jockeys raced the horses sweaty.

(Washio 1997: 5, (12)–(14); 6, (17))

For instance, in the case of (21a) and (21b), we can generally say that the result of any painting or dyeing event is that the painted or dyed surface will obtain some kind of color (although it is optional which color specifically). In the case of the sentences in (22), however, it is not the case that we can predict what the result state will be by just looking at the verb. For example, in (22a), smoothness is not a necessary outcome of dragging. Crucially, both types of resultatives are grammatical in English.

In verb-framed languages such as Spanish, the constructions in (23) are clearly out on the resultative reading.

- (23) a. *Los caballos arrastraron los troncos suaves.
 the horses drag.PAST.3PL the.PL logs smooth.PL
 Intended: ‘The horses dragged the logs smooth.’
- b. *Ella pateó el perro lleno de morados.
 she kick.PAST.3SG the dog full of bruises
 Intended: ‘She kicked the dog black and blue.’
- c. *Los jinetes corrieron los caballos sudados.
 the jockeys race.PAST.3PL the.PL horses sweaty.PL
 Intended: ‘The jockeys raced the horses sweaty.’

(Bigolin–Ausensi, to appear: 7 (10))

Let us keep in mind, however, that the sentences in (23) are available in Spanish on their attributive readings. In the case of (23a), for example, the logs were already smooth when the horses dragged them, as we will see in the following section, weak resultatives, such as the ones in

(21) are available in Spanish, in line with Talmy's typology.

4. Resultatives in Spanish

Recently, Rodríguez Arrizabalaga (2014) has discussed some weak resultative constructions, which are possible in Spanish. Consider the examples below from (24) to (26).

(24) Luis Patricio estranguló y acuchilló a Herrero
 Luis Patricio strangle.PAST.3SG and knife.PAST.3SG DOM Herrero
 hasta la muerte.
 to the death
 'Luis Patricio strangled and knifed Herrero to death.'

(25) Se cuecen los huevos duros.
 REFL cook.PRES.3SG the.PL eggs hard.PL
 'Some eggs are being boiled hard.'

(26) Pinté la cocina de rosa.
 paint.PAST.1SG the kitchen of pink
 'I painted the kitchen pink.'

(Rodríguez Arrizabalaga 2014: 135, (45), (48) 146, (81))

Crucially, descriptions of ballistic motion events may also be characterized as resultatives constructions (Beavers 2012: 909), with the prepositional phrase understood as the result of the change-of-location event. Fábregas (2007) gives the following example for such constructions in Spanish:

(27) Juan tiró la pelota a/en la papelera.
 Juan throw.PAST.3SG the ball at/in the dustbin
 'Juan threw the ball at/into the dustbin.'

(Fábregas 2007: 181, (33))

As a further addition, I show that there is another verb class in which resultatives are possible, namely the class of cutting verbs. As discussed by Levin & Rappaport Hovav (2013), the verb *cut* has been argued to encode both a manner and result component before by Guerssel et al. (1985) and Levin (1993), but to my knowledge, the class of cutting verbs has not been discussed in the context of

resultatives allowed in a verb-framed language such as Spanish. Below I give examples in (28) for cutting verbs from CREA (Corpus de Referencia del Español Actual [Reference Corpus of Contemporary Spanish]).

- (28) a. [...] los cortamos en trozos de un centímetro [...].
 [...] CL.ACC.SG cut.PRES.2PL in pieces of a centimeter
 ‘[...] we cut them into one-centimeter pieces [...].’
- b. Corte tomates en rodajas y luego en cuadritos.
 cut.IMP tomatoes in slices and later in squares
 ‘Cut tomatoes into slices and then into squares.’

Cutting verbs (28) seem to form the same type of constructions with result phrase as killing verbs (24), cooking verbs (25), coloring verbs (26) and ballistic motion verbs (27) in Spanish. In section 5 I provide evidence for the manner-result encoding nature of these verbs by using the previously outlined diagnostics.

4.1. The result adjunct analysis

Keeping in mind the structures from the previous section, let us turn now to how these resultatives can be represented in the syntax. Bigolin & Ausensi (to appear) take a constructivist approach centered around two basic assumptions:

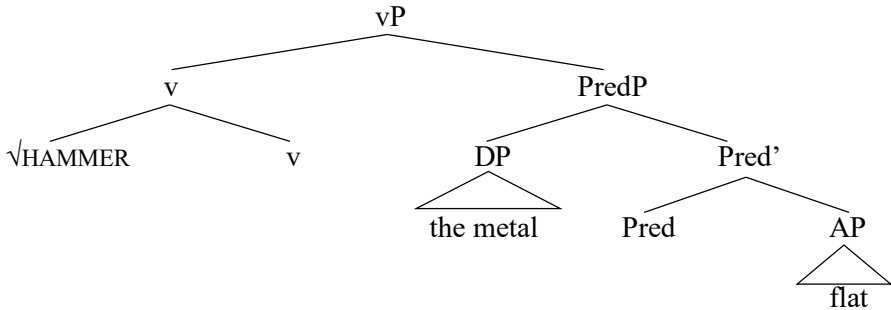
- (i) Argument structure’s relations can be described as arising from a limited set of syntactic configurations (Marantz 1997, Hale–Keyser 2002, Mateu 2002, Harley 2005).
- (ii) Syntactic operations are conducted upon two sets of building blocks: functional heads, which are grammatically transparent elements giving rise to semantic construals, and roots, which are elements carrying a purely encyclopedic, conceptual content and providing a syntactically non-transparent meaning (Mateu 2002, Borer 2005a,b, Ramchand 2008, Mateu–Acedo–Matellán 2012, Acedo–Matellán 2016).

(Bigolin–Ausensi, to appear: 7–8)

In resultative constructions in satellite-framed languages (29), a resultative small clause (Hoekstra 1988, 1992), PredP, merges with vP in complement position. A root ($\sqrt{\text{HAMMER}}$) merges externally with vP and is thus given phonological substantiation, while the complement of the small clause, the result AP *flat*, stays *in situ* to encode the result state. The externally merged root, distinct from the complement of the small clause, provides the manner in which the action

takes place – and is thus merged in modifier position – resulting in the state provided by the complement of the small clause.

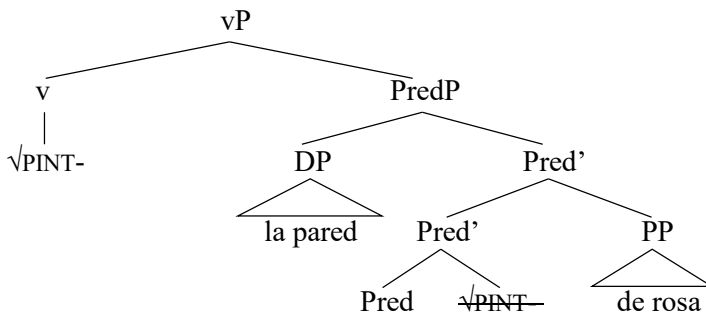
(29) John hammered the metal flat.

(Bigolin–Ausensi, to appear: 10, (17))

Bigolin & Ausensi maintain that in Spanish there is no root adjunction and the *v* head is always phonologically substantiated through incorporation of the root from the small clause. In the argument structure of *v*P, to further specify the result, a result phrase merges as an adjunct (30). In verb-framed languages, only verbs that allow for a result reading by themselves can take further resultative elements, which is predicted to be possible under Talmy’s typology because the result component is encoded in the verb already and the adjunct only further specifies that result. This is unlike satellite-framed languages, where the result state provided by the complement of the small clause is a distinct element from the one that merges externally with *v*. Consequently, verb-framed languages are incompatible with structures where the manner reading associated with the verb is unrelated to the final state specified by the complement of the small clause.

(30) Juan pintó la pared de rosa.
 Juan painted.PAST.3SG the wall of pink
 ‘Juan painted the wall pink.’

(Bigolin–Ausensi, to appear: 19, (30))

4.2. A head-movement analysis

Folli & Harley (2020) propose a head movement approach to explain the verb-framed/satellite-framed variation. They propose that the variation boils down to the well-known head movement parameter, a familiar variant of which is the V-to-T movement in French (Roberts 2012). The authors argue that in verb-framed languages the path/result component is encoded in the verbs because the v head has an uninterpretable Result feature that has to be checked, so the Res head moves to v to check that feature (Adger 2003, Matushansky 2006).

Folli & Harley (2020) claim that their proposal is novel and theoretically significant inasmuch as it does not assume, unlike previous accounts, a deficiency in verb-framed languages, neither lexically (Fábregas 2007, Folli 2002), nor syntactically (Harley 2005).

Folli & Harley observe that what is impossible in Italian (and verb-framed languages in general) is a change-of-state structure where the result is not encoded in the verb. See (31)

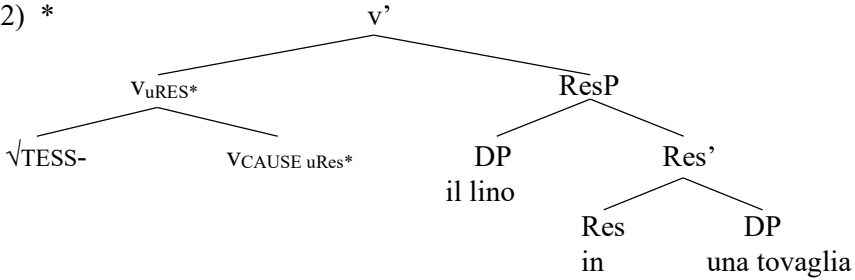
- (31) a. Maria ha intagliato una bambola.
 Maria has carved a doll
 ‘Maria carved a doll.’
- b. Maria ha intagliato un pezzo di legno.
 Maria has carved a piece of wood
 ‘Maria carved a piece of wood.’
- c. *Maria ha intagliato un pezzo di legno in una bambola.
 Maria has carved a piece of wood in a doll
 ‘Maria carved a piece of wood into a doll.’

(Folli–Harley 2020: 439, (20))

Folli & Harley take as one of their central assumptions that change-of-state v heads (v_{CAUSE} and v_{BECOME}) have a complement-selectional feature that requires them to take a result-denoting complement, labeled as a Result Phrase following Ramchand (2008). The c-selectional feature of v_{CAUSE} , u_{RES}^* , is such that it must be checked, triggering the movement of the Res head to v head and thus ensuring that the result component is encoded in the verb. This is how the authors characterize the syntax of structures such as *pulire il video* ‘to clean the screen’ or *tessere il lino* ‘weave the linen’ where the verb expresses the result state of the action by itself.

If, however, we add a result state separately, the structure becomes ungrammatical. The tree in (32) is the analysis of an ungrammatical structure in Italian, **tessere il lino in una tovaglia* ‘to weave the linen into a tablecloth.’

(32) *

(Folli–Harley 2020: 450, (42))

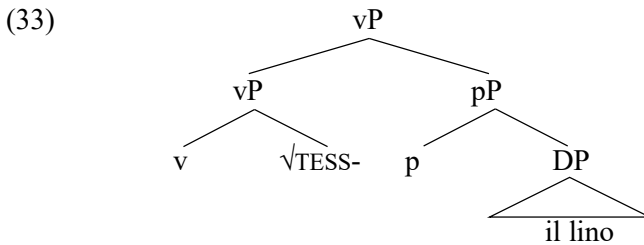
In this configuration, the Res head remains stranded, which is not an option in verb-framed languages. The PP *in una tovaglia* ‘into a tablecloth’ occupies the head and complement position of $ResP$ and stays *in situ* to encode a result separately from the verb, which, again, is disallowed in verb-framed languages where, according to Folli & Harley, there cannot be any structures in which the result component does not merge into v .

This system, however, rules out resultatives in which a phrase separate from the verb encodes a specification of the result already entailed by the verb. Clearly, both Bigolin & Ausensi’s (to appear) as well as Folli & Harley’s (2020) approach rule out structures in verb-framed languages in which a distinct result is added outside the verb which already encodes one. As we have seen above in Bigolin & Ausensi’s analysis, this is possible in English because the result added in the predicative small clause stays *in situ* and contains an element distinct from the externally merged manner root. Folli & Harley propose that this is possible in English because the c-selectional $uRes$ feature of v is such that it does not necessarily have to be checked, so Res can remain stranded, unlike in Italian. They claim that in verb-framed languages there can never be stranded results so they rule out any construction in which anything but the verb constitutes a result state.

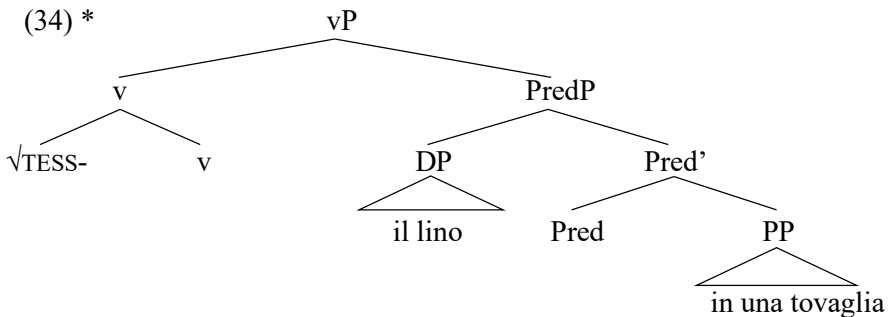
Here, I defend Bigolin & Ausensi’s approach first by illustrating that the structure that the head movement account predicts also fits into the result adjunct approach and then by giving an alternative analysis as to why Folli & Harley’s examples such as **tessere il lino in una tovaglia* ‘to weave the linen into a tablecloth’ are ruled out.

Folli & Harley (2020) predict that constructions such as *tessere il lino* ‘to weave the linen’ are grammatical constructions in verb-framed languages: the Res head moves to v , thus accounting for the pattern where result components are encoded in verbs. Bigolin & Ausensi (to appear) hypothesize that such transitive structures are best analyzed as unergative configurations in which the direct object is embedded in a functional projection (pP), following Acedo-Matellán (2016), as well as Hale & Keyser (2002), according to whom the role of pP is to identify “a

central coincidence relation between its complement and the state denoted by the verb” (Bigolin–Ausensi, to appear: 19, footnote 12). Consider (33).

Bigolin & Ausensi suggest that what really matters in verb-framed languages is that the verb should be able to admit a resultative small clause and allow for a resultative reading by itself. These criteria are not borne out by a structure such as **tessere il lino in una tovaglia* ‘to weave the linen into a tablecloth’ which would require the verb root to merge externally with *v* and the result state to be specified separately by the complement of the small clause which stays *in situ*. Because this is not available in verb-framed languages, only in satellite-framed languages, (34) is ruled out.

Folli & Harley (2020) claim that **tessere il lino in una tovaglia* ‘to weave the linen into a tablecloth’ is not possible because the Res component remains stranded, which can never be the case in verb-framed language where it is the verb that has to encode the result feature. It follows from this statement that they rule out constructions in which the result already encoded in the verb is further specified in a separate phrase in weak resultatives such as *John painted the wall pink*. They briefly mention examples that contain a “pseudoresultative” (Levinson 2014), which modifies the result object although it “does not delimit the change undergone by Theme but rather describes a property of the resulting object named by the verb root” (Folli–Harley 2020: 442). Consider the examples in (34) below.

- (35) a. The baker sliced the bread thin.
b. She braided her hair tight.

(Folli–Harley 2020: 442, (26))

The result phrases, *thin* and *tight*, however, contribute a further specification of the results encoded in the verb. In (35a) the bread is sliced in such a way that the slices are thin and in (35b), the hair is braided in such a way that the braid is tight. Folli & Harley do not offer a syntactic analysis for these types of resultatives in verb-framed languages. These constructions, however, are of the type that can appear in verb-framed languages, as we have seen above, and they fit into Bigolin & Ausensi’s analysis of verb-framed resultatives. The result itself is already encoded in the verb in both cases and the result phrase only adds a further specification of that result.

Based on the arguments above, I propose that it is Bigolin & Ausensi’s account, namely the presence or absence of root adjunction and not Folli & Harley’s head movement approach that explains the variation between verb-framed and satellite-framed languages. Bigolin & Ausensi’s analysis rules out the truly unavailable possibilities and predicts the available ones, while Folli & Harley incorrectly rule out an available construction type in verb-framed languages, predicting only a subset of the grammatical possibilities.

5. Manner+result verbs in Spanish

As we have seen from the work of Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020), some verbs can encode both a manner and a result component in English. They are members of the classes of killing verbs, cooking verbs and ballistic motion verbs. We have also seen that the members of these three verb classes as well as members of the classes of coloring verbs and cutting verbs can enter into constructions with result adjuncts in Spanish, which leads to the assumption that there is an underlying property that connects these types of verbs.

In what follows I give empirical evidence based on a small-scale, preliminary survey among native speakers using manner and result diagnostics that in Spanish the members of the five verb classes mentioned pattern together with those of the three manner+result verb classes identified in English by Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020).

The first result diagnostic is that denial of result yields a semantically anomalous string, see (36) with an example from each verb class. All of them are contradictory since they entail a result state, but the second clause denies that.

- (36) a. #Juan apuñaló a María pero no hay
 Juan stab.PAST.3SG DOM María but no be.PRES.3SG
 nada diferente en ella.³
 nothing different about her
 ‘Juan stabbed Maria but there is nothing different about her.’
- b. #Catalina coció los huevos pero no hay
 Catalina boil.PAST.3SG the eggs but no be.PRES.3SG
 nada diferente en los huevos.
 nothing different about the eggs
 ‘Catalina boiled the eggs but there is nothing different about the eggs.’
- c. #Roberto tiró la pelota pero la pelota no está
 Roberto throw.PAST.3SG the ball but the ball no be.PRES.3SG
 en otro lugar.
 in other place
 ‘Roberto threw the ball but the ball is not somewhere else.’
- d. #José pintó la mesa pero no hay nada diferente
 José paint.PAST.3SG the table but no be.PRES.3SG nothing different
 en la mesa.
 about the table
 ‘José painted the table but there is nothing different about the table.’
- e. #Javier cortó la cebolla pero no hay nada
 Javier cut.PAST.3SG the onion but no be.PRES.3SG nothing
 diferente en la cebolla.
 different about the onion
 ‘Javier cut the onion but there is nothing different about the onion.’

The second result diagnostic is that object deletion leads to unacceptability, see (37). Interestingly, (37d) with the coloring verb *pintar* ‘paint’ is acceptable without an object, behaving more like a manner verb in this sense. A plausible context would be an activity one, in which José is a painter and he was working on a painting all day. In the same type of context, (37e) can also be considered acceptable, namely if Javier works in a butcher shop, for instance, and he was chopping meat all day. Crucially, there still is a difference between the two sentences, with (37e) being only marginal, though not completely ruled out, while (37d) is perfectly acceptable.

³ Different contexts indicate that *apuñalar* ‘stab’ only strongly implies a result of death but does not entail it as shown by examples such as *La antorcha humana apuñaló a la Cosa pero no le pasó nada, ya que su piel es de roca*. ‘The human torch stabbed the Thing, but nothing happened to it because its skin is of rock.’ (36a), then, may only be considered infelicitous by some native speakers because of the implications of *apuñalar* ‘stab’ which are, crucially, not uncancelable. I am grateful to Josep Ausensi for this example and for bringing this detail to my attention.

- (37) a. #Juan apuñaló toda la noche.
 Juan stab.PAST.3SG all the night.
 ‘Juan stabbed all night.’
- b. #Catalina coció toda la mañana.
 Catalina boil.PAST.3SG all the morning
 ‘Catalina boiled all morning.’
- c. #Roberto tiró todo el día.
 Roberto throw.PAST.3SG all the day
 ‘Roberto threw all day.’
- d. José pintó todo el día.
 José paint.PAST.3SG all the day
 ‘José painted all day.’
- e. ??Javier cortó toda la tarde.
 Javier cut.PAST.3SG all the afternoon
 ‘Javier cut all afternoon.’

The first manner diagnostic is that denial of any action taking place yields a semantically anomalous string, see (38). All of the sentences are ruled out semantically because they would all require an active subject, which is denied by the second clause.

- (38) a. #Juan apuñaló a María pero no movió un músculo.
 Juan stab.PAST.3SG DOM María but no move.PAST.3SG a muscle
 ‘Juan stabbed Maria but he didn’t move a muscle.’
- b. #Catalina coció los huevos pero no movió un músculo.
 Catalina boil.PAST.3SG the eggs but no move.PAST.3SG a muscle
 ‘Catalina boiled the eggs but she didn’t move a muscle.’
- c. #Roberto tiró la pelota pero no movió un músculo.
 Roberto throw.PAST.3SG the ball but no move.PAST.3SG a muscle
 ‘Roberto threw the ball but he didn’t move a muscle.’
- d. #José pintó la mesa pero no movió un músculo.
 José paint.PAST.3SG the table but no move.PAST.3SG a muscle
 ‘José painted the table but he didn’t move a muscle.’
- e. #Javier cortó la cebolla pero no movió un músculo.
 Javier cut.PAST.3SG the onion but no move.PAST.3SG a muscle
 ‘Javier cut the onion but he didn’t move a muscle.’

The second manner diagnostic is that manner verbs impose selectional restrictions on their subjects such that they have to be capable of acting in the manner encoded by the verb, i.e., with these verbs the subjects have to be animate, active ones. See (39). (39c), however, with a natural force subject is acceptable,

unlike all the other sentences. Beavers & Koontz-Garboden (2020) note that some speakers may find subjects with inanimate referents such as (39d) acceptable on readings where the referents are considered to be controlled by animate actor subjects, as previously mentioned in reference to examples (17) and (19). Beavers & Koontz-Garboden also point out that canonical result verbs admit natural force subjects much like *tirar* ‘to throw’ does in (39c), which leads to an important caveat. Namely that because manner+result verbs, by definition, encode both a manner and a result component, they may display variable behavior in manner and result diagnostics.

- (39) a. #El cuchillo apuñaló a María.
the knife stab.PAST.3SG DOM María
‘The knife stabbed Maria.’
- b. #La cacerola coció los huevos.
the saucepan boil.PAST.3SG the eggs
‘The saucepan boiled the eggs.’
- c. El viento tiró la pelota.
the wind throw.PAST.3SG the ball
‘The wind threw the ball.’
- d. ?La brocha pintó la pared.
the brush paint.PAST.3SG the wall
‘The brush painted the wall.’
- e. #El cuchillo cortó la cebolla.
the knife cut.PAST.3SG the onion
‘The knife cut the onion.’

The fact that the members of the classes of manner of killing verbs, manner of cooking verbs, ballistic motion verbs, coloring verbs, and cutting verbs form unacceptable strings in the result and manner diagnostics can be taken as evidence that they encode both a result and a manner component. There are some exceptions but as Beavers & Koontz-Garboden (2020) also point out, judgements may vary in some cases. Consequently, what Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020) suggest about lexicalization patterns in English, namely that there are in fact monomorphemic verbal roots associated with both a manner and a result component, contra Manner/Result Complementarity, is now further confirmed by Spanish data.

6. Conclusion and future prospects

I have shown that Manner/Result Complementarity, as disproved truth-conditionally by Beavers & Koontz-Garboden (2012, 2020), does not hold of

Spanish either. Manner of killing verbs, manner of cooking verbs and ballistic motion verbs, which have been shown to encode both a manner and a result in English, as well as the classes of coloring and cutting verbs encode both a manner and result component in Spanish as well. I have demonstrated that the members of these five verb classes can enter into resultative constructions in Spanish, of the kind where the result state is a further specification of the result already encoded in the verb. I have also argued that the most adequate analysis of resultatives to date in verb-framed languages is the one advocated by Bigolin & Ausensi (to appear), who analyze resultatives in Spanish as structures in which a *v* head takes a predicative small clause containing a resultative adjunct phrase in its complement. In contrast, Folli & Harley's (2020) head movement approach rules out resultatives where the result phrase is a further specification of the result encoded in the verb, a construction that is compatible with Talmy's typology and possible in verb-framed languages.

This paper is intended as a preliminary step before further investigation regarding the encoding of manner and result in verbs, as well as resultative constructions in different languages. Crucially, now we have evidence from both sides of Talmy's typology for manner+result verbs even though the typology has been based on oppositions so far, pointing toward a more fine-grained cross-linguistic typology of lexicalization patterns.

References

- Acedo-Matellán, V. 2016. *The Morphosyntax of Transitions: A Case Study in Lation and Other Languages*. Oxford, Oxford University Press.
- Adger, D. 2003. *Core syntax*. Oxford, Oxford University Press.
- Bigolin, A.–Ausensi, J. 2021. A new resultative construction in Spanish? A reply to Rodríguez Arrizabalaga (2014). In: *Folia Linguistica*. (To appear.)
- Beavers, J. 2012. Resultative Constructions. In: *The Oxford Handbook of Tense and Aspect*. Oxford, Oxford University Press. 908–933.
- Beavers, J.–Koontz-Garboden, A. 2012. Manner and result in the roots of verbal meaning. In: *Linguistic Inquiry* 43/3. 283–316.
- Beavers, J.–Koontz-Garboden, A. 2020. *The Roots of Verbal Meaning*. Oxford, Oxford University Press.
- Borer, H. 2005a. *Structuring Sense: In Name Only* 1. Oxford, Oxford University Press.
- Borer, H. 2005b. *Structuring Sense: The Normal Course of Events* 2. Oxford, Oxford University Press.
- Fábregas, A. 2007. An exhaustive lexicalisation account of directional complements. In: *Nordlyd: Tromsø Working Papers on Language and Linguistics* 34/2. 165–199. Norway, University of Tromsø.

- Folli, R. 2002. *Constructing telicity in English and Italian*. Doctoral dissertation. Oxford, University of Oxford.
- Folli, R.–Harley, H. 2020. A head movement approach to Talmy’s typology. In: *Linguistic Inquiry* 51/3. 425–470.
- Guerssel, M.–Hale, K.–Laughren, M.–Levin, B.–White Eagle, J. 1985. A cross-linguistic study of transitivity alternations. In: *Papers from the parasession on causatives and agentivity*. Chicago, Chicago Linguistic Society. 48–63.
- Hale, K.–Keyser, S. J. 2002. *Prolegomenon to a theory of argument structure*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Harley, H. 2005. How do verbs get their names? Denominal verbs, manner incorporation, and the ontology of verb roots in English. In: Erteschik-Shir, N.–Rapoport, T. (eds.): *The syntax of aspect*. Oxford, Oxford University Press. 42–64.
- Hoekstra, T. 1988. Small clause results. In: *Lingua* 74/2–3. 101–139.
- Hoekstra, T. 1992. Small clause theory. In: *Belgian Journal of Linguistics* 7. 125–151.
- Levin, B. 1993. *English verb classes and alternations*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Levin, B.–Rappaport Hovav, M. 2013. Lexicalized Meaning and Manner/Result Complementarity. In: Arsenijević, B.–Gehrke, B.–Marín, R. (eds.): *Subatomic Semantics of Event Predicates*. Dordrecht, Springer. 49–70.
- Levinson, L. 2014. The ontology of roots and verbs. In: Alexiadou, A.–Borer, H.–Schäfer, F. (eds.): *The syntax of roots and the roots of syntax*. Oxford, Oxford University Press. 208–229.
- Marantz, A. 1997. No escape from syntax: Don’t try morphological analysis in the privacy of your own lexicon. In: *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 42. 201–225.
- Mateu, J. 2002. *Argument structure: Relational construal at the syntax-semantics interface*. Doctoral dissertation. Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Mateu, J.–Acedo-Matellán, V. 2012. The manner/result complementarity revisited: A syntactic approach. In: Cuervo, M. C.–Roberge, Y. (eds.): *The end of argument structure*. Bingley, UK, Emerald Books. 209–228.
- Mateu, J.–Rigau, G. 2002. A minimalist account of conflation processes: Parametric variation at the lexicon-syntax interface. In: Alexiadou, A. (ed.), *Theoretical approaches to universals*. Amsterdam, John Benjamins. 211–236.
- Matushansky, O. 2006. Head movement in linguistic theory. In: *Linguistic Inquiry* 37. 69–109.
- Rappaport Hovav, M. 2008. Lexicalized meaning and the internal structure of events. In: Rothstein, S. (ed.): *Theoretical and Crosslinguistic Approaches to the Semantics of Aspect*. Amsterdam, John Benjamins. 13–42.

- Rappaport Hovav, M.–Levin, B. 2010. Reflections on manner/result complementarity. In: Doron, E.–Rappaport Hovav, M.–Sichel, I. (eds.): *Syntax, Lexical Semantics and Event Structure*. Oxford, Oxford University Press. 21–38.
- Ramchand, G. 2008. *Verb meaning and the lexicon*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rodríguez Arrizabala, B. 2014. The birth of a new resultative construction in Spanish: A corpus-based description. In: *Folia Linguistica* 48/1. 119–167.
- Talmy, L. 1985. Lexicalization patterns: Semantic structure in lexical forms. In: T. Shopen (ed.): *Language typology and syntactic description 3. Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge, Cambridge University Press. 57–149.
- Talmy, L. 1991. Path to realization – via aspect and result. In: *Berkeley Linguistics Society* 17. 480–519.
- Talmy, L. 2000. *Toward a cognitive semantics*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Washio, R. 1997. Resultatives, compositionality, and language variation. In: *Journal of East Asian Linguistics* 6. 1–49.

Thresholds and Doubles in Joseph Sheridan Le Fanu's *Carmilla*¹

"I felt myself a changed girl."
(Joseph Sheridan Le Fanu: *Carmilla*)

"Girls are caterpillars while they live in the world, to be finally butterflies when the summer comes; but in the meantime there are grubs and larvae, don't you see—each with their peculiar propensities, necessities and structure" (Le Fanu 2000: 43) – this is what the titular character of Joseph Sheridan Le Fanu's *Carmilla* declares to the narrator Laura, and with it, she touches upon the very discourses around which the novella is organized. Carmilla herself is vampire, girl, and child, a frozen yet everchanging creature, and as such, she is rather a focal point of the Victorian imagination. Le Fanu's 1872 story *Carmilla*, although not well-known to the general public, is a paradigm-setting corner stone for those involved in vampire lore. It is also, not incidentally, a complex and profound tale of girlhood, change and liminality, monstrosity, and transformation.

Even though the vampire obsession in literature did not commence with *Carmilla*, its place in the canon is undeniable. It was referenced in the original first chapter of Bram Stoker's *Dracula* (Signorotti 1996: 620), later to be deleted in the 1897 final work which would influence the cultural tradition of the vampire figure for over a century. In this tradition, as explored by Stephen D. Arata in his paper on reverse colonization in *Dracula*, the vampire "can threaten the integrity of the nation precisely because of the nature of his threat to personal integrity" (Arata 1990: 630). In Arata's reading of Stoker's novel and its tradition, threatening to alter the body of the person and the body of the nation means that the vampire stands as the Other with the power to change the status quo. True as that is, the horror of the vampire lies not only in the fact that s/he alters, but also in the fact that s/he *reveals* – it is this power of revelation that, while also present in *Dracula*, is quite clear in Le Fanu's *Carmilla*, as evident from the quote at the beginning of the chapter. The vampire, rather than the absolute Other, is the uncannily familiar, thus engaging with the discourses of the Gothic.

¹ This is an excerpt of a longer paper submitted to the 35th OTDK, entitled "*Hell is a Teenage Girl*": *Girlhood as Monstrous Liminality in Joseph Sheridan Le Fanu's Carmilla and Jennifer's Body* (2009). Due to quantity concerns, the following is only the chapter focusing on *Carmilla*.

While *Dracula* originates in, yet breaks from the Gothic tradition of vampirism (627), the vampire in *Carmilla* is overwhelmingly Gothic. The novella's Gothic nature is most evidently visible from its emphasis on emotionality and terror. In it, Carmilla the female vampire seduces young women and girls in a faraway castle abroad (that is to say, outside Britain), and as such, she and the environment in which the story is set channel the concerns of mental and physical integrity, similarly to *Dracula*. However, as a peculiar instance of Ellen Moers's Female Gothic, *Carmilla*, similarly to other works of the Victorian Gothic (like the novels of the Brontë sisters, for example) captures the confined female body and mind via the narration of the main character, Laura. Through Laura, another Gothic trope utilized in Le Fanu's tale is that of the *double*, "the split personality or dark half of the protagonist, an unleashed monster that acts as a physical manifestation of a dissociated part of the self" (Heath quoting "Glossary of the Gothic: Doppelgänger." 2018). Carmilla and Laura may be read as doubles, inverse Others of one another, strengthening the vampire's function as a revelation of inner anxieties, a notion highlighted by Nóra Séllei in her study of Gothic literature in general (Séllei 2015: 54). In that sense, Carmilla serves as the extreme example of what Laura's own girlhood entails. As the Gothic figure of Bertha Mason reminds Jane Eyre "of the foul German spectre – the vampire" (Brontë 281), so Carmilla serves as a reminder for the narrator Laura of the caterpillar state of girls.

Therefore, girl and child are central points when it comes to Gothic anxiety in *Carmilla*, resulting in an intersection with another particularly Victorian interest: the cult of childhood. Childhood as we know it today emerged as a concept and practice in the 19th century, and along with it came a rising interest in the child as a unique person and entity. The cult of the child and the cult of little girls as its "spinoff" (Warwick 2008: 147) became major literary themes in the Victorian age. As stated by Catherine Robson, "little girls represent [...] the true essence of childhood" (Robson 2001: 3) in the Victorian imagination. Taking the girl and turning her into a vampire then, it could be said, makes Le Fanu's tale all the more Victorian.

Thus, the Victorian vampire and the girl child meet in *Carmilla*. Girlhood, indeed, is a core motif in the novella. Beth Rodgers discusses the "borderlands and thresholds as part of a difficult to define, 'melting' stage of life between childhood and womanhood" (Rodgers 2016: 1), referencing what Lily Watson calls "the period when childhood is just melting into womanhood" (Watson 1887: 65). Quite so, as can be seen from the caterpillar quote above, girlhood as a phase of liminality (as a borderland or threshold) and imminent change lies at the heart of *Carmilla*, and it is my understanding that all the other aspects of the story – be it vampirism, Gothic dualities, or monstrosity – may be tied back to the experience of girlhood as it is present in the text. In my following reading of

the 1872 tale, I shall explore the ways in which the female vampire (or more aptly, the *girl* vampire) appears as the imaging of the liminality or threshold of girlhood. This, to my knowledge, is a novelty in the scholarship of *Carmilla*; for even though the text has been scrutinized from the angle of queer and more specifically lesbian desire, or the duality of human nature in general, girlhood in particular has been largely absent from the readings of *Carmilla*.

Yet girlhood is a significant particularity in Le Fanu's text from the very first chapter. The narrator Laura remarks on having been "only nineteen" (Le Fanu 2000: 12) during the events of the retrospective narrative, a comment which already at the start of the story positions her in a state of in-between. As Carol Dyhouse points out, this stage of in-between for the Victorian girl is "a time of instability; a dangerous phase" (Dyhouse 1981: 122). Nineteen is a curious age at which a young woman in the latter half of the 19th century could be marketable for marriage, she could therefore be considered an adult, a grown woman of full potential to be both wife and mother. However, in this collocation, to put 'only' in front of her age suggests an instability in her status: the narrator is placed on a threshold between girlhood and womanhood, a threshold which is never quite passed in the confines of the story.

In fact, both the narrator and the vampire who is to haunt her appear to be on a permanent threshold. As her seduction of Laura commences, Carmilla induces a movement which recurs throughout: that of trembling. Carmilla "tremble[s] all over with a continued shudder" (Le Fanu 2000: 39) and takes Laura's hand in her own "hand that trembled" (47). Their emotionally loaded encounters always seem to climax in such fits and "irrepressible" (39) motions of the body. The narrator Laura herself is concerned with such "convulsions" (61) that tend to come over her and her friend: "My heart beat faster, my breathing rose and fell rapidly and full drawn; a sobbing, that rose into a sense of strangulation, supervened, and turned into a dreadful convulsion" (61). These inexplicable states, which are orgasmic but decidedly unstable and even unhealthy in their extreme physicality, reflect on the kind of female body favored by 18th and 19th century Gothic and sentimental texts.² On the other hand, what they also do is situate the bodies of both Laura and Carmilla in-between two realms: between *movement* and the inertia of standing still, between girlhood and womanhood. The narrator, "only nineteen", is stuck in the gap between the familiarity of her childlike body and subjectivity and the strange physical symptoms produced by the signs of a more adult, more sexual world – into which she is about to step, moved along by her trembling convulsions.

² Nóra Séllei explores this construction of the body of heroines in sentimental and Gothic novels as an ideal which prefers the "unhealthily sensitive, therefore sick female body" (Séllei 36 and 41) in *Lánnyá válik, s írni kezd*.

Such trembling and shuddering create a sense of inconstancy in both Laura and Carmilla, which can be read as being specific to their respective girlhoods. As change is a key term in regards of the bodily and emotional development of young girls, the relentless frenzy and convulsion of the characters may be read as a mapping of their alterations into grown women. In his book studying the poetics of literary metamorphosis, Tamás Bényei calls on the odd being of the axolotl, an amphibian which never transforms into a grown specimen or imago (Bényei 2013: 15). Bényei, quoting Richard Dawkins, states that due to an evolutionary alteration, the axolotl reaches sexual maturity as a larva, with “adulthood no longer part of the life journey” (Dawkins 2005: 325). This natural occurrence bears an eerie similarity to Le Fanu’s girl vampire. As declared by Carmilla, girls are grubs and larvae in their liminality, and nobody feels this prolonged and infinite state of change more than she herself. Carmilla, concerned and rather bitter in this axolotl state, embarks on an epistemological debate with Laura’s father over God versus Nature, condemning the idea of the goodness of God being the source of all things natural. “And this disease that invades the country is natural. Nature. All things proceed from Nature – don’t they? All things in the heaven, in the earth, and under the earth, act and live as Nature ordains? I think so” (Le Fanu 2000: 42). Later, then to Laura, she declares something of a thesis statement which drives the girlhood of *Carmilla* when she likens the state of girlhood to the liminal life of caterpillars. This utterance, the motto of this chapter, highlights and explains many a linguistic turn in Le Fanu’s text. When Carmilla compares girlhood to the caterpillar stage, she engages with a discourse of the circle of life, and the life of insects, both of which were fascinations of the Victorian age. On the other hand, she touches on the uncanny, axolotl nature of girlhood quite profoundly: girls, indeed, are forced to exist in a state of non-being before being, they are caterpillars without actually having transformed into fully formed specimen. They are “grubs and larvae” (43), the mere imago of the insects to come – and what could be more horrifying, more monstrous than this experience of non-being as a girl? The very nature of permanently trembling, buzzing like a bee, always in dislocation is quite an instance of the monstrous-feminine as coined by Barbara Creed: girls in their liminal phase reveal something crucial “through [their] evocation of the natural, animal order and its terrifying associations with the passage all human beings must inevitably take from birth through life to death” (Creed 2015: 83).

These associations are, in truth, terrifying in *Carmilla*: they are present in the recurring motif of change and trembling. Ironically (or not so ironically) enough, it is Carmilla who feels the monstrousness of this state of non-being the most, she who, by nature of being a vampire, will never enter into the next phase, will never pass the threshold. Her image, when painted and hanged in the bedroom of Laura, is remarked upon as being both “beautiful” and “startling” as it “seemed

to live”: “Carmilla, dear, here is an absolute miracle. Here you are, living, smiling, ready to speak, in this picture” (Le Fanu 2000: 46). Once again, this miniature image of Carmilla thematizes the entirety of the tale: Carmilla is indeed, captured: ready to speak but not yet speaking, living yet stuck in a portrait. Her likeness contains a sense of the *Unheimlich*, being both “beautiful” and “startling”, not at all unlike the image of girls as “grubs and larvae”.

This notion of Carmilla’s being captured between stages is remarked on by William Veeder in his paper studying repression in the novella: “Carmilla is caught in two realms. As a vampire she is infantile as well as maternal. She is a demonic shadow mother to motherless girls” (Veeder 1980: 215). Quite so, Carmilla’s threshold does not only stand between girl and woman, it also places her in the position of both child and mother. This way, she bears another similarity to the axolotl: she has both infantile and maternal qualities (Bényei 2013: 15). An abundance of motherhood is imposed on Carmilla; she must simultaneously act in the role of the daughter to her eternal, vampiric mother and be a mother figure to Laura, the narrator, as well. In truth, the vacant space of Laura’s departed mother is designated to be filled by Carmilla, yet she is forced to fulfill multiple positions and spaces at once. In the opening pages, Laura confesses that her mother “died in [her] infancy” (Le Fanu 2000: 12) – she then goes on to describe “one of the very earliest incidents of [her] life which [she] can recollect” (13): encountering Carmilla. She sees the face “of a young lady who was kneeling, with her hands under the coverlet” (13), the two of them embrace on the young girl’s bed, and Laura feels “immediately delightfully soothed” until she feels “two needles [run] into [her] breast” (14). This fateful encounter not only positions Carmilla as Laura’s original mother-memory and separation trauma, it also shows that Carmilla, permanently in a stage of liminality, exists in a *double* space: described as a “young lady” by Laura, it is not known what form or shape the vampire takes at this time. While it is possible that she is the narrator’s peer, a young child, the somewhat vague terminology of the text allows for her agelessness and vampiric duality to remain inconspicuous. Situating her on the threshold once again, this creates the sense of Carmilla possessing a double-ness (within herself as well as towards Laura).

This doubleness is significant in Carmilla’s figure throughout, inasmuch as she is both girl and woman, mother and child, monstrous vampire and vulnerable young person. Her relationship with her own doubleness is further explored in the caterpillar sequence. Before, while discussing Carmilla’s bitterness towards Nature and the circularity of life, I highlighted her use of the caterpillar image as a metaphor for the liminality of girlhood. While she does adequately capture the apprehension girls must face when they are “only nineteen” (12) for instance, in that scene, Carmilla also situates her own vampiric girlhood as part of what “Nature ordains” (42), and as such, *natural*. Although her feelings towards being

frozen between child and woman do appear negative for the most part, Carmilla does seem to possess an almost all-knowing attitude when it comes to her connection to Laura. Similar to the axolotl, existing and reproducing in its constant state of larva, Carmilla herself tends to be content in her own larva stage. When the two girls are in each other's company, Carmilla's seduction is presented by her as though it was part of a process towards a natural conclusion:

“It was like the ardor of a lover; it embarrassed me; it was hateful and yet over-powering; and with gloating eyes she drew me to her, and her hot lips traveled along my cheek in kisses; and she would whisper, almost in sobs, »You are mine, you shall be mine, you and I are one for ever.« Then she had thrown herself back in her chair, with her small hands over her eyes, leaving me trembling. »Are we related,« I used to ask; »what can you mean by all this? I remind you perhaps of someone whom you love; but you must not, I hate it; I don't know you – I don't know myself when you look so and talk so«” (36).

In this sequence, the differences between the two girls are quite obvious. Carmilla here showcases her omniscience of being friend, mother, vampire lover to Laura, and she strives towards *togetherness* with her (“you and I are one forever” [36]) as she does in prior cases (“I live in your warm life, and you shall die—die, sweetly die—into mine” [35]). Her intimate knowledge and passion for Laura might just as well be the ‘natural’ process which Carmilla is used to in her seduction of young ladies – or it might signal a sense of one-ness she shares with Laura, a sense that she acts as the opposite to the girl. This – the fact that Carmilla appears to be conscious of being Laura's opposite, her inverse – is supported by the actions she takes to claim Laura and create her in Her own image: when the girls struggle with sleep, Carmilla gives Laura her own charm to put under her pillow and aid her sleep – and once she does, Laura undergoes vast changes. Of course, while it can be assumed that the charm allows Carmilla to pay nightly, vampiric visits to Laura without her knowing, the borrowing of the charm also connects the two as doubles, with the charm as a channel through which they have access to the other. As Angelica Michelis points out, “at some stage there seems to be an exchange of personality” between Laura and Carmilla (Michelis 2003: 18). Indeed, with this exchange ensuing, Carmilla becomes even more passionate in her “languid adoration”, while Laura's “strength and spirits waned” (Le Fanu 2000: 60). As all this occurs, Carmilla remains confident in her authority as double, as a part of what is for her a natural transition from girl to vampire . She proclaims the following about the charm: “It is nothing magical, it is simply natural” (59).

Contrasting with Carmilla's content in being double in almost all ways, Laura's anxieties continue to increase. Clear as it is from the scene quoted above, Laura is left with a plethora of questions upon Carmilla's confident steps of seduction. In a sense, her constant interrogation of Carmilla's advances ("what can you mean by all this?" [36]) places her as the epitome of the innocent and uncorrupted young woman that she ought to be at "only nineteen" (12), someone who does not understand the allusions and innuendos uttered before her. Another interpretation suggests that Laura's incessant questioning of Carmilla is due to the fact that she knows more than she implies. Although Laura as narrator is quick to establish that she "was one of those happy children who are studiously kept in ignorance of ghost stories, of fairy tales, and of all such lore as makes us cover up our heads" (13) as early on as the very first chapter, her inclination to do so indicates otherwise: she knows enough to be afraid yet intrigued. During her first encounter with Carmilla, she begins "to whimper" (13) but soon feels "delightfully soothed" (14) – and this ambivalence persists in the entirety of the narrative.

As the two young girls are faced with each other in Laura's childhood memory, so they go on standing opposite from the other in the rest of the novella. In fact, a large part of the fascination Laura feels towards Carmilla is the fact that Carmilla is different, inspiring terrifying yet pleasurable and "not unwelcome" (59) emotions in her. So, when Laura keeps on questioning Carmilla's every word and deed, she taps into the same *Unheimlich* that Carmilla's portrait contains. She finds the image both "beautiful" and "startling" (46) – yet she places it in her bedroom. She finds Carmilla's words "hateful" (36) – yet she demands to know more. As Carmilla's likeness is both beautiful and startling in her caterpillar-like buzzing to life, so is her entire presence for Laura. She is a liminal image of what Laura fears and yet sees herself mirrored in – this ambivalence is clear from the fact that although Laura is in "a state of terror" (14) after being faced with Carmilla, upon meeting her a second time she voices the opposite: "Wonderful indeed!" (30).

Thus, the uncanny familiar and hateful that is Carmilla in Laura's eyes creates her as "an image of [Laura's] own anxiety and rage" (Gilbert and Gubar 2000: 78), a double in the Gothic sense of the word, sending Laura down on a path of confusion, fear, and permanent ambivalence in both her friend and herself. Insisting on her own innocence, Laura conceptualizes Carmilla as her opposite and double, as someone who images the horrors of their shared girlhood in a monstrous manner. For Laura, Carmilla is the site of various timelines of woman, liminal mirrors put together. As she kneels by Laura's childhood bed, she is at once an infantile creature, a young woman with a sexual drive, a mother comforting her child – all of which are translated into the figure of the vampire, the monstrous-feminine stuck between realms and thus exemplifying the horror of transition and change that is imminent in the life of any young girl. Hence Laura's

constant interrogation of Carmilla's "meaning": she, seeing enough of what Carmilla is to fear it, is on a quest to decipher and understand how Carmilla's ambivalent and double modes of existing apply to *her* on the threshold of girlhood.

Carmilla, then, exists between the realms of terror and wonder for Laura, and her origins lie within Laura as well. Through her, Laura images girlhood as a liminality with all the horror that abjection entails. In Kristeva's words, Carmilla may be "the place where meaning collapses" (Kristeva 1982: 2), and, as put by Michael Davis, she "represents a failure of 'translation'; a traumatizing failure to decode the enigmatic signifiers received from and indeed implanted by the other, namely Carmilla" (Davis 2004: 224). If one views Carmilla's vampirism as a way for the text and its narrator to decode these signifiers, the "uncanny absent presence" (Davis 2004: 228) of Carmilla, the mother, and Laura herself scattered throughout the text also gains meaning. Of course, Carmilla's portrait as a fleeting, moving entity and the girls' caterpillar-like state of trembling already result in such absent presences. Yet, the wording and worlding of the novella takes this a step further: through recurring instances of textual jumps and contradictory accounts, *Carmilla* comes to be a Kafkaesque world of there and not-there.

Such as it is, the term 'Kafkaesque' is anachronistic, considering the fact that Franz Kafka's *The Metamorphosis* was not published until 1915, over 40 years after *Carmilla* was written. Rather, Le Fanu's story is Kafkaesque in the sense that it precedes and anticipates Kafka's use of insect-imagery and differing descriptions of monstrous change³. The notion of the caterpillar undergoing the state of utter change clearly mirrors the monstrous and often contradictory metamorphosis of Gregor Samsa, who, as vermin or insect, takes on different positions and sizes in a realistically incomprehensible fashion. Similarly, Le Fanu's text overcomes the constraints of textual realism when it comes to Carmilla and her effect on Laura's identity. An instance of this strategy can be found in the scene in which a wanderer selling amulets confronts the two girls:

"Your noble friend, the young lady at your right, has the sharpest tooth, – long, thin, pointed, like an awl, like a needle; ha, ha! With my sharp and long sight, as I look up, I have seen it distinctly; now if it happens to hurt the young lady, and I think it must, here am I, here are my file, my punch, my nippers; I will make it round and blunt, if her ladyship pleases; no longer the tooth of a fish, but of a beautiful young lady as she is. Hey? Is the young lady displeased? Have I been too bold? Have I offended her?" (Le Fanu 2000: 41)

³ Lewis Carroll's *Alice in Wonderland* also depicts fluctuations of size for the main character Alice, but due to the parallel between the insect-vermin in *The Metamorphosis* and the "grubs and larvae" used by Le Fanu, I am inclined to retrospectively describe the world of *Carmilla* as 'Kafkaesque' rather than 'Carrollian'.

The ingenuity of this above utterance is its constrained nature: it is presented as a monologue with no add-ins or explanations by the narration. None of Laura's inner mental workings or possible revelations are given to the reader at this time, instead "she" copies this interaction without any true reflection of its contents, as though the truth of the wanderer's statement is hidden from her by the absolute collapse of meaning in the place which Carmilla occupies. Indeed, the reader cannot ever access the truth of the utterance: whether or not Carmilla's tooth is especially sharp and vampiric is never introduced in the narratorial description as Carmilla herself appears to *defy* description. Nevertheless, this instance from an outside perspective shows a simultaneous seeing and not-seeing when it comes to Carmilla and the many ways in which the characters attempt to place her ambivalent monstrosity, strengthening her uncanny existence on the threshold.

This uncanny there and not-there which is the quintessence of Carmilla's figure mostly manifests in linguistic ways, as can be seen from above. As noted by Veeder, the vampirism in Le Fanu's story "functions also for larger epistemological and psychological ends" (Veeder 1980: 197), and this preoccupation with epistemology by Laura, this quest to *know* occurs in language. As quoted before, Carmilla reads as a "failure of translation" (Davis 2004: 224) on part of Laura, who uses her narration as a method of finally assigning meaning to Carmilla and herself, yet both description and conversation in the tale have the capacity to continue on *ad infinitum*. Aptly explored by both Veeder and Davis, the utter ambiguity of Le Fanu's language in *Carmilla* – referred to as an "excess of message" by Davis (Davis 2004: 227) – means that "identity, especially female identity, remains tantalizingly inscrutable" (Veeder 1980: 217). "This I know is paradox" – Laura maintains upon trying to account for the ambivalence in her feelings about Carmilla (Le Fanu 2000: 35). Truly, this paradox of girlhood as it manifests in Carmilla's impossible descriptions is, I believe, informed by the image of girls as caterpillars as well as by the recurring state of inconstancy and trembling. Laura's profound desire to attach meaning and knowledge to her friend (or rather, what she sees as her image of girlhood) and to herself generates a *doubleness* that permeates all levels of the text and overcomes realism. Thus, as Carmilla's tooth is both sharp and not, as she herself by Laura's bed is both infantile and a young woman, the spaces and positions occupied by girls' bodies in *Carmilla* come to be ambiguous. The meanings of girlhood and the adherent liminality form a double existence in the narrative. One example of this is Carmilla's appearing in Laura's account as an aggressive and "passionate" manly suitor one second (36) and as a "girlish", delicate being the next (37). Another, more enthralling instance would be the dark mass approaching Laura's bed:

“I saw, or fancied I saw, the room and its furniture just as I had seen it last, except that it was very dark, and I saw something moving round the foot of the bed, which at first I could not accurately distinguish. But I soon saw that it was a sooty-black animal that resembled a monstrous cat. It appeared to me about four or five feet long for it measured fully the length of the hearthrug as it passed over it; and it continued to-ing and fro-ing with the lithe, sinister restlessness of a beast in a cage. I could not cry out, although as you may suppose, I was terrified. Its pace was growing faster, and the room rapidly darker and darker, and at length so dark that I could no longer see anything of it but its eyes. I felt it spring lightly on the bed. The two broad eyes approached my face, and suddenly I felt a stinging pain as if two large needles darted, an inch or two apart, deep into my breast. I waked with a scream” (54–55).

The unidentifiable entity is a mass by many names and shapes: “something moving”, “a sooty-black animal”, “a beast in a cage”, “four or five feet long” (54). Kristevaian meaning indeed collapses in this place, and, conflictingly, the closer the mass gets to Laura, the less she can identify its essence: “I could no longer see anything of it but its eyes” (55). Eyes look into eyes in this sequence, making up a mirror of sorts, yet the incomprehensible darkness remains. Laura, in this key instance, is literally unable to amass and perceive Carmilla’s entity and meaning. She catches sight of Carmilla’s approaching dark figure ready to commit the act of sucking on her neck and breast – but Laura *awakens* from this monstrous visit from Carmilla, leading the reader to the conclusion that the vampiric double who haunts Laura is never quite able to reach the kind of oneness and togetherness she desires.

Not long after this occurrence, Carmilla disappears and her vampirism is exposed to Laura by a family friend. Although Carmilla’s destruction as vampire by the men of the story seemingly puts an end to her vampiric power over Laura, her resurgence in the final passage of the novella suggests otherwise. While before it was supposed that Carmilla has vanished (and has been vanquished), the final lines indicate that she has instead transformed into something else – or even somebody else.

“It was long before the terror of recent events subsided; and to this hour the image of Carmilla returns to memory with ambiguous alternations—sometimes the playful, languid, beautiful girl; sometimes the writhing fiend I saw in the ruined church; and often from a reverie I have started, fancying I heard the light step of Carmilla at the drawing room door” (110).

Veeder draws attention to the “polar Carmillas” (Veeder 1980: 218) in this final confession, but he does not go on to examine the corporeal change in Carmilla’s entity as it relates to Laura. At this point of the narrative, it becomes clear that while Laura is writing this account, she is already past the threshold of girlhood and is now a grown woman. Following this line of logic, it could be supposed that Carmilla and the horror of girlhood she represented for Laura are also gone – but then why does her image return to Laura in all its complexity and ambiguity? In my understanding, her return signals that her attempts to become one with Laura were not, in the end, unsuccessful – but her presence in Laura’s mental workings is not the result of a vampiric attack. Rather, Carmilla’s having taken up space in Laura’s mind entails that the monstrous vampirism through which Laura once perceived Carmilla has transformed into something else. She has, by this point in her life journey, incorporated Carmilla into her own identity – supported by the fact that even though ‘waking up’ was the way to escape oneness with her double in the scene in which Laura saw Carmilla as incomprehensible darkness, in the closing line it is the entry-point to Carmilla’s approach: “often *from a reverie I have started*, fancying I heard the light step of Carmilla at the drawing room door” (110). Now, as she is on the other side of the daunting threshold of girlhood, Laura does not view Carmilla as a startling image outside of herself. Instead, Carmilla exists within Laura, as both “the beautiful girl” and “the writhing fiend” (110) she once was. However, this transformation, echoing the Ovidian metamorphosis, is not an entirely peaceful result. As “the moving soul” (Ovid) of Carmilla wanders to be incorporated within Laura’s post-girlhood identity, the finale of *Carmilla* is still a haunting image, reminiscent of Poe’s raven “rapping at [his] chamber door” (Poe).

References

- Arata, Stephen D. 1990. The Occidental Tourist: “Dracula” and the Anxiety of Reverse Colonization. In: *Victorian Studies* 33/4. 621–645.
- Bényei Tamás 2013. *Más alakban: A metamorfózis lehetséges poétikai és politikái*. Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Brontë, Charlotte 1994. *Jane Eyre*. Penguin Books.
- Creed, Barbara 2015. *The Monstrous-Feminine: Film, Feminism, Psychoanalysis*. London, Routledge.
- Davis, Michael 2004. Gothic’s Enigmatic Signifier: The Case of J. Sheridan Le Fanu’s ‘Carmilla.’ In: *Gothic Studies* 6/2. 223–235.
- Dawkins, Richard 2005. *The Ancestor’s Tale: A Pilgrimage to the Dawn of Life*. Phoenix.
- Dyhouse, Carol 1981. *Girls Growing Up in Late Victorian and Edwardian England*. London, Routledge.

- Gilbert, Sandra M.–Gubar, Susan 2000. *The Madwoman in the Attic: The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*. London, Yale University Press.
- Heath, Alex 2018. The Double in Gothic Fiction. In: Kooistra, L. J.–Heath, A. et. al. (eds.): *Clemence Housman's The Were-Wolf*. COVE Editions. www.editions.covecollective.org/edition/were-wolf/double-gothic-fiction. (Accessed: 4 Jan 2021.)
- Kafka, Franz 1982. *Az átváltozás*. (Ford. Györffy Miklós.) Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Kristeva, Julia 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York, Columbia University Press.
- Fanu, Le–Sheridan, J. 2000. *Carmilla*. Rockville, Maryland, Wildside Press.
- Michelis, Angelica 2003. 'Dirty Mamma': Horror, Vampires, and the Maternal in Late Nineteenth-Century Gothic Fiction. In: *Critical Survey* 15/3. 5–22.
- Moers, Ellen 1985. *Literary Women: The Great Writers*. Oxford, Oxford University Press.
- Ovid 1922. *Metamorphoses*. (Transl. More, Brookes.) Cornhill Publishing Co. www.theoi.com/Text/OvidMetamorphoses15.html#2. (Accessed: 4 Jan 2021.)
- Poe, Edgar Allan 1845. *The Raven*. www.poetryfoundation.org/poems/48860/the-raven. (Accessed: 4 Jan. 2021.)
- Robson, Catherine 2001. *Men in Wonderland: The Lost Girlhood of the Victorian Gentleman*. New Jersey, Princeton University Press.
- Rodgers, Beth 2016. *Adolescent Girlhood and Literary Culture at the Fin de Siècle: Daughters of Today*. London, Palgrave Macmillan.
- Sélei Nóra 2015. *Lánnyá válik, s irni kezd: 19. századi angol írónők*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Signorotti, Elisabeth 1996. Repossessing the Body: Transgressive Desire in „Carmilla” and „Dracula”. In: *Criticism* 38/4. 607–632.
- Veeder, William 1980. Carmilla: The Arts of Repression. In: *Texas Studies in Literature and Language* 22/2. 197–223.
- Warwick, Alexandra 2008. Key Critical Concepts and Topics. In: Warwick, A.–Willis, M. (eds.): *The Victorian Literature Handbook*. New York, Continuum.
- Watson, Lily 1887. On the Borderland. In: *The Girl's Own Paper* 9. 65–66.

A későmodern olvasó: hogyan változik meg az irodalmi szövegek befogadása az újmediális környezetben?

1. Bevezetés: az elméleti keretek

Dolgozatomban az Even-Zohar által „irodalmi rendszernek” nevezett értelmezési keretet igyekszem feltérképezni (Even-Zohar 1995: 451), mely elképzelés a többrendszerűség elméletét az irodalomra alkalmazza. A több- vagy sokrendszerűség nem egy előre meghatározott struktúra, sokkal inkább rendszerek kölcsönhatása és összessége egyszerre. A többrendszerűség egyfajta válaszreakcióként tűnt fel a statikus, történeti szempontú kultúra- és irodalomértelmezésekre, gyökereit az orosz formalizmusban találhatjuk (Kálmán C. 1995: 420). A szigorú szöveg- vagy életrajzközpontú elemzések helyett rendszerek kapcsolatainak, relációinak feltérképezésére alkalmas. Gyakorlati alkalmazását főleg három téma köré csoportosíthatjuk: különböző kultúrák egymásra való hatásai, összeérésük, a fordítások problémája és a marginális részrendszerek mint a gyermekirodalom területei (Kálmán C. 1995: 422–423). Even-Zohar kulcskérdése számomra is hangsúlyos: „miféle tevékenységekről lehetséges hipotézisként megfogalmazni, hogy ezeket irodalmi rendszerviszonyok irányítják?” (Even-Zohar 1995: 452) A felkínálkozó irodalmi tevékenységek közül jelenleg az olvasót középpontba helyező befogadói gyakorlatokat emelem ki, továbbá azt, hogy ezen tevékenységeket hogyan befolyásolja az újmediális környezet. Az újmédiát olyan kontextusként vizsgálom, amely külön-külön a rendszer minden komponensére, valamint az elemeket összefűző hálózatra is hatással van.

Even-Zohar a következőképp definiálja az irodalmi rendszert: „Viszonyok hálózata, amelyről hipotézisként feltételezzük, hogy számos, »irodalminak« nevezett tevékenység között áll fönn, s ebből következően ezek a tevékenységek maguk is ezen hálózaton keresztül figyelhetők meg. Vagy: Azon tevékenységeknek komplexuma vagy e komplexum bármely szelete, amelyről hipotézisként megfogalmazható, hogy rendszerszerű viszonyok támogatják annak lehetőségét, hogy e tevékenységeket »irodalminak« tekintsük” (Even-Zohar 1995: 452). A fentebbi két definíció közül az elsőre helyezném a hangsúlyt, ugyanis saját elemzésem szempontjából ez tartalmaz egy olyan megkerülhetetlen állítást, amelyet a második megközelítés kevésbé hangsúlyoz: a rendszer komponensei csupán a rendszeren belül értelmezhetők és elemezhetők, azon kívül nem.

Az irodalmi rendszer komponenseinek kidolgozásához Even-Zohar Roman Jakobson kommunikációs modelljét veszi alapul. A jól ismert, háttényezőrendszer az irodalomra lefordítva alkalmazza, új fogalmakat társítva a korábbiak

mellé: 1. a termelő, vagyis az író¹ mint feladó, 2. a fogyasztó, vagyis az olvasó mint a vevő², 3. a piac mint csatorna³, 4. a termék mint üzenet, 5. a játéktár mint kód, 6. az intézmény mint kontextus jelenik meg. A termelő – bár törekedhetünk az egyszerű definícióra, és tekinthetjük csupán az írónak – szerepe mégis rugalmasabb, hiszen kritikusokból, olvasókból is válhatnak termelők, valamint a termelő tevékenysége az újmédia korában sokrétűvé válik, nem támaszkodhatunk a korábban megszokott sztereotipikus író alakjára. A szerepek leírásának nehézsége abból is adódik, hogy a terméket is nehézkes definiálni, így ha annak fényében próbáljuk meg az írókat meghatározni, hogy könyvet ír, az olvasót pedig a könyv olvasójaként írjuk le, egy túlságosan leegyszerűsített, egyoldalú képet kapunk. A fogyasztót sem aposztrofálhatjuk csak olvasóként, fogyasztása nem korlátozódik csupán szövegek olvasására vagy hallgatására, hiszen a kulturális eseményeken való részvétel is lehet a fogyasztás egyik formája, szerepe a termelőéhez hasonlóan fluid. Az intézmény mint kontextus minden olyan tevékenységet magába foglalhat, amely az irodalmat intézményes rendszerként tartja fent. A termék sokkal többféle formát ölthet a pusztán olvasott vagy halott szövegnél, lehet bármilyen viselkedésforma, véghezvihető vagy véghezvitt viselkedésformák halmaza. A játéktár olyan gyakorlatok összessége, amelyek a termék létrehozását, későbbi fogyasztását teszik lehetővé. A piac pedig elsősorban a termék eladásában, a kínálat megteremtésében és a piaci igények kiszolgálásában játszik szerepet (Even-Zohar 1995: 456–465).

¹ A termelők kortárs gyakorlatainak elemzéséhez lásd: Egy horvát írók tevékenységeivel foglalkozó tanulmány kifejti, milyen új kihívásokkal, technikai újításokkal kell szembesülnie egy szerzőnek, hogyan adaptálódnak a változásokhoz, valamint hogyan változik meg az irodalmi szövegek alkotása, termelése a technikai fejlődés következtében. Az új digitális technológiák alapjaiban változtatták meg az irodalom koncepcióját: a hardverek és a szoftverek felhasználóbarát volta miatt (a sort kiegészítjük a web 2.0 és a participáció fogalmaival is) az olvasó, sőt bárki könnyen íróvá válhat. Az írókat „cyberíróként” aposztrofálja, akinek esetében szintén szerepek keverednek: egyszerre író, információszerző és -szervező, interpretáló (Micunovic–Marčetić–Krtalić 2016).

² A YA globális térhódítása nyomán a fogyasztó termelővé válik a különböző web 2.0-as platformokat használva, mint az Instagram, a Facebook vagy a Wattpad. A szövegek létrehozásához az újmédia és a web 2.0 jellegzetességei szintén hozzájárulnak, mint például a kollaboráció, a részvételi kultúra és a remixelhetőség (Glózer–Torbó–Geisz 2019).

³ A 21. századi könyvpiaci változásaihoz lásd a *The Routledge Companion to World Literature* című kézikönyv *World Literature and the Book Market* fejezetét: ma már összességében csupán néhány nagy kiadó alakítja a teljes profittermelést és a könyvpiaci változásokat, mozgásokat. A 21. század technikai, digitális megoldásai új kapukat nyithatnak a kiadóknak abban, hogyan kontrollálhatják az eladásokat. A hangsúly ma már sokkal inkább a tartalomra van, mintsem csak a szövegre, hiszen a tartalmat és az ötletet ültetik át filmre, videójátékra vagy televíziós sorozatokra. Chris Anderson *hosszú farok* nevű elméletével magyarázhatóan egy elképesztően sokszínű könyvpiac létezik jelenleg, ami olyan hatalmas kínálatot jelent, amelyet még nem látott korábban a piac, az olvasók többsége pedig képtelen lépést tartani ezzel, vagyis sokkal több írás jelenik meg, mint amennyit képesek lennének elolvasni (Steiner 2011: 316–325).

Vizsgálatomban elsősorban az irodalom rendszerelvű megközelítését alkalmazom, mely sokkal inkább kommunikáció-központú elemzés, mintsem irodalomtudományi alapokon nyugvó vizsgálódás, ahogy Kálmán C. György fogalmaz: „Ugyancsak e körbe tartozik az irodalomnak mint sajtósági közlekedési (kommunikációs) módnak a vizsgálata, az a szempont, hogyan alakult ki és hogyan működik az irodalom a kommunikációs rendszerek között. Ez a szempont pedig gyakran keveredik azzal, hogy az irodalmi szöveg mint a kommunikáció eszköze nyelvi jelenség, s a nyelv – Saussure óta közhely – rendszer” (Kálmán 1995: 420).

Az irodalmi rendszerben „nincs a »megfigyelhetőknak« olyan a priori halmaza, amely szükségképpen része »kell, hogy legyen« ennek a »rendszernek»” (Even-Zohar 1995: 452). Ez alapján úgy vélhetjük, hogy a rendszer elutasítja az irodalmi kánont vagy bármilyen társadalmilag szervezett intézményi szintű törekvést, mely azt próbálná szabályozni, hogy mely tevékenységek, szövegek, írók tekinthetők a kánon vagy a rendszer részének. Így a rendszeren belül nem kell különbséget tennünk rendszerhez tartozó és „rendszer alatti”, populáris irodalomhoz hasonló vagy ahhoz tartozó jelenségek (például a rajongás) között. Az újmediális térben megváltozott klasszikus szerepkörök újra definiálásával ez igen nehéz feladat is lenne, hiszen a *kritikus*, az *író*, az *olvasó*, a *rajongó* fogalmak között a határvonal egyre rugalmasabbnak, átjárhatóbbnak látszik. Mint ezt Even-Zohar is kijelenti, bár az *intézmény* jellemzésekor veti fel, ennek ellenére szervesen kapcsolódik a fogyasztóhoz is: bárki lehet ma már kritikus, szabadon nyilváníthat véleményt irodalmi élményeiről, miközben ez a cím nem sokkal korábban még egy lényegesen szigorúbb szabályrendszert alkalmazó és kompetenciákat megkövetelő szerep volt (Even-Zohar 1995: 460).

Even-Zohar rendszeréből – csakúgy, mint Jakobson modelljéből – hiányzik egy lényeges elem, a médium. A befogadásmódok elemzése okán különösen meghatározó a mediális összefüggések vizsgálata is. Mind a *piac*, mind pedig a *termék* fogalma elég tág ahhoz, hogy lehetővé tegye a médium integrálását a rendszerbe: a médium az üzenetet nem csupán közvetíti, hanem meg is határozza (ennek megfelelően a médium a termékkel fonódik össze), de az e-könyvek hódításával egyre inkább elterjedt az elektronikus eszközökön való olvasás (legyen ez tablet, telefon vagy laptop), így tekinthetjük akár a piac részének is. A befogadás ezeken az eszközökön keresztül módosul, a szöveg és a médium viszonya is megváltozik.

Marshall McLuhan 1962-es *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté* című írásának megjelenése óta számos kutató keltette a könyv és az olvasás halálhírét, ezek a gondolatok később az első e-könyvolvasók megjelenésével új irányt vettek: már nem önmagában az olvasás teljes eltűnésétől tartottak, hiszen leginkább a papír alapú könyveket fenyegette az új technológia megjelenése. Kappanyos András szerint „A »Gutenberg-galaxisnak« nem az írásbeliség az a pillére, amelynek helyzete esetleg kérdésessé válik, hanem Gutenberg tulajdon-

képpeni találmánya, a nyomtatott könyv” (Kappanyos 2003: 59). Így könnyebben tudjuk értelmezni, miért is váltott ki pánikhoz hasonló érzelmeket az e-book piacra dobása, hiszen maga a nyomtatott könyv sokkal inkább a Gutenberg-galaxis központi eleme, mint az írásbeliség.⁴ Bár az e-book és a nyomtatott könyv közti ellentét⁵ inkább a *termék*, vagyis a könyv témakörének elemzéséhez tartozik, a befogadás szempontjából sem kerülhetjük meg, hogy a hordozó mivoltát is számításba vegyük.

Már a néhány évtizeddel ezelőtti irodalomelméleti alapszövegek is új megvilágításba helyezték a szerző, de még inkább az olvasó szerepét. Roland Barthes 1968-as *A szerző halála* című írásában megkérdőjelezi s egyszersmind lebontja a szerző kultuszát az irodalmi szövegek értelmezésének fényében, később ezzel a szemléletváltással Michel Foucault *Mi a szerző?* című tanulmánya is behatóan foglalkozik. Ahelyett, hogy a szerző életrajza és személye teljes egészében meghatározná egy mű utóéletét, értelmezésének lehetőségeit, az olvasói értelmezés és befogadás kerül a központba. Vagyis: „Tudjuk, hogy az írásnak csak akkor lesz ismét jövője, ha megfordítjuk a mítoszt: az olvasó születésének ára a Szerző halála” (Barthes 1996: 55).

A Foucault és főleg Barthes által felvázolt értelmező olvasó típusát akár felül is írhatjuk egy újabb kategóriával: az újmediális környezetben, a közösségi médiában szocializálódott későmodern olvasóval vagy „fogyasztóval”, ahogyan Even-Zohar is nevezi. A fogyasztó bármikor lehet kritikus, hiszen a közösségi oldalak nyitva állnak számára véleményének kinyilvánítására, a kritikához már nem szükséges irodalomtudósnak lennie. Az olyan könyves tematikára épülő közösségi oldalak, mint a moly.hu vagy a goodreads.com sokoldalú lehetőséget kínálnak arra, hogy bárki értékelje az elolvasott könyveket. Even-Zohar megkülönböztet közvetett és közvetlen fogyasztót is: a közvetlen, az irodalom iránt érdeklődő és teljes szövegeket olvasó személy, míg a közvetett fogyasztó sajátos sága az, hogy részt vesz irodalmi, kulturális rendezvényeken, tájékozott, azonban leginkább töredékszövegekből tájékozódik (Even-Zohar 1995: 458–459). „Vajon azok közül, akik szívesen találkoznak az ünnepezt íróval, hányan olvasták a műveit?” – teszi fel a kérdést (Even-Zohar 1995: 459).

⁴ Hasonlóképpen vélekedik Adriaan van der Weel is, aki szerint a mediális váltásnak hatalmas jelentősége van a nyugati kultúrában, ezért vagyunk képtelenek elképzelni egy könyvek nélküli világot, ahol csupán digitális szövegek léteznének. A könyvek ma már a társadalmi, szociális életünk rendező elveit, pilléreit jelentik (ezt az évszázados rendszert nevezi van der Weel *Order of the Book*-nak.) Szerinte ha megtörténik az átállás a digitális szövegekre, vagyis az *Order of the Book* átalakul, felbomlik, valószínűtlen lenne, hogy ugyanolyan, de digitális, online rend venné át a helyét, mivel a digitális rendszerek alapvető jellemzője a rendezettség elkerülése (van der Weel 2012).

⁵ Lutz Koepnick szerint nem az ellentétet kellene hangsúlyoznunk a két olvasási típus között, digitális szövegeket és olvasást sokkal inkább olyan helyzetben kellene látnunk, mint a hagyományos olvasás egyfajta kiegészítése, amelynek segítségével a múltra is másképp tekinthetünk, és jobban szemügyre vehetjük az olvasás koncepcióinak történeti változásait (Koepnick 2016: 13–14).

Stanley Fish nyomán az *értelmezői* vagy *értelmező közösségek* fogalma is szervesen köthető a web 2.0 és részvételi kultúra kérdéséhez. Kálmán C. György szerint az értelmezői közösségek a következőképp érthetők: „Durván fogalmazva: feltételezzük, hogy ezek a különbségek (legalábbis valamelyest) szabályosságot mutatnak, s ezért, ha valaki előáll egy bizonyos értelmezéssel, ez megfeleltethető annak a ténynek, hogy az illető egy bizonyos értelmezői közösséghez tartozik” (Kálmán C. 1996: 376). Funkcióját tekintve az értelmezői közösség egyszerű válasz lehet arra a sokat emlegetett kérdésre, hogy bizonyos irodalmi alkotásokról miért és hogyan születnek különböző befogadói értelmezések (Kálmán C. 1996: 376). A közösségi média és a részvételi kultúra korában a magyar moly.hu vagy az amerikai goodreads.com tökéletes platformot szolgáltat az értelmezői közösségeknek. Nemcsak megkönnyítik a kommunikációt, de össze is kötik az egy közösséghez, csoporthoz tartozó olvasókat. Míg korábban egy értelmezői közösség részeként irodalmi estekre és könyvklubokba jártak az olvasók, ma már ugyanezt a funkciót töltik be a könyves közösségi oldalak.

2. Módszertan

Az interpretáció mellett a használni kívánt módszer a résztvevő megfigyelés, mely a leginkább alkalmas ebben az esetben a szerteágazó jelenségek vizsgálatára. Esetelemzésekkel igyekszem felvázolni a későmodern olvasó olvasási szokásaiban bekövetkezett változásokat, mindezt az újmediális térben és a digitalizáció korában. Korábbi kutatásaim során is a résztvevő megfigyelés, valamint a részvételi akció módszerét alkalmaztam: a magyar bookstagram-profilok elemzése során a saját könyves Instagram-profilom követőinek adatait és a saját tapasztalataimat, megfigyeléseimet használtam fel. Különbség, hogy korábban, a részvételi akció során folyamatos beavatkozás történt az Instagramon található könyves közösségek alakulásába, hiszen nemcsak résztvevője és fogyasztója voltam a közösségnek, hanem az egyik legaktívabb tartalomgyártója is az országban. Ehhez képest jelenlegi szerepem csupán a résztvevő megfigyelés, tehát nem avatkozom be a közösség életébe annak ellenére sem, hogy magam is résztvevője, sőt gyakran rajongója vagyok a kutatott és említett jelenségeknek.

3. Célkitűzés

Dolgozatom célja, hogy az Itamar Even-Zohar által felvázolt az irodalmi rendszer keretein belül megjelölt 6 komponens (termelő, fogyasztó, intézmény, piac, játéktár, termék) (Even-Zohar 1995: 455) feltérképezését megkezdjem, jelen esetben az újmediális környezetben megváltozott befogadásmódok, vagyis a fogyasztók gyakorlatainak elemzésével. A digitalizáció, a világháló és az újmedia megjelenésével rohamosan megváltozott az irodalmi szövegek hordozója,

formája, befogadása, értelmezése, utóélete, továbbá a fogyasztó szerepe is átértékelődni látszik. A későmodern olvasó tájékozott, trendtudatos, azonban szerepe a folyamatokban és a rendszerben egyre nehezebben meghatározható: olykor kritikus, máskor ő maga is történetíró, jelentősen eltávolodik a hagyományos olvasói szerepkörtől. Jelen írásomban csupán erre az olvasói, fogyasztói szempont-ra összpontosítok, de terveim között szerepel mind a hat komponens vizsgálata.

A következő fejezet az időbeliséget, a befogadás kezdő- és végpontjait érinti, itt a paratextusok vizsgálatával igyekszem feltérképezni a fogyasztó és az intézmény, a piac összefonódását a kiadó és az olvasó közötti párbeszéd során, valamint felvetődik a különböző szociális közösségek, könyvklubok, közös olvasási mozgalmak szerepe az egyéni befogadásban.⁶

4. Befogadás és időbeliség: leszavazott borítótérvek és paratextusok a weben

A befogadás időbeli viszonyait mindig is a bizonytalanság jellemezte. Míg a hagyományos befogadáselméletek a szöveggel való közvetlen találkozást vizsgálják, addig a kultúrákutatók már foglalkoznak a befogadás nem pontszerű vizsgálatával, például a rajongó kutatással is. A digitalizáció és az újmédia pedig egyre láthatóbbá teszi a produkciós és a recepciós folyamatokat, valamint az ezek közötti kapcsolatokat. Ez a tendencia tovább támogatja az irodalomnak mint rendszerszintű jelenségnek az elemzését, annak megértését, hogy nem csupán olvasásról és megértésről van szó, hanem egy ettől sokkal hosszabb és összetettebb folyamatról, amely gyakran a rendszer más szereplői (kiadó, író, terjesztő, népszerűsítő) közötti együttműködések sorozatát is jelenti.

Amennyiben egy irodalmi szöveg recepciója alatt nem csupán a szöveg olvasását és értelmezését értjük, úgy egyértelművé válik, hogy minden olyan esemény, információ, ami az irodalmi szöveggel kapcsolatba hozható, befolyásolhatja a befogadás folyamatait. Egy frissen megjelent könyv facebookos reklámkampánya már segíthet az olvasónak prekoncepciói kialakításában, sőt gyakran arra is elég lehet, hogy az olvasó eldöntse, megveszi-e a kötetet. Ennélfogva egy ilyen Facebook-hirdetés szemrevételezése a befogadás egyik első lépésének is tekinthető, hiszen az illető először találkozik egy számára ismeretlen könyvvel. Az az előfelvetésünk, ami ekkor megszületik az adott szövegről, később természetesen sokféle módon alakulhat a különféle gyakorlatoknak megfelelően (akár a könyv tényleges elolvasása, akár egy abból készült adaptáció megtekintése), azt azonban kijelenthetjük, hogy sok esetben a bármilyen médiaszöveggel való első találkozás döntő erejű: teljes elutasítást is kiválthat, ahogyan lelkes befogadókészséget is.

⁶ A teljes OTDK-dolgozat tartalmaz további két fejezetet, melyek a térbeliség és az olvasás kapcsolatát, valamint a későmodern olvasó perszonalizációs szokásait dolgozzák fel.

Az újmediális környezetben az előzetes egyéni befogadás, ami a tényleges fogyasztás előszobája, gyökeresen megváltozik. Ma már a határok kevésbé egyértelműek az *intézmény*, a *fogyasztó* és a *termelő* között: az írók és a kiadók sokkal könnyebben kommunikálhatnak az olvasóközönséggel a közösségi média felületein, valamint az olvasói kérések is nagyobb százalékban képesek célt érni, mióta közvetlenebb a kommunikációs csatorna kiadó és olvasó között. A közösségi média nemcsak a kommunikáció eszköze lehet, hanem – mint ezt sok könyvkiadó és író is meglátta – az olvasói igények felmérésének terepe is. Az előzetes befogadás jó táptalaja lehet a Facebook, hiszen lehetőséget ad általános igényfelmérésre. A határok átjárhatóságával ma már nem olyan nehéz megmondani, hogy mi fog átütő sikert aratni az olvasók körében, főleg akkor, ha a kiadó még meg is kérdezi az olvasókat arról, hogy mit látnának szívesen a kínálatban.

4.1. A könyvborító eladhatósága és a szerzői intenció ütközéspontjai

Gyakorlati példaként szolgálhatnak a Könyvmolyképző Kiadó Facebook-kommunikációjában megjelenő előzetes felmérések, amelyek során néhány borítótetről a követők, ill. az olvasók szavazással dönthetik el – a crowd-voting elvét alkalmazva –, hogy mely illusztrációt látnák szívesen végleges könyvborítóként. Hogy milyen hatásai lehetnek ennek a gyakorlatnak, azt jól mutatja Böszörményi Gyula könyvsorozatának, az *Ambrózy báró eseteinek* ötödik része, melynek borítója a szokásostól eltérően nem került előzetesen a közönség elé, azonban amikor debütált a végleges borító (három különböző szinkombinációval készült grafikáról lehetett szavazni), a kommentelők felháborodott megnyilvánulásai miatt a kiadó végül visszahívta a nyomdából a köteteket, amelyek aztán két borítóval, a botrányt kiváltó eredetivel és egy új, exkluzívval került a polcokra. A felháborodás oka a borító kinézete volt: a szokásostól eltérően nem a főszereplőt ábrázolta az ötödik kötet. Böszörményi egy mellékszereplőt választott, aki az új kötetben főszerephez jut, egy kevésbé előnyös külsejű kislányt, akinek leginkább a kinézetét kifogásolták a rajongók.

Később Böszörményi a moly.hu-n, az ismert könyves közösségi oldalon reagált a történetekre: szerinte sokan támogatták az eredeti borítótérvet is, és nehéz szívvel bár, de megérti a kiadó döntését, hogy a néhány negatív komment alapján stratégiát váltott. A Böszörményi írása alatti kommentfolyamból válogatva igyekszem felvázolni az olvasói, szerzői, kiadói attitűdök hármását, egymáshoz való kapcsolatukat. Néhány olvasói megnyilvánulásban, továbbá Böszörményi írásában is egyértelmű generációs szakadék jelenik meg, elsősorban az olvasók borítóhoz való viszonyát tekintve. Böszörményi úgy véli, hogy főleg a fiatalabb generáció vetette el a kevésbé esztétikus első borítót, de a válaszok között akadt olyan rajongó, aki kifejezetten sérelmezte ezt a fajta generációs megkülönböztetést, az olvasók hibáztatását:

„Bocsánat, de csak engem bántott meg ez a poszt? Én teljesen átérzem azt, amit Böszörményi Gyula ír, rossz, hogy mások döntenek arról, hogyan jelenjen meg egy mű, amin mi dolgoztunk nagyon sokat. [...] Azonban a feltételezés: »Úgy tűnik, sok – valószínűleg fiatalabb – olvasónak már csupán a precízen megkomponált stock fotók, magazin- és modellképek jönnek be.« – Ki számít fiatalabbnak, én a 26 évemmel vagy valaki, aki 18 éves. És ha az a fiatal ugyanúgy megveszi azt a könyvet, mint a 40–50 éves, a kora miatt már nincs joga eldönteni, hogy mi tetszik neki, és mi nem?» (Echo20 2019)

Egy újabb kommentelő más oldalról közelít a generációs problémához, és azt emeli ki, hogy az *Ambrózy*-kötetek kinézete mennyire leányregénynek hat, holott sokkal vegyesebb korosztályhoz is képes szólni, és a rajongótábor is sokkal differenciáltabb, nem csupán tinédzserek, fiatal felnőttek tartoznak bele.⁷ A Könyvmolyképző Kiadó évek óta leginkább a romantikus regényeket és a *young adult* irodalmat kedvelő tinédzser ifjúságot célozza meg, így világos, hogy a borító miért nekik kedvez, miért szól elsősorban hozzájuk:

„Eddig nem említettem, de vajon belegondolt-e a kiadó, hogy mennyire ciki az én 37 évemmel kimenni az utcára a Nász és téboly buta borítójával? A Bitó és borostyánról nem is beszélve, arról üvölt, hogy kiscsajoknak szóló olcsó ponyva, jó ég, mit gondolnak rólam, miket olvasok én? Pedig nem is, én egy sznob vénasszony vagyok!” (Lady_L 2019)

Többen megkérdőjelezték az olvasó szerepének relevanciáját ezekben a számtottevő, nemcsak kiadói, hanem piaci folyamatokban. Volt, aki a borítóról való szavazás jelenségét a filmeknél alkalmazott tesztvetítésekhez hasonlította, hiszen ott is gyakran előfordul, hogy a tesztközönség reakciója alapján változtatnak a filmen. A borítóról való szavazáshoz hasonló folyamatok a web 2.0 és az újmédia korában már elkerülhetetlennek bizonyulnak: az olvasó vágyik arra, hogy legyen hatása a folyamatokra, míg korábban ez elképzelhetetlen volt. Ez a fajta gondolkodás a kommentekben is jelen volt:

„Én alapból nem értem ezt a borítószavaztatást. Régen a kiadó ki nyomta a könyvet azzal a borítóval, amivel ő gondolta, és mégis megvették” (blankaveronika 2019).

⁷ Loïse Nilsson *A Millenium-trilógia* kapcsán említ több olyan változtatást, melyet a nemzetközi kiadók alkalmaznak annak érdekében, hogy szélesebb célközönséget érjenek el egy-egy kötettel, valamint hogy az adott kulturális környezetben elfogadhatóvá tegyenek egy kötetet. Az *A tetovált lány* eredeti címe például túlságosan durva az amerikai piacra, így megváltoztatják (Nilsson 2016). Hasonló a tendencia a Könyvmolyképző Kiadó esetében is: jól ismerik fő olvasóbázisukat, így az ő igényeik szerint alakítják a borítót. Az *Ambrózy*-kötetek az írásmód és a történet miatt akár történelmi krimihez illő borítót is kaphatnának, azonban a fiatal célközönség miatt ez nem lenne szerencsés.

A kommentfolyamot olvasva egyértelművé válik a későmodern olvasó tudatos-sága. Legyen fiatal vagy idősebb, pontos tudása van a könyvpiaci tendenciákról. Többen kifejtik, milyen marketingértéke van ma egy könyvborítónak, ezért lett volna hiba, ha a kiadó beéri a kevésbé előnyös borítóval. Azt is többen kiemelik, hogy szerintük a klasszikus mondás, miszerint „ne a borítója alapján ítéljük meg vagy vegyük meg a könyvet” mára már teljesen elavult, üres frázissá vált:

„Arra még egy gondolattal reagálnék, hogy milyen dolog, hogy borító alapján ítélünk könyvet. Nem, szerintem ez nem így van. De a borító figyelemfelkeltő, és ha csak sétálunk egy könyvesboltban, és nem célirányosan keresünk, akkor igenis a borítón akad meg általában a szemünk” (jane 2019).

A Böszörményi-könyv példája kapcsán felkínálkozik számunkra az egyenes következtetés: a későmodern olvasó megítéli a borítót, és ez hozzájárul a döntéséhez, hogy megveszi-e a könyvet vagy sem. Gérard Genette óta tudjuk, hogy a könyv olyan elemei, mint a borító, a fülszöveg, a cím nagy befolyással bírnak az értelmezésre, a befogadásra. Genette szerint a paratextusok közé a következők tartoznak: „a cím, alcím, előszó, utószó, bevezető, előljáró beszéd, lapszéli, lapalji jegyzetek, mottók, illusztrációk, borító, címszalag, egyéb járulékos jelek, kommentár...” (Genette 1996: 84). Az utóbbi időben egyre több kiadó törekszik igényes, egyedi borítók és paratextusok megalkotására, sokan exkluzív kiadásokat hoznak létre, mások klasszikus könyveket öltöztetnek új, sokkal modernebb köntösbe egy új kiadás során. Az illusztráció is egyre kedveltebb, a fantasy és a science fiction könyvek esetén főleg, bár ennek Magyarországon még nincs túl erős tendenciája. Genette metaforája szerint a paratextus olyan „küszöb” vagy előszoba a potenciális olvasó számára, amely vagy be- vagy visszalépésre készíteti, tehát kulcsszerepet tulajdoníthatunk a paratextusoknak abban, hogy az olvasás aktusa megtörténik-e vagy sem (Genette 1997: 1–2).

Stieg Larsson *Millennium*-trilógiájának köszönhetően nemzetközileg elterjedté és rendkívül kedveltté is vált az egyébként marginális alműfajnak számító skandináv krimi. Louise Nilsson esettanulmányában többek között azt igyekszik felderíteni, hogyan hatott a nemzetközi terjeszkedés Stieg Larsson sorozatának borítójára és címére. Számomra Nilsson borítóval és piaccal foglalkozó állításai relevánsak: szerinte a borító kulcsszerepet játszik a terjesztésben, továbbá ha a borító más médiumokkal, például filmplakáttal és DVD-borítókkal is vizuális kapcsolatba tud lépni, megidézi a korábban látott vizuális elemeket, és még inkább hozzájárul az eladhatósághoz. Nilsson szerint a borítónak leginkább figyelemfelkeltőnek kell lennie, és pontosan el kell „mondania”, hogy milyen kötetről is van szó (Nilsson 2016: 3). A figyelem megragadásának folyamata az *Ambrózy*-borítók esetében is érvényes, sőt a fentiek szerint lényegesebbnek bizonyult, mint a szerző szándéka

vagy a történeti hűség. A kiadói döntés is leginkább erre az alapfelvetésre vonatkozhatott: a borítónak elsősorban eladhatóvá kell tennie a könyvet.

Claire Squires *Marketing Literature* című könyve az egyik leginkább szerteágazó kortárs elemzés, mely főképp a brit könyvkiadás változásaival foglalkozik. Squires definíciója szerint az irodalmi marketingtevékenység sokkal több, mint a könyv pusztá eladása, olyan reprezentációs tevékenység, amelyben a piac különböző trendjei, mintái, gyakorlatai egyesülnek. Írásában kiadói esettanulmányokon keresztül láthatjuk a kortárs könyvpiarban végbemenő változásokat. Szerinte a marketing felelős azért, hogy jelentést adjon az irodalomnak, az írásnak, valamint hogy irányítsa a piaci folyamatokat (Squires 2007: 176). Michael Legat gondolatait követve, miszerint a szerző szorongása a borító miatt egyre inkább kiélezi kiadó és szerző viszonyát (Legat 1998: 181), Squires levonja a következtetést: a szerzőnek utat kell engednie a kiadói vagy borítótervezői nyomásnak annak érdekében, hogy a könyvről jobb kép alakulhasson ki az emberekben. Itt kell különbségét tennünk a szerzői szöveg, a kézirat és a piacon forgalmazható, eladásra szánt termék megítélése között (Squires 2007: 76).

Lev Manovich a *The Language of the New Media* című írásában arra a következtetésre jut, hogy az újmédia nyelve ma már a vizualitás, és ezen keresztül adhatunk értelmet a minket körülvevő jelenségeknek. Így tehát a befogadás első pillanataiban elkerülhetetlen, hogy az olvasói döntésre hatással legyen a könyv kinézete. A könyv esztétikus megjelenése ma már elvitathatatlan eleme az olvasásnak, a közösségi médiában a könyvborító gyakran egyfajta dekorációs tárgyként is feltűnik, tökéletes hangulatteremtő eszköze az Instagram-fotóknak, így nyilvánvaló, hogy a könyvkiadók számára még fontosabbá válik a könyv kinézete általi eladhatóság. Hogy milyen esztétikai feltételeknek kell megfelelnie egy könyvnek, azt bizonyosan nehéz lenne szigorú szabályrendszer szerint kategorizálni, és erre most nem is teszek kísérletet. A példán keresztül azonban úgy tűnik, hogy az újmédiában a szerzői intenciót felülírhatja az eladhatóság kérdése, a rajongók igényeinek, elvárásainak kielégítése előbbvaló kommunikációs szempontból, mint a szerzői szándék véghezvitele.

4.2. A könyvsorozat borítójának megítélése: rendszer szintű kompromisszumok

Hasonló eset történt a Gabó Kiadóval is: a Netflixen jelenleg is nagy népszerűségnek örvendő *The Witcher* sorozat piacra dobása után a sorozat sikerén felbuzdulva ismételten elővették az utoljára 2011-ben kiadott könyveket, természetesen új borítótervet is kaptak a kötetek. A történések hasonlóan zajlottak, mint az előző példa kapcsán, a rajongók az előzetes borítóterv közzététele után kifejezték nemtetszésüket, ezután a borítótervező változtatásokat eszközölt, és megalkotta az új változatot. A két eset ezen a ponton némileg elválik egymástól: a változtatások után (a karakterről lekerült a szakáll) a rajongók még mindig kissé

megvetéssel kezelték a borítót, azonban a kiadó mégis ezt a változatot küldte a nyomdába. A sorozat többi részének borítói is hasonló, nem túl pozitív visszajelzéseket kaptak az olvasók részéről. Amint egy újabb kötet megjelenik, ismét felbukkannak a sorozat borítóinak grafikai minőségét vitató kommentek.

„Nem a mostani borítóval van a gond, hanem az első kötetre egy baromi nagy netflix-logó van rányomva és a sorozatbeli színészek. Így nem lesznek egységesek a borítók a könyveken. Értem én, hogy a második kötetre nem mehetnek rá a színészek, mivel még nem jött ki a második évad, de akkor ezt kicsit át kellett volna gondolni szerintem. Ha az első kötet is hasonló kiadásban jelent volna meg, akkor most nem lenne hóbörgés.. [...] Engem pl. zavar az ilyesmi” (Rajnai Kristóf 2020).

A fenti kommentből kitűnik a borítók sorozat szintű megítélése: egyéni kötet esetében természetesen nincs ilyen mértékű összehasonlítási alap, de amennyiben sorozatról van szó, a könyvek egységessége vizuális értéké válik a fogyasztók számára. A Böszörményi-könyvek esetében is többen kiemelték, hogy a kifogásolt borítóval kapcsolatos probléma a sorozat borítóinak össze nem illése. Továbbá a fogyasztó mint gyűjtő szerepe is lényegessé válik: a sorozat különböző köteteinek hasonlósága iránti igény egy olyan személy érdeke, aki szeretné a könyveket a saját polcán tudni, és kedveli, ha a kötetek jól mutatnak egymás mellett, egyik sem lóg ki a sorból.

Csakúgy, mint az előző esetben, a borító könyvpiaci jelentősége és a vásárlási kedvre tett hatása is megfogalmazódik a kommentben. Kiemelkedik az az álláspont, miszerint a sorozat egy elkötelezett rajongója szemet hunyhat egy kevésbé sikerült borító felett is, és mindenképp megvásárolja a könyvet, hiszen a tartalmát már kedveli, és sorozatolvasóként tisztában van a minőséggel, azonban egy kíváncsi érdeklődő esetében, aki nem ismeri a könyv világát és történetét, a borító igényessége garancia a vásárlás ösztönzésére:

„(Függetlenül ettől a borítótól): Egy könyv nem feltétlenül csak a már eleve rajongóknak/érdeklődőknek szól. Bármennyire is művészet, a könyvpiac bizony piaci alapon működik, aminek érdeke, hogy új olvasókat, vásárlókat is bevonzzon. És ebben többek között az esztétikus borítóknak is szerepe lehet” (Szombat János 2020).

A két példából tisztán látszik, hogy a borítók esetében a leggyakrabban előforduló negatív visszajelzés az, hogy az ábrázolt kép nem reflektál eléggé vagy elég pontosan a könyvbéli szereplőre vagy jelenetre. A borítótervezőnek egyfajta kompromisszumra kell törekednie annak érdekében, hogy a rajongók által elfogadható alkotás kerüljön ki a kezei közül: némileg belecsempészheti a grafikai munkába saját interpretációját, de ügyelnie kell arra, hogy szöveghűen ábrázolja

a kiválasztott jelenetet (Legat 1998: 181). Böszörményi és a Könyvmolyképző Kiadó esete megmutatja, hogy a borító már sokkal inkább a marketinget és az eladást támogató eszköz, mintsem a szerzői önkifejezés kelléke. Böszörményi szempontjából érthető érvek sorakoznak fel előttünk: a történetet tovább gazdagítja a borító, hozzáad a karakterábrázoláshoz, valamint erősíti a sorozat történelmi hűségét. Amit íróként kevésbé vett figyelembe, az a borító vásárlási kedvre tett hatása: ha a borító nem kelt figyelmet, nem látványos, nem ösztönző, alulmaradhat nemcsak a vásárlókért folytatott versenyben, de abban is, hogy a közösségi médiában később népszerűvé, posztolhatóvá váljon.

4.3. Paratextusok a weben

Az Ulpus Baráti Kör kiadói Facebook-oldalán a szemfülesebb követők felfigyelhetnek egy marketingfogásra, amelyet a kiadó gyakorta alkalmaz az új regények hirdetési posztjaiban. A krimi műfajába tartozó regényeket rendre ugyanazzal a szlogennel hirdeti: „Megeszi Hannibal Lectert / Dan Brownt / *A lány a vonaton-t* reggelire.”⁸ Olyan hirdetési szöveg is akad, amely a regényíró kifejezetten „Stephen King kedvenc krimiírója”-ként tünteti fel. Ez a kiadói hirdetés, paratextus egyszerre hoz létre architextuális és metatextuális kapcsolatot az idézett, „felelgetett” szöveg és az általa reklámozott regény között. Az architextuális kapcsolat mindkét könyvet egy adott diskurzusba helyezi, egy csoportba tartozóként jelöli meg őket (utal arra, hogy a krimi, a horror, a thriller műfajáról van szó). Az olvasónak perszonalizált ajánlást igyekszik adni: „ha tetszett a korábbi sikeres bestseller, ezt is kedvelni fogod.” Alapvetően nem réteg-sikerkönyvekre hivatkozik, leginkább az utóbbi évek legjobban ismert regényeiből válogat, hogy minél szélesebb olvasótáborhoz szóljon. Metatextuális viszonyként pedig többszörös kritikai minősítést alkalmaz mindkét szövegre: a reklámozott szöveg esetében kiváló minőséget sugall, ezt a „megevés” alakzatával igyekszik érzékeltetni. A szerzői név, Stephen King mint referencia szintén garanciát jelent a minőségre. A hirdetési szövegek nagyon egyszerű marketingstratégiára épülnek: a potenciális olvasó számára egy teljesen ismeretlen szerzőt és regényt ismert történettel vagy névvel állít összefüggésbe, ami segíthet abban, hogy a történetet az olvasó köthesse valamihez, amiről többet tud, legyen ez egy világhírű szerző vagy egy bestseller regény.

4.4. A befogadás utóélete az újmediális könyvklubok tükrében

A befogadás vége vagy utóélete szintén nehezen meghatározható és körülírható folyamat. A mai irodalomnépszerűsítő tevékenységek szívesen alkalmazott

⁸ A kontextusban tehát a reklámozott regény az, amely „megeszi” a híresebb írókat, könyveket.

gyakorlata, hogy egy adott közösségben kiválasztott kötetek elolvasása után ezeket közös elemzésnek vetik alá, akár egy online Facebook-élőadás keretében, akár egy irodalmi esten. A Szabados Ágnes által kitalált és vezetett *Nincs Időm Olvasni* kihívás is ilyen közös kibeszélőkre épül havonta egyszer. A közvetett fogyasztó gyakran inkább társadalmi, kulturális eseményekben éli meg olvasó mivoltát (Even-Zohar 1995: 549), mintsem irodalmi szövegek elolvasásával. Ez könnyen magyarázható azzal, hogy az online vagy személyes beszélgetések során is számos olyan néző akad, aki csak a jövőben tervezi elolvasni a regényt, amelyről szó van, vagy kifutott az időből, és nem sikerült befejeznie az adott olvasmányt. A közvetlen fogyasztó ezzel szemben az irodalmi szövegeket el is olvasó fogyasztó, így a *Nincs Időm Olvasni* kihívás résztvevői ilyen fogyasztóknak tekinthetők. 2018-ban a Libri Kiadó közreműködésével Szabados Ágnes kiadta az első, általa összeállított olvasónaplót *Van időm olvasni* címmel. Az olvasónapló megvásárlása „happening” (Even-Zohar 1995: 549), hiszen a közösséghez való tartozás szimbólumaként lép be az egyén életébe. A tárgy helyett, amely a napló, sokkal inkább megvásárlásának eseménye és a mögötte meghúzódó közösségi értékek fontosak.

Kimondhatjuk, hogy a web demokratizálódásával az egyén magányos olvasása ellentétbe kerül a folyamatosan kötelezőnek számító megosztással⁹ (Nelles 2013: 43). Az értelmezői közösségek egyik sajátossága, hogy a tagok egy médiaszövegnek, a kihívás esetében egy regénynek bizonyos jelentéseket tulajdonítanak, így elismerik, vállalják a közösséghez való tartozásukat (Kálmán C. 1996: 377). Fish szerint az értelmezéseket az értelmezői közösség tagjai táplálják, és nem annyira szövegközpontú elemzésről van szó, sokkal inkább az olvasók egyéni élményeire és ezek összességére helyeződik a hangsúly (Fish 1980: 335). A *Nincs Időm Olvasni* kihívás példájánál maradva: minden hónap végén Szabados Ágnes elkészít egy kibeszélő, értelmező videót az aktuális havi olvasmányról, általában egyedül, de alkalmanként előfordult, hogy egy meghívott vendéggel beszélgetve. Így az ő értelmezése válik az értelmezői közösség katalizátorává, de a diskurzus nyitott, mindenki kifejezheti saját véleményét a kommentekben, azonban Szabados véleménye fog a közösség legtöbb tagjához eljutni, és szerepből adódóan a legnagyobb befolyású is.

⁹ Nelles szerint a könyvklubok és más szociális jellegű olvasási folyamatok egészen korlátozzák az egyént az értelmezésben, sőt szerinte kifejezetten irritálóak. A mai közösségimédia-felületekből kiindulva úgy gondolja, lehetséges, hogy néhány éven belül minden, amit a saját Kindle eszközünkön olvasunk, közzétehető, megosztható lesz, az olvasás közösségi trendjét erősítve. Írásában szembehelyezi a közösségi megosztásra épülő közösségimédia-felületeket az olvasás magányos tevékenységével (Nelles 2013).

5. Összegzés, kitekintés

A későmodern olvasó kezében hatalom összpontosul: az újmediális térben minden adott arra, hogy véleményét kifejtse, igényeit kifejezze, a piacnak, a kiadóknak és az irodalmi intézményrendszereknek pedig ennek megfelelően érdemes alakítaniuk működésüket. Mint ezt a példákban is láthattunk, gyakran a borító eladhatósága, szerepe a marketingben felülírja a korábbi szerzői szándékot vagy a kiadói terveket. A befogadást ma már sokkal több szempontból érdemes vizsgálnunk, a pontszerű olvasási folyamat csupán a kezdet, számításba kell vennünk olyan befolyásoló tényezőket is, mint az online közösségek, a borító-dizájn és a közösségi média.

Irodalomjegyzék

- Barthes, Roland 1996. A szerző halála. In: Barthes, Roland: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris Kiadó. 50–55.
- Even-Zohar, Itamar 1995. Az irodalmi rendszer. (Ford. Ambrus Judit.) In: *Helikon* 1995/4. 151–164.
- Fish, Stanley 1980. *Is There A Text in This Class? The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Foucault, Michel 1999. Mi a szerző? (Ford. Erős Ferenc, Kicsák Lóránt.) In: Foucault, Michel: *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. 119-45.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. (Ford. Burján Mónika.) In: *Helikon* 1996/1–2. 82–90.
- Genette, Gérard 1997. *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge, University Press.
- Glózer Rita–Torbó Annamária–Geisz Barbara 2019. „Young adult” – Rajongói tartalmak és amatőr irodalom a közösségi médiában. In: *Literatura* 2019/1. 52–73.
- Kálmán C. György 1995. Irodalom és rendszerek. In: *Helikon* 1995/4. 419–433.
- Kálmán C. György 1996. Mi a baj az értelmezői közösségekkel? In: *Literatura* 1996/1. 374–393.
- Kappanyos András 2003. Irodalom a digitális közegben. In: *Literatura* 2003/1. 59–80.
- Koepnick, Lutz 2016. *Concepts of Reading in the Digital Era*. Oxford Research Encyclopedia of Literature. Oxford, Oxford University Press.
- Legat, Michael 1998. *An Author's Guide to Publishing*. London, Robert Hale.
- Manovich, Lev 2002. *The Language of New Media*. Cambridge, Mass, MIT Press.
- McLuhan, Marshall 2001. *A Gutenberg-galaxis – A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest, Trezor Kiadó.

- Micunovic, Milijana–Marčetić, Hana–Krtalić, Maja 2016. *Literature and Writers in the Digital Age: a Small-Scale Survey of Contemporary Croatian Writers' Organization and Preservation Practices*. *Preservation, Digital Technology & Culture* 45. 2–16.
- Nelles, Drew 2013. Solitary Reading in an Age of Compulsory Sharing. In: Socken, Paul (ed.) *The Edge of the Precipice: Why Read Literature in the Digital Age?* Montreal–Ontario, McGill – Queen's University Press. 42–55.
- Nilsson, Louise 2016. *Uncovering a Cover: Marketing Swedish crime fiction in a transnational context*. *Journal of Transnational American Studies* 7/1.
- Squires, Claire 2007. "Marketing Literature." *The Making of Contemporary Writing in Britain*. Basingstoke, UK, Palgrave Macmillan.
- Steiner, Ann 2011. World Literature and the Book Market. In: D'haen, Theo–Damrosch, David–Kadir, Djelal (eds.): *The Routledge Companion to World Literature*. London, Routledge. 316–325.
- Van der Weel, Adriaan 2011. *Changing Our Textual Minds: Towards a Digital Order of Knowledge*. Manchester, Manchester University Press.

Weboldalak, kommentekhez tartozó blogbejegyzések

- Böszörményi Gyula-karc (bejegyzés). Moly.hu, 2019. 03. 30.
<https://moly.hu/karcok/1254657> (Letöltés: 2021. 01. 02.)
- A Gabó Kiadó Facebook-posztja, 2020. 02. 4.
<https://www.facebook.com/GABOKIADO/posts/3760406187310624>
 (Letöltés: 2021. 01. 02.)

Idézett kommentek

- blankaveronika 2019. Böszörményi Gyula-karc. (Moly.hu, 2019. 03. 30.)
<https://moly.hu/karcok/1254657> (Letöltés: 2021. 01. 04.)
- Echo20 2019. Böszörményi Gyula-karc. (Moly.hu, 2019. 03. 30.)
<https://moly.hu/karcok/1254657> (Letöltés: 2021. 01. 04.)
- janee 2019. Böszörményi Gyula-karc. (Moly.hu, 2019. 03. 30.)
<https://moly.hu/karcok/1254657> (Letöltés: 2021. 01. 04.)
- Lady_L 2019. Böszörményi Gyula-karc. (Moly.hu, 2019. 03. 30.)
<https://moly.hu/karcok/1254657> (Letöltés: 2021. 01. 04.)
- Rajnai Kristóf 2020. A Gabó Kiadó Facebook-oldala. (2020. 02. 06.)
<https://www.facebook.com/GABOKIADO/posts/3760406187310624>
 (Letöltés: 2021. 01. 04.)
- Szombat János 2020. A Gabó Kiadó Facebook-oldala. (2020. 02. 04.)
<https://www.facebook.com/GABOKIADO/posts/3760406187310624>
 (Letöltés: 2021. 01. 04.)

Együttélés és konfliktusok egy kismemesi faluban: Váncsod társadalma a 18–19. században

1. Bevezetés: a kutatás témája

Szabó László megfogalmazásában a társadalomnéprajz egyik legfontosabb kutatási területe „maga a társadalom, azaz a társadalmi kapcsolatok és intézmények rendszere, szerkezete, a közösség és a társadalom viszonya”.¹ Ezt a szemléletet követve dolgozatomban egy bihari falu, Váncsod 19. századi társadalmát mutatom be, különös tekintettel az együttélés modelljeire, a különböző vallási, jogi, nemzetiségi csoportok kapcsolataira, mindennapi életére, konfliktusaira.

A mai Hajdú-Bihar megye déli részén, a történeti Bihar vármegye sárréti járásában elhelyezkedő Váncsod lakossága a 18. század elején két, jogilag többé-kevésbé körülhatárolható rétegre oszlott: nemesek és jobbágyok lakták a falut, akiket összekötött a közös nemzetiség (mindnyájan magyarok) és a közös, református vallás.

Később a magyar nemzetiségű és református vallású nemesek, jobbágyok, zsellérek mellé kis számban román származású jobbágyok és zsidó árendások is költöztek.

A különböző csoportok mindennapi érintkezéséről fennmaradt archív anyag segítségével arra keresem a választ, miként éltek együtt a fent említett közösségek, milyen konfliktusaik, együttélési modelljeik alakultak ki. Mindezek mellett Váncsod példáján keresztül jól vizsgálható egy jelentős kismemesi lakossággal bíró falu társadalmának alakulása, ezért kutatásaim során a kismemességre különös hangsúlyt fektettem

A kutatás időbeli felső határát nem határoztam meg. Felmerülhet 1848, a jobbágyfelszabadítás dátuma, hiszen ekkortól a falu lakói (származástól függetlenül) azonos jogokkal és kötelességekkel bíró polgárokká váltak. A törvény szelleme azonban kevés hatással bírt a lokális közösség mentalitására: a nemes–jobbágy ellentét a 19. század végén is élő volt a faluban, ezért kutatásom céljául tűztem ki, hogy felderítsem ennek az ellentétnek az okait, eredetét, hétköznapi megnyilvánulási formáit.

A kutatás célja tehát az, hogy a fenti szempontok alapján a történeti előzmények ismertetése mellett Váncsod 19. századi társadalmának vizsgálatát valósítsa meg, különös tekintettel az együttélés kérdéseire, a nemesség életére és mentalitásának alakulására.

¹ Szabó 1996: 14.

2. A kutatás forrásai

Munkám során két nagy forrástípussal dolgoztam: ezek a településre vonatkozó szakirodalmak és a levéltárakban őrzött források, melyek segítségével a történeti néprajz módszereivel közelítettem a 19. századi Vánocsod társadalmához.²

Kizárólag a vizsgált településről szóló, monografikus igénnyel készült munkát nem találtam, viszont elszórta előfordulnak a falura vonatkozó adatok.

Levéltári kutatásaimat a MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában³ illetve a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában⁴ folytattam. A falura vonatkozó nemes-, jobbágy- és zsidóösszeírásokat tanulmányoztam, illetve olyan peres anyagokat kerestem, melyek a 19. századi mindennapokba engednek bepillantást.

A periratok segítségével beleláthatunk egy falu mindennapi életébe, és következtethetünk a társadalmi csoportok együttélésének módjára, konfliktusaira. Vánocsod esetében bőséges anyag került elő, és bízhatunk abban, hogy jövőbeli kutatások során ebből a forrástípusból bukkannak még fel újabb adatok.

A kutatás másik fontos forrása a református anyakönyv⁵ volt, melyet viszonylag korán, 1756-ban kezdtek vezetni. A születési, házassági és halálozási adatokon túl az egyházi tisztségviselőkre, lelkészekre, fontosabb eseményekre vonatkozóan is adatokat nyerhetünk az anyakönyv lapjairól, az eklézsiakövetésre kötelezettek névsora és tetteik leírása pedig a hétköznapi élet egy szegmensébe enged bepillantást.

3. A vizsgált falu földrajzi elhelyezkedése⁶

Vánocsod telepítőinek helyválasztása a terület előnyös földrajzi fekvésének köszönhető. A Sebes-Körösből Nagyvárad alatt kiszakadó Kis-Körös a falu északi határán átfolyva ömlik bele a Berettyóba, a vízjárta, sok állandó vagy időleges mocsárral tarkított vidék mind gazdasági,⁷ mind védelmi szempontból előnyös volt.

A középkori és kora újkori falu számára a Berettyó központi jelentőségű volt; bár közlekedésre nem volt alkalmas,⁸ élénk kapcsolatot biztosított a folyó két ol-

² A történeti források, levéltári anyagok néprajzi hasznosításához: Szilágyi 2001: 88–108, Fülemile–Kiss 2008.

³ Az innen származó forrásokat a továbbiakban a HBML rövidítéssel jelölöm.

⁴ Az innen származó forrásokat a továbbiakban a TtREL rövidítéssel jelölöm.

⁵ <https://www.familysearch.org/search/catalog/175033?availability=Family%20History%20Library> (Letöltés: 2021. 04. 25.)

⁶ A néprajzi kutatások földrajzi megközelítéséhez: Keményfi 1994, 2004.

⁷ A Berettyó gazdasági szerepéhez: Dankó 2002: 12–14.

⁸ Dankó 2002: 14.

dalán sűrűn elhelyezkedő falvakkal, a Berettyó völgyében futó kelet-nyugati irányú út pedig Erdély és az Alföld között biztosította az összeköttetést.⁹

A folyók szabályozatlan ágai a környéket mocsaras, vízzel borított vidékké tették, melyet a néprajzi szakirodalomban Sárrétként ismerünk.¹⁰ Váncsod nem tartozik a szorosan vett Sárrét területéhez. Dankó Imre mutatott rá arra, hogy a Sárrét alapvetően lakatlan, egyedül Komádi és Szerep települt a mocsárból kiemelkedő dombhátakra, ezért „sárréti falvaknak” leginkább e két település tekinthető.¹¹ Földrajzi adottságai, elhelyezkedése, közigazgatási hovatartozása miatt azonban Váncsodnak intenzív gazdasági–társadalmi kapcsolatai voltak a Sárréttel, ezért Váncsodot is joggal sorolhatjuk a Sárrét peremterületéhez.

A megtelepüléstől kezdve a Berettyó alakította a település kapcsolatait. A jobbágyság házasodási körzete a közeli, folyó menti favakra terjedt ki, a nemesség egyes családjai pedig birtokaik révén kötődtek a folyó felső szakaszán elhelyezkedő községekhez. A Berettyó mente vagy Berettyó völgye mint néprajzi szempontból vizsgált terület egység Dankó Imre,¹² Kósa László,¹³ Major Miklós kutatásai nyomán vált ismertté.¹⁴

Váncsodot a történeti Bihar vármegye tájainak rendszerében kizárólagosan egy tájegységbe nem lehet besorolni, azonban a Sárrét és a Berettyó völgye az a két földrajzi egység, mely jelentős hatással volt a falu életére.

4. Váncsod társadalmi rétegződése a 18–19. században

A következőkben a Váncsodon élő társadalmi csoportokat mutatom be, kitérve a falu életében elfoglalt helyükre, vallásukra, gazdasági lehetőségeikre. A nemességgel, kutatásom egyik kiemelt témájával, külön fejezetben foglalkozok.

4.1. A jobbágyság

A jobbágyság nagyon tagolt, sokrétű társadalmi csoportot alkottak. Váncsod esetében ez vagyoni (telekméret vagy épp a telek hiánya szerinti), vallási és származási (a református magyar jobbágyság mellett ortodox románok is éltek a faluban), esetleg jogi (a nemesi családokkal rokonságba kerülő agilis családok esetében) különbségekben nyilvánult meg.

A falu magyar jobbágyságai a református hitet követték, az egyház a falu életének minden aspektusában jelen volt. Az emberi élet nagy fordulójánál a lelkész keresz-

⁹ Dankó 2002: 15.

¹⁰ Kósa–Filep 1975: 164–165.

¹¹ Dankó 1982: 41.

¹² Dankó 2002: 7–26.

¹³ Kósa–Filep 1975: 69–71.

¹⁴ Major 1994: 7–21.

telt, esketett, temetett. Az iskola is egyházi fenntartásban állt, az egyházi önkormányzat tisztségviselői (presbiterek, egyházgondnok) pedig a falu társadalmában vezető helyet foglaltak el.

A református egyház a falu erkölcsi életét is igyekezett befolyásolni. Az anyakönyv oldalain 1760-tól 1785-ig összesen 47 esetet jegyeznek fel, amikor a különböző kisebb bűnökben a vétkeket penitencia tartására kötelezik.¹⁵

Érdekes jelenség a függő viszonyban levők (szolgák, pásztorok) és a társadalom peremén élők, a közösségbe újonnan bekerültek (cigányok vagy máshonnan Váncsodra költöztek, jelen esetben a Bagamérből Váncsodra került Mészáros Sára és az Erdélyből származó Vas Jánosné) magas száma a feljegyzett esetekben: 11 ilyen alkalomról van szó, ami az összes esetek körülbelül negyedét teszi ki.

Az erkölcsbíróság elé kerülő, feljegyzett vétkek fele paráznság volt, ezt követte a káromkodás és a lopás, de hamis tanúzás is előfordult egy esetben.

1785 után nem rendelkezünk adatokkal az egyházbíróság működéséről, valószínűleg egyszerűen hatástalan volt a működése, ezért megszüntették.

1851-ben Váncsodon 49 n.(em) e.(gyesült). óhitű – azaz ortodox – vallású lakost is említenek.¹⁶ Ők román nemzetiségű emberek voltak, akik többségében a közeli, román lakosságú Mezőpeterdről származtak át Váncsodra. A faluba történő bevándorlásuk a 18. század közepe táján indulhatott meg. A református egyház javainak 1783-as összeírásakor már említik a lelkész „oláh temető” mellett fekvő földjeit. Feltételezhetjük, hogy az 1780-as évek elején már élt ortodox román közösség a faluban, amelyiknek saját temetője volt.

A magyar anyanyelvű és többségében református vallású környezet hatására körükben megfigyelhető az asszimilációs folyamat. Ennek egy példája 1800-ból Megyeri Illés története.¹⁷ A Békés vármegyei Kisberényből származó „nem Unitus oláh legény” önszántából „magyarrá és reformátussá akarván lenni”, a református egyház tagja lett. Esete példa az asszimilációra és arra is, hogy – bár a közeli Mezőpeterd lehetett a legtöbb váncsodi román kibocsátó települése – akár más vármegyéből is érkeztek ide román nemzetiségű és ortodox vallású emberek.

A jobbágyság házassági kapcsolatrendszerét a vallás és a származás határozta meg: ez a házassági kör a legtöbb esetben a vármegyén belüli községekkel alakult ki.¹⁸ A református magyar jobbágyok esetében ez a környező községekkel jelent gyakori kapcsolatot: Gáborján, Szentpéterszeg, Bojt, Biharkeresztes, Hencida alkottak egy házassági körzetet. A kis létszámú görögkeleti románság a szomszédos, nagyrészt románok lakta Mezőpeterd felé orientálódott házassági kapcsolataiban.

¹⁵ Váncsodi Református Egyházközség anyakönyve: 263–265.

¹⁶ Fényes 1851b: 261.

¹⁷ Váncsodi Református Egyházközség anyakönyve: 122.

¹⁸ Az 1756 és 1848 közötti házassági anyakönyvből adatbázis készül. Jelen dolgozat következtetéseire alapot adnak, tendenciák érzékeltetésével.

4.2. A cigányság

A váncsodi anyakönyvek születési, házassági és halotti bejegyzései közt már a kezdetektől ott találjuk a cigánynak, tzigánynak nevezett embereket.¹⁹ Vándorló életmódjuk megszüntetésére, letelepítésükre és a társadalomba való integrálásukra Mária Terézia 1761-es *Ratio Cigarorum* rendelete tett kísérletet,²⁰ ekkor a cigány népnév helyett az újmagyar, újparaszt lett a hivatalos megnevezésük.²¹

A *Ratio Cigarorum* után tíz évvel végzett váncsodi úrbérrendezés során összeírt jobbágyok közt három, már letelepedett életmódot folytató cigány család is megjelenik: Jónás Sámuel, Kandi Andrásné és Horváth Dániel negyedtelkes jobbágyként vették számba.²²

A Horváth, Jónás, Kandi családok tagjai folyamatosan szerepelnek Váncsodon, az anyakönyvek is említik őket „újmagyarok”-ként.

A letelepítési kísérletek azonban nem mindig jártak sikerrel, egy 1762. évi halálozási bejegyzésben is kotsiba lakó cigánynak nevezik az elhunyt gyermek apját.²³

A házassági anyakönyvek vizsgálata során 1756 és 1848 között 38 olyan házasságot tudtam kimutatni, ahol a névanyag vizsgálatával vagy a lelkész megjegyzése alapján (*újmagyar*, *neohungarum*, *cigány* megnevezés használata) egyértelműen eldönthető volt, hogy a frigy cigányok közt kötött.

A házastársak származási helyének vizsgálatakor erős exogámia figyelhető meg. A 47 vizsgált házasság esetében csak 10 esetben (21,3%) származott mindkét fél Váncsodról, az esetek túlnyomó többségében más faluból történt a párválasztás.

A házassági kapcsolatrendszer csak egy esetben terjedt ki Bihar vármegyén túlra: főleg a megye partiumi és Észak-bihari részéről választottak maguknak párt a váncsodi cigányok.

A földrajzi exogámia mellett nagyon erős az etnikai endogámia. Az esetek túlnyomó többségében maga a lelkész is bejegyzte a házastársak származását, ahol ilyen bejegyzés nincs, a nevek vizsgálatát vettem irányadónak. Ez alapján a 47 házasságból 45 endogámnak (95,7) minősül.

A cigányok a társadalom perifériáján éltek, de kivették részüket a falu életét meghatározó eseményekből: 1821-ben a meghasadt harang kijavítására Horvát Andrásné 10 krajcárt adott,²⁴ az 1848-as forradalomban pedig a Kandi család két tagja, Dávid és Imre a váncsodi honvédek közt harcolt, utóbbi hősi halált is halt.²⁵

¹⁹ Legkorábbi anyakönyves előfordulásuk: 1757 d.17. *Januar Czigány Samu fia József*. Váncsod, Református Egyházközség anyakönyve 1756–1801: 2.

²⁰ Szabó 2008: 123.

²¹ A váncsodi anyakönyvekben a *cigány*, *újmagyar*, *neo hungarum* kifejezést egyaránt használták.

²² <https://archives.hungaricana.hu/hu/urberi/view/bihar-vancsod/?document=1&pg=0&bbox=2055%2C-3621%2C4455%2C3> (Letöltés: 2020. 12. 20.)

²³ Váncsod, Református Egyházközség anyakönyve 1756–1801: 198.

²⁴ TtREL I.446.d.1.

²⁵ Osváth 1996: 378.

4.3. A váncsodi zsidóság

A Bihar vármegyei zsidóösszeírások először 1768/1769-ben említenek Váncsodon zsidó lakost, Farkas Fülöpöt,²⁶ ezzel egy időben a református egyház számadásaiban is megjelennek.²⁷ Az 1793/94. évi egyházigazgatási számadás megnevezi Berger József zsidó bérlőt, valamint az 1799. évi számadás is említi, hogy zsidó bérlő él a faluban.²⁸

A 19. század első felében gyorsan nő a zsidók száma, 1844-ben már 18 zsidó családfőt írtak össze, akik családtagjaikkal együtt 79 fős közösséget alkottak.²⁹ Létszámuk növekedésében feltehetően szerepet játszott a helyi nemesség regálé jogainak bérbeadása is. Az egyházközség irattárában fennmaradt dokumentum³⁰ szerint a váncsodiak minden csapszéket, mészárszéket és boltot három évre bérbé adnak, az ebből befolyó összegeket pedig az egyházközség javára fordítják. Egy 1796-os dokumentum már említi a bérbeadást, melynek célja az akkoriban épülő templomtorony finanszírozása.³¹ A már korábban is bérlőként jelen lévő zsidóság számára ez jó lehetőséget teremtett. Az említett 1844. évi összeírás tanulsága szerint 6 családfő kishaszonbérletből, illetve kereskedésből élt, mellettük a házalók (12 családfő) alkották a legjelentősebb foglalkozási kategóriát.

4.4. A nemesek

A váncsodi nemesség kutatása kapcsán két nagyobb témára kerestem a választ. A 18–19. század során fokozatosan emelkedett a nemesi családok létszáma (ez az összeírásokban is tükröződik), ezért kézenfekvő volt a kérdés, hogy miért választották az újonnan betelepülő családok Váncsodot lakóhelyül? A folyamat vizsgálata azért is fontos lehet, mert segítségével tanulmányozhatjuk egy kishasznos falu kialakulásának egyik lehetséges módját. A másik kutatási irány ezzel összefüggésben az agilis – azaz anyai ágon nemesi – családokra fókuszál. Ez a csoport kettős helyzetben volt, hiszen származásuk a jobbágsághoz és a nemességhez is kötötte őket. Előbbi csoporttól elkülönülni igyekeztek, utóbbi azonban nem mindig fogadta szívesen őket.³² Mindkét téma vizsgálatánál családszintű vizsgálatokat folytattam.

²⁶ HBML IV.A.4/a 10.k. A vármegyei zsidóösszeírások digitalizáltan elérhetőek: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSVZ-4S8G-H?i=5&cat=597977> (Letöltés: 2020. 11. 22.)

²⁷ TtREL I.446.d.1.

²⁸ TtREL I.446.d.1.

²⁹ HBML IV.A.4/a.10.k.

³⁰ TtREL I.446.d.1.

³¹ TtRELI.1.b.18.

³² Egy dunántúli nemesi községben, Takácsiban például a nemesség külön eljáróság felállítására kötelezte a faluban élő agilisokat. Az elkülönülés egyik fontos okaként említhető az is, hogy az agilis személyek adókötelesek voltak, csak nemesi telkük és arra épült lakóházuk maradt adómentes (Hudi 2015: 79).

4.4.1. A nemesség lélekszámának változása

1732-ben 16 nemesi családfőt említenek Váncsodon³³, a feudalizmus utolsó évtizedének elején. Egy 1840-ben készített országgyűlési költségvetésben³⁴ pedig 42 nemes és 17 agilis családot írtak össze: összesen 59 család, megközelítőleg 300 ember, ez a falu korabeli lakosságának³⁵ körülbelül 20%-a.

A tendencia egyértelműen azt mutatja, hogy a nemesség létszáma folyamatosan növekszik. Honnan és miért érkeztek Váncsodra ezek az emberek?

4.4.2. Nemesi migráció: a történelem és a családi kapcsolatok szerepe

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár több váncsodi család nemességvizsgálati perének anyagát őrzi.³⁶ Ezek a dokumentumok rávilágítanak egy család életének fontosabb állomásaira, és két-három generációra visszamenőleg genealógiai információkkal is szolgálnak. Ilyen peranyag maradt fenn a Vass,³⁷ a Vékony³⁸ és a Gombos³⁹ családok esetében.

A nagybesenyői Vass család nemességét három ízben is vizsgálat alá vették.⁴⁰ Az első, 1724. évi vizsgálat kérdései a Harsányban⁴¹ lakó Vas Benedek és Demeter nemességére vonatkoztak. A család nemességét az előnevet adó település lakosainak adott nemesi jogokra vezették vissza, az első tanú, Bessenyei Hőgye Demeter így vall erről: „az N. Bessenyei Nemes lakosoknak egy Nemes Levelek vagyon, [...] Bessenyőrül szakadt Nemes Familiákk egész lajstroma [...] Bessenyei Szűcs János Uraimék pecsétes recognitioja alatt hasonlóképpen az fatens kezénél meg vagyon...”⁴²

A perben a többi vallomástevő mind a Vass család tagja; hárman közülük Váncsodon élnek. A 60 éves Vass Istvánnak két fia: János és Mihály is megszólalt a perben, új információt a 28 esztendő Jánostól tudhatunk meg, miszerint: „...az egész Vas Familia említett N. Bessenyőrül szakadtak, az Török miatt onnan elszéledvén.”⁴³

³³ Osváth 1996: 376.

³⁴ A névsort közli Osváth 1996: 377.

³⁵ Az 1840. évi összeíráshoz legközelebb eső adat a falu összlakosságához Fényes Elektől van, aki 1851-ben 1750 főt említ Váncsodon (Fényes 1851b: 261).

³⁶ A nemességvizsgálatok történetéhez és menetéhez: Szálkai 2010.

³⁷ HBML IV.A.1.g.9.d. 260. és 262. irat.

³⁸ HBML IV.A.1.g.9.d. 274. irat

³⁹ HBML IV.A.1.g.4.d. 73. irat.

⁴⁰ HBML IV.A.1.g.9.d. 260. irat.

⁴¹ Ma: Körösnagyharsány.

⁴² HBML IV.A.1.g.9.d. 260. irat.

⁴³ HBML IV.A.1.g.9.d. 260. irat.

A török pusztítás miatt elhagyott lakhelyüket cserélték fel Váncsoddal a Vass család tagjai, valószínűleg már a 18. század elején. A későbbi nemességvizsgálatok ugyanezt erősítik meg, megemlítve a család Dévaványára, Debrecenbe, Körsnagyharsányba, Túrkevére költözött ágait.

A Vékony család pere 1777-ben zajlott, Vékony János váncsodi lakos nemesi ügyében.⁴⁴ Az első tanú nevelőapja, a berettyószentmártoni Kovács Zsigmond volt. Ő 5 éves korától fogva nevelte Vékony Jánost, jól ismerte családi viszonyait. Beszámol arról, hogy Jánosnak két mostohatestvére van, György és István, utóbbi a Közép-Szolnok vármegyei Tasnádon lakik. Vékony János származására a második tanú, Kovács Zsigmond húga, a Váncsodon élő Kovács Klára ad feleletet: „Vékony János édesanyjátul hallotta [...], hogy minek utána a férjével Tasnádról a maga jussában Nemes Szathmár vármegyében Bere nevű helységben ment volna lakni, ott a férje Vékony György meg halálózván Beréből származtak ide nemes Bihar vármegyében és onnan hozta el Váncsodon lakó Etsedi nevű atyafia...”⁴⁵

A Vékony család eredetileg Tasnádon lakott, a Váncsodra került Vékony János édesapja itt élt, amíg felesége birtokára, a Szatmár vármegyei Berére nem költöztek. Itt halt meg Vékony György, felesége pedig Biharba költözött, ahol már éltek rokonai: az Ecsedi család Váncsodon.

Özvegy Vékony Györgyné itt élt, és itt ismerkedett meg férjével, Vékony János nevelőapjával, „ki is akkor Etsedinél szolgálta képpen lakott”.⁴⁶ A házaspár Berettyószentmártonba költözött, itt nőtt fel János, aki később a „Kodormány familiából házasodott és most a felesége jussán lakik”.⁴⁷

Összegezve az elmondottakat a Tasnádról származó Vékony család útja előbb a szatmári Berére vezetett, Vékony György feleségének családi birtokára. A családfeje halála után az özvegy rokonaihoz, az Ecsediekhez költözött Váncsodra, fia pedig, bár Berettyószentmártonban nőtt fel, ide költözött vissza, beházasodva a Kodormány famíliába nemesi telket is szerzett.

Gombos András nemességvizsgálatát 1742-ben folytatták le.⁴⁸ Az első tanú, a 80 esztendősen magyarhorogri Tarsoly István így beszél Gombos András nagypapjáról, Mártonról: „Márton, hogy még a török idejében is Sason lakott [...] ötét is ügy illeti az Sasi donatio.”⁴⁹

Az említett *Sasi donatio* 1628-ban kelt,⁵⁰ a kiváltságokért cserébe a zsákai vár védelmében hadi szolgálattal tartoztak: „az régi öreg Gombos Márton az több Sasi

⁴⁴ HBML IV.A.1.g.9.d. 274. irat.

⁴⁵ HBML IV.A.1.g.9.d. 274. irat

⁴⁶ HBML IV.A.1.g.9.d. 274. irat.

⁴⁷ HBML IV.A.1.g.9.d. 274. irat.

⁴⁸ HBML IV.A.1.g.4.d. 73. irat.

⁴⁹ HBML IV.A.1.g.4.d. 73. irat.

⁵⁰ Dankó 1959: 49–50. és Nyakas 2005: 169–163.

hajdani nemesekkel fegyverrel szolgált, valamikor az Sákai dobot megütötték ő is szintén úgy fel ült mint az sasi hajdani nemes felek...⁵¹

1660-ban, Szejdi dúlásakor Mezősas is elpusztult.⁵² Megmaradt lakói szétszédtek, a Gombos család is menekülni kényszerült. Erről a család második, 1764-ben indított nemességvizsgálati pere ad felvilágosítást. Két idős szalárdi lakos, Nemes János és Tar Gergely beszámol arról, hogy az akkor Váncsodon élő Gombos András apja, akit szintén Andrásnak hívtak, Hegyközszentimrén lakott.

A békésebb idők beköszöntével Gombos András a Hegyközből Váncsodra települt; családjának korábbi lakhelye ekkor még pusztán állott,⁵³ és a Habsburgok nem is ismerték volna el hajdú kiváltságait, ahogy ez történt a többi bihari kishajdú város esetében is.

A Gombos család a török hódoltság után, valószínűleg a 18. század első negyedében érkezett Váncsodra, feltételezhető, hogy lakóhelyének megválasztása gyakorlatias indokok szerint történt: Mezősas elvesztette kiváltságait, ekkor még néptelen is. A közeli Váncsod viszont népes nemesi közösséggel bír, élő falu volt. A család beilleszkedése a közösségbe gond nélkül végbement: 1771-ben Gombos Andrást az egyházközség gondnokká is választotta.

A borzási és szilágybagosi Fodor család történetéről Baán Kálmán publikált tanulmányt a *Magyar Családtörténeti Szemlében*,⁵⁴ dolgozatában Váncsodot említi a család ősi fészkeként.⁵⁵ A 16. századi oklevelek bizonyítják a család bihari származását, birtokaik a Berettyó és a Sebes-Körös mentén feküdtek.⁵⁶ A váncsodi Fodor János a 17. században (közelebbről nem meghatározható időben) Parlagi Margitot vette feleségül, unokájuk, Fodor Zsuzsa pedig Fónyod (valószínűleg Fónyad) Istvánhoz ment feleségül. Mind a Parlagiak, mind a Fónyadok a 18–19. században is jelen voltak Váncsodon, a település nemességének jobb módú tagjai voltak.

A 16. század közepén Fodor Tamás Balogh Fruzsínával kötött házassága révén Közép-Szolnok vármegyében is birtokokat szerzett: az új birtokok a korábbiakhoz hasonlóan szintén a Berettyó-mentén helyezkedtek el.

A birtokszerző Tamás fia, János, felesége révén rokonságba került Bihar tekintélyes és nagy múltú nemzetségével, a Pázmányokkal. Bizonyára az előkelő rokonság is fontos volt a Fodoroknak, azonban még jelentősebb, hogy Fodor János anyósának, Pázmány Dorottyának édesanyja, Váncsody Margit, a 14. század óta Váncsodon birtokos Váncsody család leányági leszármazottja. Így leányágon a Fodorok szilágysági ága is kapcsolatba került Váncsoddal.

⁵¹ HBML IV.A.1.g.4.d. 73. irat.

⁵² Dankó 1959: 50.

⁵³ Még 1720-ban is lakatlan volt (Dankó 1959: 50).

⁵⁴ Baán 1941: 121–127.

⁵⁵ Baán 1941: 121.

⁵⁶ Baán 1941: 121–122.

A szilágysági és a bihari Fodorokat a Berettyó kötötte össze: mindkét ág birtokai a folyó mellett feküdtek. Baán Kálmán állítását elfogadva „öshonosnak” tekinthetjük a családot Váncsodon, nem a 18–19. század során kerültek a településre.

Összefoglalva a bemutatott családok történetét, több jellemző vonást is felfedezhetünk vándorlásukban, Váncsodra kerülésükben. A Vassok és a Gombosok kollektív nemesítés révén kerültek kiváltságos helyzetbe. Ez a helyzet két településhez kötötte őket: Nagybesenyőhöz és Mezősashoz. A török hódoltság idején mindkét család otthona elpusztult: menekülésük utolsó állomásaként, feltehetően a 18. század első felében, Váncsodon találtak otthonra. A Vékony család Közép-Szolnok vármegyéből származott: első ismert tagja, György, feleségének szatmári birtokára költözött, ahol meghalt, így az özvegy, három árván maradt gyermekével rokonaihoz, a már Váncsodon élő Ecsediekhez költözött. Esetükben a rokoni kapcsolat volt a faluba költözés indítéka. A Csapó család – amely a 18. század közepén a Parlagi családtól leányágon öröklött birtokrész által vált váncsodi birtokossá⁵⁷ – rokoni szálak révén került Váncsodra.

4.4.3. Kiváltság és alávetettség határán: az agilisek

A nemesség és a jobbágyság közötti átmeneti állapotot képviselték az agilisek. Kettős jogállásuk származásukból adódott: édesapjuk jobbágy, édesanyjuk nemes volt. Megjelenésük a kései feudalizmusban a társadalmi válaszfalak lazulására és a nemesség egyes csoportjainak elszegényedésére utal.⁵⁸

Váncsodon 1834-ben 9,⁵⁹ 1840-ben 17 agilis családot írtak össze. Jól példázza az agilis jogállás sokszínűségét a Rohodi család esete. Makra Zsigmond család-történeti tanulmányában⁶⁰ a Rohodiak leszármazását egészen a 14. századig vezeti vissza. Okleveles adatokkal bizonyítja, hogy a középkor és a kora újkor folyamán Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyékben is birtokos volt a család.

Kései leszármazottuk, Rohodi Mihály 1733 táján született Nyírbátorban, majd Debrecenben tanult, ahonnan Nyírbátorba, majd Okányba került tanítóként. Innen költözött Váncsodra, ahol 1824-ben, 91 évesen meghalt. Ő tekinthető a váncsodi Rohodiak őseinek. A család a hagyomány szerint módos volt, a falu tekintélyes nemesei közé tartozott, nemességét 1830-ban ki is hirdették Bihar vármegyében. Anyagi és társadalmi helyzetük, évszázadokra visszanyúló kiváltságaik ellenére az 1840-es összeírásban mégis csak agilisként szerepelnek.

A valódi és az összeírásban szereplő jogállás közötti különbség oka még tisztázásra vár, példájuk azonban elgondolkodtató: egyedi esetről van-e szó, vagy több

⁵⁷ Osváth 1996: 376.

⁵⁸ Kósa 2012: 27.

⁵⁹ <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRN-W9LT-B?mode=g&cat=597977> (Letöltés: 2020. 11. 17.)

⁶⁰ <http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/97-111.pdf> (Letöltés: 2020. 10. 28.)

család esetében is előfordult, hogy apai ágon is nemes személyeket agilisként vettek fel az összeírók? A válasz további, családszintű kutatásokat igényel, a felvetés viszont magával hozza azt a kérdést, hogy mikortól számítható valaki teljes jogú nemesnek? A nemesi összeírásokban való szereplés azt jelzi, hogy az egyén kiváltságait az állam, a vármegye elismerte.⁶¹ Ettől függetlenül az összeírásból való kimaradás vagy a „lefokozás” – ami a Rohodiak esetében is látható – nem jelenti feltétlenül azt, hogy az adott közösség nem tartja nemesnek a szóban forgó családot, vagy maga a család nem bír nemesi öntudattal. Nehezen elképzelhető, hogy a középkorig visszanyúló családfával, tanult ősökkel és vagyonnal is rendelkező Rohodiak esetében a nemesi mentalitás hiányzott volna, és tágabb közösségük is csak anyai ági nemesnek tekintette volna őket.

5. A mindennapi élet konfliktusai

Az együttélés mindennapi helyzeteinek vizsgálata által kerülhetünk közelebb a korszak életének megértéséhez, Váncsod esetében a nemességre vonatkozóan fennmaradt peres iratok elemzésével kerülhet sor erre. A nemesség tagjai a 19. század során szép számmal szerepeltek büntetőperekben ilyen-olyan cselekedeteik miatt. Kósa László mutatott rá arra, hogy ebben a korszakban a kismemesség körében megnőtt a bűnelkövetők száma, körükben gyakori az egyház által is szankcionált káromkodás, és a világi bíróságok elé kerülő hatalmaskodási, lopási ügyeik hosszú periratokat eredményeztek.⁶²

Ugyanakkor fontos leszögezni azt is, hogy nem egy komplett társadalmi réteg kriminalizálásáról van szó⁶³ – a bomló feudalizmus évtizedeiben az egyre inkább elszegényedő kismemesség útkeresése eredményezhette azt, hogy a közösség egyes tagjai szembe kerültek a törvénnyel.

5.1. Konfliktusok a zsidósággal: a betöréstől a vérvádig

A zsidók együtt éltek a falu keresztény közösségeivel, ugyanakkor el is különböztek tőlük. Munkaszervezetük eltért a földműveléssel foglalkozó lakosságétól, és házasság sem fordul elő a zsidó és a keresztény közösség tagjai közt a vizsgált korszakban.

Az 1820-as években előfordultak kisebb konfliktusok a váncsodi nemesek és a zsidók között. 1823-ban az akkor már Sápon élő nemes, Ónodi László megvert egy váncsodi zsidó asszonyt.⁶⁴ Négy évvel később Mojzes Éliás váncsodi izraelitához tört be nemes Tóth László: a padlásról elvitt 15 darab juhbőrt és fél mázsa

⁶¹ Szerdahelyi 2005: 143.

⁶² Kósa 2012: 149.

⁶³ Kósa 2012: 149–164.

⁶⁴ HBML IV.6/f.

faggyút.⁶⁵ Mindkét esetben a nemességhez tartozók léptek fel agresszíven a zsidósággal szemben, ezekben az esetekben azonban nem az antiszemitizmus lehetett a fő motiváló erő. A rablás indítéka sokkal inkább a biztos haszon volt. Tóth László bizonyosan ismerte a vele egy faluban élő Mojzes Éliást, máskülönben nem tört volna be célzottan az ő padlására.

A következő eset azonban egyértelműen antiszemita vonásokat is mutat. 1824 húsvétjának első napján a délutáni istentiszteletről hazatérő H. Dobos István és felesége nem találta otthon a négyéves lányukat, Zsuzsannát.⁶⁶ A kislány holttestét később megtalálták a Nemes-sziget nevű mocsaras, lápos határrészen, a szerencsétlenül járt lány feltehetően vízbe fulladhatott. A szülők megvádolták Gábor Lőrincet és Lőrinc Ábrahámot – Váncsodon élő zsidókat –, hogy amikor Bojtról hazafelé tartottak, megtalálták az eltévedt kislányt, elfogták, majd elvágták a nyakát, rituálisan feláldozták. A nyilvánvalóan abszurd vád ellenére hosszú pereskedés kezdődött H. Dobos István és a falu zsidó közössége közt. A megvádolt zsidók közül Gábor Lőrincet és Lőrinc Ábrahámot a nagyváradai börtönbe vitték, ahonnan csak a nagyváradai és a váncsodi zsidó közösség kezességvállalása után szabadulhattak.

A vérvádroz kapcsolódóan a faluban megjelentek az antiszemita megmozdulások is.⁶⁷ A korábbi betörésekhez képest ezeknek egyértelműen a zsidóellenesség volt a motivációja. 1824. május 30-án bejelentették a váncsodi előljárók a helyben élő vármegyei esküdtnak, Török Istvánnak, hogy nemes Fónyad János a fiúiskola sarkán egy nádszálra függesztve fenyegető levelet talált. A levél írója házuk felgyújtásával fenyegette meg a faluban élő zsidókat és azokat a földesurakat, akik zsidó bérlőnek adják ki épületeiket. A fenyegetést nem sokkal később be is váltották: Nagy László házát, amelyet zsidók laktak, ismeretlenek júliusban felgyújtották.

A zsidóság elleni atrocitások több ízben is előfordultak, kárfelmérő jegyzőkönyv szól arról, hogy „Bernáthnak az ablakai régebben béveretttévén” azokban 1 forint 30 krajcár kár esett, később pedig a zsinagóga, illetve Zalmi, Izrik, Éliás és Lévi Benjámin nevű izraeliták ablakait is betörték.

A vérvád rámutat arra, hogy a falu közössége mennyire nem ismerte a velük együtt élő zsidókat: olyan dologgal vádolták meg őket, amelyet nyilvánvalóan nem tettek meg. A vád elég volt a közhangulat antiszemita fordulatához: a kisebb rongálásoktól végül egy ház felgyújtásáig is eljutottak.

Ezek az események nem jelentettek végleges eltávolodást a falu keresztény lakossága és a zsidóság között. A kölcsönös egymásra utaltság miatt (a helyi jobbágyok és nemesek a zsidóság boltjaiból tudták megvásárolni azokat a szükségleti cikkeket, melyeket nem tudtak maguknak előállítani, illetve a kocsmát is zsidók bérelték) végül lecsillapodtak az indulatok. A század későbbi éveiből nem került

⁶⁵ HBML IV.6/f. 632. fasc.

⁶⁶ Az eset peranyaga: HBML IV.6/f. Büntetőper Gábor Lőrinc és társai ellen.

⁶⁷ A vérvádakhoz bővebben: Kende 1995.

elő forrás zsidóellenes megmozdulásról, Fényes Elek pedig 1850 körül majdnem 100 fős zsidó közösséget, működő zsinagógát említ Váncsodon.⁶⁸

5.2. Kutyabőr, székperek és haranghasználat: adatok a 19. századi váncsodi kisenemesség mentalitásához

Osváth Pál is említi Váncsodot *Közbiztonságunk múltja és pandur korom emlékei* című könyvében, nem épp hízelgő kontextusban: „V... d, mint sok más kisenemesség által lakott hely emberemlékezet óta gonoszfészek volt.”⁶⁹

Állításának bizonyítására a talált malac történetét hozza. A váncsodi csósz egy malacot talált a határban, melyet a nemesség hadnagyának adott át. Napokon át meg is volt a malac, amikor azonban a szomszéd falu kondása jelentkezett volna érte, hirtelen eltűnt. A kondás hiába tett panaszt a szolgabírónál, ő a nemes urak pártját fogta. A sárréti járás leírásában már barátságosabb hangot üt meg a falu lakóival szemben, akik „a közelmúlt évek alatt jelét adták annak, hogy nem a kutyabőrön, hanem a nemes tettekben keresendő a valódi nemesség”.⁷⁰

1821-ben meghasadt a váncsodi templom nagyobbik harangja, melynek kijavítására az egyházközség vezetői gyűjtést indítottak. Ebből a nemesség és a jobbágság egyaránt kivette a részét: 69 helybéli és 35 máshol élő, de Váncsodon is birtokos nemesúr neve szerepel a gyűjtőíven, 1 és 25 forint közti összegekkel. A nemesség mellett 191 jobbágy is szerepel a listán, de más vallású emberek és a társadalom peremén élők (pásztorok és cigányok) is hozzájárultak a harang helyreállításához. A széleskörű összefogás ellenére azonban fennmaradt az a szokás, mely szerint a nagyobbik haranggal a nemesi származású, a kisebbikkel a jobbágyi származású halottnak harangoztak. A lelkész az Isten előtti egyenlőség elve alapján ellenezte ezt, de „hasztalan szólalt meg a szószék, hiába hirdettetett a testvériség és szeretet, a nemes ember privilégiumot követelt magának nemcsak a templomban, de a temetések miként leendő rendezésénél is” – írta Unghvári Gyula, a falu lelkésze.⁷¹

1880 körül a presbitérium és az akkori lelkész úgy döntött, hogy a haranghasználat korábbi, a nemeseknek kedvező rendjét megváltoztatja: lehetővé akarta tenni az egykori jobbágyok leszármazottai számára is, hogy ha megfizetik a díját, halottjukért a nagy harangot is meghúzzák. Az egykori nemesek közül ezen valaki annyira felháborodott, hogy vélt előjogainak védelmében a lelkész ellen fordult: felgyújtotta a parókiát, amely csak 1882-ben épült újjá.⁷²

⁶⁸ Fényes 1851: 261.

⁶⁹ Osváth 1905: 120.

⁷⁰ Osváth 1996: 379.

⁷¹ TtREL I.8.c.7.

⁷² TtREL I.8.c.9.

Hasonlóan a többi, nagy számban nemesek által lakott településekhez, Ván-
csodon is élt a családi székek használatának szokása. A családok templomi ülőhe-
lyeiket feltehetően pénzen váltották meg, erről tanúskodik egy 1869. évi székper-
ben írt panaszos levél, amelyben nemes Fodor Ambrus panaszolja, hogy bár „nagy
atyám fizetett azon székér, és mégis mások ülnek be...”.⁷³ A református egyház
sokszor tiltotta és ellenezte a rang szerinti ülésrendet,⁷⁴ a nemesség gyakran 1848
után is ragaszkodott a családok szerinti templomi székháználathoz.⁷⁵ Hasonló
volt a helyzet Ván-
csodon is: két székper is maradt ránk, mindkettő 1848 után ke-
letkezett. Az első, 1869-es esetben⁷⁶ a már említett Fodor Ambrus ír a ván-
csodi presbitériumnak rokonai érdekében: unokahúgát, Fodor Rozáliát jogos székétől
„csúfosan akarják [...] el idegeníteni”, ráadásul a Fodorok családi székébe olya-
nok járnak, „a’kiknek ott hejek nincs”. A panaszos nem kéri, hogy őket tiltsák ki
a székből, viszont hivatkozva arra, hogy a helyért a nagypapa fizetett, kéri az egy-
háztanácsot, orvosolja az unokahúgán esett sérelmet.

A második eset 1887-ből való. Húsvét első napján, a délutáni istentisztelet
alkalmával Balogh Lajosné Szűcs Eszter Domokos Lászlóné Gönczi Zsuzsánnát
nem engedte be a székébe, ezért utóbbi székper indított. Az ügyben öt tanút hall-
gattak ki, vallomásuk alapján az történhetett, hogy Gönczi Zsuzsánna szokott he-
lyére szeretett volna ülni, Szűcs Eszter azonban nem engedte leülni, holott lett
volna még hely a padsorban. Ezek az esetek azonban rávilágítanak arra, hogy az
egyházi tiltás ellenére sem változott a ván-
csodi nemesek mentalitása a templomi
ülérend kérdésében.

A világi bírósággal is meggyűlt a helyi nemesség baja. A periratok többsége
tulajdon elleni bűncselekményeket őrzött meg, leggyakrabban állatok eltulajdoní-
tásáról volt szó. 1833-ban nemes Vass András lólopási ügyben került a bíróság elé
vádltként,⁷⁷ két évvel később pedig nemes ifj. Balogh Lászlót ítélik el marha- és
lólopásért (ő le is tölti másfél éves büntetését)⁷⁸, 1843-ban pedig nemes Szép Már-
tonné Fónyad Juliannát kapták lopáson.⁷⁹

A lopás mellett gyakoriak az „erkölcstelen életet és a vérengzést” (hatalmas-
kodást) dokumentáló anyagok. 1842-ben két ván-
csodi nemeset fognak perbe, mert
többedmagukkal együtt özvegy Barta Mihálynéhoz jártak át Gáborjánba, ahol fes-
lett életet éltek, illetve a peranyag lopást és gyújtogatásokat is a vádlottak szám-
lájára ír.⁸⁰ Ugyanebben az évben nemes Balogh Istvánt is vérengzésért állították

⁷³ TtREL I.446.d.2.

⁷⁴ Kósa 2012: 171–172.

⁷⁵ Kósa 2012: 171.

⁷⁶ TtREL I.446.d.2.

⁷⁷ HBML IV.6/b.27.

⁷⁸ HBML IV.6/f.45.

⁷⁹ HBML IV.6/b.41.

⁸⁰ HBML IV.6/b.34.

bíróság elé,⁸¹ két évvel később pedig nemes Tóth Imrének és nemes Szűcs Jánosnak kellett felelnie erkölcstelennek számító életmódja miatt.

6. Összegzés, a kutatás további irányai

Dolgozatomban egy bihari falu, Váncsod társadalomnéprajzával foglalkoztam, 19. századi példák segítségével kiemelt hangsúlyt fektetve arra, hogy a rendelkezésre álló források segítségével feltárjam a falu interetnikus kapcsolatrendszerét, a hétköznapi élet együttélési formáit és azokat a konfliktusokat, amelyek társadalmi rétegek vagy különböző vallásúak között alakultak ki a vizsgált korszakban.

A források alapján a mindennapi élet és a mentalitás két szegmensét vizsgáltam részletesebben: a kismemesség életét, illetve a falu közösségének együttélését és konfliktusait a Váncsodon a 18. század második felében megtelepedő zsidósággal.

Kitértem a kismemesség körében viszonylag gyakori kisebb bűnesetekre is. A jelenség nemcsak Váncsodra volt jellemző, a bomló feudalizmus évtizedeiben a kismemesség körében megnőtt a bűnelkövetők száma. A vizsgált faluban sem volt ez máshogy, a 19. század első felét számos kisebb volumenű bűneset jellemezte. A feudalizmus felbomlása és a polgári jogegyenlőség sem hozott változást ebben a kérdésben, bár a súlypont a lopásokról a vélt kiváltságok miatti perpatvarokra tevődött át. A székpercek jelentették a feudális eredetű összeütközések egyik tipikus fajtáját, mindezek mellett a haranghasználat körüli ellentét volt a legjelentősebb a 19. század második felében. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek az esetek nem a teljes kismemesség kriminalizálódásának bizonyítékai: sokkal inkább jeleznek egy társadalmi válságot, melyben a jogi kategóriák gyorsabban változtak, mint az egyéni mentalitás.

A zsidósággal való együttélés nem volt zökkenőmentes. A kisebb konfliktusok közül kiemelkedik a váncsodi vérvád, melyben a helyi zsidó közösséget egy vízbe fült kislány meggyilkolásával gyanúsították meg. Az eset nagy port kavart, hatására 1824 és 1825 folyamán több inzultus is érte a zsidó közösséget: az ablakok betörése és a göröngydobálás szinte mindennapos volt, sőt a gyűjtogatással való fenyegetést is tettek követték. Az indulatok később lecsillapodtak: a falu keresztény közössége megtalálta a békés egymás mellett élés lehetőségét a zsidósággal.

A jövőbeli kutatások egyik irányvonala a jobbágyfelszabadítás lokális jelentőségének feltárása lehet. Váncsod esetében a mentalitás változását nem hozta el a jogi állapot változása, még sokáig fennmaradtak a feudális válaszfalak, a 19. század végéig mindenképpen. A vizsgálatnak természetesen ki kell térnie arra is, hogy milyen gazdasági hatásai voltak a jobbágyfelszabadításnak. Ebben az esetben nem hagyható figyelmen kívül, hogy a tárgyalt időszakban olyan hatások érték Váncsodot és az egész térséget, amelyek felgyorsítják a mobilitást és átalakí-

⁸¹ HBML IV.6/b.47.

tották a gazdasági szerkezetet. Ezek a hatások térségükben is felgyorsították a polgárosodást. Adódik a kérdés: hogyan zajlott le egy kismemesi dominanciájú falu polgárosodása?

Váncsod esetében ez a kutatás továbbra is elsősorban a levéltári forrásokra fog támaszkodni, ugyanakkor egy nagyobb ívű vizsgálat egészen a 20. század változásainak vizsgálatáig, vagy akár a jelen kutatásáig is terjedhet. Utóbbi esetében a mentalitásvizsgálat és a lokális múlt emlékezete vihet minket közelebb a falu múltjából fakadó jelen megértéséhez: hogyan élnek ma a dolgozatban említett jobbágyok, kismemesek leszármazottai? Miként emlékeznek a helybeliek őseikre, akik a 18–19. században hol kegyes és istenfélő gazdákként, hol garázda és a törvényt gyakran áthágó, megzabolázhatatlan emberekként kerültek be az iratokba? Ezekre a kérdésekre szeretnék a jövő kutatásai során választ találni.

Irodalomjegyzék

- Baán Kálmán 1941. A borzási és szilágybagosi Fodor család története. In: Baán Kálmán (szerk.): *Magyar Családtörténeti Szemle* 7/6. 121–127.
- Borovszky Samu 1898. Tiszántúli ev. ref. papok. 1597–1679. In: *Történelmi Tár*. Budapest, Athenaeum.
- Bihari-Horváth László 2010. Beköszöntő. Az Észak-Bihar néprajza sorozatról. In: Bihari-Horváth László (szerk.): *A pályi parasztság hagyományos kultúrája*. Hosszúpályi. 5–10.
- Dankó Imre 1959. *A Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai*. Gyula.
- Dávid Zoltán 1957. Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, Közgazdasági és jogi könyvkiadó. 145–199.
- Dávid Zoltán 1982. Az 1692. évi összeírás forrásértéke. In: Gazdag István (szerk.): *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IX*. Debrecen.
- Fényes Elek 1851a. *Magyarország geographiai szótára* 3. Pest, Kozma Vazul.
- Fényes Elek 1851b. *Magyarország geographiai szótára* 4. Pest, Kozma Vazul.
- Fülemile Ágnes–Kiss Réka (szerk.) 2008. *Történeti Forrás – Néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- Glósz József 2014. Zsellérek és töredékkelkes jobbágyok a munkaerő- és árupiacon a 19. század első felében. In: Glósz József: *A rendiség alkonya. Válogatott tanulmányok*. Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum. 175–181.
- Gyalokay János 1875. Régi egyházi felszerelvények. In: Gyalokay János (szerk.): *Régészeti és történelmi közlemények. A Bihar vármegyei régészeti és történelmi egyesület közlönye* 1/1. 84–87.

- Györffy György 1966. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A–Cs.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Györffy Erzsébet 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hudi József 2015. Takácsi nemesi község társadalma és öngazgatása a 18–19. században. In: Mayer László–Tilcsik György (szerk.): *Szorosadtól Rijekáig. Tanulmányok Bősze Sándor emlékére.* Budapest, Magyar Levéltárosok Egyesülete. 75–82.
- Hoffmann István–Kis Tamás 1998. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. 1864. Bihar vármegye II. In: Jakab László (szerk.): *A debreceni Kossuth Lajos tudományegyetem magyar nyelvtudományi intézetének kiadványai* 66. Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Jakó Zsigmond 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt.* Budapest, Sylvester Nyomda.
- Jankó Annamária 2007. *Magyarország katonai felmérései 1763–1950.* Budapest, Argumentum Kiadó.
- Keményfi Róbert 1994. Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban. Debrecen, KLTE.
- Keményfi Róbert 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kende Tamás 1995. *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Kelet-Európában.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Kósa László 1991. *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke.
- Kósa László 2012. „Hét szilvafa árnyékában.” *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben.* Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke.
- Kósa László–Filep Antal (szerk.) 1975. *A magyar nép táji–történeti tagolódása.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kovacsics József 1957. Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai.* Budapest, Közgazdasági és jogi könyvkiadó. 5–50.
- Major Miklós 1994. Népi tájtudatvizsgálat a Felső-Berettyómente falvaiban. In: Keszeg Vilmos–Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 2. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 7–21.
- Maksay Ferenc 1990. *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén* 1. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Mezősi Károly 1943. *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében.* Budapest, Magyar Történettudományi Intézet.

- Módy György 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig. In: Rácz Zoltán (szerk.): *Örökségünk Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rácz Építész Iroda. 73–85.
- Módy György 2000a. Váncsod. In: Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, Rácz Építész Iroda. 460–461.
- Módy György 2000b. A helytörténetírás hitelességéért II. Megjegyzések javításokkal és kiegészítésekkel. In: Gunst Péter (főszerk.): *Debreceni Szemle* 8/1. 120–132.
- Módy György 2000c. Hajdúszovát. In: Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata. 324–325.
- Nyakas Miklós 2000. Mezőpeterd. In: Angyal László András (szerk.): *Hajdú-Bihar évszázadai*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megye Önkormányzata. 372–373.
- Nyakas Miklós 2005. A bihari kishajdú városok története. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Hajdú Bihar-Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- Orosz István 1981. Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, Berettyóújfalui Városi Tanács. 229–297.
- Osváth Pál 1905. *Közbiztonságunk múltja és pandur korom emlékei*. Budapest.
- Osváth Pál 1996. *Bihar vármegye sárréti járása leírása*. Debrecen, Ethnica.
- Sándor Imre 1906. A csikszentsimoni Endes család levéltára. 1544–1659. In: Sándor Imre–Sebestyén József (szerk.): *Genealógiai füzetek* 4/6. 63–64.
- Szabó László 1996. *Társadalom, etnikum, identitás. Előadások a népi kultúra tárgyköreiből*. Debrecen, KLTE.
- Szabó László 2008. *Társadalomnéprajzi előadások*. Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.
- Szálkai Tamás 2010. *Iratok és armalisták: műveltség és mentalitás a bihari nemességigazolások dokumentumaiban*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.
- Szerdahelyi Zoltán 2005. Nemesség az Urbérrendezés-kori Biharban. In: ifj. Barta János–Papp Klára (szerk.): *Bihar vármegye az urbérrendezés idején*. Debrecen, Erdély-történeti Alapítvány, DE Történelmi Intézet, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. 133–147.
- Szilágyi Miklós 2001. *Néprajzi forráskritika*. Debrecen, DE-BTK Néprajzi Tanszék.
- Szűcs Sándor 1957. *Pusztai szabadok*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Szűcs Sándor 1999. *A régi Sárrét világa*. Debrecen, Pedellus Tankönyvkiadó.
- Varga János 1959. Az úrbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az Urbérrendezés és 1836 között. In: *Agrártörténeti Szemle* 2/1–4. 37–63.
- Varga Gyula 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg történeti néprajza. In: Rácz Zoltán (szerk.): *Örökségünk Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Debrecen, Rácz Építész Iroda. 89–117.

Internetes források

1846. évi váncsodi zsidóösszeírás.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSVZ-4S85-6?cat=597977>
(Letöltés: 2020. 12. 21.)

A váncsodi református egyházközség digitalizált anyakönyve (1756–1895).

<https://www.familysearch.org/search/catalog/results?count=20&placeId=73706&query=%2Bplace%3A%22Hungary%2C%20Bihar%2C%20V%C3%A1ncsod%22> (Letöltés: 2020. 11. 26.)

Az 1834. évi nemesi összeírás.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSRN-W9LT-B?mode=g&cat=597977> (Letöltés: 2020. 11. 17.)

Bihar vármegyei zsidóösszeírások.

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSVZ-4S8G-H?cat=597977>
(Letöltés: 2020. 11. 22.)

Jankó Annamária: *Magyarország katonai felmérései.*

<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Janko-janko-annamaria-magyarorszag-katonai-felmeresei-1/a-cd-n-megtekintheto-mellekletek-3A2/48a-a-magyar-kiralysag-felmeresi-terkepeinek-128-800-szelvenybeosztasa-a-ii-katonai-felmeres-idejen-feltuntetve-az-egy-szelvenyek-felmeresene-42C/#Janko%5ECD48a> (Letöltés: 2020. 12. 20.)

Lányi Józsefnek adományozott váncsodi birtokrész összeírása, 1832.

https://archives.hungaricana.hu/hu/urbarium/hu_mnl_ol_e156_a_fasc214_no015/?list=eyJxdWVyeSI6ICJWXHUwMGUxbmNzb2QifQ (Letöltés: 2020. 11. 05.)

Makra Zsigmond: *A Rohody család története a XIV–XV. században.*

<http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/97-111.pdf> (Letöltés: 2020. 10. 28.)

A szerzőkről

Asztalos Alexandra Nikolett (III. közösség szervezés BA)

Pedagógia – Pszichológiai, Andragógia és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Élethosszig tartó tanulás

Témavezető: dr. Engler Ágnes

Helyezés: III.

Barta Viola (II. szabad bölcsészet BA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Filozófia

Témavezető: dr. Tánczos Péter

Helyezés: különdíj

Benke Anikó Fruzsina (II. anglisztika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Angol irodalom II.

Témavezető: dr. Bényei Tamás

Helyezés: I.

Csibrány Lili (VI. magyar-történelem OMA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Nyelvtörténet és névtan

Témavezető: dr. Tóth Valéria

Helyezés: II.

Ecsedi Zsombor (III. szociológia BA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Szociológia II.

Témavezető: dr. Fényes Zsuzsanna Hajnalka

Helyezés: különdíj

Fekete Rita (I. kulturális mediáció MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Közművelődés II.

Témavezető: dr. Juhász Erika

Helyezés: I.

Gliga Evelin (VI. angol-történelem OMA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Újkori és legújabb kori egyetemes történelem

Témavezető: dr. Schrek Katalin

Helyezés: III.

Győri Krisztina (II. neveléstudomány MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Nevelésszociológia I.

Témavezető: dr. Pusztai Gabriella

Helyezés: I.

Héjja Fruzsina (III. pszichológia BA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció

Tagozat: Szociálpszichológia II.

Témavezető: Molnárné dr. Kovács Judit

Helyezés: II.

Józsa Barbara (I. anglisztika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Vizuális kultúra

Témavezető: dr. Moise Gabriella

Helyezés: különdíj

Kunkli Emese (I. modern filozófia PhD)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Esztétika tagozat

Témavezető: dr. Tánczos Péter

Helyezés: II.

Marosán Gréta (I. kulturális mediáció MA)

Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi

Tagozat: Közművelődés I.

Témavezető: dr. Márkus Edina

Helyezés: I.

Mikáczó Alexandra (II. esztétika MA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Esztétika

Témavezető: dr. Tánczos Péter

Helyezés: különdíj

Molnár Fanni (II. magyar MA)
Humán Tudományok Szekciója
Tagozat: Gyerek- és ifjúsági irodalom
Témavezető: Gesztelyi Hermina
Helyezés: I.

Molnár Kincső-Bernadett (I. kommunikáció- és médiatudomány MA)
Társadalomtudományi Szekció
Tagozat: Média- és kommunikációtudomány 1.
Témavezetők: dr. Hlavacska András, Molnár-Kovács Dorottya
Helyezés: különdíj

Nagy Dávid Krisztián (IV. magyar-történelem OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Régi magyar irodalom
Témavezető: dr. Fazakas Gergely Tamás
Helyezés: III.

Nyiri Szabolcs (fejlesztéspolitikai szakreferens szakir. tk.)
Társadalomtudományi Szekció
Tagozat: Politikatudomány 1.
Témavezető: dr. Balogh László Levente
Helyezés: I.

Orgován Vivien (II. neveléstudományi MA)
Pedagógiai Pszichológiai Andragógiai és Könyvtártudományi szekció
Tagozat: Nevelésszociológia 1.
Témavezető: dr. Engler Ágnes
Helyezés: különdíj

Sándor Lilla Kamilla (II. angol-etika OMA)
Humán Tudományi Szekció
Tagozat: Általános, leíró és generatív nyelvészet
Témavezetők: dr. Rákosi György, Virovec Viktória
Helyezés: III.

Szabó Klaudia (III. pszichológia BA)
Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi Szekció
Tagozat: Alkalmazott pszichológia 1.
Témavezető: Molnárné dr. Kovács Judit
Helyezés: III.

Szávó Andrea (II. anglisztika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Angol nyelvészet

Témavezető: dr. Kardos Éva

Helyezés: II.

Szirák Anna Mária (II. anglisztika MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Angol irodalom I.

Témavezető: dr. Ureczky Eszter

Helyezés: I.

Tisza Eleonóra Márta (I. kommunikáció- és médiatudomány MA)

Társadalomtudományi Szekció

Tagozat: Média- és Kommunikációtudomány 4.

Témavezető: dr. Kálai Sándor

Helyezés: különdíj

Vadász Márton (I. néprajz MA)

Humán Tudományi Szekció

Tagozat: Néprajz II. – Társadalomnéprajz

Témavezető: dr. Kavecsánszki Máté

Helyezés: különdíj

